

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Nederland in Turkije, Turkije in Nederland : 400 jaar vriendschap

Schmidt, Jan

Citation

Schmidt, J. (Ed.). (2012). *Nederland in Turkije, Turkije in Nederland : 400 jaar vriendschap*. Leiden University Press. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21406>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21406>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Nederland

IN

TURKIJ E

400 Jaar
Vriendschap

TURKIJ E

in

Nederland

Caravan de chameaux - Hamet Karawane

Smyrne

Nederland
in Turkije

Turkije in
Nederland

Nederland

IN

TURKJE

REDACTIE:

Jan Schmidt

TURKJE

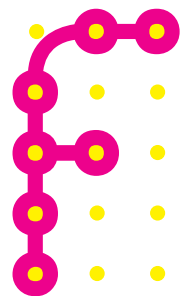
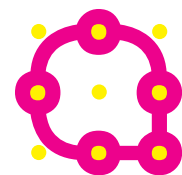
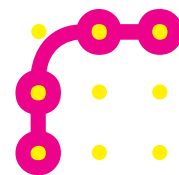
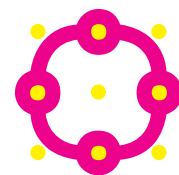
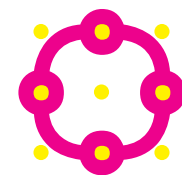
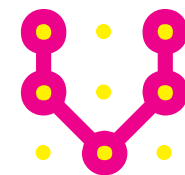
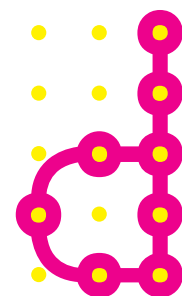
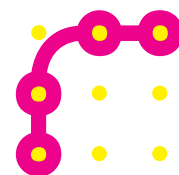
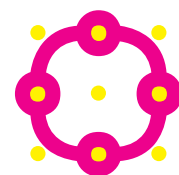
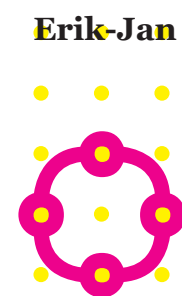
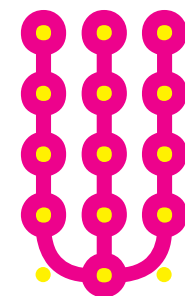
in

Nederland

400 Jaar
Vriendschap

Leiden University Press

Dit jaar, 2012, vieren we vierhonderd jaar diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Turkije. Een bundel alleen over de betrekkingen tussen de beide staten en over de diplomatie zou vermoedelijk geen vreselijk boeiend boek opleveren, want de interstatelijke betrekkingen tussen Nederland, en zijn voorganger de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën aan de ene kant en het Osmaanse Rijk, de voorganger van Turkije aan de andere, zijn eigenlijk alleen in heel specifieke periodes van werkelijk groot belang geweest. In de eerste plaats natuurlijk in de 17^e eeuw. De groei van het Osmaanse Rijk naar de status van wereldmacht was een proces geweest dat zich over meer dan twee eeuwen uitstreckte (globaal genomen 1300-1500) terwijl de Republiek begin 17^e eeuw vrij plotseling als nieuwe ster aan het firmament van het Europese statensstelsel verscheen. De 17^e eeuw was het zenit van beide staten als wereldmacht. De kleine republiek beheerste met zijn vloot, die midden 17^e eeuw groter was dan die van alle andere zeevarende naties van Europa samen, de handel van de Oostzee tot de Maghreb. Het Osmaanse Rijk bedreigde Centraal Europa met zijn voor die tijd reusachtige legers en maakte de Zwarte Zee tot een Osmaanse binnenzee. Strategisch waren beide staten bondgenoten tegen de Katholieke Habsburgers en de betrekkingen tussen twee verbonden wereldmachten – een gevestigde en een nieuwe – zijn vanzelfsprekend belangrijk en interessant.

De Republiek hield in de decennia na de *Glorious Revolution* van 1688 op een eersterangs mogendheid te zijn, terwijl het Osmaanse Rijk na de nederlaag bij Wenen en de Vrede van Karlowitz (1699) strategisch in het defensief werd gedrongen in Oost Europa. In de 18^e en 19^e eeuw zijn de politieke en diplomatieke relaties van minder belang, eenvoudigweg omdat de beide staten geen hoofdrolspelers meer zijn. Misschien is het daarom wel interessanter de geschiedenis van de beide landen van de 18^e tot de 20^e eeuw eerder in termen van parallellen en contrasten te zien dan te concentreren op de betrekkingen tussen beide landen. Er kan immers best worden gezegd dat de geschiedenis van Nederland en Turkije in die periode een aantal interessante parallellen vertoont. Beide landen werden door de Franse revolutie en de Napoleontische oorlogen geconfronteerd met het feit dat hun politieke en militaire systemen niet langer levensvatbaar waren. De grondslagen van de moderne Nederlandse eenheidsstaat werden in feite gedurende de Franse periode gelegd en in het Osmaanse Rijk vormde Frankrijk het grote voorbeeld van de hervormers die vanaf de tijd van Sultan Selim III (1798-1807) de modernisering van de staat ter hand namen. Bureaucratische centralisatie, dienstplicht, grondwet, parlement – het zijn allemaal elementen van modernisering naar Frans voorbeeld die in beide landen in de 19e eeuw tot stand kwamen. Ook de secularisatie van het politieke bestel – in geen van beide landen absoluut – hoorde daarbij.

In één opzicht was de ontwikkeling in de tweede helft van de 19e eeuw juist tegengesteld: waar het Osmaanse Rijk onder de hamerslagen van ontlukend nationalisme bij de christelijke onderdanen en Europese imperialistische gebiedshonger grote

delen van zijn grondgebied verloor en geleidelijk uit Europa werd teruggedrongen, bouwde Nederland juist in deze periode aan een koloniaal rijk in de Oost dat het land weliswaar niet zijn status van grote mogendheid teruggaf, maar het wel tot een grote moslimstaat maakte. Eind 19^e eeuw regeerde de Nederlandse koning over een grotere moslimbevolking dan de sultan in Istanbul. Dat is ook een reden waarom de Nederlands-Osmaanse betrekkingen in deze periode weer interessant worden. Javanen vormden na de introductie van stoomschepen op de route tussen Batavia en Djedda het grootste contingent onder de deelnemers aan de jaarlijkse Hadj en de regering in Den Haag, die tientallen jaren lang gewikkeld was in een oorlog tegen het streng islamitische sultanaat Atjeh, maakte zich ernstige zorgen over de Osmaanse invloed in de kolonie. De ambassade in Istanbul kreeg opdracht het 'Pan-Islamisme' op de voet te volgen en de Leidse hoogleraar Snouck Hurgronje adviseerde de regering over hoe de Islam onder de duim te houden.

In de eerste helft van de 20^e eeuw waren de ervaringen van beide landen volstrekt verschillend. Waar de Eerste Wereldoorlog voor Turkije, net als voor het overgrote deel van Europa de grote traumatische ervaring bij uitstek was, met miljoenen slachtoffers; een gebeurtenis die uiteindelijk ook leidde tot het einde van de monarchie en de stichting van de republiek, bleef Nederland neutraal. Omgekeerd was de Tweede Wereldoorlog, die voor Nederland zo traumatisch was dat hij nog steeds kortweg als 'de oorlog' wordt aangeduid, in de geschiedenis van Turkije een periode van onderdrukking en armoede, maar geen nationaal drama.

Voor het overgrote deel van de tweede helft van de 20^e eeuw waren Nederland en Turkije juist weer verbonden door een aantal wereldwijde ontwikkelingen: de Koude Oorlog, Europese integratie, consumentisme en globalisering, maar er is niets dat de Nederlands-Turkse relatie wezenlijk onderscheidt van die tussen andere Europese landen en Turkije.

Op het interstatelijke niveau zijn dus eigenlijk vooral, zo niet alleen, de 17^e eeuw en de late 19^e-vroege 20^e eeuw periodes waarin de Nederlands-Osmaanse of Nederlands-Turkse betrekkingen intrinsiek belang hebben. Gelukkig houdt deze bundel zich dan ook niet met de betrekkingen tussen staten bezig. Hij laat integendeel zien hoezeer de relatie door de eeuwen heen getekend is door de uitwisseling van mensen, van goederen en van ideeën. Het is niet alleen een verhaal van staten en diplomaten, maar ook van nieuwsgierige reizigers, winstbeluste handelaren, geleerden, soldaten en kunstenaars. Door ook deze aspecten in het verhaal te betrekken wordt het rijker dan anders mogelijk zou zijn geweest.

Die veelzijdige benadering, met een nadruk op geschiedenis en culturele productie is ook een getrouwe afspiegeling van het vak turkologie zoals dat al heel lang in Nederland en met name in Leiden wordt beoefend. De term 'turkoloog' is er een die bij niet-ingewijden, zoals iedere beoefenaar van het vak wel eens heeft ontdekt, vragen oproept dan wel op de lachspieren werkt. Wat is eigenlijk een turkoloog? Het is iemand die zich door studie diepgaande kennis heeft ei-

gen gemaakt van (aspecten van) de taal en cultuur van Turkije. Daar hoort het Osmaanse verleden bij en vaak ook de oude en moderne Turkstalige beschavingen van Centraal Azië. Lang niet iedereen die zich wetenschappelijk met Turkije bezighoudt, is een turkoloog. Er

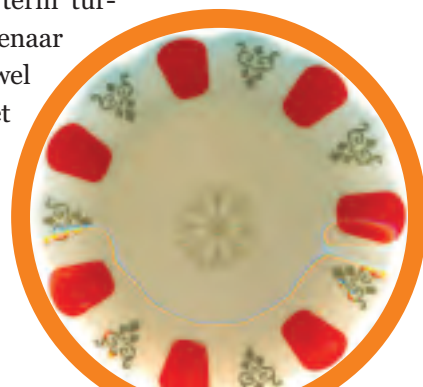
wordt ook voortreffelijk onderzoek naar Turkije gedaan door economen, landbouwdeskundigen, etnologen en musicologen, om maar eens wat te noemen. Wat de turkoloog onderscheidt, is zijn concentratie op de directe toegang tot de bronnen, ook die in oudere vormen van taal en schrift en zijn aandacht voor culturele productie. In die vorm is turkologie, als deel van de studie van de talen en culturen van het islamitische Midden-Oosten in Nederland, en dan weer speciaal in Leiden, een heel oud academisch vak, ruwweg even oud als de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Turkije. In de loop van de 20^e eeuw is het geleidelijk aan ook steeds meer een zelfstandig vak geworden.

Deze bundel laat zien wat de kracht van een vak als turkologie kan zijn: de veelzijdigheid, met expertise op gebieden als 17^e-eeuwse manuscripten, 17^e- en 18^e-eeuwse reizigers en recente theateropvoeringen, maar ook de verbinding tussen heden en verleden. Door de lange traditie van het vak en de wereldberoemde archief- en bibliotheekverzamelingen die daardoor in Nederland te vinden zijn, heeft de Nederlandse turkologie in principe een sterke uitgangspositie. Toch is het, zoals het overzicht van Hans Theunissen in deze bundel laat zien, een vak in nood. Tien jaar geleden bestonden in Nederland twee complete opleidingen Turkse talen en culturen (in Leiden en in Utrecht), ieder met hun eigen specialismen en subcultuur, en daarnaast nog 'buitenposten' in Amsterdam, Nijmegen en Tilburg, waar studenten met de taal en cultuur konden kennismaken. Tien jaar later bestaat het vak alleen nog in Leiden en is het aantal beoefenaren meer dan gehalveerd. Binnen de overgebleven opleiding worden echt turkologische vakken om redenen van efficiency (in de financiële zin) meer en meer vervangen door bredere inleidingen. Dat gebeurt vreemd genoeg in een tijd waarin Turkije als opkomende markt en regionale supermacht steeds belangrijker wordt en het Nederlandse bedrijfsleven grootschalig in Turkije investeert. Dat is zonde en het is ook kortzichtig, want turkologische kennis kan niet zo maar vervangen worden door kennis over de actualiteit. Er zijn vele uitstekende consultants, analisten en journalisten die de actuele ontwikkelingen in Turkije volgen en goed kunnen uitleggen. Hun kennis en netwerken zijn vaak verre superieur aan die van de turkologen, maar wat zij missen is de diepgaande kennis van de historische ontwikkeling van Turkije en zijn cultuur en, daardoor, het vermogen het heden met het verleden te verbinden, patronen te herkennen en meer fundamentele verklaringen te zoeken. Nederland, en Leiden, zal nooit kunnen concurreren met de rijke, door overheden en bedrijven gesteunde 'think tanks' in Amerika, Azië en Europa, die de actualiteit van Turkije en het Midden-Oosten volgen en analyseren, maar het kan, steunend op de reputatie, tradities en collecties die in de afgelopen vierhonderd jaar zijn verworven juist historische diepgang geven aan de interpretatie van het heden.

Erik-Jan Zürcher

is directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (sinds 2008) en hoogleraar Turkse talen en culturen aan de Universiteit Leiden (sinds 1997). Hij is in 1984 in Leiden gepromoveerd op het proefschrift *The Unionist Factor* en heeft een twaalfstal boeken over de 20^e-eeuwse geschiedenis van Turkije gepubliceerd, die alle ook in het Turks zijn vertaald. Zijn *Geschiedenis van het Moderne Turkije* (1993) is in acht talen verschenen. Zürcher is sinds 2008 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

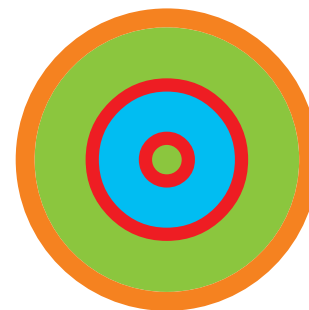
Erik-Jan Zürcher
Woord vooraf 5

Jan Schmidt
Ten geleide 15

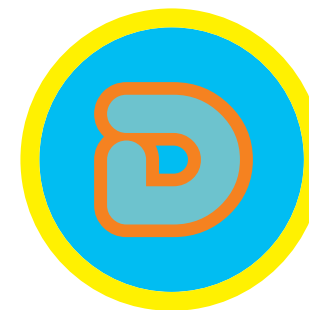
Hans Theunissen
De prijs van vriendschap 31

Jan Schmidt
Vroegmoderne
Nederlandse reizigers
in het Osmaanse Rijk 51

Hans Theunissen
Turks in Nederland 93

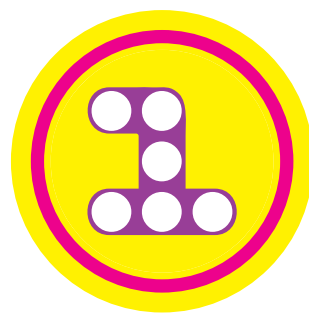
Sabine Heylen
Nederlandse diplomaten en
ondernemers in de Levant;
de families De Hochepped
en Van Lennep in Izmir 121

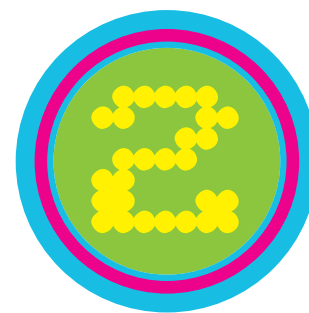
Erik-Jan Zürcher
Woord vooraf 5

Jan Schmidt
Ten geleide 15

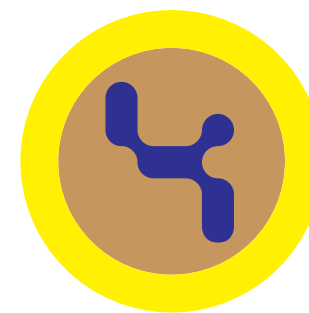
Hans Theunissen
De prijs van vriendschap 31

Jan Schmidt
Vroegmoderne
Nederlandse reizigers
in het Osmaanse Rijk 51

Hans Theunissen
Turks in Nederland 93

Sabine Heylen
Nederlandse diplomaten en
ondernemers in de Levant;
de families De Hochepped
en Van Lennep in Izmir 121

Jan Schmidt
De Turkse handschriften in
de Leidse Universiteits-
bibliotheek; hun oorsprong
en latere geschiedenis 135

Hans Theunissen
Double Dutch 161

Arnoud Vrolijk
'Uw Oprechte en Toegewijde
Vriend'. Levinus Warners
contacten met moslim-
geleerden in het zeven-
tiende-eeuwse Istanbul 187

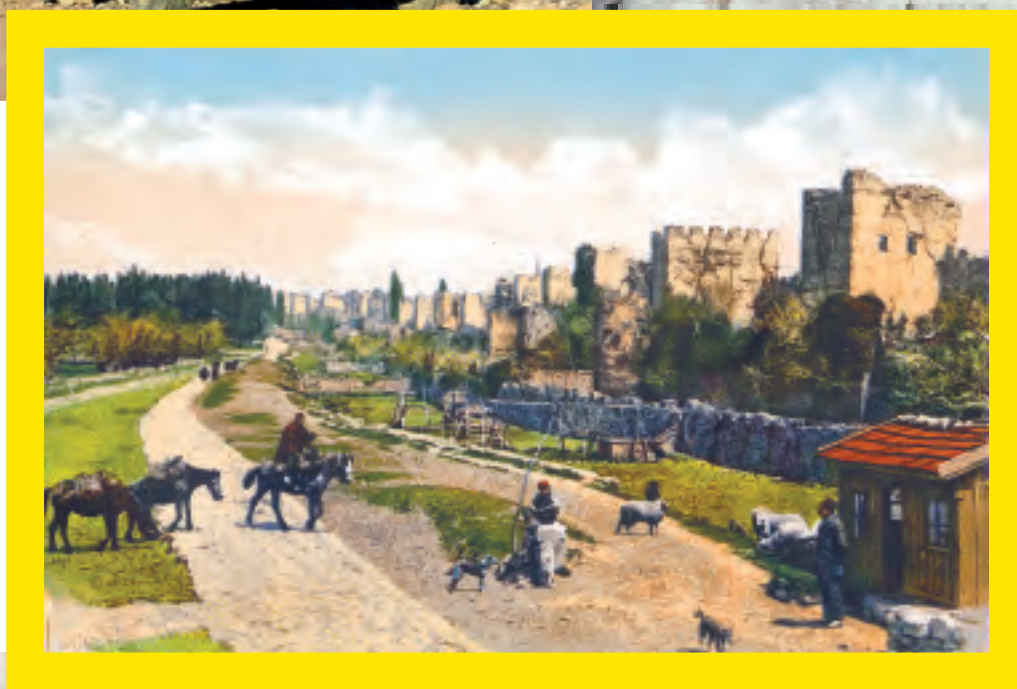
Nicole van Os
Complimenteren en
passagieren: Nederlandse
marine officieren en janmaats
in Osmaanse wateren
(1896-1897) 203

Petra de Bruijn
Turken, Papen en
Griekse goden 219

Hans Theunissen
De Nederlandse tegels
van het Osmaanse Rijk 241

Jan Schmidt

TEN GELEIDE

Dit boek is geschreven ter gelegenheid van de viering van vier eeuwen vriendschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Turkije, in vroegere tijden tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het Osmaanse Rijk.¹ Het is samengesteld door een enthousiaste en toegewijde groep academici, die zich uit hoofde van hun werk bezig houden met het Osmaanse Rijk en Turkije – hun namen worden vermeld onder de hoofdstuktitels en hun korte cv's bij de bijdragen te vinden. De meesten van hen zijn verbonden aan de track Turks dat onderdeel is van de opleiding Midden-Oostenstudies van de Universiteit Leiden. Het is de enige plaats in Nederland waar studenten nu nog terecht kunnen voor een studie Turkse taal en cultuur in al haar aspecten.

Hoewel de studie van de talen en culturen van niet-westerse origine onder druk staat in ons land, hopen wij van ganser harte dat onze

rijke academische traditie op dit gebied nog een lang leven beschoren is en dat dit boek daaraan een bijdrage kan leveren. Kennis over de wereld buiten Europa geenszins een luxe of uitsluitend een hobby voor excentriekelingen, maar heeft ook – men denke aan diplomatie, handel en toerisme – praktische, economische voordelen. De wereld is, zo luidt het cliché – maar clichés zijn vaak maar al te waar – steeds kleiner geworden, terwijl de wereld om ons heen steeds dichterbij tot ons is gekomen. In het geval van Turkije, zo toont ons boek aan, is die toenadering al meer dan 400 jaar aan de gang, en daarover zal het in het navolgende gaan.

In den vergulden Turk

Wanneer het onderwerp 'de relatie tussen Nederland en Turkije' ter sprake komt,² zijn er een aantal sleutelwoorden die steeds weer opduiken: 'tulpen', 'allochtonen', vakantie aan de Turkse Rivièra, en voor hen die wat meer historisch georiënteerd zijn: 'liever Turks dan Paaps' of 'briefwisseling Wilhelmina-Atatürk'. Leidenaren onder de lezers denken misschien nog aan het monumentale pand 'In den vergulden Turk' in de Breestraat te Leiden, waarin een winkel van V & D is gevestigd. En er zijn vast nog meer van dit soort begrippen en frasen die ons in Nederland aan Turkije herinneren. Soms stuit men zelfs in Nederland nog op een concreet Osmaans overblijfsel. Zo werd ik een jaar of twee geleden gemaïld door de archeologische dienst van de gemeente Den Haag met het verzoek een 'Arabische munt' die men had gevonden te identificeren. Het bleek bij nader inzien om een laat 17^e-eeuws Osmaans *kuruş* (zilverstuk) te gaan met, inderdaad, een Arabische inscriptie. Hoe die munt in de Haagse binnenstad verzeild is geraakt, is een raadsel...

Deze zaken vormen zo op het eerste gezicht slechts een schamele reflectie van wat de Osmanen en de Turken en hun cultuur voor Nederland betekend hebben. Niettemin vertegenwoordigen zij niet onbelangrijke aspecten die in het thema 'Nederland in Turkije, Turkije in Nederland' passen. Hoewel het vooral de politiek, de diplomatie en de economie waren die de eeuwenlange vriendschappelijke relatie tussen Nederland en Turkije domineerden, zullen we aan die aspecten in dit boek slechts weinig aandacht

schenken, ook omdat er elders al het nodige over is geschreven. We zullen het daarentegen vooral hebben over het veel minder bekende aspect van de cultuur, zowel de materiële als de immateriële. Daarbij komen uiteenlopende aspecten zaken aan de orde zoals wetenschap: Nederlanders die zich bezig hielden met onderzoek naar de talen en culturen van het Osmaanse Rijk en die teksten in de vorm van handschriften verzamelden; literatuur: Nederlandse reisverslagen over het Osmaanse Rijk; de cultuur van geschenkenuitwisseling zonder welke diplomatieke relaties niet mogelijk waren; de Nederlandse gemeenschap in Izmir en haar mecenaat van de beeldende kunst en de cultuur van hun uitgaansleven; de cultivatie van de hyacint in het Osmaanse Rijk; de import van Nederlandse tegels in het Osmaanse Rijk; en ten slotte, het Nederlandse toneel dat Turkije en Turken als onderwerp heeft. In dit hoofdstuk zal ik nu allereerst in een aantal hoofdlijnen een beeld proberen te schetsen van de historische relatie tussen Nederland en Turkije en, tot slot, nader ingaan op de inhoud van dit boek.

Vierhonderd jaar vriendschap

In de relatie tussen het Osmaanse Rijk en de Nederlandse Republiek, speelden van het begin af aan politiek, handel, reizen, migratie, uitwisseling van ideeën, en nog vele andere zaken een rol, maar de kleinste gemene deler was toch wel het begrip vriendschap. Nooit waren de twee staten in de periode 1612 tot 2012 in oorlog met elkaar, al waren er af en toe geschillen en irritaties. Vóór 1831, toen het 'roversnest' Algiers door de Fransen werd bezet, kwam het wel eens tot schermutselingen in de Middellandse Zee ten gevolge van brutale acties van kaapvaarders en zeerovers – deze gaven in 1664 zelfs aanleiding tot een strafexpeditie van een Nederlands eskader van twaalf oorlogsbodems onder bevel van Michiel Adriaanszoon de Ruyter tegen de stad – en ook werd er wel eens een Nederlander in het Osmaanse Rijk en later Turkije, of een Turk in Nederland vermoord, maar daar bleef het wel zo'n beetje bij. Dat de relaties overwegend vredelievend waren had in de eerste plaats te maken met afstand en, in de tweede plaats, met de relatieve onbelangrijkheid van Nederland in de wereldgeschiedenis na het rampjaar 1672. Vóór die tijd was Nederland – liever gezegd de Republiek der Verenigde Nederlanden – een wereldmacht, of, preciezer, een maritieme macht *by default*: namelijk bij ontstentenis van machtige staten om ons heen. Deze werden in de eerste helft van de 17^e eeuw òf verscheurd door interne machtsstrijd (de Duitse landen, Frankrijk), òf hun maritieme potentieel was nog niet tot volle bloei gekomen (Engeland). Ook als koloniale macht stelde Nederland weinig voor en ons land kon in de moderne tijd alleen als zodanig blijven bestaan zolang de grote mogendheden dat toestonden. Na de tweede wereldoorlog was ook dat afgelopen en verloor Nederland de macht over Indië en Nieuw-Guinea; later volgde Suriname. Daarentegen was Turkije – tot 1923 in de vorm van het Osmaanse Rijk, een multi-etnische islamitische staat op het kruispunt van drie continenten (Europa, Azië en Afrika) – zo niet een wereldmacht, dan toch wel een grote mogendheid, die ook na het mislukte beleg van Wenen in 1683, dat een einde maakte aan haar territoriale expansie, een machtsfactor van belang bleef, waarmee in Europa rekening gehouden moest worden. Na 1923 verrees een nieuwe, zij het territoriaal veel beperktere regionale staat, in de vorm van de Republiek Turkije waarmee Nederland eerst in het kader van de NATO en daarna door het associatieverdrag van Turkije met de EU, verbonden was – en nog is.

In den vergulden Turk in Leiden

1. De term 'Osmaanse Rijk' werd in de vroegmoderne tijd nauwelijks gebruikt, en het gebied werd in Westerse bronnen meestal aangeduid als 'Turkije' of het 'land van de grote heer'. Ook de term 'Levant' was in zwang, een vaag begrip waarmee letterlijk de opkomst van de zon en overdrachtelijk het (zuid-) oostelijke bekken van de Middellandse Zee en zijn kusten wordt aangeduid, en met 'Levantijnen' meestal de niet-moslimse bewoners van het gebied. Moslimse Osmanen werden meestal aangeduid als Turken, ongeacht hun etniciteit. Dit zou de Osmanen overigens uitermate verbaasd hebben, hadden zij er kennis van genomen – 'Turk' gold vooral in geletterde kringen als een scheldwoord dat zoiets als 'onbehouwen boerenpummel' betekende. Arabieren werden meestal wel als zodanig aangeduid.

2. Voor met name het politieke en economische aspect van de Nederlands-Turkse betrekkingen, zie: Alexander H. de Groot, *The Netherlands and Turkey: Four Hundred Years of Political, Economic and Cultural relations; Selected Essays*. Istanbul 2007.

Handel

Gedurende de 400 jaar vriendschappelijke betrekkingen was er één belangrijk element dat de twee staten verbond, en dat was – en is nog steeds – handel. De wederzijdse handel begon, voor zover we dat nog kunnen documenteren, in de 16e eeuw: Osmaanse kooplieden, in dit geval bijna uitsluitend niet-moslims zoals Joden en Armeniërs, trof men aan in Nederlandse havens en een groeiend aantal Nederlandse koopvaardij-schepen zeilde vanaf ongeveer 1590 naar Noord Afrikaanse en meer oostelijk gelegen Osmaanse (Levantijnse) havens. Daarbij ondervonden zij vooral concurrentie van de Venetianen, Fransen en Engelsen. De Nederlanders kwamen met zilvergeld en kochten daarvoor voornamelijk grondstoffen zoals katoen en geitenwol (mohair) en luxe producten zoals zijden stoffen en tapijten. In die vroege periode was de Republiek ver-wikkeld in een permanente oorlog met haar soeverein, de koning van Spanje – het was de tijd van de Tachtigjarige Oorlog. In 1609 werd er een bestand gesloten, die de straat-vaart (scheepvaart door de Straat van Gibraltar) een stuk gemakkelijker maakte, en niet lang daarna kwam het tot directe contacten tussen Den Haag, zetel van de Sta-ten-Generaal, en de Porte (de Osmaanse regering van sultan en grootvizier). De in-teresse was wederzijds: de Osmanen wilden profiteren van de Nederlandse handel en beide – de Porte en de Republiek – zagen voordeel in een mogelijk bondgenootschap tegen de katholieke Habsburgers. In Nederland deed al in de 16^e eeuw de slogan ‘Lie-ver Turks dan Paaps’ de ronde in kringen van strijdlustige protestanten zoals de Wa-tergeuzen. De Nederlanders wilden bovendien af van hun positie van onderkruipers, die afhankelijk waren van buitenlandse protectie binnen het machtsbereik van de Os-manen. Cruciaal daarbij was dat zij bescherming kregen tegen ‘Barbarijse’ zeerovers in de Middellandse Zee, die opereerden vanuit Noord Afrika, dat nominaal onder Os-maans gezag viel. Venetië, Frankrijk en Engeland hadden toen al sinds jaar en dag ver-dragen met de sultan – vanuit Osmaans-islamitisch perspectief werd hen genadiglijk en tot nader orde toegestaan handel te drijven met het rijk tegen gunstige toltarieven waarbij onderdanen van die landen het recht kregen zich in het land van de ‘Grote Heer’ (Osmaanse sultan) te vestigen als zijn geprivilegieerde beschermelingen.

Het verdrag van 1612

In 1611 nam de Porte het initiatief en nodigde de Staten-Generaal in Den Haag uit een gezant te sturen om te onderhandelen over duurzame commerciële en politieke be-trekkingen. De onderhandelingen, van Nederlandse kant geleid door de Schiedamse patriciër Cornelis Haga, later de eerste Nederlandse gezant aan de Porte, resulteer-den in het verdrag van 1612 waarin gedetailleerd de rechten en plichten van de Ne-derlanders in het Osmaanse Rijk werden vastgelegd. Nederlanders mochten handel drijven tegen gunstige voorwaarden met het Rijk en mochten er reizen en zich vesti-gen. Er kwam een permanente Nederlandse ambassade in Istanbul (die nog steeds be-staat als consulaat-generaal aan de İstiklal caddesi in Beyoğlu; het gebouw dat er nu staat dateert overigens pas uit de 19^e eeuw)³ en consulaten in verschillende haven-steden. De belangrijkste taak van de ambassadeur en consuls was de bescherming van de Nederlandse kooplieden in de Levant en toezicht op de uitvoering van de ‘capitu-latiën’, de bepalingen van het verdrag (dat nog een aantal malen werd vernieuwd, in 1634 en 1680) – totdat deze werden afgeschaft na het uitbreken van de Eerste We-

reldoorlog in 1914. In 1840, 1862 en 1873 werden er bovendien handelsverdragen met Nederland gesloten in moderne, westerse stijl, d.w.z. dat beide landen daarbij als ge-lijkwaardige partners fungeerden. Het kwam bij de Osmanen overigens vóór de mo-derne tijd niet op dat het misschien nuttig zou zijn een permanente vertegenwoordi-ger naar Den Haag te sturen, en alleen bij bijzondere gelegenheden kwam er af en toe een gezant naar de hofstad.

Toen er eenmaal reguliere betrekkingen tot stand gekomen waren tussen Den Haag en Istanbul, werden de wederzijdse contacten intensiever, bloeide de handel op, nam het aantal reizigers toe, groeide het aantal Nederlandse kooplieden dat zich per-manent vestigde in belangrijke centra zoals Istanbul, Izmir, Aleppo, Cairo, en Salo-nica (Thessaloniki) en ontstonden er, tegen het einde van de 18^e eeuw, kleine Griekse en Armeense gemeenschappen in Amsterdam. De grootste Nederlandse gemeen-schap in het Osmaanse Rijk vormde zich in Izmir. Daar vestigden zich in de loop van 17^e eeuw zo’n vijftien Nederlandse handelshuizen en vanaf 1662 werd de groeiende Ne-derlandse kolonie aldaar bediend door een dominee die voorging in een eigen pro-testantse kerk (die nog bestaat). De omvang van de Nederlandse handel was overigens relatief gering als men die vergeleek met die welke bedreven werd met ‘de Oost’ en ‘de West’, de werkerreinen van VOC en WIC, en liep vanaf het eind van de eeuw gelei-delijk terug. Uiteindelijk werd Frankrijk in de 18^e eeuw de belangrijkste Europese han-delspartner van het Osmaanse Rijk.

Politieke betrekkingen na 1672

De politieke betekenis van Nederland nam af in de tweede helft van de 17^e eeuw, zo-als we zagen, en dit betekende dat Nederlandse ambassadeurs aan de Porte, afgezien van de lopende zaken, weinig omhanden hadden. Slechts af en toe nog speelden zij een bescheiden rol als bemiddelaars in conflicten tussen de Europese mogendheden en het Osmaanse Rijk; zo was Jacobus Colyer als bemiddelaar betrokken bij de onderhan-delingen die uiteindelijk leidden tot vrede van Karlowitz in 1699. Deze maakte een einde aan de Osmaans-Habsburgse oorlog die in 1683 was begonnen. Pas in de tweede helft van de 19^e eeuw was er weer sprake van enige beweging in de politieke verhoudingen tussen Den Haag en de Porte. Het sleutelwoord hierbij was ‘Pan-Islam’, een ideologische beweging die in de tweede helft van de 19^e eeuw aanhang kreeg on-der moslimse intellectuelen en streefde naar de wereldwijde emancipatie van de moslimse volkeren. Sultan Abdülhamid II (regeerde 1876-1909) wist zich als kalief, geestelijk leider van alle moslims, op te werpen als leider van deze beweging. Angst sloeg sommige Nederlandse koloniale gezagsdragers om het hart, niet in het minst van-wege de kritische schrijfsels van de Leidse oriëntalist en adviseur voor Indische zaken, Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936), die vooral bang was dat Indonesische pelgrims die de heilige steden in Arabië (en nominaal onder Osmaanse gezag) be-zochten, aangestoken zouden kunnen worden door het panislamitische virus en een verzetsbeweging in hun land zouden beginnen tegen het Nederlandse koloniale gezag. Dit bleek allemaal erg mee te vallen. Uiteindelijk speelde het panislamisme, dat ei-genlijk weinig om het lijf had, geen enkele rol in de uiteindelijke dekolonisatie. Com-plotdenken vierde in die tijd ook al hoogtij. Aan de vooravond van de Eerste Wereld-oorlog, ten slotte, wist een Nederlander, de koloniale ambtenaar Louis Westenek

3. Een aardig boek over de Nederlandse ambassade in Istanbul is: Marlies Hoenkamp-Mazgon, *Palais de Hollande te Istanboel; Het ambassadegebouw en zijn bewoners sinds 1612*. Amsterdam 2002.

(1872-1930), het nog tot inspecteur-generaal te schoppen, die namens de westerse grootmachten moest toezien op de bescherming van de Armeense bevolking in de oostelijke provincies van Anatolië, die in hun streven naar autonomie vreesden voor represailles van hun islamitische medeburgers. Toen hij vervolgens op 2 juli 1914 in Istanbul arriveerde, was het al te laat – de Eerste Wereldoorlog, waarin de Osmanen aan de zijde van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije zouden meedoen, stond op het punt uit te breken – en hij zou nooit zijn post in Erzurum bereiken. Van de afkoopsom die hij van de Osmaanse staat ontving voor het opzeggen van zijn contract kocht hij 15 hectare grond bij Gorssel waarop hij een villa, getooid met de Turkse naam Konak (‘residentie’, ‘familiehuis’), liet bouwen. Hoe het met de Armeniërs afliep, is bekend.⁴

Economische banden na 1800

Tegen het begin van de 19^e eeuw – Napoleon heerste over continentaal Europa – kwam de Nederlandse zeescheepvaart geheel tot stilstand vanwege de blokkade van de Nederlandse havens en werden de politieke betrekkingen tussen Istanbul en Den Haag tijdelijk geheel verbroken. De betrekkingen werden in 1813 hersteld, en eerder al, in 1804, werd de basis gelegd voor een permanente vertegenwoordiging van de Porte in Nederland met de benoeming van de eerste Osmaanse consul-generaal in Amsterdam. De handel herstelde zich daarentegen moeizaam, en kwam pas in de tweede helft van de eeuw, gestimuleerd door de opening van het Suezkanaal in 1869, weer enigszins uit het slop. Een belangrijke rol speelde daarbij de Nederlandse Handel-Maatschappij (voorloper van de ABN Bank), opgericht door Koning Willem I. Zij stimuleerde de handel in wat misschien wel het meest lucratieve landbouwproduct ooit is geweest – lucratief want verslavend – namelijk opium, dat de Handel-Maatschappij – zij verkreeg de monopolie over deze leveranties – aankocht voor de Indische consument die de wat pittiger smaak van de Levantse opium beter beviel dan het vergelijkbare product uit Brits Indië of China. De meeste Turkse opium werd verbouwd in het westelijk-centrale deel van Anatolië en het eindproduct werd voornamelijk via Izmir geëxporteerd. Lokale Nederlandse families, zoals de Van Lenneps, Keuns en anderen, pikten een graantje mee als inkopers op de lokale markt. Onder internationale druk, allereerst van de VS, werd er vanaf het einde van 19^e eeuw langzamerhand een eind aan deze – immers immorele – handel gemaakt.⁵ Er woonden in die tijd zo’n 350 Nederlandse mannen, vrouwen en kinderen in de stad. Zij waren inmiddels grotendeels vervreemd van hun oorspronkelijke moederland, waren via huwelijken met lokale Europese, Griekse en andere dames tot ‘Levantijnen’ geworden die allang geen Nederlands meer maar ‘Levantijns Frans’ spraken.

Het einde van Nederlands Izmir

De dagen van deze kolonie waren echter geteld. De dramatische ontknoping volgde in 1922 toen Atatürk met zijn vrijheidsstrijders oprukte naar Izmir om de Griekse bezetters uit de stad te verdrijven. Onder chaotische omstandigheden brak er brand uit in het Europese deel van de stad en een groot deel van de Nederlanders wist een goed heenkomen te vinden aan boord van de KNSM-stomer *Deucalion* die hen naar Istanbul bracht. Dit betekende het einde van het ‘heidense’ Smyrna (de Griekse naam van de stad) waarin geen plaats meer was voor Grieken, Armeniërs, Europeanen en an-

Ansichtkaart van de Nederlandse Protestantse kerk in Izmir uit het begin van de 20^e eeuw.

Plattegrond van Izmir uit het begin van de 20^e eeuw

Uitsnede uit de plattegrond met in het midden het Nederlandse complex met ziekenhuis, kerk en begraafplaats.

4. Voor de thema’s ‘Pan-Islam’ en de rol van Westenenk in de Armeense kwestie, zie Jan Schmidt, *Through the Legation Window 1876-1926; Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History* (Leiden-Istanbul 1992), hoofdstuk 2 en 3.
5. Jan Schmidt, ‘Nederlandse opiumhandel in de Levant’, in: *Spiegel Historiae* 33 (1998), 429-34.

dere minderheden en buitenlanders, tenzij zij bereid waren de Turkse nationaliteit aan te nemen. Dat waren er maar weinigen. De meeste Nederlandse families vertrokken naar Frankrijk; sommigen vestigden zich in Griekenland, Tunesië en de Verenigde staten. De opiumhandel was niet minder gedoemd dan het cosmopolitanisme; in 1928 werden de laatste 800 door een Nederlander ter plaatse ingekochte kisten naar Indië verzonden. Enige jaren later werd de opiumhandel een monopolie van de Turkse staat en was het uit met de vrije drugshandel. Wat ons nog herinnert aan het Nederlandse Turkije is, naast een enkel gebouw en wat grafzerken, de namen van de achterkleinkinderen van enkele blijvers, zoals Van der Zee en Dutilh.

Moderne ontwikkelingen

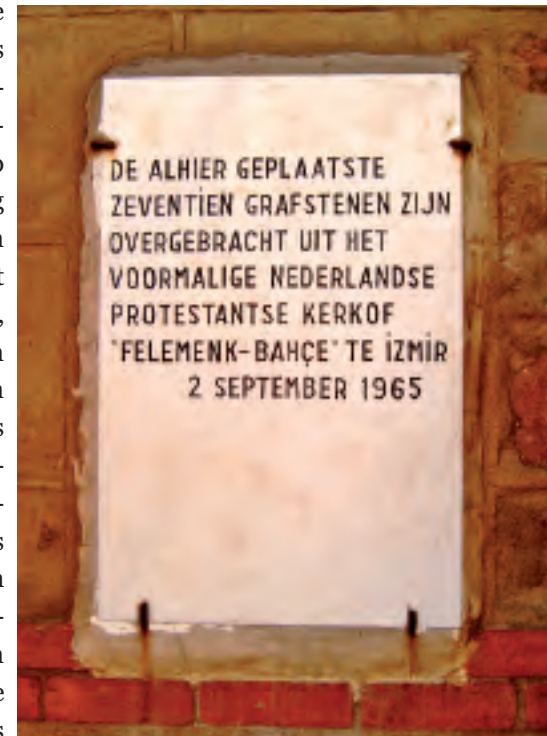
Deze ommekeer betekende overigens niet het einde van de Nederlands-Turkse betrekkingen. Al in 1924 werd er een vriendschapsverdrag tussen Nederland en het nieuwe Turkije ondertekend in Ankara, de nieuwe hoofdstad van de jonge Republiek. In 1935 werd er onder auspiciën van Koningin Wilhelmina en Atatürk een Nederlandsch-Turksche Vereniging opgericht. (Dat er een persoonlijke briefwisseling bestaan zou hebben tussen de twee staatshoofden, is overigens een mythe.) Ook de handel ging onverdroten verder. Nederlandse bedrijven bleven belangstelling voor Turkije tonen: zo vestigden onder meer enige Nederlandse internationals zoals Unilever en Shell zich in Turkije. Een nieuwe impuls aan de bilaterale relatie werd gegeven door de Turkse gastarbeiders die vanaf 1964 naar Nederland kwamen. Er wonen nu zo'n 380.000 Nederlanders van Turkse afkomst in ons land. Het herstel van de democratie in 1983 en het openstellen van de Turkse economie leidden tot een intensivering van de handelsbetrekkingen, die nog verder werden gestimuleerd door een spectaculaire economische groei van Turkije, dat sinds 2002 bestuurd wordt door een redelijk stabiele regering onder premier Erdoğan.

Reizigers en reisboeken

Handel was overigens niet het enige bindmiddel met het Osmaanse Rijk – ook was er intellectuele belangstelling, zij het dat ook hiervoor gold: de interesse van Nederlanders voor het Osmaanse Rijk was groter dan, omgekeerd, de interesse van Osmanen voor Nederland. Hoewel het Osmaanse Rijk – in tegenstelling tot het moderne Turkije – een veel minder populair reisdoel was van Nederlanders dan bij voorbeeld Italië, het 'klassieke' reisdoel van rijke jongelingen op de educatief bedoelde Grote Tour, waren er toch vanaf het einde van de 16e eeuw reizigers die niet uit hoofde van hun beroep het land bezochten. Een populair reisdoel in de Levant was van het begin af aan al Jeruzalem geweest, met name onder christelijke pelgrims, maar daarnaast was Istanbul, ooit hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk, favoriet. Hoewel een bezoek aan het paleis in het gezelschap van een ambassadeur wanneer die zijn geloofsbrieven aan de sultan ging aanbieden tot de meest geliefde activiteiten van reizigers behoorden – en vaak beschreven in reisboeken – waren het toch vooral de overblijfselen uit de klassieke oudheid en, op de tweede plaats, de christelijke monumenten, die zich in de meeste belangstelling mochten verheugen. En niet alleen in Istanbul. Buiten de hoofdstad waren het vooral de 'Zeven Kerken van Azië', genoemd in de Bijbel, en de ruïnes van de klassieke oudheid, zoals die van Efeze, die Nederlandse geletterde reizigers, waaronder menig dominee, aantrokken. In de vroegmoderne tijd werd het Osmaanse Rijk eigenlijk beschouwd, zoveel is duidelijk uit overgeleverde reisverslagen, als – ten onrechte – bezet gebied dat uiteindelijk weer zou moeten terugkeren in de schoot van het Christendom. Voor de Islam in haar diverse verschijningsvormen konden weinig Nederlanders warm lopen, al worden deze in hun reisgeschriften, meestal nogal obligaant, behandeld. Daarbij werd ruime aandacht besteed aan pikante (en ogenschijnlijk paradoxale) zaken zoals de weid verbreide dronkzucht en 'pederastie' onder de inwoners. Uit de Nederlandse reisboeken krijgt men de indruk dat de reizigers weinig contact hadden met Osmanen, voor zover het moslims betrof. Een belangrijke hindernis was het gebrek aan talenkennis over en weer, maar afgezien daarvan verkeerden de meeste Nederlandse reizigers het liefst in het gezelschap van soortgenoten en zochten zij het liefst onderdak bij protestantse Europeanen zoals Engelsen en Zweden, of in christelijke instellingen zoals kloosters. Hotels in moderne zin bestonden niet. Slechts weinig Nederlandse reizigers lieten overigens sporen na in de vorm van reisverslagen en de Nederlandstalige reisliteratuur die betrekking heeft op het kerngebied van het Osmaanse Rijk is klein – over Arabië en Noord-Afrika werd meer geschreven. Het veruit bekendste en meest spectaculaire vroegmoderne Nederlandse reisboek was ongetwijfeld dat van Cornelis de Bruijn, een schilder uit Den Haag, die een monumentale, rijk geïllustreerde beschrijving publiceerde in 1698 nadat hij vele jaren door het land had gezworven. In de volgende jaren bracht hij ook Franse en Engelse vertalingen van zijn werk op de markt.

Vanaf de 19e eeuw werd het reizen, door de opkomst van trein, stoomboot, telegraaf en later vliegtuig en internet steeds gemakkelijker en goedkoper. De productie van reisliteratuur door Nederlanders, die het kerngebied van het Osmaanse Rijk bezochten,

Stille getuigen van een Nederlands verleden in Izmir.

6. Zie voor meer details: Jan de Hond, *Verlangen naar het Oosten; Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920* (Leiden 2008), 247-50.

7. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki diplomat* ('Diplomaat tegen wil en dank') (3e druk, Istanbul 1984), 215-6.

daalde nu tot het nulpunt. Niettemin is één van de fascinerendste boeken, die Anatolië tot onderwerp hebben, geschreven door een zendeling van Nederlandse afkomst, Henry van Lennep (1815-1889), zoon van de Izmirse opiumhandelaar en consul Jakob van Lennep. Hij werd als vijftienjarige jongen naar Amerika gestuurd, waar hij, onder andere, studeerde aan het Andover Theological Seminary. Het boek draagt de titel *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor* en werd in twee delen gepubliceerd in Londen in 1870.

Curieus is verder de obscure autobiografische roman *Jeugdige zondaars te Konstantinopel* van een Fries genaamd Esgo Taco Feenstra Kuiper (1857-1908), die een zwerftocht van een ik-figuur in het circuit van homosuexuelen en jongensprostitués in Istanbul beschrijft.⁶ Osmaanse of Turkse reisbeschrijvingen van Nederland zijn er overigens nooit geweest, behalve wat fragmentarische passages in mémoires en tijdschriftartikelen gepubliceerd door een enkele diplomaat of reizende journalist. Zo wijdde de romancier en ambassadeur Yakup Kadri Karaosmanoğlu – hij was in 1939-40 gestationeerd in Den Haag – in zijn 'Diplomaat tegen wil en dank' een hoofdstukje aan zijn verblijf in de residentie; hij was verbaasd over de enorme aantallen fietsen en fietsers, onder wie, heel bizar, leden van het koninklijk huis, en noemt de voor buitenstaanders ondoordringbare vesting van het Hollandse (bakstenen) huis waar men strikt al vóór half zeven 's avonds aan de maaltijd zat. Ook vertelt hij hoe hij in de vroege ochtend van 10 mei 1940 gewekt werd door het geronk van Duitse vliegtuigen. Dat had hij in het rustige Nederland nooit verwacht...⁷

Oriëntalist

Behalve bij Nederlandse reizigers op zoek naar verstrooiing en seks, was er ook enige belangstelling voor de Osmanen bij Nederlandse geleerden. De serieuze bestudering van het islamitische oosten ontstond in Nederland, zoals in andere protestantse gebieden van Europa, als een pedant van Bijbelstudie. Protestanten wilden terug naar de oertekst van hun geloof: het Hebreeuwse Oude Testament. Al in de 16^e eeuw drong het besef door dat het Hebreeuws verwant was aan het Arabisch; derhalve zou een grondige kennis van die taal kunnen bijdragen tot en beter begrip van het oudtestamentische Hebreeuws. Weinigen waren in die eeuw bekend met de taal; grammatica's en woordenboeken ontbraken geheel. Ook voor de kennis van de literatuur van moslims ontbraken de middelen. Boeken in het Arabisch, Perzisch of Turks waren moeilijk te krijgen, en de enige oplossing was teksten, in dit geval handschriften, ter plaatse – liefst in Istanbul waar de grootste boekenmarkt van het Midden-Oosten was – te kopen dan wel te laten kopiëren. De eerste Nederlanders die dit serieus aanpakten waren Jacob Golius (1596-1667), professor Arabisch en Wiskunde in Leiden, en diens student Levinus Warner (1619-1665), die jarenlang ambassadeur bij de Porte was. Tijdens hun reizen en verblijf in de Levant – Golius reisde ook nog in Marokko – wisten zij meer dan duizend handschriften te verwerven, waarvan de meeste uiteindelijk in de Leidse Universiteitsbibliotheek terechtkwamen en de kern vormden van haar fameuze oosterse collecties. Ook een enkele latere hoogleraar reisde of werkte in het Osmaanse Rijk en verzamelde handschriften. Onder hen was Johannes Heyman (1667-1737), dominee in Izmir en later professor in Leiden; sommige teksten, waar-

onder officiële Turkse documenten die Nederlanders betroffen, liet hij kopiëren door een klerk die op het Nederlandse consulaat in Izmir werkte. Turks speelde overigens een geringe rol in hun studiën; de nadruk lag vooraleer op het Arabisch en Bijbelstudie, al bracht hun positie in Leiden mee dat zij nogal eens gevraagd werden Turkse brieven te vertalen voor de Staten-Generaal. Turkologie als apart vak op academisch niveau kwam pas tot ontwikkeling in de tweede helft van de 19^e eeuw – en dit gold ook voor andere Europese landen en de Verenigde Staten; de studie van dode talen en oude teksten stond vóór die tijd in de meeste westerse landen in hoger aanzien dan de levende actualiteit. In 1958 werd bovendien het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut in Istanbul (thans: Nederlands Instituut in Turkije) gevestigd, dat zich, naast turkologisch onderzoek, voornamelijk richt op ondersteuning van Nederlandse archeologen die in Turkije werken. Tenslotte werd in 2006 *Netherlands Institute for Higher Education* in Ankara (NIHA) opgericht, dat, om zijn website te citeren 'een brug [wil] slaan tussen Nederland en Turkije ten behoeve van de internationalisering van het Nederlandse hoger onderwijs en beroepsonderwijs.'

Tulpen

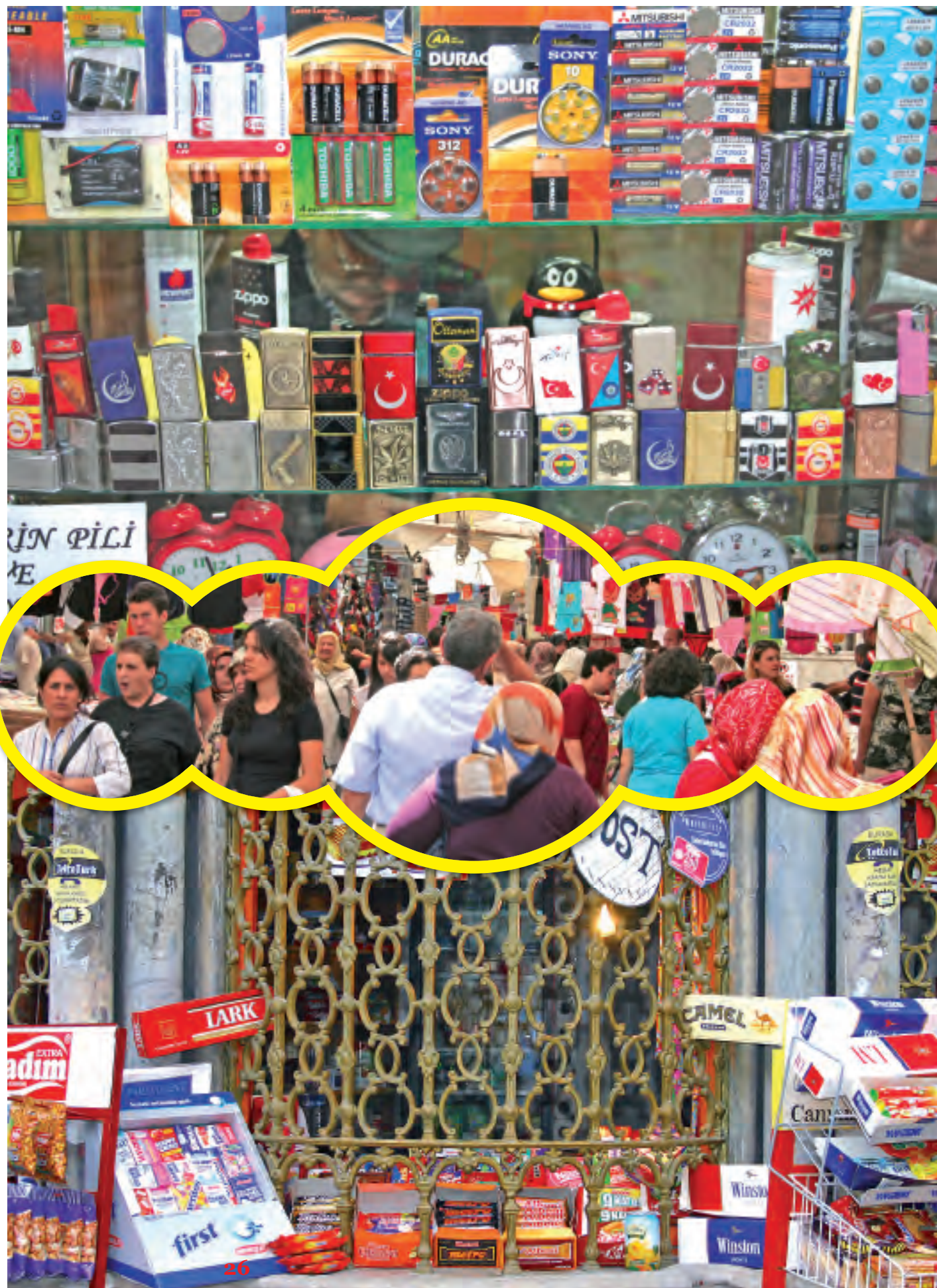
Rest mij nog iets te zeggen over de beroemde tulpen die ik in de inleiding noemde. Tulpen kwamen oorspronkelijk als wilde bloemsoort voor in Centraal Azië en kwamen, via de Krim, in het Osmaanse Rijk terecht. Deze tulpen zagen er overigens geheel anders uit dan de moderne Nederlandse variant. Als ontdekker geldt de Habsburgse diplomaat van Vlaamse afkomst, Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-1592), die in Anatolië reisde en zijn belevenissen vastlegde in een beroemd, oorspronkelijk in het Latijn gepubliceerd boek. Hij schijnt tulpenzaden naar Europa gestuurd te hebben. Niet lang daarna werd de tulp ook in Nederland geïntroduceerd en was de bloem, dankzij de inspanningen van de geleerde Carolus Clusius, in de hortus van de Universiteit Leiden te bewonderen. De tulp werd een ongeëvenaard commercieel succes in de Republiek en is nog steeds een belangrijk exportproduct van ons land. Ook in Turkije, waar de tulp in oude tijden een belangrijke decoratieve en symbolische functie vervulde, is inmiddels de 'tulpomania' toegeslagen; ter gelegenheid van het vijfde tulpenfestival in 2010, werden er niet minder dan 9,3 miljoen tulpen in Istanbul geplant...⁸

Over dit boek

In de nu volgende bijdragen in het boek zal, onder andere, op enige van de thema's die ik zo-even aanroerde gedetailleerder worden ingegaan. De nadruk ligt daarbij op cultuur, vooral omdat tot op heden weinig aandacht is geschonken aan de culturele aspecten van de gemeenschappelijke Nederlands-Turkse geschiedenis. De bijdragen waaruit het boek is samengesteld en die ik in het navolgende kort zal omschrijven, zijn gebaseerd op origineel onderzoek waarvoor zowel tekstuele bronnen (archivalia, handschriften, gedrukte boeken en periodieken) als materiële getuigenissen (tekeningen, schilderijen en kunstvoorwerpen) zijn gebruikt.

Het eerste hoofdstuk zal gaan over de rol die geschenken speelden in de diplomatie; zonder geschenken was het in vroeger tijden eenvoudig ondenkbaar dat buitenlandse diplomaten zelfs maar werden toegelaten tot enige vertegenwoordiger van het Osmaanse gezag. Naast diplomaten, waren er ook Nederlandse reizigers die voor hun plezier

8. Marc Guillet, 'Trots op de Turkse tulp', www.nederlandersinturkije.nl

of uit intellectuele belangstelling het Osmaanse Rijk bezochten en er over schreven. Hun geschriften, voor zover die zijn overgeleverd uit de periode vóór 1800, passeren de revue in hoofdstuk 2. De meeste intellectuelen die belangstelling hadden voor de Oriënt bleven overigens thuis. Aan de studie van de talen van het Midden Oosten alsmede van de Osmaanse en Turkse geschiedenis, godsdienst en literatuur zoals die zich in Nederland ontwikkelde vanaf de 16^e eeuw wordt uitgebreid aandacht besteed in hoofdstuk 3. De geschiedenis van de Nederlandse oriëntalistiek, die zich met het islamitische Midden Oosten bezighield, was, opmerkelijk genoeg maar niet verwonderlijk, van bijna even lange duur is als die der politieke betrekkingen. Daarbij speelde in vroeger eeuwen de ‘turkologie’ overigens een bescheiden rol. Er waren ook Nederlanders die zich voor kortere of langere tijd in het Osmaanse Rijk vestigden, zoals we al zagen, en sommigen onder hen keerden zelfs nooit meer terug. Hoofdstuk 4 is gewijd aan twee Nederlandse families in het 17^e- en 18^e-eeuwse Izmir, die zich niet alleen bezighielden met de handel en de diplomatie, maar die ook optraden als mecenasen en een kleine maar interessante schilderijencollectie wisten op te bouwen die nog te bewonderen is in Nederlandse musea. Geleerden die zich bezighielden met Osmanen en Turken hadden bronnen nodig op grond waarvan ze hun onderzoek konden doen, en dat gold zeker voor de thuisblijvers. Dit leidde er toe dat er al vóór 1612 Arabische, Perzische en Turkse teksten werden verzameld in Nederland. Het ging daarbij vóór de 19^e eeuw om teksten in handschrift. In hoofdstuk 5 wordt de rijke handschriftencollectie in de Leidse Universiteitsbibliotheek onder de loep genomen en daarbij in het bijzonder aandacht geschonken aan de aankopen in opdracht van de Nederlandse gezant en geleerde Levinus Warner. Hij was niet alleen geïnteresseerd in islamitische dan wel Turkse ‘klassieken’, maar ook in recent, nog onbekend werk op het gebied van de Osmaanse geschiedenis en literatuur. Niet alleen teksten getuigen overigens van de belangstelling van Nederlanders voor het Osmaanse oosten, ook op het terrein van de materiële cultuur gebeurde er van alles. Ik noemde al de tulpen die zowel in de Osmaanse als de Nederlandse cultuur een belangrijke rol speelden – en nog spelen –; veel minder bekend is dat ook hyacinten dat deden. Hoe deze bloemen voorwerp van culturele interactie werden, wordt uiteengezet in hoofdstuk 6. Weinig Nederlanders die in het Osmaanse Rijk verbleven hadden persoonlijk, laat staan intiem, contact met de autochtone bewoners. Ook hierin was Levinus Warner uitzonderlijk. Hij was getrouwd met een lokale Griekse en correspondeerde met moslimse geleerden. Op deze contacten wordt nader ingegaan in hoofdstuk 7. In het volgende hoofdstuk 8, staat Nederlands Izmir weer centraal. Het beschrijft een opmerkelijk bezoek van het Nederlandse oorlogsschip ‘De Zeehond’ in 1896 aan die havenstad; daarbij wordt een verrassend inkijkje gegeven in het toenmalige sociale en culturele leven van onze Levantijnse landgenoten overzee zoals die in periodieken van die tijd gedocumenteerd is. Naast handschriften, tijdschriften en archivalia, zijn er nog andere bronnen die de Nederlands-Turkse betrekkingen documenteren, en dat zijn de schone letteren. Hoofdstuk 9 behandelt twee Nederlandse toneelstukken, die beide over Turkije gaan en die in respectievelijk de 17^e en de 21^e eeuw in Nederland tot stand kwamen. We sluiten af met een gemeenschappelijk Nederlands-Turks cultuurproduct: tegels. De plaatsnamen Delft en İznik als centra van tegelproductie zijn de lezer waarschijnlijk niet onbekend. In hoofdstuk 10 wordt het fascinerende verhaal verteld over hoe vanaf de 18^e eeuw Nederlandse tegels de Osmaanse markt veroverden.

Jan Schmidt

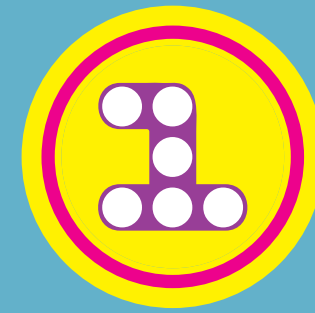
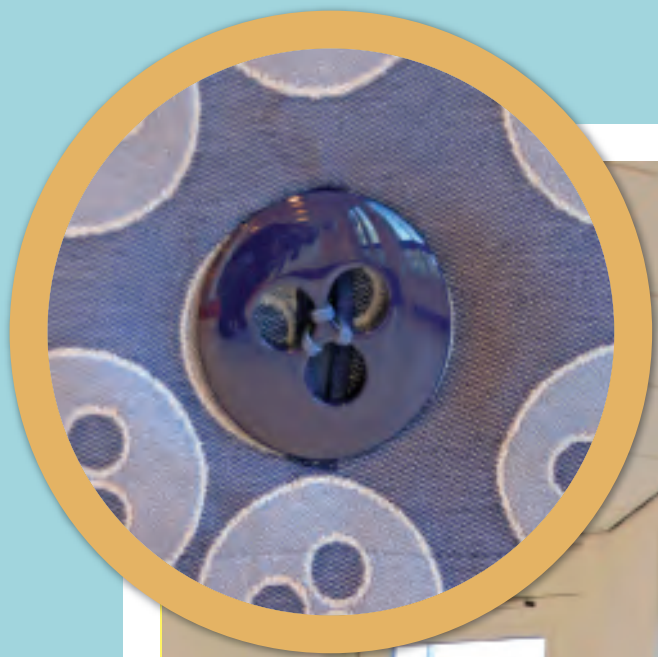
studeerde geschiedenis en oosterse talen (Arabisch, Perzisch en Turks) in Leiden, promoveerde op een historisch-geografisch onderwerp, en is thans werkzaam als universitair docent aan dezelfde universiteit. Hij heeft gepubliceerd over tal van onderwerpen betreffende de Osmaanse geschiedenis en literatuur. Hij is de auteur van een vierdelige catalogus die de Turkse handschriften in Nederlandse openbare collecties beschrijft; het vierde deel verschijnt in 2012.

Lotte van Laatum (1979) is een Nederlandse contextuele ontwerpster die zich in haar ontwerpen regelmatig laat inspireren door de Turkse cultuur. De samenwerking tussen Lotte van Laatum en een groep Turkse vrouwen leidde in 2005 tot het eerste product van het project Bloei! Lotte: 'Wanneer mensen naar Nederland komen beschikken ze al over een bepaalde bagage. Voor de Turkse vrouwen is dit vaak hun handwerk. De vrouwen hebben het traditionele handwerk meegenomen naar Nederland. Door het handwerk te innoveren in hedendaagse producten kan het een plaats vinden in Nederland. Op deze manier kan een brug gevormd worden tussen de Turkse vrouwen en de Nederlandse samenleving. Het verhoogt het zelfvertrouwen en kan er voor zorgen dat de vrouwen zich meer thuis voelen in Nederland. In een serie workshops heb ik samengewerkt met tien Turkse vrouwen van de eerste generatie uit Utrecht. We hebben *oya* (Turks haakwerk) als uitgangspunt genomen voor twee nieuwe collecties. *Oya* is een gehaakte, decoratieve rand die de vrouwen aan de hoofddoek dragen. De wereld van *oya* is een wereld van bloemen. Alle bloemen dragen een bepaalde boodschap, deze symboliek komt terug in zowel de sieraden voor het lichaam als de sieraden voor het interieur.' Het project illustreert de belangrijke rol die stoffen en textiel van oudsher in de Turkse cultuur gespeeld hebben.

Foto's: Marlous Eckhardt

DE

PRUIS

DAN

VRIEND-

SCHAP

Het çintamani motief afgebeeld op Osmaanse tegels

1. A. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations. 1610-1630*, Leiden-Istanbul 1978, 83-105.
2. K. Heeringa, *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel. Eerste deel 1590- 1660*, 's-Gravenhage 1910, 210.
3. Heeringa, *Bronnen*, 222.
4. H. Reindl-Kiel, 'Pracht und Ehre. Zum Geschenkwesen im osmanischen Reich', in K. Kreiser en Chr. K. Neumann (red.), *Das osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren*, Stuttgart 1997, 161-189.
5. K. Heeringa, *De eerste Nederlandsche gezant bij de Verheven Porte*, Utrecht 1917, 22; Heeringa, *Bronnen*, 217; en De Groot, *Ottoman Empire*, 106-114.

Aanloop

Op 17 maart 1612 arriveerde Cornelis Haga, de eerste Nederlandse ambassadeur naar het Osmaanse Rijk, in de Osmaanse hoofdstad Istanbul. De aanleiding voor het sturen van een ambassadeur naar Istanbul waren brieven van Halil Paşa – sinds 1609 grootadmiraal (*kapudan paşa*) van de Osmaanse vloot – die eind 1610 in Nederland aangekomen waren. Halil Paşa was geïnteresseerd in politieke en militaire relaties met de opkomende maritieme en handelsmacht Nederland omdat hij mogelijkheden zag voor een Turks-Marokkaans-Nederlandse alliantie tegen de gemeenschappelijke vijand Spanje. Ook aan Nederlandse kant was er interesse, al lag die voor de Nederlanders vooral op het gebied van de handel op de Levant. Tot die tijd handelden Nederlanders vooral onder Franse of Engelse vlag in het Osmaanse Rijk. Toenemende handelscontacten maakten het echter financieel aantrekkelijk directe betrekkingen aan te knopen. Daarnaast speelde het lot van Nederlandse slaven, met name in Osmaans Noord Afrika een belangrijke rol bij de beslissing een ambassadeur naar Istanbul te sturen. De Staten-Generaal had de hoop dat directe diplomatieke betrekkingen zouden leiden tot het vrijlaten van de talloze Nederlandse gevangenen in met name Tunis en Algiers.¹

Eerste fase

Bij de aankomst van Haga in Istanbul was Halil Paşa echter geen grootadmiraal meer (sinds eind 1611). Desondanks bleef hij als gewoon vizier (minister) lid van de Keizerlijke Rijksraad (*divan-i hümayun*) en als zodanig een invloedrijk politicus die zich vooral met buitenlandse zaken bezighield. Direct na Haga's aankomst begon de eerste fase van de onderhandelingen die vooral bestond uit het afleggen van beleefdheidsbezoeken aan diverse Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders om steun voor het Nederlands-Turkse vriendschapsproject te winnen. Halil Paşa adviseerde Haga al meteen bij zijn bezoeken aan onder andere de *kaymakam* (plaatsvervangend grootvizier), de *defterdar* (minister van financiën), de *şeyhülislam* (grootmoefti) en de viziers geschenken te geven als teken van respect en vriendschap om zodoende een goede basis te leggen voor de onderhandelingen die moesten resulteren in permanente diplomatieke betrekkingen. Haga was in dit stadium van de onderhandelingen, net na zijn aankomst, nog niet voldoende doordrongen van het grote belang dat aan het geven van de juiste geschenken gehecht werd in het Osmaanse politieke systeem. In de ogen van Haga waren deze ge-

schenken een vorm van zelfverrijking, omkoping en corruptie.² In zijn opvatting was vriendschap niet met geld te koop.³ Geschenken waren echter een voorwaarde om een audiëntie te kunnen krijgen, zowel bij de sultan als bij Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders.⁴ De zuinige Haga had het moeilijk met deze praktijk, ook omdat hij slechts beperkte financiële middelen ter beschikking had. Halil Paşa was zich echter heel goed bewust van het grote belang van geschenken in deze fase van de onderhandelingen. Hij liet daarom op eigen kosten in naam van de Nederlandse gezant geschenken brengen naar de belangrijkste Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders en bood de Nederlandse ambassadeur ook nog directe financiële ondersteuning aan.⁵

In zijn brieven maar ook in het verslag over zijn missie aan de Nederlandse bestuurders in Den Haag klaagde Haga voortdurend over de financiële last die deze geschenken vormden. Niet in het minst omdat zijn officiële toelage hier niet in voorzag en hij daardoor gedwongen was zijn eigen middelen daarvoor aan te wenden en zelfs gedwongen werd veel geld te lenen bij Joodse handelaren om het diplomatieke geschenkenspel naar behoren te kunnen spelen. Op 21 mei 1612 bespraken de Staten-Generaal brieven van Haga, waaronder zijn eerste uit Istanbul gedateerd 24 maart 1612. In deze eerste brief – geschreven een week na zijn aankomst in Istanbul – moet Haga al gesproken hebben over de noodzaak van (meer) geld om geschenken te kunnen kopen, want de bestuurders in Den Haag besluiten hem 1200-1500 gulden extra krediet te verlenen voor het kopen van geschenken voor de leden van de Osmaanse Keizerlijke Rijksraad.⁶

Tot overmaat van ramp onthulden de gebroeders Gijsbrechtsz – in Istanbul gevestigde Nederlandse handelaars – de ware waarde van de door Haga voor de sultan meegebrachte geschenken en de beperkte financiële middelen die de ambassadeur tot zijn beschikking had. De gebroeders Gijsbrechtsz hadden namelijk gehoopt zelf een belangrijke rol te kunnen spelen bij de totstandkoming van Nederlands-Osmaanse betrekkingen, maar deden die alles om de missie te doen mislukken nadat zij door Haga op een zijspoor gemanoeuvreerd waren. De Nederlandse ambassadeur had tevergeefs gehoopt dat het zeldzame, exotische karakter de meegebrachte geschenken kostbaarder zou doen lijken dan dat zij in werkelijkheid waren.⁷ Halil Paşa echter wilde blijkbaar geen enkel risico lopen en besloot de geschenken vooraf te controleren op hun geschiktheid. Haga bracht daarom al op 3 april 1612 de Nederlandse geschenken voor de sultan naar Halil Paşa. De geschenken werden geïnventariseerd en door Halil Paşa in zijn eigen paleis bewaard om later aan de plaatsvervangend grootvizier getoond te kunnen worden.⁸ De plaatsvervangend grootvizier liet een dag later aan Haga weten – nadat hij de lijst met geschenken gecontroleerd had – dat de hoeveelheid en kostbaarheid van de geschenken voor de sultan onvoldoende waren en dat Haga nog wat kledingstukken van fluweel en satijn moest toevoegen. Haga zag op dat moment nog geen aanleiding op dat verzoek in te gaan.⁹ Echter op 28 april 1612 – vlak voor de audiëntie bij de sultan – verzocht ook Halil Paşa Haga nogmaals toch nog wat fluwelen en satijnen kledingstukken aan de geschenken voor de sultan toe te voegen. Toen Haga wederom weigerde, besloot Halil Paşa dat uiteindelijk dan maar op eigen kosten te doen. Ingrijpen door Halil Paşa – hij trok zijn eigen beurs om de Nederlandse en zijn eigen reputatie te redden – voorkwam dat de audiëntie bij de sultan op het laatste moment alsnog in gevaar kwam.¹⁰

Pagina: 30-31: in 2008 volgde in het kader van Bloei! een bank. Ook bij dit project heeft Lotte samengewerkt met Turkse vrouwen van de eerste generatie in Nederland. In opdracht van Rabobank Utrecht is een speciale (blauwe) editie van de Bloei! bank ontworpen. De bank is geïnspireerd door de traditionele lage Turkse bank (divan) met losse kleden en kussens. Het ontwerp voor de stof en de gehaakte kleden en kussens is afgeleid van een traditioneel motief —çintamani (tijgerstrepen en luipaardstippen)— dat in de Osmaanse kunst veel gebruikt werd. De stof is speciaal in het Textielmuseum geweven en Turkse vrouwen hebben de gehaakte kleden en kussens met het çintamani motief gemaakt. Het project illustreert de belangrijke rol die stoffen en textiel van oudsher in de Turkse cultuur gespeeld hebben en introduceert een oud Osmaans motief met een opmerkelijk moderne uitstraling in Nederlands design. Foto's witte bank: Benders & Stevens fotografie

6. G. R. Bosscha Erdbrink, *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte. 1726-1744*, Amsterdam 1977, 6; N. de Roever, 'Een vorstelijk geschenk. een blik op de vaderlandsche nijverheid in den aanvang der zeventiende eeuw', *Oud-Holland*, 1 (1883), 169-188, 171-172, en De Groot, *Ottoman Empire*, 106, 130.
7. Heeringa, *Bronnen*, 224; en De Groot, *Ottoman Empire*, 110.
8. Heeringa, *Bronnen*, 220.
9. Heeringa, *Bronnen*, 221.
10. Heeringa, *Gezant*, 27; en De Groot, *Ottoman Empire*, 110-114.

11. Heeringa, *Bronnen*, 239; en Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991, 102; cf. H. Reindl-Kiel, ‘Ottoman-European Cultural Exchange. East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire’, in C. Imber, L. Kiyotaki & R. Murphey, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, II, London 2005, 113-123, 114; en H. Reindl-Kiel, ‘Der Duft der Macht. Osmanen, islamische Tradition, muslimische Mächte und der Westen im Spiegel diplomatischer Geschenke’, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 95 (2005), 195-258, 198-201.

12. Heeringa, *Bronnen*, 233.

13. Heeringa, *Bronnen*, 211.

14. Heeringa, *Bronnen*, 220.

15. De Groot, *Ottoman Empire*, 114.

16. Heeringa, *Bronnen*, 248.

17. Heeringa, *Bronnen*, 250, 252; en De Groot., *Ottoman Empire*, 114-125, 129-133.

18. Heeringa, *Bronnen*, 266-267; en De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 173.

Op 1 mei 1612 werd Cornelis Haga in overeenstemming met het gebruikelijke Osmaanse hofceremonieel door de sultan ontvangen in de *arz odası* (audiëntiezaal) van het Topkapı Paleis. De geschenken ontbraken niet. Toen Haga de audiëntiezaal naderde zag hij rechts onder de galerij van het derde binnenhof de *kapıcılar* (wachters) opgesteld met in hun handen de geschenken. Volgens de regels van het Osmaanse hofprotocol werden de geschenken, elk apart, door een *kapıcı* langs het *ma’ruzat penceresi* (schouwvenster) van de audiëntiezaal gedragen, zodat de sultan de geschenken door het venster kon bekijken.¹¹ Hoe meer geschenken en dus wachters des te groter het getoonde respect voor de sultan.¹³ Onder de geschenken die door Haga in zijn ambassadeverslag beschreven worden als enige rariteiten van onze

landen¹³ bevonden zich een wapenuitrusting en diverse wapens als hellebaarden,¹⁴ twee paradijsvogels en een mechanische papegaai in een met edelstenen versierde kooi.¹⁵ Op 20 mei hoorde Haga van de *bostancı başı* (hoofd van de tuinlieden/paleisgarde) dat de sultan heel tevreden was geweest over de bijzondere geschenken.¹⁶

Tweede fase

Na de eerste officiële ontvangst bij de sultan begon het tweede deel van de onderhandelingen die tot doel hadden de tekst van het capitulatieverdrag vast te stellen. Ook in deze fase vormde het geven van kleinere geschenken en het beloven van grote geschenken en beloningen na uitvaardiging van het document een absolute voorwaarde. Het belang van het geven van geschenken voor goede en duurzame relaties tussen Nederland en het Osmaanse Rijk begon Haga langzamerhand duidelijker te worden. Nadat hij op 6 juli 1612 het verdragsdocument gekregen had en officiële relaties tussen Nederland en het Osmaanse Rijk in ieder geval op papier een feit geworden waren, stuurde de ambassadeur op 14 juli 1612 een aantal brieven en de tekst en een vertaling van de capitulatie met zijn assistent Lambert Verhaer naar Nederland.¹⁷

Derde fase

Ook de Nederlandse bestuurders waren zich nu bewust van de noodzaak de nieuwe relaties te bezegelen met een uitgebreid pakket geschenken voor zowel de sultan als de belangrijkste Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders die een rol gespeeld hadden bij de totstandkoming van het verdrag. De Staten-Generaal belastte daarom de raadsheren Bas en Joachimi met de taak uit te zoeken wat er nu het beste gedaan kon worden. Aanvankelijk werd slechts 6.000 gulden uitgetrokken voor de geschenken, maar op 9 oktober 1612 besloot men in Den Haag dit bedrag te verhogen tot 20.000 gulden. Er was blijkbaar lering getrokken uit de ervaringen van Haga in Istanbul. De geschenken werden aangekocht door Dierick Bas, Lambert Verhaer – die goed op de hoogte was van de smaak van de Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders – en de Amsterdamse oud-burgemeester Reinier Pauw die uitstekend geïnformeerd was over wat er in Amsterdam aan exclusieve producten te verkrijgen was, bij wie die gekocht konden worden en wat dat zou gaan kosten. De totale kosten van de geschenken bedroegen uiteindelijk meer dan 20.000 gulden.¹⁸

Geschenkenlijst

De lijst met geschenken is lang en omvat verschillende soorten goederen: in totaal meer dan 387 meter fluwelen en satijnen stoffen in verschillende kleuren, effen en met motieven, 120 meter andere fijne (linnen en wollen) stoffen, 879 stuks porselein, 16 rijkversierde stoelen van kostbare houtsoorten en met luxe stoffen bekleed, 47 objecten van verguld lakwerk (waar onder grote en kleine kisten, dienbladen en schalen), een grote houten vergulde lantaarn met als binnenwerk een koperen luchter met glazen lampen, twee koperen kroonluchters, acht paradijsvogels, zes kopergravure afdrukken op satijn van diverse Europese vorsten in houten lijstjes, diverse wandelstokken, twee braadspitten uit Neurenberg, vier tapijten, een fikse hoeveelheid boter en maar liefst 406 oude Edammer kazen, één verguld gegraveerd en één geëmailleerd harnas – beide met rood fluweel gevoerd, 29 boeken (het merendeel religieus, maar ook de beroemde *Atlas Mercatoris*),¹⁹ schilderijen van Prins Maurits van Oranje en zijn halfbroer Graaf Frederik Hendrik van Nassau, dertien maliënkolders, 180 kaarsen, vier tonnen ingemaakt gezouten vlees, diverse houten kisten met verguld sluitwerk, vier ijzeren braadpannen en twee ijzeren gietlepels, een kompas in een kistje, een landmeetinstrument, een aard- en een hemelglobe, 60 glazen lampen, 5000 zilveren daalders (contant geld), 60 landkaarten van Nederland, andere Europese landen en de wereld, en gravures van o.a. Amsterdam, zes paar met goud en parels geborduurde handschoenen met versierselen in de vorm van vogels en vruchten, diverse kleine sierobjecten van ivoor, een commandeursstaf met gouden knop, een zegel, twintig gouden en zilveren overwinningspenningen met verschillende afbeeldingen, jenever, acht (Nautilus) schelpen op zilveren, vergulde zilveren en ivoren voeten, drie verrekijkers, 200 tulpenbollen²⁰ en diverse andere ‘gentillessen’.²¹

Het *pièce de résistance* onder de geschenken was ongetwijfeld de grote lantaarn die in totaal meer dan 1200 gulden kostte. De lantaarn was gemaakt van uitgesneden en verguld hout. Het snijwerk was het werk van de beroemde Amsterdamse stadsarchitect Hendrik de Keyzer. Voor de vensters van de lantaarn werd ‘Russisch glas’ gebruikt. In deze houten lantaarn bevond zich een vergulde koperen luchter met glazen lampen. In totaal werden 60 glazen lampen geleverd. Twintig hiervan hadden vergulde randen en waren elk gedecoreerd met zes vergulde halve manen. Deze laatste waren ongetwijfeld bedoeld voor de kostbare lantaarn. De 180 kaarsen op de geschenkenlijst waren eveneens voor deze lantaarn en de twee andere koperen kroonluchters die naar Istanbul verstuurd werden.²²

Porselein

De geschenken op de lijst bestonden deels uit goederen die in Nederland zelf geproduceerd waren, maar ook deels uit exclusieve geïmporteerde producten afkomstig uit alle delen van de wereld. Kostbare producten als het porselein en luxe stoffen uit diverse delen van Europa tonen duidelijk aan dat Amsterdam de belangrijkste internationale handelsstad ter wereld geworden was. Een positie die de stad voor het grootste deel van de 17^e eeuw kon behouden. De geschenkenlijst weerspiegelt deze toonaangevende positie van Nederland in de internationale handel. Een van de opmerkelijkste importgoederen wordt gevormd door de grote hoeveelheid Chinees porselein. Maar liefst ‘vier cassen, daerinne achthondert negenentzeventich porceleynen’.²³ In deze vier kisten bevonden zich de volgende objecten:

19. De lijst geeft twee namen voor dit werk: *Atlas Mercatoris* en *Atlas Major*. In aanmerking komen o.a. *Atlas Minor Gerardi Mercatoris* [...] (Amsterdam 1610) of *Atlas Sive Cosmographicae Meditationes* [...] (Amsterdam 1606). Beide zijn herdrukken door J. Hondius van werken van Gerardus Mercator, veelal aangevuld met andere kaarten.

20. Voor de rekening van de tulpenbollen zie Z. Çelikkol, A. de Groot & B. Slot, ... *Lale ile başladı: Türkiye ve Hollanda arasındaki dört yüzyıllık ilişkilerin resimli tarihçesi*, Ankara 2000, 26-27. De tulpenbollen zijn zeer opmerkelijk omdat de geschenkenlijst aantoonst dat minder dan 50 jaar na zijn introductie uit het Osmaanse Rijk in Nederland de - voor zover mij bekend - eerste nieuwe Nederlandse tulpensoorten terug keerden naar Istanbul waar ze oorspronkelijk vandaan gekomen waren. Dit geschenk toont aan dat de tulp ook in Nederland in 1612 (ruim voor de tulpomanie van 1636-1637) al een zeer exclusieve status bereikt had en bij uitstek geschikt was als representatief geschenk voor het Osmaanse hof waar de tulp natuurlijk al veel langer in hoog aanzien stond. Zie M. Roding & H. Theunissen, *The Tulip: A Symbol of Two Nations*, Utrecht-Istanbul 1993.

21. Heeringa, *Bronnen*, 266-273; en De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 169-188.

22. De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 182-183.

23. Heeringa, *Bronnen*, 273.

24. Heeringa, *Bronnen*, 268-269.
25. De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 179.
26. De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 180.

Osmaanse naaldtulp in een laledan (tulpenvaas) op een grafsteen uit de eerste helft van de 18^e eeuw.

18 groote schotelen.	26 coppen.
6 schotelen wat cleynder.	30 commen.
8 noch cleynder.	24 witte coppen.
24 boterschotelen.	1 blaeuwe cop.
6 boterschotelkens.	18 coppen.
1 lampetschotel met het lampet.	72 papegaeycoppen ende schaelen.
10 groote commen.	24 schaelen.
2 vlesschen.	150 cleyne fruytschaelen ende clapmutsen.
2 kannen.	200 drynckcopkens.
12 schaelen.	100 drynckcopkens.
12 commen.	4 soutvaten.
6 ghedeckte coppen.	12 fijne boterpateelen.
12 drinckcoppen.	2 fijne fruytschaelen.
8 witte schaelen.	70 groote drynckcoppen. ²⁴
6 blaeuwe schaelen.	

De 19^e-eeuwse auteur N. de Roever schrijft – niet gespeend van enig typisch 19^e-eeuws Hollands chauvinisme – het volgende over dit porselein: ‘Het is zeer waarschijnlijk, dat wij hier niet aan porselein maar aan Delftsch- en ander inlandsch aardewerk hebben te denken. Onze voorouders spraken niet zelden van porselein als zij hun eigen aardewerk bedoelden, dat ter imitatie van het Oostersche porselein werd vervaardigd.’²⁵ [...] ‘Nog een anderen grond voor dit beweren meen ik te vinden in de overweging dat het weinig reden zou hebben gehad om den Sultan geschenken aan te bieden, die van een andere zijde in zijn rijk in menigte konden worden en voorzeker ook werden ingevoerd. Eindelijk pleit voor dit gevoelen nog het feit, dat verscheidene voorwerpen een speciaal Hollandsch althans westersch karakter droegen en dat de prijzen van andere te gering waren, om, de noodwendige transportkosten in aanmerking genomen, “uyt wyde vreemde landen” te zijn aangevoerd.’²⁶ Het is echter hoogst onwaarschijnlijk dat we hier met Nederlandse producten te maken hebben en wel om verschillende redenen. Juist aan het begin van de 17^e eeuw werden in Nederland de eerste pogingen ondernomen om blauw-wit Chinees porselein na te volgen. Het is dus onlogisch te veronderstellen dat al in 1613 faience uit Delft of andere Nederlandse productiecentra in een dergelijk grote hoeveelheid en met zo’n gevarieerde samenstelling voorhanden was. De samenstelling van de partij suggereert dat we voor het grootste deel te maken hebben met wit en blauw-wit kraakporselein uit de Wanli periode (1573-1619) dat precies in die tijd op grote schaal door Nederlandse handelaren uit het Verre Oosten geïmporteerd werd. In de tweede helft van de 16^e eeuw kwam het Chinese porselein vooral indirect – via Lissabon – naar Nederland. Nadat in 1602 de lading Chinees porselein van de San Jago – een door Nederlanders buitemaakt Portugees schip (kraak) – in Middelburg verkocht was, begon de V.O.C. (opgericht in 1602) direct te handelen met het Verre Oosten en kwamen grote partijen Chinees porselein via Bantam en Patani naar Nederland. Het grote aantal kraak stuk-

ken in collecties in het Westen, het Midden-Oosten en Zuidoost Azië wijst op de enorme schaal van de handelsactiviteiten. De Nederlanders waren bovendien vooral gek op kraakporselein.²⁷ Het is dus juist heel waarschijnlijk dat we met Chinees porselein te maken hebben. Dit wordt verder ondersteund door het feit dat alle objecten werden gekocht bij Amsterdamse handelaren en niet bij producenten. Onder deze leveranciers bevonden zich diverse gerenommeerde kooplieden zoals de juwelierkoopman Jan van Wely die gespecialiseerd was in luxe (import)artikelen en rariteiten.²⁸ Tot slot kunnen we zeggen dat juist Chinees porselein dat al meer dan twee eeuwen in hoog aanzien bij de Osmaanse sultans stond, bij uitstek geschikt was als geschenk voor de sultan. Het kostbare en exclusieve karakter van Chinees porselein sloot goed aan bij de aard van de overige geschenken voor de sultan en toont aan dat de Nederlanders heel goed wisten met wat ze in Istanbul voor de dag moesten komen.

Rol van porselein

Die Osmaanse voorliefde voor Chinees porselein gaat terug tot in ieder geval de eerste helft van de 15^e eeuw, maar mogelijk nog eerder. De verzamelwoede van de sultans heeft erin geresulteerd dat de collectie van het Topkapı Paleis Museum ook tegenwoordig nog meer dan 10.000 stukken uit die periodes bezit (Yuan, 1279-1368; Ming, 1368-1644; en Qing, 1644-1911). Deze enorme collectie bestaat hoofdzakelijk uit celadon en blauw-wit porselein en is de grootste ter wereld buiten China. Het Chinese porselein is langs verschillende wegen in het paleis terecht gekomen. Volgens Krah1 is het grootse deel van de collectie niet verworven door directe handel of officiële uitwisseling, maar indirect via (door de sultan in beslag genomen) privé-collecties van Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders. Carswell en Vainker stellen dat een deel oorlogsbuit was uit Egypte en Syrië toen die gebieden aan het begin van de 16e eeuw door de Osmaanse sultans veroverd werden. Erdoğan1 wijst eveneens op oorlogsbuit maar dan uit Perzië en stelt dat vanaf de 16^e eeuw ook handelsactiviteiten een rol hebben gespeeld.²⁹ Geen van de auteurs wijst er echter op dat een deel van de porselein collectie in het Topkapı Paleis Museum mogelijk in het bezit van de Osmaanse sultans is gekomen als geschenk van Nederland. Ofschoon niet alles bewaard gebleven zal zijn, is het heel waarschijnlijk dat er zich onder de stukken uit de Wanli periode in de collectie van het Topkapı Paleis Museum nog steeds objecten bevinden die in 1613 door Nederland aan Sultan Ahmed I geschonken zijn.

Het Chinese porselein speelde een belangrijke rol in het dagelijkse leven in het paleis. De sultans aten zelf meestal van Chinees porselein, maar het werd ook gebruikt bij maaltijden aangeboden aan belangrijke gasten als buitenlandse ambassadeurs in de Keizerlijke Rijksraad.³⁰ In 1766, ruim anderhalve eeuw nadat het porselein aan de sultan gegeven was, beschreef de Nederlander Johan Raye zo’n ontvangst van een Nederlandse delegatie door de grootvizier voorafgaand aan de audiëntie bij Sultan Mustafa III: ‘De ambassadeur dineerde met de vizier. De heer Weyler en ik aten met de Nisjangi of zegelbewaarder, een gunsteling van de sultan, een trots en imponerend man. We kregen niet minder dan 34 schotels voorgezet, de een na de ander. Het servies was van Chinees porselein, kostbaarder dan goud. Volgens de oosterlingen breekt het als er vergif in het voedsel zit.’³¹ Het is niet onmogelijk dat Raye – zonder dat hij het wist – gegeten heeft van het Chinese porselein dat in 1613 door Nederland cadeau was gedaan.

27. J. Carswell, *Blue and White. Chinese Porcelain around the World*, Chicago 2000, 165-166; S. J. Vainker, *Chinese Pottery and Porcelain. From Prehistory to the Present*, London 1995, 151-152; Hwee Lie Blehaut, ‘Chinese Ceramics for Export to the Near and Middle East’, in A. Üçok (ed.), *Chinese Treasures in Istanbul*, Istanbul 2001, 16-39, 35; en R. Krah1, ‘The Chinese Porcelains in Topkapı Sarayı’, in A. Üçok (ed.), *Chinese Treasures in Istanbul*, Istanbul 2001, 40-101, 81.
28. De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 180-181.
29. Carswell, *Blue and White*, 67-70; A. Erdoğan1, ‘The Place of Chinese Porcelains in Ottoman Daily Life’, in A. Üçok (ed.), *Chinese Treasures in Istanbul*, Istanbul 2001, 102-129; 104-107; Krah1, *Chinese Porcelains in Topkapı Sarayı*, 43-45; en Vainker, *Chinese Pottery*, 136-137.
30. Erdoğan1, *Chinese Porcelains in Ottoman Daily Life*, 104-123.
31. A. Doedens & L. Mulder, *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelerwaard. 1764-1769*, Baarn 1987, 57.

32. Voor klokken zie Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 242-245; J. M. Rogers (red.), *The Topkapı Saray Museum. The Treasury*, Boston 1987, 31-34; en K. Özdemir, *Osmanlı'dan günümüze saatler*, Istanbul 1993, 5-98.

33. Voor dieren zie Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 213-221; en H. Reindl-Kiel, 'Dogs, Elephants, Lions, a Ram and a Rhino on Diplomatic Mission: Animals as Gifts to the Ottoman Court', in S. Faroghi (red.), *Animals and People in the Ottoman Empire*, Istanbul 2010, 271-285.

34. Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 232-235.

35. Reindl-Kiel, *Pracht und Ehre*, 168-182; Reindl-Kiel, *Diplomatic Gift Exchange*, 117-118; Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 209-211.

36. Heeringa, *Bronnen*, 235.

37. Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 198-199.

38. Heeringa, *Bronnen*, 266, 273-274; en De Roever, *Een vorstelijk geschenk*, 174.

39. Heeringa, *Bronnen*, 273; Heeringa, *Gezant*, 34-35; en De Groot, *Ottoman Empire*, 133.

Meer geschenken

Een ander opmerkelijk deel van de geschenken uit 1613 bestaat uit typisch Nederlandse producten als roomboter, kaas en jenever of producten die tot doel hadden informatie over Nederland als staat te geven (kaarten, gravures, overwinningspenningen). Wat vooral opvalt is de diversiteit aan producten. Het was duidelijk de bedoeling met heel uiteenlopende, maar ook bijzondere, zeldzame en kostbare geschenken als Nautiluschelpen indruk te maken op de sultan en zijn hoogwaardigheidsbekleders. Hiermee werd duidelijk ingespeeld op het verwachtingspatroon van de Osmanen die van oudsher bijzonder geïnteresseerd waren in de *wonders of the world* en van Europese staten verwachten dat hun ambassadeurs vooral 'rariteiten' als geschenken meebrachten: klokken,³² (speel)automaten, bijzondere wapenuitrustingen, exotische dieren³³ etc. Het assortiment geschenken laat dus zien dat Lambert Verhaer goed wist met wat voor geschenken de Nederlanders dit maal moesten aankomen. Het is zelfs waarschijnlijk dat de Osmanen expliciet om bepaalde geschenken gevraagd hebben, bijvoorbeeld de spectaculaire lantaarn. Lantaarns werden namelijk in de architectuur van het keizerlijke paleis en op de statiegalei als symbool voor de sultan gebruikt.³⁴ Ook aan de Osmaanse voorkeur voor textiel werd ruimschoots tegemoetgekomen. Voor de Osmanen was textiel de 'valuta' *par excellence* van het systeem van eerbetuiging en dat verklaart dan ook waarom in elke fase van de onderhandelingen textiel een onderdeel uit maakte van de geschenken.³⁵ Een ander opvallend item in de geschenkenlijst wordt gevormd door de zestien kostbare stoelen. Het gebruik van (Europese) stoelen in de huizen en paleizen van de Osmaanse elite wordt vaak gezien als een aanwijzing voor een 'verwestersing' van de Osmaanse leefstijl in het begin van de 18^e eeuw. De geschenkenlijst toont echter aan dat stoelen in interieurs van de Osmaanse elite al in het begin van de 17^e eeuw niet ongewoon waren. In zijn ambassadeverslag spreekt Haga namelijk ook over twee met rood fluweel beklede en met gouddraad geborduurde stoelen die door de Venetiaanse ambassadeur in Istanbul aan de plaatsvervangend grootvizier cadeau werden gedaan.³⁶ Stoelen in interieurs van de Osmaanse elite kwamen dus al veel eerder voor dan het begin van de 18^e eeuw en moeten – net als andere meubels en kunstvoorwerpen van buiten het Osmaanse Rijk – veel meer beschouwd worden als een natuurlijk onderdeel van het verschijnsel *conspicuous consumption*, een luxe levensstijl die gekarakteriseerd werd door de aanwezigheid van zeldzame, kostbare en bijzondere spullen die de hoge status van de eigenaar weerspiegelden.³⁷

Op 13 december 1612 werd bij een notaris in Amsterdam de complete inventarislijst met goederen vastgesteld. Alle geschenken werden verpakt in 93 genummerde kisten, vaten of pakken die voorzien werden van het wapen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (Zeven Nederlandse Provinciën) en de Nederlandse leeuw.³⁸ In het begin van 1613 werden de geschenken ingeladen op het schip De Zwarte Beer van schipper Dirk Pietersz Proost uit Enkhuizen dat bij het eiland Texel klaar lag voor vertrek naar Istanbul. Het schip arriveerde op 20 april 1613 veilig in Istanbul.³⁹

In 2006 heeft Lotte van Laatum een serie tulpenvazen ontworpen onder de naam Tulipa. Ook hier speelt het idee van een gedeelde (Nederlands-Turkse) identiteit een belangrijke rol bij het ontwerp. Lotte: ‘Zowel Turkije als Nederland zien de tulp als nationaal symbool en de vazen geven expressie aan deze overeenkomst in beide culturen. De vormen van de vazen zijn afgeleid van de traditionele Nederlandse tulpenvazen. Omdat de tulpen zo extreem duur waren (op het hoogtepunt werd 10.000 gulden geboden voor één enkele tulpenbol, evenveel als voor een Amsterdams grachtenpand) hebben deze vazen enkel een aantal kleine openingen. De vormen zijn gecombineerd met traditionele Osmaanse tulpenpatronen op kaftans. De patronen zijn uitgevoerd in rood op een witte achtergrond omdat dit de kleuren zijn van de eerste tulp die naar Nederland kwam.’ Het Tulipa project illustreert de belangrijke rol die tulpen en tulpenvazen in zowel de Turkse als de Nederlandse cultuur gespeeld hebben en nog spelen. Nederlandse tulpen maakten deel uit van de geschenken in 1613 en ook keramiek (Chinees porselein) vormde een van de belangrijkste onderdelen van de geschenken voor de sultan. Foto’s: Benders & Stevens fotografie

40. Heeringa, *Bronnen*, 283.

41. Heeringa, *Bronnen*, 283-284.

42. Heeringa, *Bronnen*, 287.

Nieuwe frustraties

Terwijl in Nederland de geschenken voor de sultan gekocht werden, zette Haga zijn gesprekken met diverse Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders voort. Zijn belangrijkste doel was het loskrijgen van de Nederlandse slaven in Osmaans Noord Afrika. Haga meende dat dit op grond van het verdrag niet meer dan vanzelfsprekend was. In de praktijk bleek dat echter veel minder makkelijk dan Haga had verondersteld. Slaven loskrijgen zonder het betalen van losgeld bleek onmogelijk wat er ook in de capitulatie zelf mocht staan. In zijn ambassadeverslag schreef Haga uitgebreid over zijn gesprekken met diverse Osmaanse functionarissen en keer op keer uitte hij daarbij zijn frustratie over de praktijk van de dagelijkse geschenken die in zijn ogen in strijd waren met de gewoonten en gebruiken van Christelijke vorsten.⁴⁰

Eind september 1612 keerde Grootvizier Nasuh Paşa terug van zijn Perzische veldtocht. De grootvizier was niet betrokken geweest bij de Nederlands-Turkse onderhandelingen in de maanden daarvoor. Het was daarom van het allergrootste belang dat de grootvizier zo snel mogelijk gunstig gestemd werd over de beslissingen die in zijn afwezigheid genomen waren. Haga ging te rade bij zijn goede vriend Halil Paşa die hem adviseerde de grootvizier te vereren met geschenken ter waarde van minimaal 500-600 dukaten, net zoals de ambassadeurs van Frankrijk, Engeland en Venetië zouden doen. De Nederlandse ambassadeur kon beslist niet achterblijven. Ook ditmaal zei Halil Paşa dat hij de geschenken liever uit eigen zak zou betalen dan dat er geen geschenken gegeven zouden worden. Hieruit blijkt nogmaals duidelijk hoezeer het lot van Haga als Nederlands ambassadeur en dat van Halil Paşa als Osmaans staatsman aan elkaar verbonden waren. Halil Paşa had blijkbaar een groot politiek risico genomen door contacten met Nederland te initiëren en kon zich geen mislukking veroorloven. De reputatie en toekomst van zowel Haga als Halil Paşa hingen nu af van de goedkeuring van de grootvizier en deze goedkeuring kon alleen verkregen worden met de juiste geschenken. Op 1 oktober 1612 stuurde ook Haga zijn geschenk aan de grootvizier. Een dag later ging de Nederlandse ambassadeur voor het eerst op officiële audiëntie bij de grootvizier.⁴¹ In de weken erna bleken nog meer geschenken noodzakelijk te zijn om de definitieve instemming van de grootvizier te verkrijgen, ook omdat die er achter gekomen was dat tijdens zijn afwezigheid zijn plaatsvervanger voor vele duizenden dukaten geschenken van de Nederlanders had ontvangen.⁴²

Tweede audiëntie

Op 20 april 1613 arriveerde in Istanbul het Nederlandse schip De Zwarte Beer met aan boord Lambert Verhaer en alle geschenken. Op 17 mei overhandigde Haga brieven van de Staten-Generaal aan Halil Paşa die tevens een deel van zijn eigen geschenken kreeg. Halil Paşa bedankte Haga voor de geschenken en zegde zijn blijvende steun toe. Bij die gelegenheid verzocht Halil Paşa Haga ook de *dariüsaade ağası* (hoofd van de zwarte eunuchen) enige geschenken te doen toekomen. Op 19 mei bracht Haga een bezoek aan Grootvizier Nasuh Paşa. Ook de grootvizier kreeg bij deze gelegenheid zijn geschenken. Haga verzocht om een officiële audiëntie bij de sultan om bij die gelegenheid de brieven en de geschenken van de Staten-Generaal aan de sultan te kunnen overhandigen. Nasuh Paşa vroeg om de brieven teneinde van de inhoud kennis te kunnen nemen om de sultan van de inhoud op de hoogte te kunnen stellen. Haga

maakte ook van de gelegenheid gebruik om nogmaals het lot van de Nederlandse slaven in het Osmaanse Rijk onder de aandacht van de grootvizier te brengen. Hetzelfde deed hij bij zijn bezoek aan de grootadmiraal op 22 mei. Ook deze kreeg brieven en geschenken van de Staten-Generaal. Op 25 mei overhandigde Haga de brieven voor de sultan aan de grootvizier die bij deze gelegenheid ook vroeg om een lijst van de geschenken die voor de sultan bedoeld waren. Haga stuurde deze lijst nog dezelfde dag. Op 26 mei liet Halil Paşa Haga bij zich komen. Halil Paşa vertelde Haga dat de grootvizier hem er in de laatste bijeenkomst van de Keizerlijke Rijksraad op gewezen had dat de hoeveelheid en de waarde van de geschenken voor de sultan onvoldoende waren en dat er nog enige fluwelen en satijnen kledingstukken bij gekocht moesten worden. Haga liet onmiddellijk weten dat een geschreven lijst niet de echte waarde van de geschenken kon weergeven omdat de geschenken heel bijzonder en zeldzaam waren, maar dat hij voor de eer en de reputatie [van de Staten-Generaal] er nog enige kledingstukken aan zou toevoegen. Na twee keer eerder een dergelijk verzoek geweigerd te hebben, ging Haga bij de derde keer onmiddellijk overstag. De Nederlandse ambassadeur had eindelijk geleerd hoe het Osmaanse diplomatieke spel gespeeld moest worden.⁴³

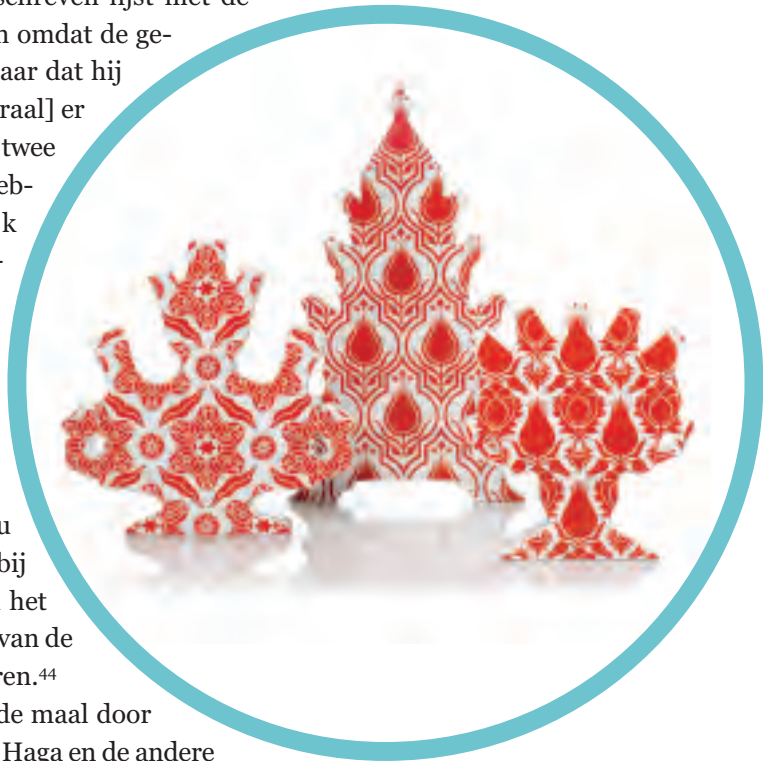
Op 28 mei 1612 stuurde de grootvizier de *pişkeşçi başı* (hoofdregistrator van de geschenken) en de *teşrifatçı başı* (hoofd protocolaire zaken) naar Haga om de audiëntie bij de sultan de dag erna te bespreken. De audiëntie zou plaatsvinden in het paleis in Üsküdar. Het was bij deze audiëntie de taak van de *pişkeşçi başı* om het aanbieden van de geschenken te organiseren en van de *teşrifatçı başı* om de geschenken te inventariseren.⁴⁴

Op 29 mei 1613 werd Haga voor de tweede maal door Sultan Ahmed I tijdens een audiëntie ontvangen. Haga en de andere Nederlanders werden allereerst opgewacht door de *pişkeşçi başı* die ervoor zorgde dat alle meegebrachte geschenken op tapijten uitgestald werden. Toen iedereen gereed was voor de officiële audiëntie werd Haga naar een ander paviljoen geleid waar de wachters opgesteld stonden. De wachters haalden de geschenken, waarna deze door de *teşrifatçı başı* geïnventariseerd werden en de wachters met de geschenken in de juiste volgorde opgesteld werden. Er werd een aparte geschenkenlijst gemaakt die na het tonen van de geschenken voorgelezen zou worden zodat de sultan kon horen welke geschenken de Nederlandse ambassadeur voor hem had meegenomen. Na deze voorbereidingen werd het gezelschap bij de sultan aangediend voor de officiële audiëntie die in een open paviljoen met marmeren pilaren in de cipressentuin van het paleiscomplex plaatsvond. Het Nederlandse gezelschap bestaande uit Haga, zijn twee tolken en vier andere Nederlanders werd vervolgens naar de sultan geleid die op een verhoogd plateau op een soort grote stoel zat die rondom versierd was met verschillende edelstenen en parels.⁴⁵ Nadat Haga de handen van de sultan had gekust, hield

43. Heeringa, *Bronnen*, 297-298.

44. Heeringa, *Bronnen*, 298.

45. Dit is de beroemde, nog altijd bestaande troon van Ahmed I. Zie hiervoor Rogers, *Treasury*, afbeelding 1 en 187.

Ter gelegenheid van 400 jaar vriendschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Turkije ontwikkelden Lotte van Laatum en Agnita van 't Klooster in 2012 het project *De Kunst van het Geven*. Zij geven met dit project opnieuw betekenis en vorm aan de bijzondere historische relatie en interculturele uitwisseling tussen Nederland en Turkije. Thema van dit project is het geven van geschenken, een eeuwenoude, wereldwijde traditie die uitdrukking geeft aan waardering, vriendschap en respect en in dit geval de viering van 400 jaar betrekkingen tussen Nederland en Turkije markeert.

Foto's: Willem-Jan Schipper

hij zijn korte toespraak in het Italiaans die door een van zijn tolken in het Turks vertaald werd. Zoals gebruikelijk antwoordde de sultan zelf niet, maar volstond hij met een hoofdknik in de richting van de grootvizier om zijn instemming tot uitdrukking te brengen. Ofschoon Haga er in zijn ambassadeverslag

niets over schrijft, moeten ook de geschenken tijdens deze persoonlijke audiëntie officieel 'overhandigd' zijn, dat wil zeggen door de wachtters aan de sultan zijn getoond. Ook de geschenkenlijst die vooraf door de *teşrifatçı başı* was opgesteld was, is waarschijnlijk opgelezen. Na deze korte persoonlijke ontvangst door de sultan werden Haga en zijn mannen direct weggeleid en was de audiëntie ten einde.⁴⁶

Meer frustraties

In de dagen na de audiëntie bij de sultan bezocht Haga de eerste minister van financiën (30 april 1613) en de grootmoefti (31 april 1613) om ook hun dankbrieven en geschenken te overhandigen. De grootmoefti was duidelijk niet tevreden met de geschenken en liet weten meer verwacht te hebben. Haga, duidelijk in verlegenheid gebracht, excuseerde zich en uitte de hoop hem later meer geschenken te kunnen geven omdat de vriendschap van de grootmoefti veel voor Nederland betekende. Op 7 juni bezocht Haga een van de andere ministers van financiën aan wie hij ook een klein geschenk overhandigde.⁴⁷

Ondanks voortdurende gesprekken met diverse Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders maakte Haga weinig vorderingen met betrekking tot de kwestie van de gevangen Nederlandse slaven in het Osmaanse Rijk. Op 17 juli 1613 liet de grootvizier via één van zijn bedienden aan Haga weten dat hij vond dat hij tot dan toe onvoldoende had kunnen profiteren van de vriendschap van de Nederlanders en dat hij daarom geen noodzaak zag de Nederlandse slaven zonder enige financiële compensatie te bevrijden. Pas na een geschenk van 2000 dukaten zou de grootvizier bereid zijn een petitie bij de sultan in te dienen waarin verzocht werd om de vrijlating van de gevangen Nederlanders in het Osmaanse Rijk. Haga was ontsteld over het in zijn ogen onbeleefde en onbeschaafde gedrag van de grootvizier en deed voor de zoveelste keer zijn beklag bij Halil Paşa die hem echter adviseerde de vriendschap van de Nasuh Paşa te kopen met een geschenk van 1000 daalders of dukaten. Op 23 juli bereikte de frustratie van Haga over de voortdurende noodzaak alles met geschenken te regelen een nieuw hoogtepunt. In zijn ambassadeverslag schreef hij naar aanleiding van de benoeming van een nieuwe *nişancı* (hoofd van de rijkskanselarij) dat de voortdurende wisselingen van functionarissen de ambassadeurs op grote kosten jagen omdat zij bij iedere nieuwe benoeming genooddaakt zijn de vriendschap van de desbetreffende nieuwe

functionaris met geschenken te kopen. Desondanks brengt Haga op 13 augustus de nieuwe *nişancı* een felicitatiebezoek en geeft hij hem een passend geschenk.⁴⁸

Geschenken als diplomatiek systeem

Ondanks zijn persoonlijke bezwaren wist de Nederlandse ambassadeur inmiddels wel dat hij zich niet aan het geschenkensysteem kon onttrekken als was het maar omdat hij daarmee vooral zijn eigen positie zou ondergraven. Dit was hem in de loop van zijn verblijf al snel duidelijk geworden doordat de ambassadeurs van Frankrijk en Venetië en de vertegenwoordiger van de Habsburgers, om politieke, religieuze en commerciële redenen allemaal uitgesproken tegenstanders van vriendschappelijke betrekkingen tussen het Osmaanse Rijk en Nederland, kosten nog moeite gespaard hadden om met geschenken aan Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders de positie van de Nederlandse ambassadeur te ondermijnen en het totstandkomen van vriendschappelijke relaties te voorkomen. Het geven van geschenken was dus niet alleen een Osmaans gebruik waaraan Europese staten door de Osmanen 'gedwongen' werden mee te doen, maar voor veel Europese ambassadeurs in Istanbul ook een effectief middel om elkaar dwars te zitten en hun eigen zaken optimaal geregeld te krijgen. Haga klaagt dan vooral over het in zijn ogen verwerpelijke gedrag van Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders, hij vergeet echter te melden dat ook Europeanen handig van dit systeem gebruikmaakten om hun eigen doelen te kunnen realiseren. Bovendien speelde het geven van geschenken ook een belangrijke rol in het Europese diplomatieke systeem. Ook in Europa werd vriendschap gekocht met geld en geschenken. Niet het geven van geschenken als zodanig was dus afwijkend, maar vooral de ideologische waarde die bij de Osmanen aan het geven van geschenken aan de sultan werd toegekend en de mate waarin dit tot systeem verheven was. In de ogen van de Osmanen

46. Heeringa, *Bronnen*, 298-300; en De Groot, *Ottoman Empire*, 136-137. CF. Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 198-201.

47. Heeringa, *Bronnen*, 300; Heeringa, *Gezant*, 45; en De Groot, *Ottoman Empire*, 134.

48. Heeringa, *Bronnen*, 302-303.

49. Reindl-Kiel, *Pracht und Ehre*, 166-167; Reindl-Kiel, *Diplomatic Gift Exchange*, 113-123; Reindl-Kiel, *Duft der Macht*, 198-201.
50. De Groot, *Ottoman Empire*, 137.

drukte het geven van geschenken aan de sultan vooral ‘afhankelijkheid’ uit. De geschenken werden gezien als een vorm van tribuut die de superioriteit van het Osmaanse Rijk ten opzichte van andere staten tot uitdrukking bracht. Ook op een lager niveau – dat van Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders – drukte het geven van geschenken afhankelijkheid, maar ook respect voor iemands status uit. Het fenomeen was dus duidelijk verbonden met de concepten van persoonlijke eer en beschaving en vormde daarmee een onlosmakelijk onderdeel van de Osmaanse etiquette.⁴⁹

Wanneer de verschillende fases van de onderhandelingen gekoppeld worden aan het geven van geschenken valt onmiddellijk de onderlinge samenhang op. Dit ondersteunt het idee dat we inderdaad (in ieder geval deels) te maken hebben met een gevestigd systeem en niet uitsluitend met willekeurige zelfverrijking door individuen. De periode vanaf de aankomst van Haga tot de eerste audiëntie bij Ahmed I was de introductieperiode. In deze eerste periode functioneerden de geschenken vooral als middel om het Nederlands-Turkse vriendschapsproject onder de aandacht van de belangrijkste hoogwaardigheidsbekleders – in het bijzonder de leden van de Keizerlijke Rijksraad – te brengen. Een sleutelrol was hierbij weggelegd voor de *kaymakam* (plaatsvervangend grootvizier), die bij afwezigheid van de grootvizier, het laatste woord had over het al dan niet doorgaan van de audiëntie bij de sultan. Het geven van geschenken aan de sultan tijdens de audiëntie vormde de afsluiting van deze eerste periode en luidde de tweede periode in. In de tweede periode stonden de concrete, inhoudelijke onderhandelingen over het capitulatieverdrag zelf centraal. Ook hier speelden geschenken een rol. Kleine geschenken fungeerden als het dagelijkse smeermiddel van de onderhandelingen, terwijl grote geschenken en beloningen na de uitvaardiging van het document in het vooruitzicht gesteld werden. Nadat het vriendschapsproject op papier geregeld was en daarmee de tweede fase ten einde kwam, verschoof de aandacht dan ook naar deze grote geschenken. In de derde fase moesten door middel van een substantieel pakket geschenken de vriendschappelijke relaties die nu ook op papier geregeld waren geconsolideerd worden. Dit gebeurde op een officieel staatsniveau (met een grote symbolische waarde voor de Osmanen) vooral met de geschenken voor de sultan die tijdens een tweede audiëntie aangeboden werden. Maar ook op een lager (meer pragmatisch) niveau – dat van de belangrijkste hoogwaardigheidsbekleders – werden in deze fase grote geschenken gegeven. In deze fase was een sleutelrol weggelegd voor Grootvizier Nasuh Paşa die de uiteindelijke beslissing over de tweede audiëntie in handen had. Een complicerende factor hierbij was dat de grootvizier tijdens de feitelijke onderhandelingen niet in Istanbul aanwezig was geweest. De geschenken voor de grootvizier speelden nu vooral een rol bij het achteraf goedgekeurd krijgen van de onderhandelingsresultaten. Uit de gang van zaken blijkt duidelijk dat er een relatie bestond tussen het geven van geschenken en audiënties, zowel bij Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders als bij de sultan. Met de tweede audiëntie bij de sultan werden de vriendschappelijke relaties geconsolideerd, alhoewel Haga nog niet de status van gewoon (permanent) ambassadeur kreeg. Hij bleef tot 1614 buitengewoon ambassadeur met een tijdelijke status.⁵⁰

Zelfverrijking?

Het bestaan van een diplomatiek geschenkensysteem sluit overigens niet uit dat ook zelfverrijking een rol gespeeld kan hebben, zowel bij de grootvizier als bij andere func-

tionarissen die allen in meer of mindere mate in de positie waren om te kunnen profiteren van de situatie. Uit Haga’s eigen ambassadeverslag blijkt echter ook dat verschillende Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders om verschillende redenen op verschillende manieren met het geschenkensysteem om gingen. Halil Paşa lijkt het minst uit te zijn geweest op financiële zelfverrijking. Integendeel, hoewel ook hij geschenken ontving, aarzelde hij niet om als dat nodig was zijn eigen portemonnee te trekken om Haga uit de brand te helpen. Dit suggereert dat voor Halil Paşa het slagen van de onderneming vooral in politiek opzicht van cruciaal belang was. Het niet slagen van de onderneming zou voor hem vooral politieke consequenties gehad kunnen hebben. Geld en geschenken lijken een minder belangrijke rol gespeeld te hebben. Voor Grootvizier Nasuh Paşa lijkt vooral zijn gezag een grote rol gespeeld te hebben. De grootvizier was tijdens de onderhandelingen niet in Istanbul en speelde dus geen enkele rol bij de onderhandelingen. Nadat hij in september 1612 teruggekeerd was van het Perzische front hield hij zich alsnog intensief bezig met de Nederlandse kwestie. Zijn gedrag – hij wilde bijvoorbeeld het originele verdragsdocument zien om de inhoud ervan te controleren – maar ook zijn herhaalde soms openlijke verzoeken om geld en geschenken lijken vooral te zijn ingegeven door politieke concurrentie. Nasuh Paşa was geen man die zijn autoriteit (en status) als grootvizier liet ondermijnen. Omdat lagere functionarissen in zijn afwezigheid wel allen in meer of mindere mate geprofiteerd hadden, kon hij zijn gezag en superioriteit over lagere functionarissen na zijn lange afwezigheid in Istanbul duidelijk tot uitdrukking laten komen door het resultaat van de onderhandelingen – de capitulatie – persoonlijk te controleren en goed te keuren en ook duidelijke eisen te stellen met betrekking tot de geschenken die hem toekwamen op grond van zijn positie als grootvizier. Als hoogste in de politieke hiërarchie onder de sultan kon hij moeilijk met minder genoegen nemen dan enkele van zijn ondergeschikten hadden gekregen. Zijn herhaalde eisen om meer geld en geschenken lijken dus in ieder geval deels te zijn ingegeven uit status- en concurrentie-overwegingen. Halil Paşa lijkt dit goed begrepen te hebben. Telkens wanneer Haga bij hem kwam om over de eisen van de grootvizier te klagen, adviseerde Halil Paşa hem om daar – al was het maar gedeeltelijk – aan toe te geven. Nasuh Paşa’s eisen moeten dus in de ogen van Halil Paşa in ieder geval deels legitiem geweest zijn. Bezorgdheid over een goede afloop van het project kunnen echter ook een rol gespeeld hebben bij Halil Paşa’s inschikkelijkheid met betrekking tot de eisen van de grootvizier.

Een bijzonder geschenk voor een bijzondere vriend

Voor Halil Paşa, die veruit de belangrijkste rol gespeeld had bij de totstandkoming van de officiële relaties, hadden de Nederlandse bestuurders nog een heel bijzonder geschenk in gedachten. Halil Paşa had in mei 1613 al de nodige geschenken gekregen maar op 5 juni 1614 werd op verzoek van Haga door de Staten-Generaal in Den Haag besloten aanvullende geschenken voor Halil Paşa te kopen. De geschenken bestonden uit twee mooie papegaaien en een zestal tapisserieën (geweven wandtapijten) die gemaakt moesten worden volgens de door Verhaer opgestelde en door Haga opgestuurde instructies met betrekking tot de afmetingen (lengte en breedte) en de motieven.⁵¹ De instructies werden op 14 juni 1614 besproken⁵³ en op 26 juni 1614 werd de Delftse tapisser François Spiering in Den Haag uitgenodigd om de opdracht te bespreken.⁵³

51. Heeringa, *Bronnen*, 322.
52. G. T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen in de noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot de geschiedenis der kunstnijverheid*, 2 vols. Leiden 1936, II, 120.
53. Heeringa, *Bronnen*, 323; en Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 81, II, 121.

54. Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 67-81.

55. Een el is ca. 69 centimeter.

56. Heeringa, *Bronnen*, 323; en Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 81, II, 120-122.

57. Heeringa, *Bronnen*, 323; en Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 81, II, 121-122.,

58. Heeringa, *Bronnen*, 335; en Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 81; II, 133-134.

59. Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 208.

60. Heeringa, *Bronnen*, 335; en Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, I, 81, II, 135.

61. Van Ysselsteyn, *Tapijtweverijen*, II, 137.

62. De Groot, *Ottoman Empire*, 134.

63. Heeringa, *Bronnen*, 335, voetnoot 1.

François Aertsz. Spiering was oorspronkelijk afkomstig uit Antwerpen, maar in 1591 verhuisde hij met zijn werknemers naar de Noord Nederlandse stad Delft alwaar hij zijn tapijseriebedrijf voortzette. Al meteen na zijn verhuizing kreeg Spiering prestigieuze opdrachten van diverse Nederlandse autoriteiten waaronder de Staten-Generaal in Den Haag. In de jaren daarna ontwikkelde Spiering zich tot veruit de beroemdste tapijseriemaker in de Noordelijke Nederlanden en vaste leverancier van tapijserieën die als geschenken door Nederland aan bevriende buitenlandse relaties gegeven werden. Prestigieuze opdrachten bestonden vaak uit meerdere tapijserieën met een gezamenlijk veelal historisch (veld- of zeeslagen), mythologisch of bijbels onderwerp. Daarnaast werden ook tapijserieën gemaakt met jachttafereelen en landschappen.⁵⁴

Verhaer's instructies spraken van zes tapijserieën met daarop afgebeeld Turkse bloemen en ander bladwerk (bomen en struiken) van in totaal 84 vierkante el⁵⁵ (bijna 40 vierkante meter).⁵⁶ De instructies zijn interessant omdat ze duidelijk aangeven dat er uitsluitend bloem- en bladmotieven gewenst waren en dus geen afbeeldingen van mensen en dieren. Dit suggereert dat er in Istanbul overleg met Halil Paşa zelf plaatsgevonden moet hebben en dat die bij die gelegenheid zijn persoonlijke wensen kenbaar gemaakt moet hebben. Deze voorkeur moet overigens geen problemen voor Spiering hebben opgeleverd omdat bloem- en bladmotieven heel gebruikelijk waren op tapijserieën. Er werden zelfs tapijserieën gemaakt met uitsluitend florale en vegetatieve motieven.

Spiering ontving 600 gulden voorschot. Het werk moest van uitstekende kwaliteit zijn en binnen twaalf doch uiterlijk vijftien maanden voltooid zijn.⁵⁷ Op 10 september 1616 – de afgesproken periode van maximaal vijftien maanden werd dus

ruimschoots overschreden – leverde François Spiering de zes tapijserieën van in totaal bijna vierkante 89 el. Spiering wilde 30 gulden per vierkante el. Naast de 600 gulden die hij reeds in juni 1614 ontvangen had, kreeg Spierings nog 1800 gulden. In totaal ontving hij dus 2400 gulden, iets minder dan dat hij had willen hebben (ca. 2600 gulden).⁵⁸ Mogelijk heeft de late afleverdatum hier iets mee te maken. De hoge prijs van de tapijserieën voor Halil Paşa (in vergelijking met andere tapijserieën uit die tijd) suggereert dat we hier te maken hebben met producten van topkwaliteit.⁵⁹

Op 17 november 1616 werd een zekere Pieter Stalpaert met de tapijserieën naar Amsterdam gestuurd, alwaar een schip gereed lag met Istanbul als bestemming. De schipper kreeg de opdracht de tapijserieën bij Haga thuis af te leveren.⁶⁰ Op 17 januari 1617 schreven de Staten-Generaal in Den Haag nog een brief aan Halil Paşa waarin zij hem verzochten het Nederlandse geschenk in dank te ontvangen en zij de hoop uitsprak dat hij Nederland gunstig gezind zou blijven.⁶¹ Het schip met de brief en de geschenken moet niet lang daarna zijn vertrokken want het cadeau voor Halil Paşa, sinds november 1616 grootvizier, arriveerde op 5 mei 1617 in Istanbul.⁶² In een brief gedateerd 27 mei 1617 schreef Haga dat hij de tapijserieën aan Grootvizier Halil Paşa had overhandigd. Volgens Haga waren Halil Paşa en de zijnen bijzonder tevreden en waren zij allen onder de indruk van de fijnheid en schoonheid van de tapijserieën wier gelijke men in Istanbul nog nooit eerder gezien had.⁶³

Terugkijkend kunnen we stellen dat de kostbare tapijserieën die in 1617 door de Staten-Generaal aan Halil Paşa cadeau werden gedaan, een passend en terecht geschenk waren voor de man die zo'n belangrijke rol gespeeld heeft bij de totstandkoming van de permanente vriendschappelijke relaties tussen Nederland en Turkije die in 2012 hun 400-jarige verjaardag vierten. Haga klaagde dan weliswaar voortdurend over het Osmaanse geschenkensysteem, anno 2012 kunnen we niet anders constateren dan dat de prijs voor de totstandkoming van de Nederlands-Turkse vriendschap eigenlijk heel gewoon geweest is. Echte vriendschap is namelijk onbetaalbaar.

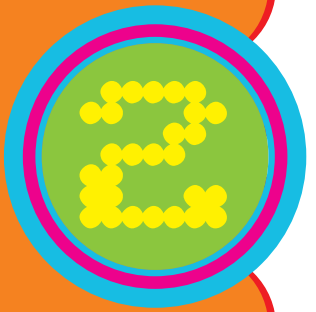
Hans Theunissen

(1960) studeerde Arabische, Nieuw-Perzische en Turkse Talen en Culturen aan de Universiteit Utrecht. In 1991 promoveerde hij op een proefschrift over de Osmaans-Venetiaanse relaties. Van 1984 tot 2006 was hij werkzaam bij de Universiteit Utrecht; sinds 2006 bij de opleiding Midden-Oostenstudies van de Universiteit Leiden. Hij houdt zich bezig met de Turkse (cultuur) geschiedenis en islamitische kunst en materiële cultuur.

Jan Schmidt

Vroegmoderne Nederlandse reizigers in het Osmaanse Rijk

Inleiding

Dit hoofdstuk wil de lezer een overzicht bieden van de reisliteratuur over het Osmaanse Rijk die door Nederlanders, dat wil zeggen ingezetenen van de Republiek der Verenigde Nederlanden, geproduceerd is tussen ca. 1590 en 1800. Sommige teksten waren lange tijd onbekend voor een breed lezerspubliek en zijn pas recentelijk aan het licht gekomen en uitgegeven. Een enkele tekst is nog steeds alleen raadpleegbaar als handschrift. In het nu volgende wordt ingegaan op de historische context, het reizen in de vroegmoderne tijd, de Nederlandse reizigers en hun werken, en, in de eerste plaats, de inhoud van hun reisgeschriften. Onderwerpen die daarbij aan de orde komen zijn motivatie, voorbereiding, routes, de manier waarop men reisde, problemen waarmee de reizigers geconfronteerd werden en de aspecten van de Osmaanse cultuur die de reizigers opvielen en waarover zij schreven. Ten slotte wil ik een antwoord geven op de vraag of er ook Osmanen waren die schreven over Nederland.

Reizen in de vroegmoderne tijd

Hoeveel reizigers uit Europa het Osmaanse Rijk bezochten in de periode na de Middeleeuwen is onbekend; de meesten van hen lieten geen berichten na over hun wederwaardigheden, en slechts weinigen sporen. Contacten tussen Europa en het Rijk en, eerder, het gebied waar het Rijk zou ontstaan, zijn er sinds mensenheugenis geweest: Europeanen, Italianen in de eerste plaats, bezochten de Levant om allerlei redenen: als pelgrims, missionarissen, diplomaten, spionnen, kooplieden, soldaten, matrozen (al dan niet vrijwillig), geleerden, toeristen en avonturiers. Omgekeerd bezochten veel minder Osmanen Europa, maar zulke reizigers waren er wel. Directe contacten waren vóór de 16^e eeuw beperkt, of het moest om gewelddadige confrontaties gaan, men denke hierbij aan de ‘kruistochten’ die nog tot in de vroegmoderne tijd werden georganiseerd.

Onder de vroegmoderne reizigers waren het vooral diplomaten en min of meer geleerde avonturiers of rijke toeristen met een vlotte pen die over hun ervaringen schreven, de eersten uit hoofde van hun beroep – zij moesten immers verantwoording afleggen over hun onderhandelingen met vorsten in den vreemde – de laatstgenoemden als particuliere briefschrijvers of als deelnemers aan het discours in de ‘Republiek der Letteren’ (waarmee men de cosmopoliete wereld van Europese geleerden aanduidt die per brief contact met elkaar onderhielden), of, banaler, als broodschrijvers die een graantje wilden meepikken van de al sinds de middeleeuwen bestaande kring van leunstoelreizigers die geïnteresseerd waren in spannende verhalen over exotische streken.

Het aantal reizigers over en weer tussen Europa en het Osmaanse Rijk, evenals het aantal reisbeschrijvingen door Europeanen over de Levant, nam aanmerkelijk toe vanaf het einde van de 16^e eeuw. Dit had te maken met de opleving van de handel van West Europa met de Levant, de exploratie van Azië (waarbij het zoeken naar bondgenoten in landen aan gene zijde van het Osmaanse Rijk mede een motief was) en een groeiende intellectuele belangstelling van Westerse geleerden voor de Oriënt: men zocht naar klassieke teksten, maar ook de nieuwsgierigheid naar godsdienst, talen (in eerste instantie Arabisch en Perzisch), geschiedenis, en (al dan niet esoterische) wetenschap nam toe. Bekeringsijver, niet zo zeer gericht op moslims – men was zich al vroeg bewust dat hier weinig eer te behalen viel – als wel op heterodoxe christenen, speelde hierbij ook een rol, zij het een ondergeschikte.

Reizen in de vroegmoderne tijd was duur en gevaarlijk, vooral buiten de platgetreden paden van Noordwest Europa, en slechts weinigen gingen voor hun lol op reis. Toerisme als vrijetijdsbesteding was een verschijnsel dat pas op grote schaal met de opkomst van een welgestelde bourgeoisie in het geïndustrialiseerde Westen van de 19^e eeuw opkwam, toen verbeterde, en vooral regelmatige, verbindingen tot stand kwamen. De uitvinding van het stoomschip, de trein en de telegraaf brachten een revolutie op het gebied van het reizen te weeg. De landen rond de Middellandse Zee bleven, zoals in een verder verleden, een geliefde bestemming van de gefortuneerde burger die over veel vrije tijd beschikte. Het Osmaanse Rijk, en met name zijn hoofdstad Istanbul, en daarnaast het ‘Heilige Land’, Palestina met het oude pelgrimsoord Jeruzalem, behoorden tot de grote attracties voor toeristen, hoewel minder populair dan landen als Frankrijk en Italië, en, op de tweede plaats, Griekenland, of, vóór de 19^e eeuw, de provincies van het Osmaanse Rijk waar de klassieke beschaving haar oorsprong vond.

Nederlandse reizigers in het Osmaanse Rijk

In het nu volgende zal ik, zoals gezegd, vooral aandacht besteden aan de Nederlandse reizigers die hun ervaringen vastlegden op papier tussen ca. 1590 en 1800.¹ Ik zal daarbij overigens niet ingaan op de tamelijk uitvoerige literatuur over Noord Afrika, dat een aparte status in het Osmaanse Rijk bezat, en het probleem van de ‘Barbarijse’ kapers die er vandaan kwamen. Deze verdient een aparte studie. Ik zal mij hier in het bijzonder concentreren op een beperkt aantal teksten die het kerngebied van het Rijk, met name Istanbul, betreffen, om aan de hand daarvan een beeld te schetsen wat deze Nederlanders er in het bijzonder opviel en hoe hun ontmoetingen en confrontaties met de ‘oriëntale ander’, als die al plaatsvonden, verliepen. Het corpus van deze teksten zou men vanuit deze optiek kunnen beschouwen als een al dan niet bewuste bijdrage van de auteurs tot de etnografie, een vak dat pas in de 19^e eeuw als academische discipline tot ontwikkeling zou komen.² Dat de reisliteratuur voortgebracht door burgers van de Republiek der Verenigde Nederlanden sterk afweek van, of beter dan wel slechter geschreven was, dan die geproduceerd door niet-Nederlanders ligt niet voor de hand. De Nederlandse cultuur mag op sommige punten afgeweken hebben van die van de Engelsen, Fransen of Duitsers, maar groot waren de verschillen niet vergeleken met die van de oosterlingen die er immers een andere godsdienst op na hielden en een geschiedenis hadden die geheel anders was verlopen dan die welke gedeeld werd door Europeanen. Ook de reisroutes die gevolgd werden door Nederlanders waren over het algemeen dezelfde als die we tegenkomen in niet-Nederlandse reisbeschrijvingen. Westerlingen waren immers afhankelijk van dezelfde infrastructuur (of liever gezegd: het ontbreken daarvan) en hun bewegingsvrijheid werd bepaald door een grofmazig netwerk van seculiere en religieuze instellingen, voornamelijk diplomatieke vestigingen en kloosters, die bij het ontbreken van wat men als ‘horeca’ aanduidt, aandeel voor logies en restauratie. Slechts weinigen durfden het aan om zich bij inheemse karavaans aan te sluiten die deze pleisterplaatsen meden. Daarnaast had men toestemming van ‘de Porte’, formeel: de regerende sultan, nodig voor iedere voorgenomen route. Afwijkingen van de nogal platgetreden paden langs de uitverkoren bezienswaardigheden vindt men dan ook slechts bij uitzondering in oude reisboeken.

1. Een beknopt overzicht van de materie is te vinden in Hans Theunissen, ‘Barbaren en ongelovigen: Turcica in de Nederlanden 1500-1800’, in Hans Theunissen et alii, red., *Topkapı & turkomanie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*, Amsterdam 1989, 37-53, i.h.b. 47-53.
2. Dit idee wordt uitgewerkt in Almut Höfert, *Den Feind Beschreiben; «Türkengefahr» und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600*. Frankfurt/Main 2003.

- Ingrid van der Vlis, red., *Door het land van de Sultan. Carel Quina's pelgrimage naar Jeruzalem (1668-1671)* Zutphen 2005, 36.
- Les voyageurs dans l' empire ottoman (XIV e -XVI e siècles)*, Ankara 1991.
- Yerasimos, *Voyageurs*, 146, 156-7, 243, 269, 270, 432-3.
- Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de 16e tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*, Rotterdam 1994. De lijst bevat 497 items. In deze inventaris gaat het uitsluitend, althans naar de smaak van de samenstellers, om persoonlijk getinte verslagen, en niet om, bijvoorbeeld, droge diplomatieke rapporten.
- Theunissen, ‘Barbaren en ongelovigen’, 37-47. Voor de volledigheid zij hier nog vermeld dat van Ernst Brinck (ca. 1582-1649), eerste secretaris bij het Nederlandse gezantschap aan de Porte van 1612 tot 1614, twee boekjes zijn overgeleverd met aantekeningen (*‘historiae et observationes’*) in het Nederlands, Latijn en andere talen, die hij samenstelde tijdens zijn verblijf in Istanbul; daarin beschrijft hij o.a. locale bezienswaardigheden. Deze handschriften worden bewaard in het Oud-Archief van de stad Harderwijk, inventaris nos. 2046 en 2047. Deze teksten wachten nog op een uitgever.
- Bezorgd door Jan Schmidt, *Perkoets naar Constantinopel. De gezantschapsreis van baron van Dedem van de Gelder naar Istanbul in 1785*, Zutphen 1998.

Nederlanders staan bekend als verwoede reizigers, avonturiers en ontdekkingsreizigers, en reisverslagen waren een geliefd genre in de Republiek. In de 17e eeuw – de eeuw waarin de VOC en de WIC hun grootste successen behaalden – waren het voornamelijk al dan niet opgesmukte scheepsjournalen die veel werden gedrukt. Vanaf de 16e eeuw werd het subgenre van de persoonlijke, vaak geïllustreerde, reisbeschrijving steeds populairder, ten koste van onpersoonlijke, zakelijke verslagen en, al dan niet ten dele, imaginaire reisverhalen.³ Lyrische ontboezemingen en romantische landschapsbeschrijvingen, zoals die in de 19e eeuw in zwang kwamen in de persoonlijke reisverhalen, ontbreken echter nog in reisboeken uit onze periode. De drijfveer van veel reisbeschrijvers was het informeren dan wel vermaken van het thuisfont (in een reisbrief), het vastleggen voor zichzelf of medereizigers van ervaringen (in een dagboek of reisverslag) of – ik noemde dit motief al – de lust om een boek te publiceren waarmee mogelijk iets verdiend kon worden.

Bij Nederlandse reizigers was de bestemming Osmaanse Rijk opmerkelijk genoeg weinig in trek, althans bij hen die er ook over wilden schrijven. De meeste reizigers waren kooplieden, die vanaf het eind van de 16e eeuw in steeds grotere getale de Levant bezochten en er zich gingen vestigen; zij waren echter weinig geneigd zich op het pad van de literatuur te begeven. Als ze al schreven waren het kasboeken en handelsbrieven. Reisbeschrijvingen in ons genre van enige omvang of importantie zijn voor de periode vóór 1800 op de vingers van twee handen te tellen. In de periode van de late middeleeuwen tot 1600, uitputtend onderzocht door Stephane Yerasimos,⁴ zijn op een totaal van ongeveer 450 teksten die gedocumenteerd konden worden, slechts een tiental bekend die werden geproduceerd door Nederlanders; het merendeel betreft reizen naar Jeruzalem, van oudsher een geliefde bestemming voor christelijke pelgrims.⁵ Deze teksten dateren uit de 16e eeuw en zijn voornamelijk in het Latijn geschreven. In deze vroege periode konden Nederlanders zich daarnaast door buitenlandse pamfletten en boeken over ‘Saracenen’ (Arabieren) en Turken, en het gevaar dat zij voor de Christenheid vormden, op de hoogte stellen. In een overzicht van reisverslagen geschreven door Nederlanders in de 16e tot en met de 18e eeuw,⁶ worden niet meer dan twintig items vermeld die het Midden-Oosten en Noord Afrika tot onderwerp hebben; zes daarvan werden geschreven in de 16e eeuw, slechts vijf in de 17e en negen in de 18e eeuw. In deze periode moest de Nederlandse lezer het voornamelijk hebben van buitenlandse werken, waarvan een, met name vanaf het eind van de 17e eeuw, groeiend aantal in Nederland in het Nederlands en Frans vertaald werden, naast, nu ook in Nederland gedrukte, pamfletten en kranten.⁷ Mogelijk was daarmee de markt verzadigd, en dit is misschien de reden dat sommige zeer leesbare Nederlandse reisverslagen, zoals die van Quina en Gerard Hinlopen (beide worden hieronder nader besproken) alsmede Joost Frederik Tors beschrijving van baron Van Dedems gezantschapsreis van 1785⁸ lange tijd hebben liggen verstoffen in archieven en pas recentelijk zijn uitgegeven. Zelfs het meest beroemde Nederlandse reisboek in ons genre, de *Reizen* van Cornelis de Bruyn, werd door de auteur in eigen beheer uitgegeven en leverde hem nauwelijks genoeg op om de kosten te dekken. Ik kom op dit werk nog uitvoerig terug.

Vroegmoderne Nederlandse reisgeschriften

Veruit de meest interessante, zij het nogal korte, door een Nederlander geproduceerde tekst die in de vroegste periode werd gepubliceerd was die van Joris van der Does

(1574-99). Het betreft hier een serie brieven gericht aan zijn vader, de humanist en staatsman Johan van der Does (Janus Dousa). Daarin beschrijft hij een reis naar Istanbul die hij ondernam in 1597-1598. Hij verbleef zeven maanden in de stad. Het werk, vol geleerde uitwijdingen en citaten in het Latijn en Grieks van klassieke en Byzantijnse inscripties, werd gepubliceerd in het Latijn in Leiden in 1599. Van der Does was mogelijk mede geïnspireerd door de reisbrieven van de Zuid-Nederlander en diplomaat Busbequius (Ogier Ghiselin de Busbecq, 1522-1592), die, evenzeer voor een geleerd publiek in het Latijn geschreven, in Parijs in 1595 werden gepubliceerd.⁹ Een eerdere, kortere versie verscheen in Antwerpen in 1581.¹⁰ Deze verzameling epistels verwierf een opmerkelijke grote lezerskring en kan tot de klassiekers in het genre beschouwd worden. Een Nederlandse versie van Van der Does’ reisverslag – zonder de geleerde citaten en uitwijdingen – verscheen in Dordrecht in 1652.¹¹

Van der Does’ reis was overigens niet de oudst gedocumenteerde. Dat was een reis ondernomen door Jan Somer uit Middelburg, over wie verder niets bekend schijnt te zijn, in de jaren 1590-1592. Hij moet vermogend geweest zijn en – hij sprak Italiaans, zo blijkt uit zijn verslag – een goede opleiding genoten hebben. Zijn beknopte reisbeschrijving werd echter pas gepubliceerd in 1649.¹²

Omvangrijker zijn de drie volgende reisverslagen, waaraan ik hier aandacht wil besteden. Het betreft in de eerste plaats het onlangs gepubliceerde reisverslag van Carel Quina (1622-1689), telg uit een rijke Amsterdamse, van oorsprong Antwerpse, koopmansfamilie, en zelf handelaar in verfstoffen en terpentijn, die een pelgrimstocht naar Jeruzalem – tamelijk ongebruikelijk voor een Protestante christen – maakte in de jaren 1668-1671.¹³ Het tweede is een nog recenter gepubliceerd verslag van een reis van Gerard Hinlopen (1644-1691), een welgestelde regentenzoon uit Hoorn, die in 1670 en 1671 voor zijn plezier per schip naar Izmir en Istanbul reisde.¹⁴ De tekst is hier en daar voorzien van tekeningen van de auteur. Het derde hier te noemen werk, ten slotte, was het beroemde en door de reiziger zelf rijk geïllustreerde reisboek van de tekenaar/schilder en beroepsreiziger Cornelis de Bruyn (ca.1652-1727). De laatste reisde rond in het Osmaanse Rijk gedurende de jaren 1678 tot 1684, hoewel zijn kloeke deel – het telde 398 pagina’s op groot formaat –, dat nog heel lang in menige handbibliotheek van latere reizigers werd meegetorst, pas in 1698 in eigen beheer werd gepubliceerd.¹⁵ Het werd niet lang daarna in het Frans (in 1700) en Engels (in 1714) vertaald. Gedurende de 18e eeuw volgden er nog meer Franse en Engelse edities. De Bruyn ondernam later ook nog een lange reis naar Oost-Indië (Indonesië) – althans dat was de bedoeling; hij kwam er nooit aan – waarover hij niettemin een geïllustreerde reisbeschrijving publiceerde (in 1711).

- Reizen van Cornelis de Bruyn, door de vermaardste deelen van Klein Asia, de eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio &c. mitsgaders de voornaamste steden van Egypten, Syrien en Palestina, verrijkt met meer als 200 kopere konstplaatzen, vertoonende de beroemdste landschappen, steden, &c. Alles*

door den auteur selfs na het leven afgetekend. Delft 1698 (hieronder geciteerd als *Reizen*). Een overzicht van de inhoud in het Turks en Frans en afbeeldingen van enige prenten uit het boek zijn te vinden in: anoniem, *Cornelis de Bruyn’in Yakın-Doğu Gezisi/ Le Voyage au Levant de Cornelis de Bruyn*, gepubliceerd door

het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten in Leiden in 1974. Voor een uitgebreidere analyse van verschillende aspecten van De Bruyn’s reisgeschriften en zijn biografie, zie Jan Willem Drijvers, Jan de Hond en Heleen Sancisi-Weerdenburg, red., *“Ik hadde de nieuwsgierigheid”*, de reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de

- De titel luidde: *Legationis Turcicae Epistolae Quattuor*; de briefvorm was overigens een door de klassieke literatuur geïnspireerde kunstgreep; het ging niet over brieven die ooit waren verstuurd.
- Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*, Antwerpen 1581 (bevatte de tekst van de eerste van de vier brieven).
- Yerasimos, *Voyageurs*, 425-6. De titel luidde: *Verscheyde Voyagien, ofte Reysen: Gedaen door Jr. Joris van der Does na Constantinopolen... Alle by een versamelt door een lief-hebber der selver*. De tekst is onderdeel van een verzamelbundel samengesteld door Adriaen van Nispen; hierna geciteerd als *Voyagien*.
- Beschrijvinge van een Zee ende Landt Reyse Naer de Levante Als Italien, Candyen, Cypres, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turckyen: ende wederom door Duytslant. Gedaen door Jan Somer van Middelburgh etc.* Amsterdam 1649 (38 folio's); hierna afgekort weergegeven als *Zee ende Landt Reyse*.
- Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*. De titel van de reisbeschrijving luidt: *‘Beschreyvinge van de landtrijns in Europa en Asia gedaen door de heer Carel Quina, ridder’*. Verwijzingen worden aangeduid met *Beschreyvinge* en het paginnummer van de gedrukte editie.
- Joris Oddens, red., *Een vorstelijk voorland. Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul (1670-1671)*. Zutphen 2009, in het vervolg geciteerd als *Een vorstelijk voorland*.

Bruijn (ca. 1652-1727), Leiden en Leuven 1997. Over de editie, verkoop en receptie van het boek, zie Kiki Hannema, “‘Groot gelt gespilt”. De boekuitgaven van De Bruijn”, *ibidem*, 21-42.

Links: [pagina uit Jan Somers geïllustreerde Beschrijvinge van een Zee ende Landt Reyse](#) [Universiteitsbibliotheek Leiden, Tiele 1013]
Foto: Willem-Jan Schipper

16. *Reizen door een gedeelte van Europa, Klein Asien, verscheide eilanden van de Archipel, Syrien, Palestina, Aegypten.....*, Leiden

1757. De vermenging van de teksten in briefvorm werd gemaakt door een neef van Heyman.

17. Leidse Universiteitsbibliotheek BPL Cod. 238; voor een overzicht van de inhoud, zie Jan Schmidt, ‘The Travel Notes of a Dutch Pastor in Anatolia 1717-1727’, in *The Joys of Philology. Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500- 1923)* II (Analecta Isisiana LX), Istanbul 2002, 279-300.

18. ‘Journal d’un voyage du Levant de Constantinople à Sophie’, hierna geciteerd als *Journal*, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, hs. Bg 43; kort beschreven in Lindeman et alii, *Reisverslagen*, 79 (no. 161). Calkoen (1696-1764) was gezant in Istanbul van 1727 tot 1744; in dat laatste jaar werd hij benoemd tot gezant in Polen, zie O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residende in het buitenland 1584-1810*, Den Haag 1976, 232. De auteur

Uit de 18e eeuw hebben we, naast een omvangrijk reisboek waarin de ervaringen van de dominee en autodidactische oriëntalist (en later professor in Leiden) Johannes Heyman in de jaren 1700 tot 1709, en die van Johannes Aegidius Egmond van der Nyenburg in de jaren 1720 tot 1723, verwerkt zijn¹⁶ (en die ik hier niet zal bespreken), ook wat kortere, maar interessante, teksten: ongepubliceerde tekstfragmenten van Herman van der Horst, dominee in Izmir tussen 1718 en 1727, aangaande bootreizen naar en in de Levant, alsmede twee korte reizen in de omgeving van Izmir in de jaren 1717 tot 1727;¹⁷ een anonieme reisbrief in het Frans geadresseerd aan niet nader gespecificeerde ‘messieurs’ in Istanbul van een man die de Nederlandse gezant Cornelis Calkoen en een aantal ambassadefunctionarissen vergezelde op een reis per koets van Istanbul naar Sofia in 1744;¹⁸ en een verzameling reisbrieven in het Frans van Johan Raye, heer van Breukelerwaard, aan zijn neef Henrick Backer uit de jaren 1764-1769, die zich in het Gemeentearchief van Amsterdam bevindt.¹⁹ Raye produceerde ook een groot, tweedelig, geïllustreerd, maar weinig origineel, reiswerk, eveneens in het Frans, dat als handschrift in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bewaard wordt.²⁰ In 1765 vergezelde Jan Abram Meijn van Spanbroek de Nederlandse gezant Willem Gerrit Dedel van Utrecht naar Istanbul, en beschreef de reis in het Frans; dit geschrift is in pas in 2007 gepubliceerd – omdat de tekst weinig bijdraagt aan mijn vertoog, zal ik verder niet meer refereren aan deze bron.²¹

Tenslotte zijn er de reisgeschriften van de medicus Pieter van Woensel (1747-1808), één van de weinige Nederlandse geleerden die over hun ervaringen in de Oriënt hebben geschreven. Hij publiceerde, naast een grote serie artikelen en diverse monografieën over allerhande, maar vooral medische, onderwerpen, een tweedelig, geïllustreerd boek in 1791/1795. Het bestaat formeel uit een bundel opstellen en de lezer vindt er, naast geleerde uiteenzettingen over verschillende aspecten van het Osmaanse Rijk, de pest en andere zaken, een verslag van zijn reiservaringen in Istanbul, Anatolië en op de Krim in de periode 1784 tot 1789.²² Uit dezelfde periode stammen nog twee reisverslagen, opgetekend door secretarissen Joost Frederik Tor en Gaspard Testa, die de Nederlandse gezant Baron van Dedem van de Gelder begeleidten op zijn reizen naar en van Istanbul in, respectievelijk, 1785 en 1793. Het eerste verslag²³ is mooi geschreven, maar stopt abrupt bij aankomst van het schip dat hen van Marseille naar Istanbul bracht. Het tweede verslag,²⁴ hoewel veel droger en weinig persoonlijk van stijl, bevat een gedeelte dat de reis van Istanbul naar de Hongaarse grens beschrijft. Ik laat deze beide laatste verslagen, die ik elders uitvoerig besproken heb,²⁵ hier verder buiten beschouwing.

was mogelijk geen Nederlander, misschien zelfs een Franse koopman uit Marseille, zie *Journal*, 49.

19. Particulier Archief Backer, No. 119. Een selectie is (in Nederlandse vertaling) gepubliceerd in A. Doedens en L. Mulder, *Een levenslustig heer op reis naar de Oriënt. Brieven van Johan Raye, heer van Breukelerwaard 1764-1769*. Baarn 1987.

20. *Voyage en Turquie*, hs. 133 M 59-60.

21. Catherine Vigne, red., *Le voyage d'un gentilhomme d'ambassade d'Utrecht à Constantinople en 1765*, Parijs 2007.

22. *Aanteekeningen gehouden op eene reize door Turkijen, Natoliën, de Krim en Rusland, in de jaaren 1784-89*. De boeken werden gepubliceerd in Amsterdam, hoewel de plaats Constantinopel [Istanbul] staat aangegeven, evenals de *hidjra* jaren 1206 en 1209. Zie over van Woensels leven en werk: René Bak-

ker, ‘Reizen en de kunst van het schrijven; Peter van Woensel in het Ottomaanse Rijk, de Krim en Rusland 1784-1789’, Proefschrift, Universiteit van Leiden 2008.

23. Uitgegeven door mijzelf in 1998, zie boven.

24. Uitgegeven door mij in 2002 in mijn *The Joy of Philology. Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)* II, Istanbul 2002, 329-97

25. Zie de twee vorige noten.

Reisgeschriften tussen encyclopedie, autobiografie, brief, recensie, en reisgids

De stijl waarin de zojuist opgesomde werken en werkjes werden geschreven liep sterk uiteen. Van der Does, Somer, Quina en De Bruijn schreven in een onopgesmukte stijl, waarbij encyclopedische gedeelten en passages waarin persoonlijke belevenissen, soms anekdotes, elkaar afwisselen. Hinlopen schrijft in sommige passages het meest literaire proza van de laat-16e- en 17e-eeuwse schrijvers. Van groter literair gehalte waren onze anonieme briefschrijver die Calkoen begeleidde, Johan Raye, en Van Woensel. Alle drie waren duidelijk producten van de Verlichting. De eerste schreef in een plezierige, enigszins ironiserende stijl, overvloedig verzen citerend uit de Latijnse klassieken en de contemporaine Franse literatuur, waarbij Ovidius, Horatius, De la Fontaine en Voltaire uitvoerig aan bod komen. Dit citeren van klassieke teksten vinden we overigens ook bij Van der Does, Hinlopen, De Bruijn en Van Woensel; citaten uit de Bijbel komen ook voor, met name in passages die plaatsen in Palestina en Jeruzalem beschrijven – het meest ‘vrome’ proza is, niet verwonderlijk, in Quina’s boek te vinden. Ook bij Raye is ironie en relativering een opvallende stijlfiguur. ‘Het zal u niet bijster interesseren, denk ik,’ zo schreef hij met een schuine knipoog naar auteurs met encyclopedische neigingen zoals De Bruyn, ‘dat de Spartaanse koning Pausanias de grondslag legde voor het oude Byzantium... Waarschijnlijk heeft het ook niet Uw belangstelling te weten dat de stad vervolgens meermalen werd ingenomen door de Fransen en Venetianen en dat ten slotte Mehmed de Veroveraar haar onder de heerschappij van de Osmanen bracht...’²⁶ De opsluiting van vrouwen in harems en hun cultivering van behaagzucht om hun man erotisch te stimuleren, wordt, zo merkt Raye in andere brief op, als schandalig ervaren, maar het is de vraag of Europese vrouwen, die vaak in het geheel niet tot hun recht komen, er beter aan toe zijn; het enige verschil is misschien dat prostitutie bij de Turken onder dwang plaats vindt en in Europa vrijwillig.²⁷

Van Woensel schrijft sterk polemiserend, maar veel minder persoonlijk dan bijvoorbeeld De Bruijn of onze briefschrijvers. Een deel van zijn polemieek heeft vooral ten doel aan te tonen dat de Turken en hun beschaving in veel opzichten helemaal niet zo minderwaardig zijn als wel in de literatuur wordt gesuggereerd (waarbij, meent Van Woensel, auteurs kritiekloos afgaan op wat hen verteld wordt door rancuneuze, tot de religieuze minderheden behorende dragomannen [tolken]²⁸). Droogjes merkt hij op dat wanneer je aan land komt in Turkije, ‘de mensen hier zo min als elders elkaër opeeten’.²⁹ Istanbul moge dan nogal morsig zijn, Parijs deed daar in het geheel niet voor onder; bovendien kende Istanbul troittoirs (‘*kaldirim*’), Parijs niet,³⁰ enzovoorts. Hij was de enige die het meest openlijk zijn Europese letterenbroeders toesprak en zich in het voortgaande internationale *discours* mengde. Daarbij deed hij zijn uiterste best om geestig, en bovenal badinerend, soms ook sarcastisch te schrijven, bijvoorbeeld wanneer het om het christelijke geloof ging, en de lezer te verbazen met onverwachte redewendingen, bizarre intermezzi en andere stijlfiguren (maar die op de huidige lezer wat oubollig en gezocht kunnen overkomen). Men krijgt de indruk dat veel van zijn nogal boute, turksvriendelijke beweringen ook weer een vorm van ironie zijn, en vooral bedoeld zijn om de lezer te choqueren.

De schrijvers van de meeste, meer uitgebreide reisverhalen achtten het hun plicht hun potentiële lezers in te lichten over zo veel mogelijk aspecten van de ge-

26. *Brieven van Johan Raye*, 60.

27. *Brieven van Johan Raye*, 61-63.

28. *Aanteekeningen* I, 203-204.

29. *Aanteekeningen* I, 86.

30. *Aanteekeningen* I, 38.

schiedenis van het gebied waardoor zij trokken, zijn flora en fauna, de zeden en gewoonten van Osmanen en niet-moslimse Levantijnen, hun godsdienst, de functionarissen met hun eigenaardige titels, de afzondering en onbenaderbaarheid van vrouwen, de discriminatie van christenen door de moslims, de klederdracht van de verschillende bevolkingsgroepen, het contrast tussen persoonlijke hygiëne en het vuil op straat, en nog zo wat zaken.

Onvermijdelijk putten veel auteurs daarbij althans een deel van hun informatie uit de bestaande literatuur, meestal eerder gepubliceerde reisverhalen (hoewel dit niet altijd wordt gemeld). Onze reisverslagen lijken daarom nog al eens op uitvoerige reisgidsen met hier en daar een persoonlijk tintje. Dit is het geval in Hinlopens verslag – dat refereert naar menig klassiek werk en de reizigers Della Valle³¹ en Tavernier³² – maar op nog grotere schaal in het werk van de Bruyn. Daarin vinden we lange passages en hele hoofdstukken die een samenvatting zijn van de bestaande reisliteratuur. Ook hij vermeldt daarbij trouw zijn bronnen. Onder zijn favoriete lectuur op dit gebied behoorden de bekende reisboeken van, alweer, Della Valle, en Thevenot,³³ die hij in zijn voorrede speciaal vermeldt.³⁴ Ook noemt hij de Nederlander Ophert (Olfert) Dapper (ca. 1635-1689), die vanaf 1668 een groot aantal boeken over verschillende werelddelen publiceerde, waaronder het Osmaanse Rijk, maar zelf Nederland nooit verliet. In De Bruyns werk vindt men daarnaast afbeeldingen van antieke overblijfselen en opschriften. Quina noemt nauwelijks bronnen. Hij verwijst bij voorbeeld naar Johan Sanderson,³⁵ maar andere, zoals Ortelius’ veelgeraadpleegde atlas (*Theatrum orbis terrarum*), en mogelijk ook Busbequius’ reisbrieven, gebruikte hij wel maar noemt hij niet.³⁶ Van der Horst verwijst naar het bekende reisboek van Spon³⁷ – hij had het boek ook bij zich en las er zijn reisgenoten uit voor – en naar De Bruyns *Reizen*, dat hij gebruikte om de afbeeldingen van inscripties in Efeze te vergelijken met zijn eigen transcripties. Johan Raye noemt Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762), auteur van een beroemde verzameling brieven, die hij beschuldigt van overspannen verbeelding.³⁸ Het fenomeen citeren culmineert in Van Woensel, die De Tournefort,³⁹ Gibbon’s *Decline and Fall of the Roman Empire*, Montesquieu’s *De l’esprit des lois*, de zojuist verschenen *Mémoires* van Baron de Tott⁴⁰ en nog veel meer aanhaalt, maar hij doet dit, zo lijkt het, vooral om met zijn eigen geleerdheid en spitsvondigheid te pronken in commentaar, meestal in vorm van lange kritische voetnoten. Hoewel hij het belang van persoonlijke observaties benadrukte, zag hij de Oriënt vooral door de ogen van de bestaande literatuur, en was hij meer academisch etnograaf en antropoloog *avant la lettre* dan journalist of reisgidsauteur. Op verschillende plaatsen spreekt hij de lezer toe en verzekert hem of haar niet te zullen vervelen met allerhande overbodige feitjes. Ook steekt hij de draak met de modieuze maar vermoeiende hobby van de oudheidkunde; zo kon hij er nauwelijks toe komen van zijn paard te stijgen om uit te vinden of ‘Boli ook Hadrianopolis mogt geweest zijn’,⁴¹ laat staan op een wankel trap te klimmen om inscripties af te schrijven! De strikt chronologische, dagboekachtige opzet, dat veel reisverslagen kenmerkt, ontbreekt ook in zijn werk.

Onze reizigers wilden de lezer niet alleen vermaken, maar, zoveel moge duidelijk zijn, ook beleren. De Bruyn is daarbij uitzonderlijk omdat hij reisde met het oog van een beeldend kunstenaar en een groot aantal door hem zelf vervaardigde schetsen in zijn boek opnam, sommige daarvan op groot formaat en uitvouwbaar, en daar-

bij ook over zijn activiteiten als tekenaar, weinig geapprecieerd door de oosterlingen, getuigde in zijn boek. Zo onderbrak hij zijn schets van een bas-reliëf te Efeze uit angst dat hij betrapd zou worden door Turken, te meer omdat even te voren iemand uit zijn reisgezelschap een blad uit een Koran had gescheurd die hij in een nabij gelegen moskee had aangetroffen.⁴² Het taboe op het maken van afbeeldingen bleek ook toen hij portretten van vrouwen aan Turken liet zien, in dewelke zij genoeg schiepen, zo merkte hij op, maar waarvan ze zeiden dat ze die niet mochten hebben.⁴³ Arabieren in Alexandrië dachten dat hij al tekenend magie bedreef en bezig was een schat te ontdekken.⁴⁴ In Antalya ried de locale consul hem sterk af om zijn pen te voorschijn te halen en aantekeningen te maken in het zicht van de lokale bevolking, die zich zeer wantrouwig toonde. Uiteindelijk maakte hij een tekening van de stad, maar hield zich daarbij zorgvuldig verborgen in het struweel op een heuvel boven het consulaat.⁴⁵

Motivatie

Wat dreef onze reizigers naar de Oriënt? Over Somers motieven weten we niets. Van der Does, telg van een welgestelde familie, reisde in het gezelschap van twee vrienden en duidelijk voor zijn plezier. Zijn reis zou men kunnen beschouwen als een voortzetting van zijn educatieve *grand tour* die hem na de voltooiing van zijn studiën in 1592 eerst naar Polen en later naar Heidelberg voerde. In Heidelberg raakte hij geïnteresseerd in de Oriënt, vooral toen hij ontdekte dat er veel overblijfselen van de klassieke oudheid te bewonderen waren.⁴⁶ Hinlopen behoorde tot dezelfde categorie. Zijn eigenlijke reisdoel was Italië, veruit het populairste reisdoel van de toeristen. Hij was van plan er na zijn excursie in het Osmaanse Rijk uitgebreid te gaan rondreizen, maar dit werd hem praktisch onmogelijk gemaakt toen hij, wegens mogelijk besmettingsgevaar, noch in Messina, noch in Livorno, van boord mocht gaan. Quina’s pelgrimage was voornamelijk religieus geïnspireerd; hij wilde Jeruzalem ‘en de omleggende plaetse’ zien en ‘doorwandelen’ waar zijn ‘Salighmaker gebooren, geleeft, geleert, gestorven, begraven en ten hemel gevaren [was]’.⁴⁷ Maar ook nieuwsgierigheid naar exotische verschijnselen was hem niet vreemd. Klassieke overblijfselen hadden ook de levendige interesse van De Bruyn, die overigens niet in het bijzonder door leergierigheid werd gemotiveerd, eerder door pure reislust die zich in zijn jeugd al manifesteerde, zo schrijft hij zelf.⁴⁸ Hij maakte veel schetsen van ruïnes, klassieke inscripties, grafmonumenten, munten, beeldjes en andere kleinere voorwerpen die hij vond of kocht – hieronder ook brokken marmer die hij opraapte of afbrak op historische plaatsen zoals de ruïnes van Efeze⁴⁹ – en later mee naar Nederland meenam, om ze aldaar te verkopen. De handel in deze voorwerpen was blijkbaar lucratief en werd nauwelijks verhinderd door de Osmaanse autoriteiten. De Bruyn vermeldt dat ten tijde van zijn reis vier beelden door Turken in Istanbul werden opgegraven, die uiteindelijk alle in Versailles belandden. Een van die beelden was in eerste instantie door een Nederlandse koopman, na de locale *kadi* (rechter, tevens bestuursambtenaar) te hebben afgekocht met een cadeau, naar Amsterdam verscheept, maar werd later, veel te goedkoop!, voor 1200 Rijksdaalders aan de Fransen verkocht.⁵⁰ Pure reislust was een verschijnsel overigens, zo merkt De Bruyn op, dat de Turken geheel vreemd was; zij wandelen nooit, merkt hij op, en lachen de Franken (Europeanen) er voor uit. Hun belangrijkste vrijetijdsbesteding is slapen, op een bank zitten koffie drinken en roken, naast het bespelen van

^[1] 31. Pietro della Valle, *Viaggi divisi in trè parti* : cioè, *La Turchia, la Persia et l’India, co’l ritorno in patria, et in quest’ ultima impressione*. Venetië 1667. Een Nederlandse vertaling werd gepubliceerd in Amsterdam in 1671.

^[2] 32. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier de Turquie et de Perse*, Paris 1676. Een Nederlandse vertaling werd gepubliceerd in Amsterdam in 1682.

^[3] 33. Jean de Thevenot, *Relation d’un voyage fait au Levant* (Parijs 1663); een vervolg verscheen in 1664. Een Nederlandse vertaling verscheen in Amsterdam in 1681-1682.

^[4] 34. *Reizen*, ongenummerde pagina’s.

^[5] 35. *Seer gedenckwaerdige vojagien, van Johan Sanderson, Hendrick Timberly, en Capt. Johan Smith, door Europa, Asia en America : nevens een pertinente beschrijvinge van ’t Heylige Landt, en voornamelijck van het oudt en nieuw Jerusalem en Tempel Salomons....*, Amsterdam 1678.

^[6] 36. Cf. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 39.

^[7] 37. *Voyage d’Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux années 1675 & 1676 par Jacob Spon, Docteur medicin Aggregé à Lyon, & George Wheler Gentilhomme Anglois*, 3 delen, Lyon 1678.

^[8] 38. *Brieven van Johan Raye*, 41.

^[9] 39. Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d’un voyage au Levant*. Parijs 1711.

^[10] 40. *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*. Amsterdam 1784.

^[11] 41. *Aanteekeningen* II, 48.

^[12] 42. *Reizen*, 30.

^[13] 43. *Reizen*, 120.

^[14] 44. *Reizen*, 237-238.

^[15] 45. *Reizen*, 384.

^[16] 46. Zie zijn biografie in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) VI, Leiden 1924, col. 418; *Voyagien*, 13.

^[17] 47. *Beschreyvinge*, 89.

^[18] 48. *Reizen*, 1.

^[19] 49. *Reizen*, 32-3.

^[20] 50. *Reizen*, 25.

51. *Reizen*, 136-137.
52. *Reizen*, 141-142.
53. *Aanteekeningen* I, 39-40.
54. Schmidt, *Travel Notes*, 285.
55. Schmidt, *Travel Notes*, 290.
56. *Journal*, 10.
57. *Brieven van Johan Raye*, 8.
58. *Aanteekeningen* I, 7.
59. Zie. Bakker, ‘Reizen en de kunst van het schrijven’, 49.

muziekinstrumenten en het beoefenen van diverse denk- en buitensporten.⁵¹ Vrouwen waren ‘onwerkzaam’ en zaten vaak op de sofa met elkaar koffie te drinken; soms bor- duurden ze en ze gingen alleen naar buiten om zich naar het badhuis te begeven.⁵² Ook Van Woensel merkt op dat de Turken het als minderwaardig beschouwen te bewegen zonder noodzaak. Niettemin trekken de inwoners van Istanbul er soms op uit om de prachtige begraafplaatsen buiten in Ortaköy te bezoeken.⁵³

Van der Horsts rondreis in het gezelschap van een aantal vrienden in Anatolië in 1719 had het vrome doel de ‘Zeeven Aziatische Kerken’ te bezoeken, maar hiervan kwam weinig terecht. Directe aanleiding was het vertrek uit Izmir van de koopman Jan Deyl die op weg was naar Ankara; men zou hem een eind weegs vergezellen.⁵⁴ Men kwam over- rigens niet verder dan Manisa; de meeste leden van het gezelschap waren bang gewor- den voor bandieten, met name een bende van dertig man onder een zeker Sohta, waar- over zij onderweg gehoord hadden, en zij besloten, ondanks Van der Horsts protest, te- rug te keren naar Izmir.⁵⁵ Zijn volgende reis in 1720 had vooral ten doel de ruïnes van Efeze te bestuderen en het bijeen brengen van een omvangrijk corpus antieke inscrip- ties. De tocht van Istanbul naar Sofia door onze anonieme reiziger was duidelijk een ple- zierreis; de auteur vermaakte zich uitstekend met conversaties met ambassade-secre- taris Jean Louis Rigo en ambassadeur Calkoen, las in zijn reisbibliotheek, en genoot met volle teugen van het bier en de wijn die onderweg werden gedronken; er werd daarbij veel gelachen, bijvoorbeeld toen de auteur zich door zijn janitsaar (begeleidende soldaat in dienst van de sultan) naar een Turkse kapper liet brengen waarbij zijn pruik plotse- ling in een modderpoel viel.⁵⁶ Ook de reis van Johan Raye was een plezierreis, zij het dat, zoals meestal, het nuttige met het aangename werd gecombineerd. Geld speelde blijk- baar geen rol; de familie bezat een suikerplantage in Suriname waar 100 à 200 slaven werkten.⁵⁷ Van Woensel, ten slotte, werd, naar eigen zeggen, vooral gedreven door on- rust (‘woeligheid’)⁵⁸ en besteedde zijn tijd in Istanbul met onderzoek naar de pest. La- ter, na ongeveer veertien maanden, reisde hij naar de Krim, sinds 1783 ingelijfd door

Toeristen in Efeze

Een van de beroemde begraafplaatsen van Istanbul

Voorbereiding

Zoals gezegd, waren de vroegmoderne reizen ware expedities die veel geld kostten en veel tijd in beslag namen. Men zou verwachten dat de reizigers zich derhalve goed voor- bereidden op hun aanstaande onderneming. Veel woorden worden er echter niet door hen aan vuilgemaakt. Wat vooral duister blijft is hoe hun reizen werden gefinancierd. (Uitzonderlijk in dit opzicht is het Duitse reisboek van de missionaris Stephan Schultz, *Der Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa*,⁶⁰ die tussen 1752 en 1756 de ‘klassieke’ tour door het Osmaanse Rijk maakte – maar dit reisboek is in meer dan een opzicht uitzonderlijk. Hij schrijft dat hij met heel weinig geld op stap ging – hij had niet meer dan een dukaat per dag te verteren⁶¹ – en zijn lot in handen legde van een reeks potentiële gastheren, waarbij hij af en toe een zakcentje bijverdiende als prediker.) Van een aantal reizigers, zoals Quina, Hinlopen en Johan Raye, is bekend dat zij vermogend waren, maar van anderen, zo- als Somer, De Bruyn of Van Woensel, is dat veel minder duidelijk. Wat men onder- weg kwijt was, wordt door een aantal reizigers soms uit de doeken gedaan. Alleen uit Quina’s reisverslag blijkt dat hij rondreisde met wisselbrieven en niet met baargeld – dat zou veel te gevaarlijk geweest zijn. Amsterdam kende sinds 1609 een grote wis- selbank en het was eenvoudig om zijn wissels te verzilveren bij plaatselijke agenten zoals, in Aleppo, Martin de Meijer, een Duitser die als bankier optrad voor de gees- telijkheid in Syrië en Palestina. Deze voorzag hem ook van kredietbrieven op St. Jean d’Acre (Akko), Tripoli in Syrië en Jeruzalem.⁶²

De meeste reizigers deden enige – maar niet veel – moeite om zich te verdie- pen in de oosterse talen. In Van der Does’ reisgeschrift vindt men, bij uitzondering, zelfs korte Turkse citaten in het Arabisch schrift. Quina boog zich pas in Wenen over het Turks, maar dat was rijkelijk laat en hij huurde in Belgrado dan ook een kok die ook als tolk kon fungeren – deze was een renegaat die in Oostenrijk was geboren – als- mede een Turkse jongen met hetzelfde oogmerk.⁶³ In Istanbul huurde hij wederom een kok, een christen genaamd Lasaro, die allerlei talen sprak. De Bruyn vermeldt slechts dat hij niet zelf met de Turken kon spreken of hun boeken lezen⁶⁴ (en dus afhankelijk was van tolken); hij deed blijkbaar geen moeite om Arabisch of Turks te leren. De ano- nieme reiziger, die Calkoen begeleidde in 1744, las zijn Turkse gastheer in Burgas (Lü- leburgaz) een vers uit de Koran voor dat zich op een muur in zijn huis bevond (waarop hij door hem werd omhelsd en aangespoord zich tot het ware geloof te bekeren).⁶⁵ Deze reiziger, waarschijnlijk een koopman die in Istanbul woonde, had mogelijk Arabisch en Turks geleerd tijdens de periode dat hij in de Osmaanse hoofdstad verbleef. Van Woensel begon pas Turks te leren na aankomst in Istanbul door lijsten met nuttige woordjes aan te leggen en die uit het hoofd te leren. Daarbij kreeg hij les van de jonge Testa, dragoman op het Nederlandse gezantschap. Maar ondanks anderhalf jaar ‘martelens en strompelens’ kwam hij niet ver en was ten slotte alleen in staat om wat eenvoudige, praktische gesprekjes te voeren.⁶⁶

Het expeditiekarakter van iedere lange reis in onze periode bracht met zich mee dat men een enorme hoeveelheid bagage, die complete kampeeruitrustingen, een reisbibliotheek en, vaak, een reisapothek in de vorm van een kist met drankjes en krui- denmengsels, en soms jachthonden (in het geval van De Bruyn) kon omvatten. Somer vermeldt dat hij voor de terugreis over land in een groot gezelschap van wel honderd

60. 5 delen, Halle 1771-1775.

61. *Der Leitungen des Höchsten* IV, 89.

62. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 41, 79; *Beschreij- vinge*, 217.

63. Van der List, *Door het land van de Sultan*, 74; *Beschreijvinge*, 169.

64. *Reizen*, 80.

65. *Journal*, 15-16.

66. *Aanteekeningen* I, 20-21 (voetnoot 4).

67. *Zee ende Landt Reyse*, f. 34a.

68. *Aanteekeningen* II, 12-15.

69. Carl Larson Sparre (1627-1681), gezant van de Zweedse koning om in Istanbul paarden te kopen, cf. Van de Vlis, *Door het land van de Sultan*, 50.

70. *Beschreijvinge*, 155.

71. *Beschreijvinge*, 228, 230.

man, dat de Venetiaanse ambassadeur naar huis begeleidde, een rijpaard kocht (voor 40 kronen); de karavaan voerde als proviand voor onderweg, naast een grote hoeveelheid beschuit, een kudde ‘levende beesten’ met zich mee.⁶⁷ Van Woensel noemt een tent, diverse stukken gereedschap, een grote voorraad limonadesiroop, wapens, boeken (werken van Cervantes, Horatius en Seneca), zalven, kompassen, en thermometers, die hij meenam op zijn reis door Anatolië.⁶⁸ Naast materiële zaken, waren aanbevelingsbrieven essentieel om van het ‘Frankische’ (Europese) netwerk gebruik te kunnen maken. Ook waren geschenken noodzakelijk om zo nodig contact te kunnen leggen met Osmanen. Eigenlijk is alleen Quina op dit punt expliciet. Samen met zijn reisgenoot (tot Istanbul), baron Sparre,⁶⁹ kocht hij in Wenen voor honderd rijksdaalders aan goederen die als zodanig konden fungeren: hij noemt een vierkant, verguld horloge, ‘barbierskokers’ met scheermessen, scharen, kammen, een spiegel en andere ‘fraeijeghede’, messen, alles degelijke Neurenbergse waar. Aangekomen in de grensstad Gran (Esztergom), lieten de heren twee van die kokers en wat messen bij de pasja bezorgen.⁷⁰ Bij zijn afscheid van Hasan Paşa, in wiens karavaan hij tot aan Damascus meegereisd was, bood Quina hem een grote houten schaal aan die was gevuld met grote citroenen, granaatappels, sinaasappels, limoenen, appels, peren en witte druiven, en versierd met mirte, laurierbladeren en welriekende bloemen. Met enige tegenzin stond hij bij zijn afscheid zijn verrekijker (die hij in Istanbul van de Nederlandse gezant Justinus Colyer had gekregen) af aan de bevelhebber der artillerie (*topçubaşı*) te Bagdad, Mihail Ağa, beschermheer van de lokale christenen, die hij opzocht en door wie hij werd vergast op koffie, een pijp tabak, reukwater om de handen mee te wassen en een besprenkeling met verkoelend rozenwater. De officier op zijn beurt bood hem een vergulde schotel aan, die in Augsburg gemaakt was, maar Quina weigerde hem aan te nemen; het object was daar zeldzaam, maar in Europa gemakkelijk te krijgen.⁷¹

De reis naar de Oriënt en terug

Evenzeer als het reizen binnen de grenzen van het Osmaanse Rijk aan een beperkt stramien onderhevig was, was dat het geval voor de reis erheen en de reis ervandaan. Deze gingen meestal gedeeltelijk over land, en daar per koets, op de rug van een rijdier, of te voet, of een combinatie daarvan, en over zee per zeilschip of roeiboot.

Naar het Osmaanse Rijk reisde men geheel over zee of eerst over land naar Marseille, om zich vervolgens daar in te schepen en de reis per boot voort te zetten naar, meestal in eerste instantie, Izmir (zonder uitzondering op zijn Grieks Smyrna genoemd). Een andere mogelijkheid was een meer oostelijke route te volgen over land via Duitsland en Oostenrijk naar Venetië, waar men zich vervolgens inscheepte voor de bootreis verder zuidoostwaarts. Pelgrims naar Jeruzalem zeilden vandaar meestal direct naar Jaffa. Een variant was om vanaf Wenen de Donau af te zakken om vervolgens verder per schip over de Zwarte Zee naar Istanbul te varen. Ook kon men geheel over land reizen en vanaf Wenen koers zetten naar Istanbul via Belgrado en Sofia. Daarbij kon men eventueel een deel van dat traject per boot over de Donau afleggen. Een meer oostelijke route liep via Polen. Daartoe ging men meestal eerst per schip of over land naar Danzig, om vandaar verder naar het zuiden te reizen. Levinus Warner (1619-1665), geleerde en diplomaat *contre-coeur*, reisde waarschijnlijk langs deze weg naar Istanbul.

In de Leidse Universiteitsbibliotheek wordt tussen zijn nagelaten papieren een beknopte reisroute bewaard⁷² die de etappes tussen Amsterdam en Danzig over land weergeeft met gegevens over de afstanden in uren tussen de plaatsen die men passeerde. Het overzicht werd samengesteld in 1645, en verslaat een reis die plaats vond tussen 23 december 1644 en 31 januari van het volgende jaar. De reis ging via Meppel, Groningen, Delfzijl, Emden, Oldenburg, Bremen, Hamburg, Lübeck, Rostock, Stettin, Stolpe, ‘Languebis’ (“een dorp waar men Pools spreekt”), Ochtenberg (“de herberg lag aldaar midden in een bos”) en Neustadt (dat slechts elf huizen telde). Het is aannemelijk dat deze aantekeningen door Warner zelf zijn gemaakt, al is het vreemd dat de tekst in Frans is terwijl hij toch meestal gewend was in het Latijn te schrijven.

Van der Does volgde de Poolse route ook; hij reisde vanuit Heidelberg eerst naar Krakow, vanwaar, naar hij had gehoord, een Pools gezantschap naar Istanbul zou afreizen. Via Lemberg (Lviv, nu in de Oekraïne) reisde hij met een groep Polen en Armeniërs naar Moldavië, en vandaar bereikte hij via de Donau en de Zwarte Zee de Osmaanse hoofdstad.⁷³ Zijn terugreis naar Nederland, een barre tocht die vele maanden in beslag nam, ging geheel over land en voerde hem via Edirne, de Balkan, Polen, Pommeren, Holstein en Westfalen naar Leiden.⁷⁴

Somer reisde heen op verschillende schepen en terug grotendeels over land – alleen tussen Ragusa (Dubrovnik) en Venetië werd per boot gereisd. Deze reizen waren gecompliceerd, ook omdat er nog geen directe diplomatieke betrekkingen tussen Den Haag en de Porte bestonden. Somer was ook de enige die een deel van zijn heenreis als Osmaanse slaaf aflegde. In de haven van Famagusta op Cyprus, alwaar hij op een Venetiaans schip dat door een storm uit koers was geraakt, terecht was gekomen, werd hij op 5 september 1591 gevangen genomen. Terwijl hij zich in zijn kooi te rusten had gelegd, schrikte hij op van ‘een groot getier van hacken en koutelassen⁷⁵ op ’t Schip’. Toen hij ging kijken wat er aan de hand was, ‘waren daer twee Turcken mey bloote sabels inde hant die ons boven deden’. Maar boven gekomen werd hij terstond in ‘een Galley ghelaten en gheboyt. Ick wist niet wat ick bedreven had en was seer verslaghen.’ Na enige dagen achter de roeispansen van een de galei doorgebracht te hebben, wist hij in Alexandrië te ontkomen door zich voor Fransman uit te geven (wat hem protectie bood en dus invrijheidstelling onder de capitulatiën die de Franse koning waren verleend).⁷⁶

Quina volgde de meer westelijke route via Wenen, Belgrado en Edirne naar de Osmaanse hoofdstad (1 november 1668 – 12 januari 1669). Over zijn terugreis (vanaf Jeruzalem) is weinig bekend, ook omdat die niet door hemzelf beschreven werd, maar deze ging waarschijnlijk over zee via Italië.⁷⁷ Hinlopen reisde geheel per Nederlandse oorlogsbodem heen en weer naar Izmir; de reis tussen Izmir en Istanbul werd op kleine lokale schepen afgelegd.

De Bruyn voer per schip en in konvooi vanuit Livorno in Italië via verschillende Griekse eilanden naar Izmir (10 juni tot 17 juli 1678).⁷⁸ Zijn terugreis ging eveneens per schip, en ook weer in konvooi, van Izmir naar Venetië (25 oktober 1684 - 10 juli 1685), alwaar hij acht jaar zou blijven alvorens naar zijn geboorteplaats Den Haag terug te keren.⁷⁹ Johan Raye reisde in het gezelschap van de Nederlandse gezant Willem Gerrit Dedel in 1764 over Duitsland naar Wenen, en vandaar via Belgrado, Sofia en Edirne naar Istanbul. Op Osmaans grondgebied reisde men in een grote karavaan, die onder andere 64 wagens telde. In 1766, geschrokken van de aardbeving die Istanbul op 3 juni trof, reisde

72. Cod.Or. 385, zie mijn catalogus, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands* I, Leiden 2000, 80-173. *Voyagien*, 14-17.

74. *Voyagien*, 32 sqq.

75. Bedoeld is waarschijnlijk: ‘Kortelassen’; een *kortelas* was een zwaard met een kort blad, populair bij zeepiraten.

76. *Zee ende Landt Reyse*, f. 11a-b. Zie ook: Oddens, *Een vorstelijk voorland*, 17.

77. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 79.

78. *Reizen*, 16-22.

79. *Reizen*, 391-395.

80. Aanteekeningen I, 11-13.

81. Aanteekeningen I, 15.

82. Bewaard in de John Rylands

University Library in Manchester,

zie Jan Schmidt, 'Manuscripts Do-

cumenting Relations Between the

Ottoman Empire and the West in

the Leiden University Library:

Treaties, Passports and Letters',

in Maurits H. van den Boogert &

Kate Fleet, *The Ottoman Capitu-*

lations: Text and Context,

Oriente Moderno XII (2003),

705-714, i.h.b. 711-712; afbeeldin-

gen 9 and 10.

83. *Beschrijvinge*, 240.

84. *Beschrijvinge*, 257.

85. Aanteekeningen II, 94-96.

hij, na een bezoek aan Attica, de noordelijke Peleponnesos en de Griekse archipel, waar hij overblijfselen van de Griekse oudheid wilde bekijken, terug via Izmir, Malta, en Italië. Daar verbleef hij langere tijd, waarna hij via Frankrijk huiswaarts reisde. Van Woensel, ten slotte, reisde in de herfst van 1784 via Marseille, en vandaar per schip naar Izmir. De boottocht van Marseille naar Izmir op een, naar zijn zeggen, aftandse Nederlandse hoeker, nam 28 dagen in beslag.⁸⁰ Na een maand in Izmir, vertrok hij op een schip afkomstig uit Ragusa naar Istanbul, alwaar hij na twaalf dagen aankwam.⁸¹ Na een verblijf van ongeveer drie jaar in Rusland, keerde hij kwam pas in 1789 terug in Nederland.

Reisdocumenten

Om het Osmaanse Rijk binnen te komen of er rond te reizen had men toestemming nodig van de autoriteiten, *de jure* de sultan. Dezen verstrekten op verzoek van de diplomatieke vertegenwoordigers in Istanbul of elders de benodigde papieren: een paspoort in de vorm van een reisverordening (*ferman* of *yol emri*). Dit document bevatte een vaak fraai gekalligrafeerde tekst, waarin onder andere de te volgen route werd gemeld, waarboven het sierlijke 'logo', *tuğra* genaamd, van de regerende sultan prijkte. Zulke documenten konden ook door lokale overheden worden verstrekt; deze vertoonden de sierlijke handtekening van de provinciale bestuurder, die meestal de rang van pasja had, in plaats van de *tuğra*. De tekst maande de overheden langs de route de reiziger met raad en daad ter zijde te staan en hem niet te hinderen of geld van hem te eisen. Zulke documenten worden in diverse bibliotheken en musea in Europa bewaard. Een aardig voorbeeld zijn de twee reis-*fermans* van Johannes Heyman, hem uitgereikt op verzoek van de Nederlandse ambassadeur Jacob Colyer, en die hem en zijn twee bedienden, zo leert de tekst, in maart 1704 permissie gaf naar Jeruzalem en Egypte te reizen, en, in tweede instantie, in 1707, naar Egypte, Aleppo en Damascus. Boven de tekst in beide documenten prijkt de *tuğra* van sultan Ahmed III.⁸² Zonder zo'n document kon de reiziger in ernstige problemen geraken, maar ook met zo'n document was zijn immuniteit niet altijd verzekerd. Toen Quina, in het bezit van drie paspoorten, in een dorp ten zuiden van Damascus gevraagd werd tol te betalen, toonde hij een paspoort uitgevaardigd door de *müsellim* van Damascus (tevens gouverneur van Jeruzalem), die hem daarvan zou moeten vrijwaren, maar hij moest toch betalen: een rijksdaalder en zes *para* (waard één zesendertigste Leeuwendaalder) voor zichzelf en zijn 'christenknegt' (Norbert), en een halve rijksdaalder en drie *para* voor zijn kok, een Armeen en 'beschermde' (*zimmi*) onderdaan van de sultan.⁸³ Medereizigers die weigerden kregen slaag. Dit ritueel herhaalde zich nog vele malen voor hij Jeruzalem bereikte. In Djenin werd het reisgezelschap zelfs opgesloten in het publieke logement, de *han*, en moesten zij twee maal betalen, een maal voor de 'prins' (elf rijksdaalders, hiervoor ontving een ieder een bezegelde maar vlekkerige kwitantie) en andermaal voor de afpersers zelf. Wederom maakten Quina's papieren weinig indruk, noch zijn verzekering dat hij 'van 't huijs des Hollantsche ambassadeurs' was.⁸⁴ Toen Van Woensel tussen Mosul en Erzurum door de *voyvoda* (burgemeester) van Palli (Palu) gesommeerd werd hem 100 piasters te betalen, weigerde hij dat, er op wijzende dat hij een Frank was en liet hem daarbij zijn reis-*ferman* zien; dit hielp weinig – noch de *voyvoda*, zijn secretaris of reisgenoten konden het document lezen en hij werd na wat 'gehaspel' uiteindelijk gedwongen 20 piasters af te staan.⁸⁵

Protectie met de bijbehorende paperassen werd soms ook verleend door organisaties die bijzondere rechten waren verleend door de Porte; zo reisde Quina met gezegelde documenten van de Oostenrijkse '*Orientalische Compagnie*'⁸⁶ – pro forma was hij bij haar in dienst getreden – en passeerde hij de grens in een boot van dezelfde handelsmaatschappij. Als men Istanbul over land benaderde, werd bagage gevisiteerd in een 'tolhuis' bij de Adrinopelse Poort (Edirne kapı) in de oude Byzantijnse stadsmuur.⁸⁷ Als men het Rijk via een haven betrad, passeerde de reiziger eveneens douaneambtenaren in de haven alwaar hij zijn documenten moest laten zien, aan de tand werd gevoeld en eventueel op meegebrachte goederen invoerrechten moest betalen. In veel, vooral latere, 19^e-eeuwse reisverhalen wordt hier uitgebreid melding van gemaakt, en vaak beschreven hoe slecht men werd behandeld, waarbij de minachting voor het domme ambtenarenvolkje (en de luie volksaard der Turken of Levantijnen!) vaak in schrille kleuren werd geschetst. In 'onze' verslagen worden hier echter weinig woorden aan vuil gemaakt.

Reisroutes binnen het Osmaanse Rijk

Pas wanneer men reisdocumenten in bezit had, kon men op stap gaan. Sommige reizigers kwamen niet veel verder dan Istanbul, zoals we zagen, maar een aantal ging verder. De meest uitgebreide reizen werden gemaakt door Somer, Quina en De Bruyn.

Nadat Somer in Alexandrië weer vrij man geworden was, reisde hij in het najaar van 1591 via Cairo naar Damiëtte, vandaar per schip naar Tripoli in Syrië, vervolgens naar Aleppo – een excursie naar Jeruzalem bleek onmogelijk – en vandaar weer terug naar Tripoli, en vervolgens vanaf Jaffa in verschillende schepen naar Rhodos, Chios en 'Troya', alwaar het schip waarin hij voer op de rotsen te pletter sloeg. Na twee dagen en nachten 'seer nat en vuyl aen ons lichaem en hongerigh en dorstigh' op het land te hebben doorgebracht, waarbij hij vreesde door het eigen scheepsvolk beroofd te zullen worden, werd hij door een Turkse kapitein op Tenedos afgezet, alwaar hij een schip onder een Griekse kapitein vond dat hem via het eiland Marmara naar Istanbul bracht, alwaar hij op 11 november 1591 aankwam. Quina's pelgrimstocht ging bij uitzondering geheel over land: vanaf Istanbul reisde hij in het reisgezelschap van een

pasja, de plaatsvervangende grootvizier Hasan Paşa,⁸⁸ dwars door Anatolië via Eskişehir en Konya naar Isken-derun (Alexandrette), en vandaar verder naar Damascus – dit was de route die meestal door moslims op hun pelgrimstocht naar Mekka werd gevolgd. Daar voegde hij zich bij een karavaan van ongeveer honderd, voornamelijk

86. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 74; de (eerste)

Orientalische Compagnie was een

geprivilegeerde handelsonderne-

ming opgericht in Oostenrijk in

1667, die het monopolie verkreeg

op de export van ijzerwaren en

textiel naar het Osmaanse Rijk en

Perzië; zij moest haar activiteiten

staken in 1683, het jaar van het

tweede beleg van Wenen, zie

www.aeion.iicm.tugraz.at.

87. *Beschrijvinge*, 176.

88. Niet geïdentificeerd; er was

geen dergelijke functionaris (Os-

maans: *kâhya*) met die naam in

functie in deze periode.

De landmuren van Istanbul

Aankomst van een karavaan bij een van de stadspoorten in de landmuren

89. *Reizen*, 385-388.

90. Deze reis wordt beschreven in de ‘zevende bundel’ in *Aanteekeningen* II, 1-189.

91. *Zee ende Landt Reyse*, f. 12b-13a.

92. *Beschrijvinge*, 181.

93. *Beschrijvinge*, 232-233.

Armeense, Christenen naar Dje-nin, en vandaar in een kleiner gezelschap naar Jeruzalem (29 januari – 6 april 1669) waar hij op tijd aankwam om het Paasfeest (op 21 april) mee te maken. Onderweg huurde hij paarden voor personeel en bagage. De Bruyn maakte een welhaast ‘klassieke’ rondreis, die ook door veel andere reizigers, zoals ook Johannes Heyman, werd ondernomen. Deze voerde hem, in grote lijnen,

vanuit Izmir naar Istanbul, en vandaar via wederom Izmir, naar Damiëtte, Jaffa, Cairo, Alexandrië, Cairo, Jaffa, Rama, Jeruzalem, Nazareth, Tripoli, Haifa, St. Jean d’Acre (Akko), Tiberias, Aleppo, Alexandrette (İskenderun), Cyprus, ‘Sattalia’ (Antalya) naar Izmir. Deze reis duurde van 9 oktober 1678 tot 23 juni 1683. Hierbij was eigenlijk alleen de landroute per karavaan tussen Antalya en Izmir een ongebruikelijke voor buitenlanders; tekenend hiervoor is dat De Bruyn bij de nogal korte beschrijving van dit deel van de reis geen plaatsnamen weet te noemen; vragen aan medereizigers was blijkbaar te moeilijk.⁸⁹ Van Woensel, ten slotte, reisde in de herfst van 1786, na zijn verblijf in Istanbul, door Anatolië naar Mosul, en vandaar via Erzurum naar Trebizonde (Trabzon). Vandaar zeilde hij per boot naar Sinop en Sevastopol op de Krim.⁹⁰

Problemen

Zowel de reis ter land als die ter zee kende zo haar problemen. Gevaar dreigde op de meer afgelegen plaatsen om afgeperst, beroofd, gevangen genomen, gegijzeld (en/of als slaaf verkocht), of vermoord te worden – we zagen al wat Somer overkwam op Cyrprus. Men reisde derhalve nooit alleen, maar bijna altijd in een konvooi bewaakt door janitsaren, zowel te land als op zee. Somer beschrijft hoe hij van plaats tot plaats begeleid werd door een janitsaar die verplicht was zich borg te stellen bij de plaatselijke *kadi* voor zijn aankomst, levend dan wel dood, op de plaats van bestemming. Daartoe werd door de *kadi* een contract opgesteld waarvoor leges betaald moest worden.⁹¹ Soms worden reisgenoten, vaak ook Nederlanders, meestal kooplieden, soms een marineofficier of scheepskapitein, dan wel religieuze functionarissen zoals, vaak, Franciscaner monniken of paters, met wie men bevriend was geraakt, bij naam genoemd. Knechten worden zelden vermeld in onze reisverslagen – heren van stand werden hun hele leven omgeven door personeel, dat sprak vanzelf –, maar wel in de Osmaanse reisdocumenten. Reizigers huurden soms privé lijfwachten, dat waren meestal ook weer janitsaren. Zo huurde Quina in Belgrado een zekere Ali.⁹² Later, in Damascus, dreigde de man hem met de rechter als hij geen ‘nieuwe rock’ van twintig rijksdaalders voor hem kocht – uiteindelijk werd een compromis getroffen en kreeg hij een ‘vest’ van 15 rijksdaalders.⁹³ Reizigers konden ook bij de bezichtiging van de stad niet buiten de bescherming van een janitsaar. Van der Does werd op een dag beledigd door een stalknecht die dacht dat hij zonder geleide was. Hij ‘vatte schamperlick den randt van mijnen hoedt, seggende, foey ghy Hey-

den, en spotte met my’. Na zijn beklag te hebben gedaan bij zijn janitsaar die hem vooruitgegaan was, nam deze de knecht te grazen en sloeg zijn benen aan flarden met zijn stok die leek op Hercules’ knots; slechts het volk weerhield hem de man dood te slaan.⁹⁴ De Bruyn vermeldt expliciet dat hij zich steeds liet begeleiden door janitsaren vanwege het gevaar dat Turken opleverden die in beschonken toestand er plezier in beleefden christenen met een mes te steken.⁹⁵ Deze lijfwachten waren niet altijd betrouwbaar, en bestuursambtenaren bleken soms corrupt te zijn. De Bruyn wist, zwaaiend met zijn mes, te voorkomen dat een Arabische douanier in Damiëtte hem onttreed van zijn rok.⁹⁶ Later in Tyrus weigerde hij tol te betalen, waarop hij, ondanks dreigingen zijn beklag te doen bij consul en pasja, in een ‘vuyl, stinkend gat’ vol ongedierte werd vastgezet. Na een kleine drie uur gaf De Bruyn toe en betaalde de geëiste vier rijksdaalders.⁹⁷ Onderweg tussen Damiëtte en Alexandrië, werd De Bruyn, reizende per muilezel, staande gehouden door Arabieren en hij kon alleen ontsnappen nadat hij hen met zijn pistool had bedreigd.⁹⁸ Reizende in de omgekeerde richting, gebeurde hetzelfde hoewel hij een janitsaar drie rijksdaalders had betaald om hem te beschermen!⁹⁹

Onze reizigers ontmoetten regelmatige mannen die gevangen waren genomen en tot slaaf waren gemaakt. Somer werd zeer ongelukkig toen hij aan boord van de galei waarop hij gevangen zat een man sprak die al dertig jaar als slaaf achter de riemen zat.¹⁰⁰ Reizende in het gezelschap van Hasan Paşa, hoorde Quina van een van de speellieden die de karavaan begeleidde, van oorsprong een Duitser, dat de pasja in Italië was geboren en dat hij, samen met zijn moeder, op zijn twaalfde op zee gevangen was genomen en in het sarraïl (paleis) was terechtgekomen.¹⁰¹ In Izmir ontmoette De Bruyn een Nederlander, die, zoals later bleek, afkomstig was uit Veere, op zijn negende als kajuitwachter op een Nederlands schip gevangen was genomen en tot slaaf gemaakt, maar later vrij was gekomen.¹⁰² Later op Rhodos ontmoette hij een Venetiaan, een van oorsprong Nederlandse matroos, die 30 jaar in slavernij had verkeerd.¹⁰³ Van der Horst ontmoette nabij Kassaba een jonge man, van oorsprong een Fransman, die in een karavaan op weg was naar Ankara en die onze reiziger om losgeld smeekte; hij was gevangen genomen toen hij op de Venetiaanse vloot diende.¹⁰⁴

Om minder op te vallen, droegen de Franken, de reizigers in het bijzonder, meestal ‘Turkse kleding’ en lieten hun baard staan. Als men in Westerse kledij over straat ging of rondreisde, liep men het gevaar voor gek versleten te worden door de inheemsen, zelf onderhevig aan strikte kledingsvoorschriften, die de Franken na-aapten en die het voortdurend wisselen van kleren dat blijkbaar hun gewoonte was als onmannelijk beschouwden. Ook maakten ze er een sport van hoeden van het hoofd der Franken te stoten.¹⁰⁵ Van der Horst schrijft dat zijn reisgezelschap in Kassaba werd gepest door een grote menigte Turkse jongens, die blijkbaar weinig Franken hadden gezien; geprikkeld door nieuwsgierigheid, betastten zij daarbij hun kleren.¹⁰⁶ Verkleeden hielp trouwens weinig. Quina schrijft dat toen zijn boot in de grensstad Esztergom aan de kade afmeerde, een menigte Turken op de christelijke passagiers afkwam ‘schoon wij alle op sijn Turckx gekleet ware’; met moeite werd de meute afgepoeierd met bier en kleine geschenken.¹⁰⁷ Dezelfde ervaring had Van Woensel; in bijna alle steden in Anatolië werd hij, zo schreef hij, aangestaard door de bevolking, en had hij niet veel minder bekijks dan wanneer hij ’s middags door de Kalverstraat in Amsterdam had gelopen met een rinoceros bereden door een orang-oetang!¹⁰⁸

94. *Voyagien*, 27.

95. *Reizen*, 119.

96. *Reizen*, 178-179.

97. *Reizen*, 318-319.

98. *Reizen*, 235-236.

99. *Reizen*, 242-243.

100. *Zee ende Landt Reyse*, f. 11b.

101. *Beschrijvinge*, 192.

102. *Reizen*, 164-5.

103. *Reizen*, 172.

104. Schmidt, *Travel Notes*, 288.

105. De Bruyn, *Reizen*, 140-141.

106. Schmidt, *Travel Notes*, 288-289.

107. *Beschrijvinge*, 154.

108. *Aanteekeningen* II, 49.

109. *Beschrijvinge*, 158.
 110. *Beschrijvinge*, 160-161.
 111. *Beschrijvinge*, 189.
 112. *Beschrijvinge*, 202.
 113. *Reizen*, 236-237.
 114. *Reizen*, 156.
 115. *Voyage*, 30.
 116. *Aanteekeningen* II, 108-110.

Hoewel reizigers meestal gevaarlijke gebieden trachten te mijden, kon men, wanneer men de landroute vanaf Wenen naar het zuiden had gekozen, niet om de zelfs in vrede tijd onveilige grensstreek, waar het Habsburgse rijk in dat der Osmanen overging, heen. Met name de dun bevolkte Hongaarse vlakte aan weerszijde van de Donau tussen Boeda en Belgrado was berucht. Quina en de zijnen die in roeiboten de Donau afzakten vreesden op een nacht in het niemandsland bij Erdut slachtoffer geworden te zijn van een bende Hongaarse bandieten (‘heyducke’, *hayduts*). Hoewel het leek alsof enigen der opvarenden, die aan land waren gegaan om hout te verzamelen, op een bende bandieten waren gestoten – er klonk woest geschreeuw uit het bos waar zij zich heen hadden begeven – en er bloed leek te zijn gevloeid, bleek dit bij nader inzien loos alarm.¹⁰⁹

Op reis was men sterk afhankelijk van het weer. Wegen en paden konden nog onbegaanbaarder worden dan ze al waren door regen of sneeuw; op zee had men vaak last van storm of juist windstilte. Storm kon het schip ernstig beschadigen of op de rotsen te pletter doen slaan – dit ervoer Somer, zoals we zagen; windstilte maakte het soms onmogelijk een haven te bereiken, met het gevolg dat water en victualiën op raakten. Hetzelfde kon gebeuren als een schip aan de grond liep. Dit overkwam Quina op de Donau bij Petrovaradin.¹¹⁰ Op het land had men het gevaar in ravijnen of kloven te storten; ook konden assen van koetsen breken of paarden struikelen. Dit laatste trof Quina in de duisternis vlak voor Kartal: een half uur voor hij die plaats bereikte, ‘viel mijn bagasipaart met al mijn bagasie’, en zijn ‘volck hadde veel werckx eer se ’t paert weer op kregen, gans ontlade en alles weer oppackte.’¹¹¹ De gevolgen konden dodelijk zijn. Zulke ongemakken en regelrecht bedrijvende situaties worden in een aantal reisboeken uitvoerig, vaak spannend, beschreven. Daarnaast was er het gevaar van de felle zon, besmettelijke ziektes en aardbevingen. De hoofdhuid van Quina en zijn knecht raakten sterk opgezwollen tijdens hun toch door Anatolië, waarna vervelling optrad.¹¹² Iets dergelijks overkwam De Bruyn. In Alexandrië zag hij dat zijn ‘trony zo rood als een kool vuurs’ was geworden, waarna hij begon te vervellen.¹¹³ Ook schrijft hij dat hij in Istanbul in 1680 acht maanden gevaarlijk ziek was.¹¹⁴ Onze anonieme reiziger uit 1744, vertelt dat hij tijdens een wandeling in de buurt van Papasli bijna aan stukken werd gescheurd door 10 à 12 grote honden die hem aanvielen; op het nippertje werd hij gered door de komst van een schone jonkvrouw die de honden wist te verjagen met behulp van een tak.¹¹⁵

Ook in een karavaan was men niet altijd veilig; Van Woensel verhaalt hoe hij tussen Erzurum en Trabzon bestolen bleek te zijn door zijn Armeense voerman (‘catcherchi-bachi’, *katırcıbaşı*) en diens vrouw die hij later aanklaagde bij de *kadi* van Trabzon. Tijdens de gevaarlijke tiendaagse tocht over hoge bergen gleed hij bijna weg in een diep ravijn.¹¹⁶

Logies

In de grote steden en in kleinere plaatsen langs de meer gangbare routes, logeerden onze reizigers bij diplomaten, Europese kooplieden of in kloosters. (Ik noem in het hierna volgende *for the record* – en zeker niet om de lezer te vervelen – veel namen van de in onze reisgeschriften genoemde locale Europeanen, omdat er over hen vaak weinig of niets bekend is uit andere bronnen.) Somer logeerde op Chios bij de Franse consul, hij huurde een kamer van een Turk op Tenedos en genoot twee maanden gast-

vrijheid op de Oostenrijkse ambassade in Istanbul (de eerste permanente diplomatieke Nederlandse vertegenwoordiging bij de Porte zou nog zo’n twintig jaar op zich laten wachten). Op de terugreis over land, bracht hij de nachten door in karavansarai’s, in berghutten of in tenten. Van der Does was in Istanbul te gast bij de Engelse gezant, Sir Edward Barton. Quina verbleef in Belgrado in een logement van de (Oostenrijkse) ‘Orientaelse Compagnie’, dat zich in hetzelfde gebouw als de winkel en het pakhuis van de onderneming bevond; hier hield ook de (Oostenrijkse) consul residentie.¹¹⁷ Dit deed hij ten tweede male bij een vestiging van dezelfde handelsmaatschappij in Istanbul, maar hij werd uitdrukkelijk uitgenodigd om bij de Nederlandse gezant Justinus Colyer en zijn familie te komen logeren, hoewel hij samen met zijn reisgenoot, baron Sparre, inmiddels een ‘huijs, kock en Turckse jonge’ ‘beneden aen ’t water in Galata’ had gehuurd.¹¹⁸ In Aleppo, werden Quina en zijn Nederlandse knecht Norbert onthaald door de Amsterdamse kooplieden Johan en Abraham Fouquier.¹¹⁹ Hinlopen werd in Izmir gastvrij ontvangen door de Nederlandse consul Jacob van Dam en in Istanbul door Justinus Colyer.

De Bruyn maakte eveneens uitgebreid gebruik van het Frankische netwerk, hoewel hij hierover alleen af en toe expliciet is; zo werd hij in Istanbul geprotegeerd door Justinus Colyer¹²⁰ en in Izmir door Jacob van Dam, die hij ‘om bescherming verzocht’,¹²¹ maar hij logeerde er in het huis van de koopman Giacomo Bucquoy.¹²² Op Chios, werd hij gastvrij ontvangen door de vice-consul, Giovanni de Campis.¹²³ In Rama, in Palestina, logeerde hij bij de Nederlandse koopman Henrico Lub.¹²⁴ In Jeruzalem en Bethlehem verbleef De Bruyn in kloosters. In Tripoli in Syrië was hij te gast bij de Nederlandse consul, Van Driesse,¹²⁵ en later van de Nederlandse koopman George Klokkenaar.¹²⁶ In Aleppo werd hij, op vertoon van een aanbevelingsbrief van diens broer in Livorno, opgevangen door Johan van Bobbert,¹²⁷ en raakte er bevriend met de Franse consul, polyglot, schilder en muzikant, Laurent d’Arvieux (1635-1702), later bekend om zijn zesdelige reisboek (*Mémoires*, Parijs 1735). De Bruyn schrijft dat deze een lange baard droeg, en geliefd was onder de Turken en Arabieren.¹²⁸

Onze anonieme auteur uit 1744 en zijn gezelschap konden alleen in grotere plaatsen bij Franken logeren; dat gebeurde in Edirne in het huis van Consul Roux en zijn familie, een oudere man die hem toesprak in een mengsel van ‘Gallisch en Latijn’, en bij wie hij in een mooie kamer mocht slapen, waarin zich een bibliotheek van wel vijftig delen bevond. Vredig sliep hij in, de *Lettres* van Boussault¹²⁹ lezende...¹³⁰ In Karaağaç, op de terugweg, logeerde hij bij de Franse consul, Auvally.¹³¹ Johan Raye werd in Izmir gastvrij ontvangen door de kooplieden Fremaux en Van Lennep, en de Nederlandse consul, Daniël Jean de Hochepied.¹³² Dezen ontfermden zich later ook over Van Woensel.¹³³ In Istanbul werd de laatste goed ontvangen door de *chargé d’affaires* George Ferdinand Kroll.¹³⁴ In Mosul vond hij onderdak bij Monsignore Giuseppe IV, patriarch der Chaldeeën, die in Rome had gestudeerd en met wie hij Latijn kon spreken (onder andere over het verlangen van de prelaat verlost te worden van het ‘Muzulmansche juk’).¹³⁵ In Erzurum, waar hij dacht dat hij de eerste Frankische bezoeker was sinds De Tournefort in 1701, werd hij in geen enkel publiek logement (*han*) toegelaten, maar vond hij gastvrij onthaal bij een Turkse familie, die wilden profiteren van zijn gaven als geneesheer. In de volgende dagen overdonderd door hordes potentiële patiënten – hij stond al gauw bekend als ‘*fiellamenk Hekim-Bachi*’ (*Felemenk*

117. *Beschrijvinge*, 163
 118. *Beschrijvinge*, 176-177.
 119. *Beschrijvinge*, 215.
 120. Hij wordt genoemd in *Reizen*, 137.
 121. *Reizen*, 22.
 122. *Reizen*, 388.
 123. *Reizen*, 168.
 124. *Reizen*, 247.
 125. *Reizen*, 298.
 126. *Reizen*, 323.
 127. *Reizen*, 323.
 128. *Reizen*, 327.
 129. Niet geïdentificeerd.
 130. *Journal*, 20-21.
 131. *Journal*, 46.
 132. *Brieven van Johan Raye*, 76.
 133. *Aanteekeningen* I, 14.
 134. *Aanteekeningen* I, 81.
 135. *Aanteekeningen* II, 91-92.

136. *Aanteekeningen* II, 98-102.
137. *Aanteekeningen* II, 172.
138. *Aanteekeningen* II, 181.
139. *Ibidem*, f. 33b.
140. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 45; voor een uitgebreide beschrijving, zie *Beschrijvinge*, 173-174.
141. *Reizen*, 46.
142. *Reizen*, 323.
143. *Voyagien*, 35.
144. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 42.
145. *Beschrijvinge*, 161.
146. *Beschrijvinge*, 210.
147. *Journal*, 28.
148. *Aanteekeningen* II, 82.
149. *Aanteekeningen* II, 13-14, voetnoot.
150. *Aanteekeningen* II, 47.
151. *Zee ende Landt Reyse*, f. 26a-b.
152. *Een vorstelijk voorland*, 150. Deze frase was de vertaling van passage in het reisboek getiteld *Rare Adventures and Paineiful Peregrinations* (1610) van de Schot William Lithgow; met dank aan Hans Theunissen voor deze verwijzing.
153. *Zee ende Landt Reyse*, f. 26b. Ook dit was een cliché uit de literatuur waarin de lelijke werkelijkheid werd gecontrasteerd met het klassieke ideaal van regelmaat en schoonheid; met dank aan Hans Theunissen voor de suggestie.
154. *Reizen*, 4.

Hekimbaşı, Nederlandse opperarts) – dook hij uiteindelijk onder in een dorp buiten de stad.¹³⁶ (Toen hij de Zwarte Zee overstak naar Sevastopol, werd hij gedwongen zijn reisapotheek met zijn geneeskrachtige kruiden overboord te gooien, omdat de Griekse bemanning vreesde dat ze de Heilige Maagd ‘vapeurs’ zou bezorgen!)¹³⁷ In Sinop, ten slotte, logeerde hij bij de Russische consul, de Heer Forstman.¹³⁸

Onderweg, zagen de reizigers zich vaak genoodzaakt wanneer het reguliere netwerk van ambassades, consulaten, woningen van Westerse kooplieden of kerkelijke instellingen ontbrak, hun toevlucht te nemen tot een *han* of *karavansarai*, een combinatie van logement en opslagplaats voor koopwaar, vaak monumentale, eeuwenoude versterkte bouwwerken rond een afsluitbare binnenplaats. Van een grote *karavan-sarai*, recentelijk gebouwd aan de Bosporus in opdracht van de moeder van de regerende sultan, zegt Somer dat men er tien dagen achtereen gratis kon logeren en heerlijk eten; er stonden, onder andere, kapoenen en patrijzen op het menu.¹³⁹ Ook Quina vermeldt dat kost en inwoning er gratis was¹⁴⁰ (niet vreemd als men bedenkt dat deze logementen vrome stichtingen waren met een filantropisch doel), maar De Bruyn vermeldt dat het verblijf een piaster per dag kostte (althans in Istanbul).¹⁴¹ De meest ontwikkelde *hans* hadden stallen voor rij- en lastdieren, keukens, en fonteinen. Op het platteland was men meestal aangewezen op miserabele, vaak rokerige en van ongedierte krioelende onderkomens, soms niet meer dan holen in de grond of hooischuren, van, liefst, lokale christenen, maar soms zat er weinig anders op dan de nacht in een reiskoets, tent (indien aanwezig) of simpelweg in de open lucht door te brengen. Onderweg tussen Tripoli en Aleppo zag De Bruyn zich genoodzaakt een nacht door te brengen in de tent van Arabische bedoeïenen.¹⁴² Nogal eens werden de reizigers gastvrij ontvangen door lokale boeren, die voedsel voor een geringe prijs of voor niets aanboden. Van der Does werd op zijn terugreis in een dorp op de Balkan voor weinig geld voorzien van ganzen, ‘kiekens’, hoenderen en hete koeken onder as gebakken.¹⁴³ Quina nam, toen hij het Osmaanse Rijk betrad, een kok in dienst die inkopen voor hem deed en zijn maaltijden onderweg bereidde.¹⁴⁴ Soms werd hem onderweg voedsel aangeboden; in een dorp bij Belgrado, brachten de inwoners, zodra zij hoorden ‘datter wagen met volck ware’, ‘gekookt vlees, broot en water geleyck se gewoon ware aen de rij-sigers te doen, dat se seer garen om niet te geven’.¹⁴⁵ In het gehucht Kurtkulak bij Adana, kreeg Quina schotels met verse haas, gekookte eieren en witte honing van zijn Turkse hospes.¹⁴⁶ Onze anonieme auteur uit 1744 had dezelfde ervaring met Bulgaarse boerinnen die de reizigers melk en taartjes offreerden en hen met graan bestrooiden om hen geluk te wensen.¹⁴⁷ Hij schrijft ook dat zijn reisgezelschap onderweg tussen Istanbul en Sofia meestal werd ondergebracht in dorpen langs de route, waarbij hun reisleader (‘onze vizier agha’) de dorpelingen, die hem niet konden afkopen, dwong onderkomen en proviand te verlenen.

Tijdens Van Woensels reis te paard door Anatolië – hij droeg daarbij Turkse reis-kleding, gecompleteerd met een *kalpak* (bontmuts) op zijn hoofd – overnachtte hij voornamelijk in zijn meegevoerde tent en in *hans* of *karavaansarais* (maar hoe verder men van Istanbul kwam, hoe dunner deze gezaaid waren). Onderweg kon men niet altijd gevarieerd eten of drinken. Ook leed men regelmatig honger of dorst. Quina zag zich nog al eens gedwongen om water uit een beek of meertje te drinken. Van Woensel leefde voornamelijk van spek met groene erwten¹⁴⁸ (hoewel hij elders zegt dat ‘onze schaft

zelden meer [was] dan een gerecht: schaapen-vleesch of hoenders met rijst, of rijst met schaapen-vleesch of hoenders, slaâ met eijeren of omgekeerd’, waarbij water, wijn, brandewijn of punch werd gedronken.)¹⁴⁹ Als er gekampeerd werd, zette het reisgezelschap, bestaande uit veertien paarden en tien tot veertien personen, zich neer in het veld en werd er *konak* gemaakt onder leiding van de karavaanleider (‘Kiervan-bachi’, *ker-vanbaşı*). Een meerdaags verblijf heette ‘Otourak’ (*oturak*), zo informeert hij de lezer.¹⁵⁰

Toeristische trekpleisters

Ondanks de grote verschillen in de reisomstandigheden, is het opmerkelijk, maar eigenlijk niet zo verwonderlijk, hoe zeer de vroegmoderne reizigers werden aangetrokken door dezelfde attracties die moderne toeristen plegen aan te doen.

Istanbul

In bijna alle, wat uitgebreidere, reisboeken, vinden we min of meer lyrische beschrijvingen van Istanbul. Onze reizigers waren het eens over de fraaie ligging van de stad. Somer schreef dat hij, de Zeven Torens (*Yedikule*) passerende richting Paleis, blij verrast was door de aanblik van de stad; zij vormde zulk een ‘schoon gesicht dat yghelijck mensch die ’t aenschout seggen sou datter eer een Paradijs gelijkjt dan een Stad.’ Hij schat dat de stad drie maal zo groot is als Gent.¹⁵¹ Van der Does roemt evenzeer de glorieuze ligging van de stad op zeven heuvels aan het water, haar tempels, de grafsteden van haar keizers, de paleizen van haar ‘Bassaens’ (pasja’s), de gasthuizen (*hans*) badstoven (badhuizen) en haar muren met 24 poorten die deden denken aan die van Babylon. Niettemin bedriegt de schijn, zoals Hinlopen benadrukt: ‘Doch zoo schonen gesicht van ’t water als dees stad van buyten heeft, soo slordigen heeft sy weder van binnen, mogende te recht wel vergeleken werden by een schone gepalleerde hoer, die lieflyk en schoon van gelaat van buyten doch stinckend, vuyl en vals van herten is, want men vind naulyx in de gantse stad een goede straad, synde ook tenemaal mistimmert, en een olyk stinkend nest, sonder enich inwendich cieraat, of ook uytstekende gebouwen’.¹⁵² Ook Somer vindt de straten heel vuil.¹⁵³

Bijna alle reizigers brengen een bezoek aan de Aya Sofya (Haghia Sophia) moskee en het Topkapı paleis. De architectuur van dit gebouwencomplex viel de westerling nogal eens tegen; De Bruyn vond het een onordelijk geheel van losse paviljoenen en rommelige tuinen, niet fraai noch regulier; hij miste de symmetrie der Europese paleizen.¹⁵⁴ De harem, een instelling die de fantasie van menig westerling op hol deed slaan, was een on-

Het veel geroemde zicht op Istanbul vanaf zee.

vermijdelijke *topic*, hoewel geen van hen er ooit een voet binnen had gezet. Somer schrijft – hij had dit aan tafel bij de keizerlijke ambassadeur van een paleiseunuch gehoord – dat de regerende sultan Murad III getrouwd was met 72 vrouwen, en er naast hen een schare concubines op nahield. (Zijn grote interesse in vrouwen had het voordeel, dat de sultan zeer vriendelijk was tegen alle natiën en alleen ten oorlog trok als hij niet anders kon.) Hij had 32 of 33 kinderen. De vrouwen zaten allen, bewaakt door gesnedenen, opgesloten in een eigen kamertje, zodat ze elkaar niet konden zien of spreken.¹⁵⁵ Wanneer een sultan overleed, werden de vrouwen naar een ander paleis gebracht, waar zij één voor één werden vergiftigd door de moeder, ‘[valide] soltane’, van de overledene.¹⁵⁶ Door De Bruyn wordt de Harem gekarakteriseerd als gevangenis voor ‘ongelukkige Juffers’, sultanes en odaliques, bewaakt door ‘een onmededoogende bende van swarte Gelubden [eunuchen]’. Zij mogen alleen aanschouwd worden door de ‘Groote Heer’ en zijn er uitsluitend om zijn wellust te bevredigen.¹⁵⁷

Een bezoek aan het paleis behoorde tot het répertoire van de reizigers. Van der Does bracht een bezoek aan het paleis in het gevolg van de Poolse ambassadeur en zag ‘de Keyser in een marmeren gestoelte zitten, ’t geen van goudt, en kostelicke gesteenten, wonderlick in d’oogen schitterde. Den stoel was in sich selven laegh, maer daer lagen kostelicke geborduerde kusens op, en den gront was bespreyt met heerlicke tapijten. Daer waren veel Turcksche Edellieden rondom hem, en eenige duysendt Janitsars, die soo stil, en onbewegelijk stonden, als of het steene beelden waren...’.¹⁵⁸ Somer geeft een nog uitgebreidere beschrijving van het interieur van het paleis en de hofceremoniën; deze baseerde hij op indrukken die hij opdeed toen hij de Venetiaanse gezant, Lorenzo Bernardo, op diens afscheidsaudiëntie begeleidde.¹⁵⁹ Johan Raye kreeg eveneens het paleis van binnen te zien toen hij Dedel op zijn eerste audiëntie aan het hof begeleidde. Hij was wel onder de indruk, maar legde de nadruk op de ongemakken. Men moet lang wachten en de gezanten worden – dit was protocollair vastgelegd! – minderwaardig behandeld. Het paleis zelf heeft weinig sprookjesachtigs en is voornamelijk heel groot qua oppervlakte. Het eten dat men krijgt: brood, rijst, gebraden vlees en gebak, is niet luxueus, wel heel veel. Raye zat bij de *nişancı* (zegelbewaarder), en de Heer Weyler (de ambassadesecretaris Frederik Johan Robert de Weiler), en zij kregen 34 schotels opgediend op Chinees porselein kostbaarder dan goud. Later begaf men zich, in kافتans gehuld, door een haag van in het wit geklede eunuchen naar de audiëntiezaal, alwaar de sultan, spectaculair uitgedost in een purperen gewaad, opgesmukt met diamanten en zwart vossenbont ter waarde van ten minste 25 gulden, op hen wachtte. Op zijn hoofd droeg hij een tulband met een witte aigrette met briljanten. Hoewel de vorst de indruk wekte van een afgod, was dat maar schijn, zo meent Raye, hij is zo afhankelijk van de macht der janitsaren dat zij ieder moment zijn hoofd kunnen opeisen en hem in het graf

155. *Zee ende Landt Reyse*, f. 30a-31a. Deze informatie was onjuist; afgezien van concubines, was het de sultan, zoals iedere moslim, niet toegestaan meer dan vier vrouwen te hebben; met hen had hij twintig zonen en vier dochters, zie www.theottomans.org. Het verdachte getal 72 refereert ongetwijfeld aan de 72 maagden in het Paradijs door wie de hemelbewoner, die de sultan op aarde eigenlijk al was, omringd was.

156. *Ibidem*, f. 32a.

157. *Reizen*, 43-45.

158. *Voyagien*, 20-21.

159. *Zee ende Landt Reyse*, f. 32a-b.

Het asymmetrische Topkapı Paleis

De Ayasofya Moskee

De Grote of Overdekte Bazaar

Het smalste stuk van de Bosporus bij de forten Rumeli Hisari en Anadolu Hisari

De straathonden van Istanbul waren zowel beroemd als berucht

Het hippodroom met de Egyptische obelisk

160. Brieven van Johan Raye, 54-60.

161. Een vorstelijk voorland, 154.

162. Ibidem, 187. De transcriptie – maar die is mogelijk niet zo bedoeld – in voetnoot 850 klopt niet helemaal, ‘anassenissictiem’ is niet *anasim sikiyim*, maar *anasim sikitim*; ‘anassenissatins’ moet waarschijnlijk gelezen worden als *anasim sattim*, niet *anasim satayim*.

163. Reizen, 141.

164. Zee ende Landt Reyse, f. 28b.

165. Zee ende Landt Reyse, f. 27a.

166. Een vorstelijk voorland, 155.

167. Zie bijvoorbeeld Een vorstelijk voorland, 188.

kunnen gooien.¹⁶⁰ Ook de gang van de sultan in een lange stoet van weelderig uitgedoste functionarissen naar het vrijdaggebied of een andere bestemming had de levendige belangstelling van onze reizigers.

Daarnaast behoorden de grote moskeeën in de stad, zoals de Sultan Ahmed of ‘Blauwe’ Moskee en de Süleymaniye, maar ook minder bekende gebedshuizen en kerken tot de

monumenten die een reiziger moest zien. Ook de overdekte markt, Bezistan [*kapalı çarşı*], met zijn goudsmeden, juweliers en zijdehandelaars, behoorde, zoals nu nog steeds, tot het vaste repertoire van de buitenlandse bezoeker. Hinlopen merkt op dat het er altijd zeer druk was. Bij de ingangspoorten was er ‘altijt een groote confluentie van volk, principaal des morgens gantsche troupes canailjes van vrouwen’, rijkelijk in bedekkende gewaden gehuld, die de onhebbelijke gewoonte hadden vreemdelingen te ‘incommoderen met stoten, trecken by ’t hayr, slaen aen de wangen, met seggen van *jouer* [*gâvur*], dat is ‘ongelovige’, principaal wanneer ’t syn jonge lieden, en van enige schoonheit...’¹⁶¹ Dit thema keert elders in zijn boek nog terug, waarbij hij de scheldwoorden in het Turks – ‘ik heb je moeder geneukt’, ‘ik heb je moeder verkocht’, ‘ongelovige’, ‘varken’, ‘hond’ – noteert die de dames onbeschermden vreemdelingen toewerpen.¹⁶² De Bruyn merkt ook op dat Turkse vrouwen naar Franken lonken met ‘geile gebaren’ als zij de kans daartoe kregen. Dit was hemzelf meermalen overkomen.¹⁶³ Een bezoek aan een badhuis (afgelegd door Somer en Hinlopen) behoorde ook tot de attracties van de stad. Somer vermeldt de entreprijs: 2 aspers (*akçe*) voor moslims, en 4 voor christenen.¹⁶⁴ En tenslotte was er de slavenmarkt en de gevangenis der Zeven Toren (*Yedikule*). Zowel Somer en Hinlopen waren geschokt over de manier waarop de slaven, afkomstig uit Hongarije, Italië, Polen en andere christelijke landen, na uitgebreid betast te zijn als ‘ossen’,¹⁶⁵ op de slavenmarkt werden verhandeld. Het meest in trek (en dus het duurst) waren meisjes en jongens tussen achttien en twintig jaar oud. Dat betasten gebeurde in een afgescheiden ruimte. Daar werden zij ‘moeder naakt ontkleed, sonder onderscheyt van persone; werdt dan gevraegt na syn off haar handwerk, ouderdom; werd ook besichticht na de tanden, ook met een stockje gepeutert in de lieschen, alles om te sien off ook al van sessen klaar syn.’¹⁶⁶ Daarnaast had vooral het pre-moslimse verleden van de stad de levendige belangstelling van de reizigers. Menig Byzantijns monument wordt vermeld, daaronder de ondergrondse waterreservoirs en de slangenzuil op het hippodroom (At meydanı, renbaan). Sommige schrijvers maken de lezer opmerkzaam op de grote hoeveelheden zwerfhonden, die weliswaar door de Turken verwaarloosd worden, maar niettemin in leven worden gehouden door ze brood te voeren.¹⁶⁷

Aan de overzijde van de Gouden Hoorn, lonkten Galata en Pera (Beyoğlu), voornamelijk door Grieken en Franken bewoond, en de Bosporus met zijn lusthuizen en tuinen. Galata was de wijk waar de meeste reizigers bij aankomst aan land gingen. Hinlo-

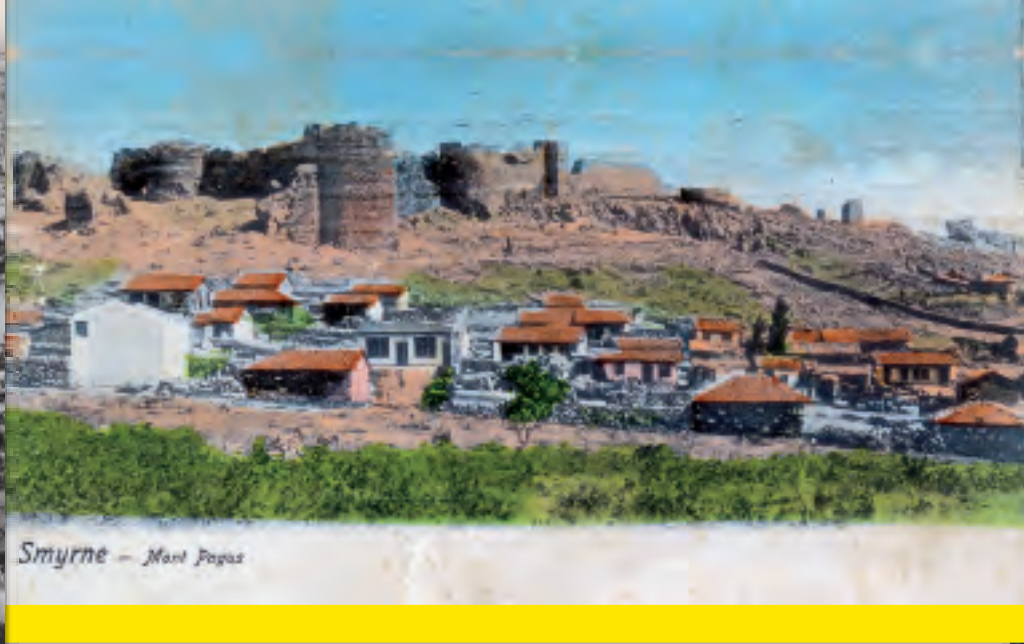

Galata-Pera aan de overkant van de Gouden Hoorn

Het fort van Izmir

- 168. Een vorstelijk voorland, 141.
- 169. Zee ende Landt Reyse, f. 33a-b.
- 170. Beschreijvinge, 184-185.
- 171. Aanteekeningen I, 10-84.

pen beschrijft hoe het rond zijn bark krioelde van ‘duysende van bruyn-

vissen en dolfynen, die ons al dansende en tuymelende schenen te verwelkomen, mits-gaders ontallycke meeuwen en aalscholpers, die alhier tot verwonderingh mak schenen te wesen, alsoo noyt door de Turken geschoten off verjaacht werden.’¹⁶⁸ Ook in die tijd behoorde een boottochtje op de Bosporus al tot het toeristische répertoire. Somer deed dit in januari 1592 in het gezelschap van de keizerlijke gezant en een groep Duitsers. Hij beleefde angstige momenten toen het gezelschap tijdens hun overnachting in een boomgaard op de Aziatische zijde nabij de Zwarte Zee belaagd werd door een roedel wolven.¹⁶⁹

Uitgebreide beschrijvingen van Istanbul vinden we, behalve bij Hinlopen, ook bij Quina en De Bruyn. Quina schrijft dat het niet moeilijk was de Yedikule gevangenis, bewaakt door 500 janitsaren, te bezoeken en met de (Westerse) (krijgs)gevangenen, die er hun vrijlating afwachtten, te spreken. De ingezetenen hadden binnen het gebouw bewegingsvrijheid en konden, tegen betaling, een gerieflijker of grotere kamer huren, een knecht of kok er op na houden, en boodschappen, inclusief drank, laten doen. Quina sprak met diverse gevangenen, onder hen een Venetiaanse, Oostenrijkse en Hongaarse edelman; voor de laatste had hij brieven en een boek die zijn broer hem in Presburg (Bratislava) had meegegeven. Hij werd door het gebouw en over de binnenplaats rondgeleid, en vertrok met diverse geschenken: een mes en vork met parelmoeren heften, enige oude pijlen en een ‘tournooihelm van ijser, met root fluweel overtoge’.¹⁷⁰

Van Woensel blijft niet achter om de schitterende ligging van de stad te roemen alsmede het gunstige klimaat van de stad, en voert de reiziger op een imaginaire wandeling mee langs haar belangrijkste monumenten: Yedikule, het Serrail (Topkapı Paleis – ook hij bekritiseert zijn onoverzichtelijke structuur, ‘alsof een blinde architect ’t opzicht gehad hadt’), de Haghia Sophia, de Bezestan, de ‘At meidan’ (alwaar het werpen met de stok vanaf de rug van een rijdier, *djerid*, een geliefde sport bij de Turken, geoeffend werd), de moskee van Sultan Ahmed, Fanar (de Griekse buurt), de Joodse wijk, de haven (met zijn wirwar van schepen en bootjes, drukker dan de Thames bij Londen), Tophane (met zij kanonnengieterijen en publieke badhuizen, waar, in tegenstelling tot de Russische, zedigheid heerst), Galata (met haar vele huizen van plezier), en het overwegend Frankische Pera (met zijn westerse ambassades, onder welke de Nederlandse, pas weer opgebouwd, bepaald niet misstaat).¹⁷¹ Deze laatste wijk werd voornamelijk bewoond door Franken die een kleine gemeenschap vormde waarin

men graag roddelde over elkaar. In de smalle straatjes vermaakten de Griekse en Frankische dames zich met het loeren naar voorbijgangers vanuit de uitspringende erkers van hun huizen. Velen bezitten een koets, maar kunnen er nauwelijks gebruik van maken door het gebrek aan brede straten.¹⁷² Positieve punten, in vergelijking met Europese steden, waren veiligheid; relatieve menselijkheid van het rechtssysteem – hij was blijkbaar niet getuige van strafpraktijken als de *falaka*, die Quina deed gruwen¹⁷³ –; moed; properheid; bescheidenheid; en beschaafdheid van de inwoners – de Turken mogen dan wel met hun vingers eten, zij wassen altijd hun handen vóór het eten, gebruiken alleen wijsvinger en duim, en wroeten niet in hun schotels als Westfaalse kinkels! –; de ingetogenheid van de janitsaren (bij de gang van de sultan naar het vrijdaggebed, hakken ze niet in op de opdringende menigte, maar tikken de tulbanden der omstanders zachtjes aan met hun zweepen); de relatieve vrijheid van slaven; de relatieve zeldzaamheid van veelwijverij (Van Woensel ontmoette niet meer dan twee Turken die meer dan één vrouw hadden); de zeldzaamheid van harems waarin de dames bewaakt worden door eunuchen; en de onschendbaarheid van particulier bezit en vrome stichtingen (*vakfs*).

Izmir en andere steden

Hoewel Izmir zelden ontbrak in de reisbeschrijvingen – het was de stad met de grootste Frankische bevolking en ook de belangrijkste haven van het Osmaanse Rijk die de meeste schepen aandeden of als bestemming hadden – was de stad zelf nauwelijks een geliefd object voor beschrijfkunst: er waren, behalve misschien het boven de oude stad optoornende fort, geen spectaculaire bouwwerken; een audiëntie in het *saray* nam hier soms de vorm aan van een beleefdheidsbezoek aan de locale Osmaanse gouverneur in de persoon van de locale *kadi* – plichtmatig vermeldt men meestal de haven, de ‘Frankenstraat’ en de welvoorzien Bazaar. Interessanter was eigenlijk de omgeving, waar veel reizigers de ruïnestad Efeze bezochten en soms de buitenhuizen van de Franken.

In de meer gedetailleerde reisverslagen vinden we ook, zij het zelden opmerkelijke, beschrijvingen van steden als Edirne, Cairo, Jeruzalem, Damascus en Aleppo – Van Woensel geeft daarenboven korte, meestal vrij negatieve, karakteristieken van de steden in Anatolië zoals Tokat, Erzurum en Trabzon – maar het zou te ver voeren daarop hier nader in te gaan.

De Selimiye Moskee in Edirne, de tweede hoofdstad van het Osmaanse Rijk

- 172. Aanteekeningen I, 77-78.
- 173. Beschreijvinge, 191: Quina zag in de *han* van Iznik hoe een knecht wegens ongehoorzaamheid 200 keer met een esetak op de voetzolen werd geslagen.

Ontmoeting met Osmanen

Turken stonden bekend om, en pochten zelf over, hun gastvrijheid. Hoewel Europese reizigers voornamelijk omgingen met lokale Europeanen en ook wel Osmaanse Christenen, logeerden zij soms bij Turken als zij onderweg waren,¹⁷⁴ en ontmoetingen van meer uitgebreide aard waren niet zeldzaam. Quina reisde vanaf Iznik in de karavaan van Hasan Paşa, zoals we zagen; zijn eerste ontmoeting met hem in de *han* in die stad wordt uitvoerig beschreven. Hij groette hem met “Selaem allekum bassa”, maar het gesprek moest worden voortgezet via zijn kok/tolk. De pasja, zo noteerde hij, was gezeten op een tapijt, ‘met de voeten kruyswijs over malkanderen en op zijn Turckx seer kosteleijck gekleet, hebbende aen syn reghterhant een Turk sitten die hij syn hant toegereyckt hadt, die hem met een mesie de nagels afsneet en suijver maakte, die bij de Turke, wanner se haar so laten sien, een teken van groote magnifisentie is.’ Quina liet zijn knecht hem een ‘packie scharlake’ als geschenk overhandigen.¹⁷⁵ De conversatie beperkte zich tot de gebruikelijke beleefdheden. Bij zijn afscheid, in Damascus, sprak hij de pasja weer, en ze keuvelden over hetgeen voorgevallen was op hun reis. Quina kreeg koffie en paspoorten van hem en van de pasja van Jeruzalem, tevens *müsellim* van Damascus, ‘van haar geheym schrijvers geschreve, ondertekent en met gout bestrooijt [...] en van de bassa selfs met haar segelringh, die se altoos aen de hant hebbe, gesegelt’, om hem te vrijwaren van problemen op zijn verdere reis.¹⁷⁶ In Cairo werd De Bruyn ontvangen door een oude, rijke Turkse koopman die al acht maal de pelgrimstocht naar Mekka had ondernomen en daarbij de dorstigen met sorbet (*şerbet*) had ge-laafd.¹⁷⁷ Van der Horst en zijn vrienden werden gastvrij onthaald ten huize van Süleyman Efendi, gouverneur van Manisa. Zij werden met klem overgehaald bij hem te komen logeren en niet in de lokale *han* waar zij al waren ingetrokken, en werden ver-

gast op koffie en tabak. Als tegenprestatie kregen de effendi en zijn vijf zoons specerijen, zoetigheden, rozewater en likeur aangeboden. ’s Avonds werden de gasten gefêteerd met een maaltijd waarbij de ‘favoriet (of nae hun gewoonte zijn schandjongen)’ van de gastheer – men vermoedde dat hij een christelijke renegaat was – fluit speelde en zong.¹⁷⁸ Johan Raye werd, tezamen met de nieuwe gezant Dedel, vorstelijk ontvangen door de *defterdar* (financieel directeur) van Belgrado in een Turkse galei op de Donau, inmiddels grensrivier. De reisgenoten werden uitgenodigd plaats te nemen op een sofa, en kregen gekonfijte vruchten en koffie aangeboden. Onder luid gejuich en kannonshotsen voer het gezelschap naar Belgrado. Eenmaal aan land, begaf het gezelschap zich te paard, en tegen de toegestroomde meute beschermd door janitsaren, naar hun tijdelijke woning, die nogal morsig was. Twee dagen later werden ze ontvangen door de pasja. In diens nederige residentie werden de gasten ontvangen met koffie en sorbet, en werden daarna kaftans ten geschenke gegeven. Ze keerden naar huis terug alsof ze terugkeerden van een gemaskerd bal, zo merkt Raye op.¹⁷⁹

Soms ontwikkelde zich een zekere vertrouwelijke relatie tussen reiziger en de hen begeleidende lijfwachten, vooral als het een langere tocht in de provincie betrof. Onze anonieme auteur uit 1744 schrijft dat hij een pijpje rookte met de janitsaren die het ambassadegezelschap naar Sofia begeleidde, en, gezeten bij de poort van hun *han* in Çorlu, met hen sprak over de ‘ijdelheden van deze wereld’. Later at hij bij de *ağa* (hoofdman) van Papasli, die, zo schrijft hij, vriendschap voor hem opvatte. Hij kreeg *pilav*, bereid door zijn zwarte kok, die hij Spaanse tabak schonk.¹⁸⁰ Op de terugweg ontmoette hij een Franssprekende Turk in dezelfde *han* in Çorlu, die hem vertelde dat hij de Franse koning 20 jaar lang op diens galeien had gediend; hij sprak over de oorlog¹⁸¹ en zei dat hij Marseille goed kende. De conversatie eindigde met twee flessen wijn die

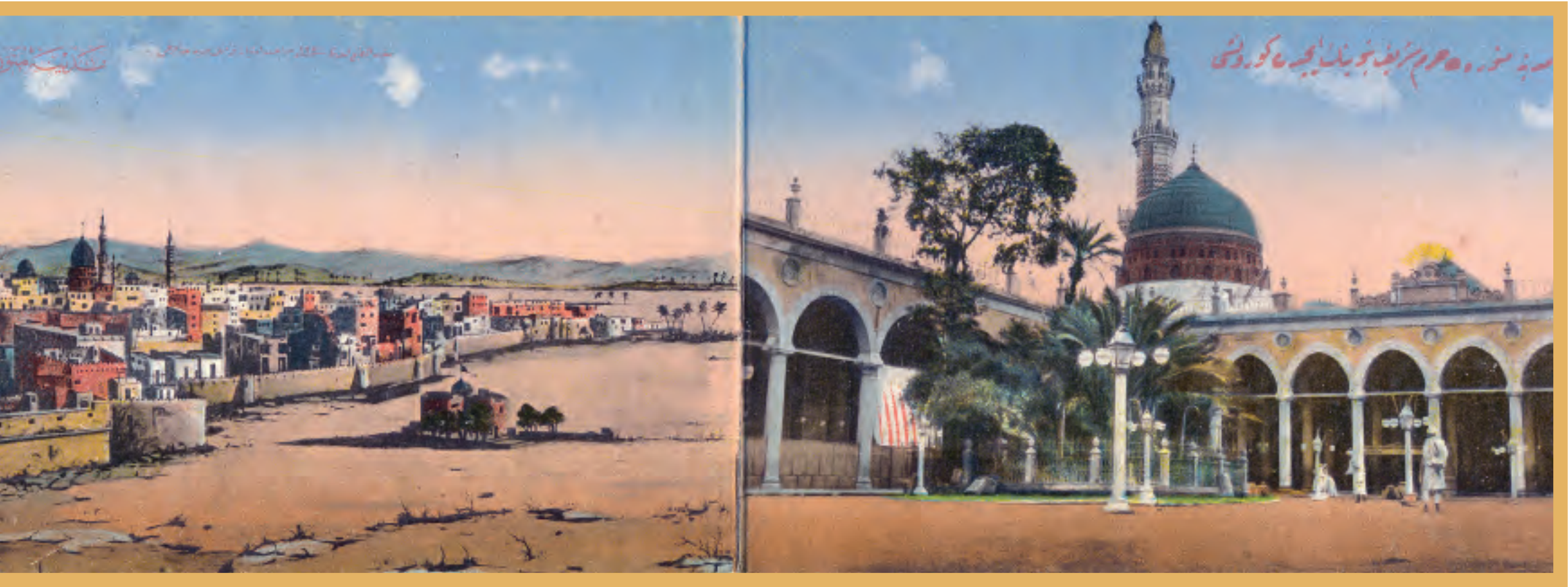
de Turk tersluiks, maar niet onopgemerkt door onze reiziger, ledigde.¹⁸²

Turken werden soms ook ontvangen in de huizen der Franken. De Bruyn vermeldt dat men zich dan vaak vermaakte ten koste van hun bezoekers, inspelende op hun afkeer van honden. De betreffende Turk werd verzocht een ‘neusdoek’, door De Bruyn op het lichaam gedragen, onder zijn kleren te verstoppen; vervolgens werd diens jachthond opgehitst de doek te zoeken, met het gevolg dat de niets vermoedende Turk, die op de sofa een pijpje zat roken, besprongen werd. Deze trachtte vervolgens onder luid geschreeuw en tot grote hilariteit der Franken, die zich ‘aan stukken’ lachten, het onreine dier van zich af te werpen. Het verschijnsel apporteren, dat De Bruyn soms

174. De Bruyn, *Reizen*, 36-37; *Journal*, 15.
175. *Beschreijvinge*, 190-191.
176. *Beschreijvinge*, 229, 235, 240.
177. *Reizen*, 220.

De Moskee en de Tombe van de profeet Mohammed in Medina

178. Schmidt, *Travel Notes*, 292-293.
179. *Brieven van Johan Raye*, 35-38.
180. *Journal*, 31.
181. Welke oorlog bedoeld wordt, is niet duidelijk.
182. *Journal*, 49.

onderweg demonstreerde, wekte in het algemeen grote verbazing bij de Turken.¹⁸³ De Nederlandse koopman Henrico Lub, die woonde in Rama, ontving de gouverneur van Palestina, Ömer Paşa, te zijnent. De Bruyn merkt op dat hij van oorsprong een Georgiër was, die was opgegroeid aan het hof van Sultan Ahmed (die hem per ongeluk een oog uitstak met een werpspies). Hij was heel sterk en kon gemakkelijk een lans van 120 pond manipuleren. De jacht op wilde zwijnen en jakhalzen was zijn lust en zijn leven en hij gaf zijn gastheer een deel van zijn buit, bestaande uit de kop en een deel van het lijf van een varken, die onze reiziger daarna hielp opeten. Er gingen verhalen over zijn grote wreedheid; zo zou hij eens, in toorn ontstoken, zijn lievelingspage, ‘zynde de liefde tot de Jongens onder de Turken zeer gemeen’, met zijn lans hebben gedood. Ook had hij de huid van een gevangen Arabische prins laten afstropen in de aanwezigheid van diens zoontje van elf.¹⁸⁴

Van Woensel schrijft dat hij regelmatig omging met Turken, met name die van de eerste rang, waaronder de brave Atta Bey, een ‘Turksch Effendi’, die vier maanden Chiaux-Bachi (*çavuşbaşı*, hoofd van het corps der hellebaardiers in het *saray*)¹⁸⁵ was. Hij bezocht hem twee maal per week toen hij in Istanbul was.¹⁸⁶

Osmaanse zeden en gebruiken

Turken werden in bijna alle reisboeken uitvoerig gekarakteriseerd, waarbij al dan niet aloude cliché’s worden herhaald. Zo wordt naast de al genoemde gastvrijheid, vroomheid, trots, eerlijkheid, properheid (op het eigen lichaam) en dierenliefde genoemd – dit gold vooral katten en vogels – maar ook bijgelovigheid, luiheid, opvliegendheid en andere minder prettige eigenschappen. Een eenduidig beeld levert dat niet op; de toevallige ervaringen van de individuele reiziger speelden een belangrijke rol. Somer schrijft dat de Turken zeer rein op hun lichaam waren.¹⁸⁷ ‘Haer gevoegh maecken sy al staende en moghen niet sitten en als sy haer water maecken, soo vallen sy gheemeenlijck ophaer knyen, maecken een putken inde aerde en daer maecken sy haer water in: en soo eenighen Turck kan mercken dat een anderen Turck sijn gevoegh of water ghemaect heeft en hen niet wast van onder tot boven, mach hen voor den Cadi beklaghen en sit daer voor 20 dagen in ’t Gevangen-Huys overmits sy segghen dat hy soo langh hy niet ghewassen is na dat hy eenighe van sijne heymelijcke leden gheraecht heeft, niet suyver en is: Gemmenlyck 2 mael in de weeck gaen de mannen inde Batstoven...’¹⁸⁸ Daarnaast waren de Turken zeer ‘vurig’ in hun geloof; sommigen hunner geven al hun bezit weg, reizen naar het graf van de Profeet in Medina, steken zich de ogen uit, en terug in Istanbul bedelen zij in groepen van een man of tien om brood, daarbij het graf, het laatste dat zij hebben gezien in hun leven, uitbundig bezingende. Somer had dat wel twintig maal gezien.¹⁸⁹ In Hinlopens reisboek worden de inwoners van het Osmaanse Rijk nogal negatief beoordeeld en afgeschilderd als onbetrouwbaar, zedeloos en gewelddadig.¹⁹⁰ De Turken waren eigenlijk ‘arme, ellendige, en ter degen slaafachtige mensen’ die zuchtten onder het juk van de Islam en de ‘kayser’ (Sultan).¹⁹¹

Hinlopen was in dit opzicht uitzonderlijk, maar daarbij moet gezegd worden dat hij nauwelijks moeite nam in contact te treden met de locale bevolking. Bij andere schrijvers valt het op dat Turken vaak positief gecontrasteerd worden met doortrapte en decadente Levantijnen (met wie men vaker direct van doen had). De Grieken noemt De Bruyn bijvoorbeeld hovaardig en lui, nu hun klassieke geleerdheid is verkeerd in

domheid.¹⁹² Arabieren waren diefachtig.¹⁹³ Quina had dezelfde indruk en had, zoals we zagen, negatieve ervaringen met hen als afpersende tolheffers in Palestina.¹⁹⁴ Een zelfde negatieve beeld rijst op uit Van Woensels beschouwing over de Grieken.¹⁹⁵ Ze zijn, vergeleken met de bedaarde Turken, zeer luidruchtig. Ze zijn niet meer dezelfden die in de oudheid leefden; ze zijn zwak van geest, weten niets en hebben een dweepachtig bijgeloof, hun nagelaten door een domme, ‘superstiteuse’ en heerszuchtige geestelijkheid. Ze ‘begraauwden’ hun bedienden als honden, en hun bloed moet welhaast een andere scheikundige samenstelling vertonen dan het Turkse! Armeniërs gebruikten hun vrouwen als voetvegen.¹⁹⁶

In veel reisboeken wordt daarnaast bijzondere aandacht aan twee aspecten geschonken: seksuele moraal en de consumptie van genotmiddelen.

Sodomie

Veel reizigers vermeldden dat de Turken tot ‘sodomie’ geneigd waren, in feite ging het hier om pedofilie: de erotische interesse van mannen voor prepuberale jongens. Zoals we al zagen, merkten verschillende reizigers op dat vooraanstaande Osmaanse functionarissen er lievelingspages of schandknappen op na hielden. Van der Does zag op zijn heenreis aan boord van het schip, waarop hij over Donau en Zwarte Zee naar Istanbul voer, een Turkse slavenhandelaar, die twee vrouwen en een jongen in Moldavië had aangeschaft. Een van de monniken aan boord verstoutte zich de jongen te strelen, waarop de Turk ingreep en de monnik met zijn stok half dood sloeg.¹⁹⁷ In een latere passage merkt hij op dat Turken verzot zijn op jongens. Ja, ze durven ‘er somtijds wel honderdt of twee honderdt gouden kroonen aen hangen. Dese houden sy dan soo lang in huys, tot den baerdt begint uyt te komen, want haer schoonheydt is veel listen, en lagen onderworpen.’¹⁹⁸ Hinlopen ergerde zich dood aan de kapitein van het schip dat hem van Istanbul naar Izmir bracht. De ‘beestige Turk’ deed zijn werk niet, verzuimde gebruik te maken van gunstige winden, was altijd dronken en verspilde zijn tijd met ‘bougerij’ [anaal penetreren van een jongen], daar toe een slaaf gebruykende.’¹⁹⁹ De Bruyn schrijft dat de zonde der ‘sodomie’ zeer wijd verspreid is onder de Turken ‘en wort er zo weinig ontveinsd, als elders de geoorlofde minneryen, hunne liedtjes hebben ook, behalve den Wyn, geen ander onderwerp; zulks dat zy genoegsaam te kennen geeven, veel meer behaagen te hebben in deze beestachtige en onnatuurlyke drift, als in een natuurlyke vermenging met Vrouwen.’²⁰⁰ De Bruyn wijst ook op het verschijnsel danseuses, ‘Singis’ (*çengî*’s), waarmee de Turken zich uren achtereen konden vermaken. Dezen waren meestal joodse of Armeense slavinnen, maar konden ook verklede joodse jongens zijn. Bij het dansen manipuleerden ze ‘lankwerpige beentjes’ in hun handen boven hun hoofd, waarbij ze ritmische geluiden produceerden. Ambassadeur Colyer organiseerde zulk vermaak thuis als hij de Franse of Venetiaanse gezanten ontving.²⁰¹ Ook Van Woensel was dit fenomeen opgevallen. In zekere huizen in Galata, zo schrijft hij, waar de liefhebbers gaan eten, drinken en dansen, ‘vindt [men] ook jonge heertjes, die netjes gekleed zijn, wier hairen in lange tressen hun langs den rug hangen, in den stijl der vrouwelijke kleeding. Wanneer ’t met de affaires slap gaat, zitten of loopen zij voor de deur, niet enkel om een luchtje te scheppen. In deeze huizen, die men bij de *musicos*’s kan vergelijken, vertreeden zij de plaatze der ligte jofferschap. *De gustibus non est disputandum.*’ Deze gelegenheden zouden een melkkoe zijn voor de lokale *voyvoda* (bestuurder).²⁰²

192. *Reizen*, 153.

193. *Reizen*, 211.

194. Van der Vlis, *Door het land van de Sultan*, 57.

195. *Aanteekeningen* I, 387-432.

196. *Aanteekeningen* II, 112-113.

197. *Voyagien*, 17-8.

198. *Voyagien*, 24-25.

199. *Een vorstelijk voorland*, 210.

200. *Reizen*, 141; ‘liedjes’ verwijst naar het genre van de populaire *gazel* en andere poëtische genres, waaronder het lied, waarin bijna altijd de (platonische) en immer onbeantwoorde liefde voor jonge knapen, vaak voorgesteld als een wijnschenker, wordt bezongen.

201. 212 *Journal*, 16-17. *Reizen*, 137.

202. *Aanteekeningen* I, 75.

203. *Voyagien*, 27-28.
204. *Beschrijvinge*, 219.
205. *Een vorstelijk voorland*, 138.
206. *Reizen*, 121.
207. *Reizen*, 70.
208. *Reizen*, 138.
209. *Reizen*, 134-135.

De Prinseneilanden in de Zee van Marmara nabij Istanbul

Consumptie van alcohol en drugs

Veel reizigers werden ook getroffen door de schijnbare hypocrisie bij de Turken ten aanzien van de consumptie van wijn en het religieuze verbod daarop. Dit verbod, zo leek het wel, maakte de drank nog aantrekkelijker. Van de Does memoreerde dat een ‘emir efendi’ die op bezoek was bij de Engelse ambassadeur zich zo bedronk, dat hij op de vloer viel en al hetgeen hij gegeten en gedronken had uitspoog, en merkt op dat hij zelden een Turk aan tafel mee had gemaakt die nog naar huis kon lopen.²⁰³ Quina schrijft dat de moslims, ondanks het drankverbod, zich in het bijzonder tijdens het Suikerfeest (*Bairam*) in Aleppo te buiten gingen aan drank, zo werd althans gevreesd (Quina bleef die dagen uit voorzorg binnen).²⁰⁴ Hinlopen beschrijft hoe een Turkse soldaat, weliswaar een renegaat en van origine een Duitser uit Brandenburg – hij ontmoette hem in Heraclea (Marmara Ereğli) – zich te goed deed aan de wijn, hoewel dat verboden was.²⁰⁵ Eenzelfde ervaring had De Bruyn: Turken dronken heimelijk en bezatten zich als ze bij christelijke kooplieden op bezoek gingen zodanig, dat ‘hunne beenen hen niet t’huis kon[d]en draagen.’ Als ze gemorst hadden, deden ze veel moeite om de vlekken uit hun kleren te krijgen; ze schromen zich dus minder hun ziel dan hun lichaam te bevlekken, concludeerde hij.²⁰⁶ De Bruyn vermeldt ook dat de Prinseneilanden nabij Istanbul in de Zee van Marmara, voornamelijk bewoond door Grieken en Franken, geliefd waren bij janitsaren en andere Turken, om zich er onbeschroomd vol te laten

lopen. Over het algemeen drinken ze niet, zo voegt De Bruyn toe, maar als ze het doen kennen ze geen maat, en vaak moeten de lokale Grieken het bezuren: ze werden geslagen en hun tuinen en wijngaarden verwoest.²⁰⁷ Het drinken werd niet zozeer gezien als een beschaafd genot, maar was voor de Turken een middel om – eigenlijk iets om je voor te schamen – in een roes te geraken; wijn was als zodanig niet te onderscheiden van opium.²⁰⁸ De Turken dronken gewoonlijk water bij het eten, en koffie gedurende de rest van de dag; sorbet werd vooral op reis gedronken en in ingedikte vorm meegevoerd. De Bruyn zelf, zo vervolgt hij, dronk die zoete drank alleen als de wijn op was; daarnaast dronk hij ’s morgens en ’s avonds brandewijn, die hij kocht van Grieken als er geen Franse te krijgen was; om de vunze smaak van het inferieure product weg te werken voegde hij suiker, kruidnagelen en wat citroen of ‘orangeschil’ toe.²⁰⁹ Ook Van der Horst noteerde een opmerkelijke belangstelling bij alle mannelijke leden, inclusief het personeel, van

de familie van Süleyman Efendi, bij wie hij en zijn vrienden logeerden, voor de door hen meegebrachte voorraad drank.²¹⁰ Van Woensel schrijft dat de scheepskapitein, die hem naar Istanbul vervoerde, hem afraadde de aan boord aanwezige moslims toe te drinken, omdat wijn hen ‘regelrecht ¾ dol’ maakte. Het was maar goed was dat de profeet Mohammed de wijn verboden had!²¹¹

Het zoeven genoemde opium werd op grote schaal verbouwd in de Balkan en Anatolië, en werd als geneesmiddel, met name tegen buikloop, maar ook als een algemeen panacee, vergelijkbaar met onze aspirine, gebruikt en in sommige kringen, met name van derwisjen en dichters, als roesmiddel geconsumeerd. Opium was in de vorm van pillen op de markt verkrijgbaar, bijvoorbeeld in Tahtakale in Istanbul. Onze anonieme reiziger uit 1744 beschrijft hoe de ambassadedragoman Carajat, die het reisgezelschap begeleidde, hem aanraadde eens zo’n pilletje te proberen. Hijzelf, zo vertelde hij de auteur, nam er ieder dag een ‘voor zijn plezier’. Hij prees het middel als ‘drinkbaar goud’, een remedie tegen de ‘kwalen van de geest’ en liefdesverdriet, en het inspireerde tot ‘zoete dromen’, die tot vrolijkheid stemden. Het hielp ook wanneer men verzen wilde schrijven. Bijna liet onze reiziger zich overtuigen, nieuwsgierig of opiumverzen beter dan gewone verzen zouden wezen. Een dag later, toen hij koorts kreeg, nam hij zo’n pil, maar noteerde dat het niets hielp.²¹²

Van Woensel noemt in zijn beschrijving van Istanbul de ‘koffijhuizen der *The-riaki* of Opiumslokkers’. Daarbij merkt hij op dat van opium op grote schaal misbruik wordt gemaakt; sommige gebruikers nemen meer dan ¼ lood²¹³ per keer in. Dit leidt tot ‘dommelachtigheid’, maar bij een lagere dosis dan die waaraan men gewend is tot opgewektheid en vrolijkheid. De drug zou volgens de literatuur – hij citeert hier een zekere Karadgea – geneeskrachtige werking hebben, met name voor ziekten van de ziel, zoals de liefde, maar leidt bij overdosis tot raaskallen.²¹⁴

Politiek, staatkunde, geleerdheid, literatuur

De meeste reizigers wijdden weinig woorden aan de staatsvorm, de instellingen of de politiek van het Osmaanse Rijk. Veel van wat er om hen heen of achter de schermen gebeurde moet hen wel ontgaan zijn, al was het alleen maar omdat de meeste reizigers, zoals we zagen, wel met Osmanen omgingen, maar hun taal niet spraken, noch de inheemse literatuur konden lezen.

Somer geeft een uitgebreide beschrijving van de persoon van de sultan, het paleis, de harem – ik had het er al over –, het bestuur van het Rijk, dat eigenlijk in handen was van vier pasja’s, de vergaderingen in de *Divan*, en de manier van troonopvolging.²¹⁵ Hinlopen, als aanhanger van de (proto-)liberale staatse partij in de Republiek, benadrukt, nogal clichématig, het despotische karakter van het in wezen eenhoofdige Osmaanse bestuur²¹⁶ en de wreedheid van de sultans.²¹⁷ Deze wreedheid was ook te zien aan het rechtssysteem, met name de wijze waarop veroordeelden bestraft werden. Zowel Somer als Hinlopen gaan hier tamelijk uitvoerig op in. Een man heeft het recht zijn vrouw bij overspel ‘een steen om de hals te binden en in de rivier te werpen’, zo schrijft Hinlopen. Turkse en Griekse vrouwen die werden betrapt op prostitutie konden gestraft worden door hen ‘met bescheten darmen en panssen verciert’ op een ezel door de stad te laten rijden. Moordenaars werden, naakt, met ‘fyne koorden gekneld’ en gehalveerd, waarna hun achterlijf voor de honden werd geworpen en de rest ver-

210. Schmidt, *Travel Notes*, 292.

211. *Aanteekeningen* I, 15.

212. *Journal*, 16-17.

213. Predecimaal gewicht, ca. 15 gram.

214. *Aanteekeningen* I, 57-59.

215. *Zee ende Landt Reyse*, f. 30a-32a.

216. Een vorstelijk voorland, 48.

217. Bijv. ibidem, 143-4.

218. Een vorstelijk voorland, 188-9.

219. Zee ende Landt Reyse, f. 33a.

220. *Reizen*, hoofdstuk 26 en 27 (145-149).

221. *Reizen*, 68-69.

222. *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, Londen 1768.

223. *Histoire de l'Empire Ottoman, où se voyent les causes de son agrandissement et de sa decadence*, Parijs 1743.

224. *Letteratura turchesca*, Venetië 1787; een Franse vertaling verscheen in Parijs in 1789.

225. *Aanteekeningen* I, 148-183.

226. Zie voor een lucide analyse van zo'n crisis en zijn gevolgen: Annemarike Stremmelaar, 'Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703', Proefschrift, Universiteit van Leiden, 2007.

brand. Een andere straf was ophanging aan een ‘hoge staak, die vol ysere pennen is.’ Vervolgens werd de veroordeelde met een koord op en neer gehaald totdat hij goed vastzat, waarna hij enige dagen als levende spijs voor de vogels diende.²¹⁸ Somer schrijft dat christenen gekruisigd konden worden en dat Turken die gestolen hadden vier tot vijf dagen aan een haak door arm of been gestoken werden opgehangen, net zo lang totdat zij stierven. Van een bekeerling werden de ledematen stelselmatig achter elkaar, van buiten naar binnen werkende, afgesneden, waarna de overgebleven torso verbrand werd. Janitsaren en haremdames werden bij voorkeur verdronken.²¹⁹

De Bruyn wijdt hoofdstukken aan het leven aan het hof, de troonsopvolging en de trouw van het volk aan de sultan, alsmede aan het Osmaanse leger, en somt verschillende onderdelen en namen van officieren op, maar diepgaand is dit alles niet.²²⁰ Het leek vanzelf te spreken dat men in het Osmaanse Rijk te maken had met een despotisch bewind onder leiding van de regerende sultan. De Bruyn merkt op dat wat minder ‘Tyranny’, met name het op grote schaal executeren van ‘verdachten en schuldingen’ zou helpen om de ontvolking van de steden tegen te gaan; de alom gepraktiseerde ‘veel-wyvery’ hielp in ieder geval niet, noch de weigering, ingegeven door religieuze berusting, om het systeem van quarantaine in te stellen (zoals de Europeanen hadden gedaan) ten einde pestepidemieën tegen te gaan.²²¹ In de 18^e eeuw, toen de Osmanen steeds verder uit Europa verdrongen werden en hun rol in het spel der grootmachten werd gemarginaliseerd, was veel van de imponerende glans van de sultans verbleekt. Zoals we zagen, gaf Raye niet veel voor hun schijnbaar absolute macht.

Ook Van Woensel verzette zich tegen noties van tirannie en almacht. Hij bekritiseerde vooral het idee dat de Osmaanse staat zou zuchten onder een despotisch bestuur geconcentreerd in de persoon van de sultan. De belangrijkste argumenten die hij aanvoert – hij baseerde zich daarbij op werken van James Porter,²²² Dimitri Cantemir²²³ en Giambattista Toderini²²⁴ die het land van binnenuit kenden – zijn dat de sultan bij troonsopvolging de eed aflegt op de Koran, naast heilig boek ook wetboek van de Turken, en daarbij zweert de privileges van de janitsaren te respecteren en alle standen rechtvaardig te regeren. De sultan was bovendien voor belangrijke beslissingen afhankelijk van de goedkeuring in de vorm van *fatwa*’s uitgevaardigd door de Mufti, de hoogste baas van de besturende klasse der *ulema*. Deze functionaris had ook zitting in de Raad van State, *Divan*. Negeert de sultan hem, dan riskeert hij zijn troon te verliezen zoals de geschiedenis aantoont. De Mufti (beter bekend als *sjeikulislam*) kan in het uiterste geval bovendien de sultan per *fatwa* afzetten, en dat was al vier keer gebeurd. Het Osmaanse Rijk is, zo meent hij, derhalve geen despotie maar een theocratie.²²⁵ (Hoewel de sultan noch een eed aflegde op de Koran, noch de Koran beschouwd kan worden als een bron voor staatsrecht, noch de Mufti zitting had in de *Divan*, zoals Van Woensel op grond van bestaande literatuur dacht, had hij wel een punt; in de praktijk kon de sultan en de besturende elite die hem steunde niet op tegen de gecombineerde macht van *ulema* en janitsaren die met het argument van geschonden rechtvaardigheid de steun van de bevolking wisten te verwerven tijdens een aantal ernstige, men zou haast zeggen constitutionele, crises in de 17^e en 18^e eeuw.²²⁶) Van Woensels boek bevat ook een gedetailleerde discussie over het Osmaanse leger en de marine, die in een deplorabele toestand verkeerde. Hij deed daarbij zelf onderzoek in het Arsenaal in Istanbul. Het viel hem daarbij op dat het personeel aldaar en het zeevarende volk in het algemeen

zeer slecht betaald werden, nauwelijks discipline kenden en zo min mogelijk uitvoerden. Turken in het algemeen, zo observeerde hij, zijn dol op wapens en torsen graag musketten, pistolen, hanjaren (*hançers*, kromme dolken) en attagans (*yatağans*, gekromde, zware messen), die ze beschouwen als sieraden, in hun gordel met zich mee.²²⁷

Buiten de kleine kring van gespecialiseerde academische oriëntalisten, was er in het Westen weinig bekend over Osmaanse wetenschap en literatuur. De Bruyn vermeldt zeer algemeen dat de Turken naast de studie van de Koran, de medicijnkunst en de astrologie bedreven, hoewel echte geleerde doktoren christenen of joden waren. Veel Turken beoefenden de dichtkunst, maar ‘maar gelyk de Turksche Taal niet zeer ryk is, maakt het Persiaansch het meeste gedeelte van hunnen Gedichten, en Liedjes [uit].’²²⁸ (De Bruyn had grotendeels gelijk, al is zijn opmerking over de armoede van de Turkse taal nonsens; het was eerder zo dat het zuivere Turks een lage status had en het literaire Turks ter compensatie was verrijkt met een vracht aan Arabisch-Perzische leenwoorden.) Namen van dichters, of andere details worden niet genoemd. Van Woensel wist ook weinig over dit onderwerp, buiten hetgeen hij in zijn bronnen las, in dit geval Toderini’s *Letteratura turchesca*. Hij bestrijdt Toderini’s vermelding dat de Turken leergierig zouden zijn; ze ‘breken de harsens niet veel met leezen en schrijven’, noch doen ze moeite vreemde talen te leren, behalve Arabisch en Perzisch, dat op zichzelf weer een hinderpaal is op de weg der kennis. Ze zijn onverschillig omtrent alles, behalve ten aanzien van vrouwen en geld. Hun gehele literatuur is vastgelegd in slechts 2000 boeken. Het warme klimaat is ook een hinderpaal, evenals de cultivering aan het hof van leger en krijgskunst. Wat betreft de individuele takken van wetenschap: de geneeskunde is een nauwelijks veredelde vorm van kwakzalverij gebaseerd op een paar Arabische en Turkse geschriften, die zich voornamelijk baseren op de leer van Galenus, terwijl onderzoek op dat gebied verhinderd wordt door het verbod op ontleedkunde; de speculatieve filosofie is opgegeven; de natuurkunde is blijven steken bij Aristoteles en het werk van Newton is waarschijnlijk nooit in het Turks vertaald; pseudowetenschappen als astrologie en alchemie – een luie manier om fortuin te maken! – staan daarentegen in hoog aanzien. Handgeschreven boeken zijn peperduur (en kosten tussen de 200 en 2000 piasters, vooral omdat kopiïsten zo treuzelachtig werken), gedrukte boeken zijn nauwelijks te krijgen; de enige functionerende staatsdrukkerij opgericht in 1784 heeft slechts twee boeken opgeleverd. De Turken mogen de dichtkunst veel en spontaan beoefenen, maar wat koopt men daarvoor? Sultan Ahmed III verloor er zijn ‘met laurieren bekranst hoofd’ door (in 1730). De muziek bloeit eveneens, maar deze is, naar Van Woensels smaak, uiterst eentonig en treurniswekkend. (Quina vond daarentegen de muziek van trompetten en schalmeien die enige malen per dag van de burcht in Offen (Pest) klonk ‘seer lieffeleijck en aengenaem’²²⁹ – maar dit was meer dan een eeuw eerder, en ver voor de tijd van Bach en Mozart.) De beeldende kunst mag geen naam hebben vooral vanwege het verbod mensen uit te beelden.²³⁰

Conclusie

Al met al roept de beperkte Noord-Nederlandse reisliteratuur in de vroegmoderne periode een aardig, vaak authentiek en persoonlijk, beeld op van de belevenissen van onze reizigers-auteurs en hun ontmoetingen met de inheemse bevolking, en ook levert die ons veel feiten – of vermeende feiten (hun bronnen, soms bestaande uit verhalen van locale

227. *Aanteekeningen* I, 270-316.

228. *Reizen*, 143.

229. *Beschreijvinge*, 156.

230. *Aanteekeningen* I, 205-269.

Franken, waren niet altijd betrouwbaar) – over het Osmaanse Rijk, zijn bewoners en zijn cultuur die we niet gemakkelijk in andere bronnen kunnen vinden. Onvermijdelijk werden hun geschriften gekleurd door hun ideeën en vooroordelen, maar dit biedt op zichzelf weer een interessant inzicht in de gedachtewereld van, ongetwijfeld nogal ongewone, Nederlanders die zich buiten de grenzen van de Christenheid waagden. Zij konden echter niet heel diep doordringen in de moeilijker te doorgronden zaken zoals godsdienst, wetenschap en literatuur. Dit kwam vooral omdat zij, als zij dat al gewild hadden, niet ongedwongen konden spreken met de Osmanen die hen daarbij hadden kunnen helpen zoals staatslieden, geleerden en intellectuelen, of hun werk lezen. De wetenswaardigheden die zij met Osmanen uitwisselden, zo zagen we, waren nogal triviaal. Er waren reizigers, zij het zeer weinigen, die verder kwamen en bovendien verslag uitbrachten van de meer diepgaande gesprekken die zij voerden met Osmanen. Zulke gesprekken gingen vaak over godsdienst, het centrale culturele criterium dat de volkeren scheidde in de voormoderne tijd, zowel in de ogen van de Europeanen als de Osmanen. Een mooi voorbeeld van zulke gesprekken is te vinden in het al eerder aangehaalde vijfdelige reisboek van de Duitse missionaris Stephan Schultz. Schultz was een theoloog die de talen van het land had geleerd en gesprekken kon voeren in het Duits, Italiaans, Grieks, Latijn, Hebreeuws, Arabisch en Turks, en dat ook deed.

Meer betekenisvolle contacten met oosterlingen moeten ook hebben bestaan tussen reizende geleerden en Osmaanse intellectuelen, onder hen de mathematicus en oriëntalist Jacob Golius (1596-1667), die in het Osmaanse Rijk reisde tussen 1625 en 1629, diens student Levinus Warner, die, naar Hinlopen vernam, ‘in kleedingh en huyshoudingh’, geheel ‘op syn Turkx’ in Istanbul leefde²³¹ tussen 1644 en zijn dood in 1665, en Johannes Heyman die, zoals we zagen, in het begin van de 18^e eeuw in het Rijk rondreisde. De eerst- en laatstgenoemden waren hoogleraar aan de Leidse universiteit. Alle drie kenden hun talen, hadden contact met lokale geleerden en correspondeerden met hen, en kochten grote hoeveelheden, voornamelijk Arabische, Perzische en Turkse handschriften, de meeste waarvan zich thans in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevinden.²³² Helaas lieten zij geen reisgeschriften na (zij het dat Heyman stof leverde voor het eerder genoemde onpersoonlijke reisboek, geredigeerd door zijn neef.) Van de drie geleerden, is eigenlijk alleen Golius bekend van geleerde publicaties over de taal en cultuur van het Midden-Oosten; het betrof hier vooral woordenboeken en tekstedities. In hoeverre de inspanningen van onze reizigers en geleerden bijdroegen tot een beter begrip, of misschien slechts een bevestiging van vooroordelen, ten aanzien van de Osmanen in Nederland is een vraag die niet beantwoord kan worden. Slechts een deel van de boven aangehaalde werken werd in de tijd van ontstaan gepubliceerd. Reisverslagen in handschriftvorm werden, zo laat zich vermoeden, slechts in zeer beperkte kring gelezen, en misschien zelfs dat niet. De reisliteratuur die werd gepubliceerd had een belangrijke literaire component en was niet in de eerste plaats direct bedoeld om te stichten of te beleren (hoewel dat aspect in geen enkel reisgeschrift geheel ontbrak). Daarnaast functioneerden de boeken als reisgids, en misschien zelfs als eerste oriënterende almanak voor beginnende kooplieden (we vinden her en der beschrijvingen van de handel: koopwaar en prijzen, en van havensteden en overslagplaatsen zoals Izmir en Aleppo). De tekstedities van Golius waren in ieder geval slechts toegankelijk voor een handjevol specialisten.

De beroemde moskeeën van Istanbul.

231. Een vorstelijk voorland, 207.

232. Voor details, zie Jan Schmidt, ‘Between Author and Library Shelf: The Intriguing History of Some Middle Eastern Manuscripts Acquired by Public Collections in the Netherlands prior to 1800’, in Alastair Hamilton et alii, red., *The Republic of Letters and the Levant*, Leiden & Boston, 2005, 27-51.

233. Een omvattende studie van dit verschijnsel is te vinden in Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Londen 1982.

234. Schmidt, ‘Between Author and Library Shelf’, 35-38.

235. Maurits van den Boogert, ‘Ottoman Greeks in the Dutch Levant Trade: Collective Strategy and Individual Practice (c. 1750-1821)’, in Ebru Boyar & Kate Fleet, red., *The Ottomans and Trade. Oriente Moderno* XXV (2006), 129-147. René Bekius en Wout Ultee, ‘De Armeense kolonie in Amsterdam 1600-1800’, in *De Gids* 148 (1985), 216-224.

236. Benjamin J. Kaplan, *Muslims in the Dutch Golden Age. Representations and Realities of Religious Tolerance*, Amsterdam 2006.

237. A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630*, Leiden 1978, 125-128.

238. Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands* II, Leiden 2002, 190-193.

239. Een kopie van zijn benoemingsbrief bevindt zich in de Leidse Universiteitsbibliotheek, cf. Schmidt, *Catalogue*, 343.

240. Schmidt, *The Joys of Philology* II, 396.

241. Zie voor een recente biografie: Robert Dankoff, *An Ottoman mentality. The World of Evliya Çelebi*, Leiden & Boston 2006.

Dat de aandacht voor het Osmaanse Rijk van Nederlandse geleerden en schrijvers, hoe gering ook, niet geheel betekenisloos was, wordt duidelijk als we haar vergelijken met die, welke, omgekeerd, de Osmaanse intellectuelen voor Nederland hadden. Deze was miniem en hing samen met de geringe, zo niet geheel afwezige, belangstelling van moslims voor de Westerse geschiedenis, cultuur en literatuur gedurende de vroeg-moderne periode.²³³ Niettemin waren er Osmaanse reizigers die de Republiek bezochten in onze periode, ondanks het feit dat de ‘Turken’, zoals onze reisboekschrijvers opmerkten, eigenlijk nauwelijks geneigd waren, althans voor hun plezier, in beweging te komen. Hier en daar vinden we sporen van oosterlingen in archiefstukken en op schilderijen. Er waren handelaars, voornamelijk *zimmi*’s: joden, Grieken en Armeniërs, die naar het kille noorden kwamen. Zo liet Golius een aantal Armeniërs, die hij in Aleppo had leren kennen, naar Leiden komen om hem te assisteren met kopieerwerk.²³⁴ In de 18e eeuw groeide de handel van Griekse en Armeense kooplieden met Nederland zozeer, dat er kleine gemeenschappen van hen in Amsterdam ontstonden.²³⁵ Maar er waren ook moslims,²³⁶ onder hen gezanten en kooplieden. Zo weten we bijvoorbeeld dat een zekere Ömer Ağa, gezant van de opperbevelhebber van de Osmaanse vloot (*kapudan paşa*), Halil Paşa, in 1614 naar Den Haag kwam; hij werd vervolgens in opdracht van de Staten-Generaal rondgeleid door Leiden, Haarlem, Amsterdam en Utrecht (waar hij de Domtoren beklom).²³⁷ Een eeuw later, in 1713, werd Nederland bezocht door een koopman, el-Hacci Osman Çelebi uit Izmir, die zijn beklag kwam doen over de roof door Nederlandse kaapvaarders van een scheepslading bestemd voor Livorno.²³⁸ Zij waren echter uitzonderingen. Pas in 1804 werd de eerste Osmaanse consul in Nederland, Nicolas Marcella, te Amsterdam, benoemd.²³⁹ De verschijning van oosterlingen moet in plaatsen buiten het kosmopoliete Amsterdam opzien gebaard hebben; Gaspard Testa, dragoman en adjunct-kanselier aan de Nederlandse ambassade in Istanbul werd, zo schrijft hij in zijn reisverslag (hij had baron Van Dedem op zijn eerste thuisreis begeleid), bij aankomst in Zutphen in november 1793 belaagd door een horde kinderen die zich verbaasden over zijn vreemde uitdossing.²⁴⁰

Nawoord: een Osmaan die over Nederland schreef

Heeft er ooit een Osmaanse reiziger over Nederland geschreven. Kan men zich afvragen. Het antwoord luidt ja. Het gaat hierbij om de beroemdste Osmaanse reiziger die ooit geleefd heeft, en een van de weinige Osmanen die over hun reizen schreven: Evliya Çelebi (hij stierf in 1684 of later).²⁴¹ Deze hoveling en literaat schreef een omvangrijke, tiendelige autobiografie annex reisboek (*Seyahat-name*), dat in zijn eigen tijd onbekend bleef, en eigenlijk door Westerse oriëntalistten aan het eind van de 18e eeuw herontdekt werd. In een passage, die het jaar 1666 beschrijft, zegt hij dat hij in Wenen een paspoort wist te bemachtigen en daardoor in staat was rond te reizen in een regio waarmee onmiskenbaar noordwest Europa bedoeld wordt – hij noemt onder andere Denemarken, Nederland (*Felemenk*) en Amsterdam. Nadere details over deze reis zijn te vinden in het zesde deel. Hier beweert hij – dit moet in oktober 1663 geweest zijn – dat hij zich met drie bedienden voegde bij een groep van 40.000 Taren in Uyvar aan de grens met Oostenrijk die van plan waren op te trekken in de richting van de (Atlantische) Oceaan. Deze militaire expeditie, die niet langer dan zes dagen geduurd kan hebben volgens zijn eigen chronologie, bracht hem, zo schreef hij,

naar ‘Holland’ (*Holandiye*) en Amsterdam. De plaatsen – Holland is volgens Evliya een stad – werden korte tijd bezet, en er werden 10.000 ongelovigen buit gemaakt. Evliya zelf wist een meisje, een jongen en zeven paarden te bemachtigen. Het nogal verwarde verslag – de geografische positie van het gebied moet raadselachtig geweest zijn voor Evliya – bevat ook een aparte beschrijving van Amsterdam. Het lag aan de kust van de Duitse Zee en was de residentie van de Nederlandse koningen. Toen de Taren hun tenten opsloegen buiten de stad, zagen zij de torens van 170 kloosters ten hemel rijzen terwijl hun meer dan manshoge kruisen blikkerden in de zon. Het Koninklijke paleis was zo schitterend verfraaid dat hun ogen werden verblind door de glans van zijn daken, koepels en erkerramen. De stad was een onneembare vesting omgeven door dikke muren en hoge torens, bemand door 200.000 ‘geweerschietende’ Hollanders. Niettemin vluchtte een deel van haar bewoners, bevreesd voor de zwaarden der islamitische soldaten, op boten op zee en wisten de moslims 300 gevangenen te maken. Twee jaar later, in 1665, reisde hij weer naar noord-

west Europa, zo suggereert hij, deze keer in het gezelschap van drie vrienden, vier bedienden, een Spaanse gezant, en 7000 soldaten, maar deed blijkbaar Nederland nu niet aan – deze expeditie is verder niet beschreven.²⁴²

Evliya Çelebi staat bekend als een fantast, hoewel onderzoek heeft uitgewezen dat veel van wat hij schrijft wel degelijk op waarheid berustte. Kortom een interessante bron voor historici! Zijn onwaarschijnlijke verhalen, waaruit ik zojuist twee passages aanhaalde, duiden erop dat hij nooit in Nederland geweest is. Niettemin kan men nooit helemaal zeker zijn. Evliya geeft een nogal fantastische beschrijving van Wenen, dat hij in het gezantschap van een Osmaanse pasja bezocht zou hebben. Geleerden twijfelden aan het realiteitsgehalte van dit verhaal, totdat de historicus Karl Teply, zo’n dertig jaar geleden, zijn naam tegenkwam op een lijst van de ambassadeleden in het *Hofkammerarchiv*.²⁴³

Ook als hij ooit in Amsterdam geweest zou zijn, dan nog blijft het resultaat aan de Osmaanse kant mager – en mogen we blij zijn met onze schrijvende verkenner van de Oriënt!

De Turk in Nederland.

242. Jan Schmidt, ‘Evliya Çelebi in the Netherlands’, nog ongepubliceerd.

243. Karl Teply, ‘Evliya Çelebi in Wien’, in *Der Islam* 552 (1975), 125-131.

Hans Theunissen

TURKS IN NEEDER- LAND

3

Inleiding

De geschiedenis van de bestudering van de Turkse taal en cultuur in Nederland is een onderbelicht en daardoor relatief onbekend aspect van vierhonderd jaar Nederlands-Turkse relaties. Toch bestaat er tussen de academische belangstelling voor het Turks in Nederland en de Nederlandse betrekkingen met het Osmaanse Rijk een duidelijke relatie die teruggaat tot de 17^e eeuw. In de 17^e eeuw bestudeerde men vooral de ‘Oosterse talen’ in zijn algemeenheid (oriëntalistiek); er was nog geen sprake van verschillende vakgebieden als de turkologie, arabistiek en iranistiek. Van de Oosterse talen waren in die begintijd het Hebreeuws en het Arabisch het belangrijkste. Het Hebreeuws was de taal van de Bijbel en het Arabisch die van de Koran. Mede daarom hadden in het begin vooral theologen belangstelling voor de bestudering van de Oosterse talen. In bepaalde periodes stond de bestudering van de Oosterse talen zelfs geheel in dienst van de theologie. Het Osmaans-Turks was vanuit Nederlands oogpunt vooral de taal van een staat – de rijkstaat van het Osmaanse Rijk – maar niet de belangrijkste religieuze of cultuurtaal van de islamitische wereld, ook al heerste het Osmaanse Rijk over grote delen van die wereld. Die positie was weggelegd voor het Arabisch, dat overigens ook in het Osmaanse Rijk een belangrijke taal was, in het bijzonder voor godsdienst, rechtspraak en wetenschappen. Daarnaast was het Arabisch de voertaal in de Arabische provincies van het Osmaanse Rijk. Een andere belangrijke cultuurtaal van de islamitische wereld – het Perzisch – speelde in het Osmaanse Rijk ook een invloedrijke rol, met name op het gebied van de literatuur. De nadruk op Hebreeuws en Arabisch en de religieuze motivatie voor de bestudering van de Oosterse talen, zorgde er voor dat de bestudering van het Turks in Nederland vaak bijzaak was. Toch heeft de studie van de Turkse taal en cultuur zich in de loop der eeuwen tot een volwaardige academische traditie ontwikkeld en heeft Nederland op het gebied van *Turkish Studies* een internationale reputatie verworven.

In den beginne

De val van Constantinopel in 1453 bracht een grote schok teweeg in het christelijke Europa. Het laatste christelijke bastion op de grens van Europa en Azië was definitief in handen gevallen van een nieuw islamitisch imperium: het Osmaanse Rijk. Een paar honderd jaar eerder had zich al een gewelddadige confrontatie afgespeeld tussen christenen en moslims. De Kruistochten hadden het christelijke Europa echter slechts tijdelijke successen gebracht in zijn strijd tegen de moslims die het Heilige Land veroverd hadden. De opkomst van het Osmaanse Rijk confronteerde het christelijke Europa opnieuw met een machtige islamitische staat met een actieve expansiepolitiek. Omstreeks het midden van de 14^e eeuw veroverde het Osmaanse vorstendom voor het eerst gebieden in Europa. In de 15^e eeuw werden grote delen van de Balkan Osmaans. Het christelijke Europa reageerde met nieuwe Kruistochten die de Osmaanse opmars echter niet konden stoppen. In de 16^e eeuw bereikten de Osmanen het hart van Europa: Hongarije werd grotendeels veroverd en in 1529 stonden de Osmaanse legers onder leiding van Sultan Süleyman voor de poorten van Wenen. Een golf van angst en haat spoelde door Europa. Deze haat concentreerde zich op de islam, de godsdienst van de Osmaanse Turken. In christelijke ogen was de islam ketterij en waren moslims afvalligen. Mede door het ‘Osmaanse gevaar’ onstond er in intellectuele, met name theologische, kringen belangstelling voor de bestudering van de islam en om meer van de

islam te weten te komen, ging men het Arabisch bestuderen. De interesse voor de bestudering van het Arabisch begon aan het einde van de 15^e eeuw in Spanje in het kader van de bekeringsactiviteiten van de katholieke geestelijkheid onder de grote Moorse minderheid. Ook in Italië speelde de kerk een voortrekkersrol. Geloofspropaganda onder moslims en de pogingen van de pausen alle christenen in het Midden-Oosten onder leiding van de kerk van Rome te verenigen, leidden tot een bloei van de studie van het Arabisch. Het beleid was overigens selectief. Enerzijds stimuleerden de pausen de publicatie van teksten (met name Bijbelteksten) in het Arabisch ten behoeve van de geloofspropaganda in de islamitische wereld, anderzijds verboden zij de publicatie van een Koranvertaling in het Latijn. Moslims mochten wel de Bijbel lezen, maar christenen niet de Koran. Er was dus veelal geen sprake van een echt diepgaande interesse voor het Arabisch en de islam. Men bestudeerde het Arabisch vooral om ‘de vijand beter te kunnen bestrijden’. In Frankrijk was de situatie anders. Daar waren het vooral diplomatieke contacten die zorgden voor belangstelling voor het Arabisch en de islam. De politieke toenadering tussen de Franse koning Frans I en de Osmaanse sultan Süleyman leidde zelfs tot een bondgenootschap tussen Fransen en Osmanen in 1535. Politiek en wetenschap gingen hand in hand. In het gevolg van Franse ambassadeurs gingen geleerden mee naar het Osmaanse Rijk voor studie en het verzamelen van handschriften. Een van deze geleerden was Guillaume Postel (1516-1581), die diverse reizen door het Osmaanse Rijk maakte. Hij hield zich vooral bezig met de bestudering van het Arabisch en de islam en werd in 1539 hoogleraar wiskunde en Arabisch aan het *Collège de France*. Hij publiceerde onder andere een beknopte grammatica van het Arabisch en een werk over de islam getiteld *De la république des Turcs* (Poitiers 1560). Po-

Fatih Sultan Mehmed als
aanvoerder bij de verovering
van Constantnopol in
Panorama 1453

- W. M. C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland* (proefschrift Utrecht 1931), Utrecht 1932, 4-36; F. de Nave (red.), *Philologia Arabica. Arabische studiën en drukken in de Nederlanden in de 16^e en de 17^e eeuw*, tent. cat, Antwerpen 1986, CXIII-CXIX, 3-9 en 59-105; J. Fück, *Die arabischen Studiën in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955, 1-47; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. De vroege voorgeschiedenis’, *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 4/1 (2008), 64-75, 64-68.
- Voor het Leidse filiaal van Plantijn zie E. van Gulik, ‘Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1585-1619)’, in Th. H. Lunsingh Scheurleer en G. H. M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 367-393. Voor Raphelengius zie Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 36-45; J. Brugman en F. Schröder, *Arabic Studies in the Netherlands*, Leiden 1979, 3; J. Brugman, ‘Arabic Scholarship’, in Lunsingh Scheurleer en Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, 203-215, 203; Fück, *Die arabischen Studiën*, 57; De Nave, *Philologia Arabica*, 106-108 en 124-135; en Van Leeuwen en Vrolijk, *De vroege voorgeschiedenis*, 68.
- Zie hiervoor *The Arabic type specimen of Franciscus Raphelengius’ s Plantinian Printing Office (1595). A facsimile with an introduction by John A. Lane, and a catalogue by R. Breugelmans & Jan Just Witkam of a Raphelengius exhibition at the University Library Leiden* (= Kleine publikaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 26), Leiden 1997.
- Voor Leunclavius zie F. Babinger, ‘Die türkischen Studiën in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls’, in *Die Welt des Islams*, 7 (1919), 103-129, 108; C. Göllner, *Turcica: Die europaischen Türkendrucke des XVI.*

stel had veel contacten met geleerden in het buitenland, onder andere met de protestant Theodorus Bibliander (1504-1564) uit Basel, die in 1543 de eerste Koranvertaling publiceerde. Postel’s invloed reikte tot in de Nederlanden, waar aan het einde van de 16^e eeuw ook een begin gemaakt werd met de bestudering van het Arabisch.¹

De eerste universiteit van de Noordelijke Nederlanden werd in 1575 in Leiden opgericht. De Leidse universiteit moet beschouwd worden als de bakermat van de studie van de Oosterse talen en culturen in Nederland. De ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse oriëntalistiek is nauw verbonden met Franciscus Raphelengius (Frans van Ravelingen, 1539-1597). Raphelengius kwam in 1585 in opdracht van zijn schoonvader Christoffel Plantijn, de Antwerpse drukker en uitgever, naar Leiden om het daar nieuw geopende filiaal van de uitgeverij Plantijn (Officina Plantiniana) te leiden. Al in 1586 werd hij benoemd tot hoogleraar in het Hebreeuws, een functie die hij vervulde tot zijn dood in 1597. Hij hield zich in Leiden ook bezig met de studie van het Arabisch. Raphelengius was daarmee begonnen op advies van Guillaume Postel en kan daarom beschouwd worden als de pionier van de bestudering van de Oosterse talen en met name van het Hebreeuws en Arabisch in Nederland.²

Een grote stimulans kreeg de studie van het Arabisch met de komst van Josephus Justus Scaliger (1540-1609). In 1593 werd deze van oorsprong Franse classicus in Leiden benoemd tot hoogleraar in de Romeinse geschiedenis en antiquiteiten. Hij had in 1562 Arabisch gestudeerd bij Guillaume Postel. Scaliger was een groot stimulator van de studie van het Arabisch. Op zijn aanraden liet Raphelengius Arabische lettertypen vervaardigen zodat men in Leiden Arabische teksten kon drukken en uitgeven.³ Scaliger hechte grote waarde aan kennis van het Osmaans-Turks als sleutel tot het Arabisch. Volgens hem zouden ook Europese geleerden veel profijt kunnen hebben van Osmaanse handboeken; de Osmanen waren immers door hun eeuwenlange studie de beste studenten van het Arabisch. Als historicus bestudeerde Scaliger ook de geschiedenis van het Osmaanse Rijk. Hij gebruikte daarvoor onder andere de werken van de Duitser Johannes Leunclavius (Hans Lewenklaus). Leunclavius was de eerste Europeaan die voor zijn geschiedenis van het Osmaanse Rijk gebruik had gemaakt van Osmaans-Turks bronnenmateriaal. Hij kan daarom beschouwd worden als de grondlegger van de Turkse studiën in Europa.⁴ Scaliger onderkende het belang van het gebruik van dergelijke bronnen door Leunclavius en roemde hem dan ook als ‘le meilleur qui ait escrit des Turcs.’⁵ Scaliger schijnt zelf ook bronnen in het Osmaans-Turks geraadpleegd te hebben.⁶ In hoeverre hij echter daadwerkelijk Osmaans-Turks kende, is onbekend.

Jahrhunderts, II. Band, MDU-MDC, Boekarest en Baden-Baden 1968, nrs. 1828, 1867-1868, 1876 en 2044-1046; en C. Göllner, *Turcica: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert, III. Band*, Boekarest en Baden-Baden 1978, 248-249.

5. Uitspraak van Scaliger geciteerd in Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 6.

6. A. H. de Groot, *De betekenis van de Nederlandse ambassade bij de*

Verheven Porte voor de studie van het Turks in de 17de en 18de eeuw (= Uitgaven van het Oosters Genootschap in Nederland 9), Leiden 1979, 27. Voor Scaliger zie verder Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 45-51; Brugman, *Arabic Studies*, 4-5; Brugman, *Arabic Scholarship*, 203; Fück, *Die arabischen Studiën*, 47-53; De Nave, *Philologia Arabica*, 107-108 en 116-123; A. T. Grafton, *Joseph Scaliger: a Study in the History of*

Classical Scholarship, 2 vols., Oxford 1983-1993; A.T. Grafton en H.J. de Jonge, *Joseph Scaliger: a Biography 1850-1993*, Leiden 1993; Van Leeuwen en Vrolijk, *De vroege voorgeschiedenis*, 68-74; en A. Vrolijk en K. van Ommen (red.), ‘*All my Books in Foreign Tongues*’. *Scaliger’s Oriental Legacy in Leiden 1609-2009. Catalogue of an exhibition on the quartercentenary of Scaliger’s death, 21 January 2009*, Leiden 2009.

Gouden Eeuw

Om de studie van het Arabisch aan de Leidse universiteit een steviger basis te geven, zorgde Scaliger ervoor dat de Poolse oriëntalist Phillipus Ferdinandus in 1599 voor drie jaar werd aangesteld als docent Arabisch. Deze stierf echter al in 1601. Aangezien het in die tijd moeilijk was een opvolger te vinden, bleef de positie lange tijd vacant. Pas in 1612 werd bij wijze van tijdelijke oplossing Jan Theunisz (Johannes Anthonides) benoemd tot docent. In 1613 werd Thomas Erpenius (Thomas van Erpe, 1584-1624) benoemd tot hoogleraar in de Oosterse talen (met uitzondering van het Hebreeuws). Erpenius had van 1602 tot 1608 in Leiden klassieke literatuur, filosofie en theologie gestudeerd, onder andere bij Scaliger. Na zijn studie ging hij naar Engeland waar hij zijn eerste onderricht in het Arabisch kreeg. In 1609 vertrok hij uit Engeland naar Parijs waar hij zijn studie voortzette. Hij vond een leermeester in de Egyptische christen Yusuf Abu Daqan (Josephus Barbatus). In Parijs werd Erpenius ook geholpen door Isaac Casaubon, een van de belangrijkste geleerden op het gebied van het Grieks in die tijd en bibliothecaris van de Franse koning. Casaubon moedigde Erpenius aan een grammatica van het Arabisch te schrijven. Deze *Grammatica Arabica quinque Libris methodice explicata a Thoma Erpenio* (Leiden 1613) zou tot in de 19^e eeuw de beste en meest gebruikte, in het Latijn geschreven grammatica van het Arabisch blijven. Casaubon bracht Erpenius in 1612 onder de aandacht van de bestuurders van de universiteit in Leiden en beval hem aan voor de functie van hoogleraar Arabisch. Na een reis naar onder meer Venetië waar Erpenius Osmaans-Turks leerde, keerde hij terug naar Nederland en werd hij in Leiden hoogleraar Arabisch.⁷

Uit zijn inaugurele rede valt goed op te maken welke argumenten indertijd aangevoerd werden om de oprichting van een leerstoel Arabisch te rechtvaardigen. Allereerst wees Erpenius op het politieke en commerciële belang van kennis van het Arabisch en andere Oosterse talen. Hiermee refereerde hij duidelijk naar de directe politieke contacten tussen Nederland en islamitische staten als het Osmaanse Rijk, waarmee Nederland sinds 1612 diplomatieke contacten onderhield. Bij deze relaties speelde handel een belangrijke rol. Sinds het einde van de 16^e eeuw was de Nederlandse handel met islamitische landen snel toegenomen. De Verenigde Oostindische Compagnie (VOC, opgericht in 1602) breidde haar handelsactiviteiten uit tot in Yemen en de gebieden langs de Perzische Golf. Daarnaast kwam ook de handel op de Levant (het Osmaanse Rijk) op gang. Erpenius bracht in dit verband naar voren dat het Arabisch ‘wijd en zijd in het Oosten is verbreid niet alleen onder de Mohammedanen, maar ook onder de Joden en Oostersche Christenen, waarbij nog komt, dat zij ook in landen als Turkije of Perzië, waar het Turksch of het Perzisch weliswaar de landstaal is, algemeen wordt verstaan.’⁸ Hoe belangrijk dit praktische nut was, blijkt ook uit het feit dat Erpenius vlak voor zijn dood in 1624 voor een salaris van 150 gulden per jaar benoemd werd tot de officiële vertaler van de Staten-Generaal. Hij had toen inmiddels al ruim tien jaar zijn diensten als vertaler gratis ter beschikking van de Nederlandse bestuurders gesteld. Tot de documenten die hij voor de Staten-Generaal vertaalde, behoorden stukken in het Osmaans-Turks die afkomstig waren van de Osmaanse autoriteiten in Istanbul. Hieruit blijkt duidelijk dat er in Nederland een relatie bestond tussen het aangaan van diplomatieke en handelsrelaties met islamitische staten als het Osmaanse Rijk en de bestudering van de belangrijke talen van die staten.

- Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 51-72; Brugman, *Arabic Studies*, 3-8; Brugman, *Arabic Scholarship*, 203; De Nave, *Philologia Arabica*, 108 en 135-138; Jan Schmidt, ‘An Ostrich Egg for Golius. The Heyman Papers Preserved in the Leiden and Manchester University Libraries and Early-Modern Contacts between the Netherlands and the Middle East’, in *The Joys of Philology. Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, (= *Analecta Isiana LX*), Istanbul 2002, 9-74, 13-18; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. Thomas Erpenius en Jacob Golius’, *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 4/2 (2008), 54-67, 54-60.
- Uit Erpenius' *Oratio de lingua Arabica* geciteerd in Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 75. De vertaling is van Juynboll.

In zijn toespraak benadrukte Erpenius verder het nut van de studie van het Arabisch voor de bestudering van wetenschappen als wiskunde, medicijnen, geografie en geschiedenis. Op deze gebieden hadden geleerden uit het islamitische cultuurgebied in de Middeleeuwen belangrijke werken in het Arabisch geproduceerd, die ook in de 17e eeuw voor veel Europese geleerden van groot nut waren. Het Arabisch was bovendien belangrijk voor een betere kennis van Bijbelse talen als het Hebreeuws en dus ook voor de theologie. Erpenius was verder van mening dat kennis van het Arabisch onmisbaar was bij het bekeren van de ‘ongelovige moslims’ tot het christendom. Ook bij protestanten speelden religieuze factoren (waaronder bekeringsdrang) dus een belangrijke rol als motivatie voor de bestudering van het Arabisch.

Wanneer Erpenius spreekt over de wetenschapbeoefening bij de Arabieren stelt hij dat ‘de Turken wier heerschappij drie honderd jaar geleden begon en die, nadat zij tot de godsdienst van de Arabieren overgegaan waren, zich tegen hen keerden en een deel van hun gebieden veroverden, ver verwijderd waren van de wetenschapsbeoefening. De Arabieren daarentegen, wier koninkrijk zeven eeuwen duurde en gedurende lange tijd bloeide over een groot deel van Azië, Afrika en Europa, waren niet alleen ijvere beoefenaars van de studie van Mars, maar ook van die van Minerva.’⁹ Het is opvallend dat Erpenius wel op een positieve manier over de Arabieren sprak, maar dat zijn mening over de Turken uitgesproken negatief was. In zijn ijver zijn publiek te overtuigen van het belang van de studie van het Arabisch zette hij zich duidelijk af tegen die Turken, die in die tijd golden als wrede barbaren. Blijkbaar hadden de ideeën van geleerden over het belang van het Arabisch zich in die tijd al zo ver kunnen ontwikkelen dat het mogelijk was hier in positieve bewoordingen over te spreken. Hun opvattingen over de Turken weken echter niet veel af van de, in die tijd onder de gewone bevolking gangbare, negatieve opvattingen. Deze vooroordelen werden levend gehouden met verhalen over de gruweldaden van de Osmaanse Turken die in talloze pamfletten en boeken gepubliceerd werden. De voornaamste reden voor dat negatieve beeld van de Turk in Nederland was dat de Osmanen, in tegenstelling tot de Arabieren, in die tijd als een directe bedreiging voor het christelijke Europa gezien werden. Erpenius bezat waarschijnlijk een passieve kennis van het Osmaans-Turks, die echter wel voldoende was om (ongetwijfeld met enige moeite) Osmaanse documenten voor de Staten-Generaal te vertalen. Zijn interesse ging echter vooral uit naar de studie van het Arabisch, op welk gebied hij tot de belangrijkste geleerden van de 17e eeuw gerekend kan worden.¹⁰

Erpenius werd in 1625 opgevolgd door zijn leerling Jacobus Golius (Jakob Gool, 1596-1667). Golius was in 1612 begonnen met zijn studie in Leiden. Hij studeerde eerst geneeskunde, wiskunde en astronomie; vanaf 1616 hield hij zich ook bezig met Oosterse talen en volgde hij colleges bij Erpenius. Van 1622 tot 1624 verbleef hij in Marokko. Kort na zijn terugkeer stierf zijn leermeester Erpenius en werd hij tot zijn opvolger benoemd. Voordat hij ging doceren, wilde hij echter eerst een reis naar het Midden-Oosten maken om zijn praktische kennis van de Oosterse talen te verbeteren. Hij werd aangesteld als kanselier van Cornelis Witsen, de nieuwe Nederlandse consul in Aleppo, dat in die tijd een van de belangrijkste handelsplaatsen van het Osmaanse Rijk was. In 1627 verhuisde hij van Aleppo naar Istanbul, waar hij zijn intrek nam bij de Nederlandse ambassadeur Cornelis Haga. In Istanbul hield hij zich intensief

bezig met de bestudering van historische, geografische en wiskundige werken. Verder bracht hij een omvangrijke en kostbare verzameling Arabische, Perzische en Osmaans-Turkse handschriften bijeen, die hij in 1629 bij zijn terugkeer naar Nederland meenam. Bij zijn thuiskomst werd hij tevens benoemd tot hoogleraar wiskunde, als opvolger van de beroemde Willibrordus Snellius. Na zijn reis naar het Osmaanse Rijk heeft Golius zich blijvend bezig gehouden met het Turks. Zo voerde hij Turks in als hulpvak bij het Arabisch. Hij kan daarom beschouwd worden als de eerste oriëntalist die colleges Turks gaf op een Nederlandse universiteit.¹¹ In 1642 bood een Iraniër met de Turkse naam Hakverdi zijn diensten als kopiïst aan. Golius nam hem in dienst, liet hem een aantal handschriften kopiëren en maakte van zijn hulp gebruik bij zijn studie van het Turks en Perzisch waar hij zich in die tijd met grote ijver op toeleigde. In dezelfde jaren nam Golius nog een andere kopiïst in dienst. Deze Niqulaws bin Butrus al-Halabi (Nicolaus Petri uit Aleppo) was in 1642 met de Duitser Christianus Ravius uit Istanbul naar Nederland gekomen. Toen Ravius hem geen werk en dus inkomen kon verschaffen, trad Petri in dienst bij Golius; in 1647 keerde hij terug naar Istanbul. Een aantal jaren later, in 1657, stelde Golius nog een keer een kopiïst aan. Dit maal was het een Armeniër genaamd Sjahin bin Kandi, die voor Golius een aantal handschriften ‘speciaalijk een van de voornaemste historien van het Osmanische huijs ofte Turcksche rijk’¹² kopieerde. Golius’ belangrijkste bijdrage aan de studie van het Arabisch is zijn *Lexicon Arabico-Latinum* (Leiden 1653). Dit woordenboek was net als Erpenius’ grammatica lange tijd een standaardwerk. Golius stelde ook nog een Perzisch-Latijns en een Turks-Latijns woordenboek samen. Het laatste is echter nooit uitgegeven. Net als Erpenius heeft ook Golius met zijn publicaties veel bijgedragen aan de grote reputatie die Nederland in de 17e eeuw had op het gebied van de bestudering van de Oosterse talen, met name het Arabisch. Ook zijn kennis van het Turks moet redelijk goed geweest zijn, want voor de samenstelling van zijn eigen woordenboeken heeft hij ook gebruik gemaakt van Arabisch-Turkse woordenboeken.¹³

De studie van de Oosterse talen in Nederland beperkte zich niet tot Leiden. Ook aan de universiteit van Utrecht, die in 1636 uit de Illustre School was voortgekomen, werden Oosterse talen gedoceerd. Gisbertus Voetius (Gijsbrecht Voet, 1589-1676), hoogleraar theologie, was hiermee belast. In 1644 werd voor het eerst een oriëntalist aangetrokken om onderwijs te geven aan de Utrechtse academie. Dit was Christianus Ravius (Christian Rau, 1613-1677) die in 1638 naar Leiden was gekomen, maar nog in datzelfde jaar voor de voortzetting van zijn studie naar Istanbul vertrok. Tijdens zijn verblijf daar verzamelde hij een aantal Arabische, Perzische en Osmaans-Turkse handschriften. Enige daarvan schijnt hij van Osmaanse geleerden ‘geleend’ te hebben... In 1642 keerde hij na veel omzwervingen terug naar Nederland en probeerde hij hier werk te vinden. Eerst bood hij zijn diensten aan als docent Perzisch bij de universiteit van Leiden. Daarna probeerde hij het in Utrecht. Ter ondersteuning van zijn sollicitatie schonk hij de bibliotheek van de universiteit een aantal Oosterse handschriften. In 1644 kreeg hij in ruil voor de handschriften toestemming om voor een periode van twee jaar Oosterse talen te doceren in Utrecht. Een jaar later verhuisde hij evenwel naar Amsterdam om daar zijn werkzaamheden voort te zetten. Nicolaus Petri, die in 1642 met Ravius naar Nederland gekomen was (maar geen werk van hem had gekregen), had geen hoge dunk van Ravius’ kennis van het Hebreeuws, Arabisch

9. Uit Erpenius’ rede geciteerd in Brugman, *Arabic Studies*, 9. De vertaling uit het Latijn in het Engels is van Brugman, de vertaling in het Nederlands van de auteur.

10. Voor Erpenius zie Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 59-118; Brugman, *Arabic Studies*, 4-10; Brugman, *Arabic Scholarship*, 203-211; Fück, *Die arabischen Studiën*, 59-73; en De Nave, *Philologia Arabica*, 108-109 en 139-169; Schmidt, *An Ostrich Egg for Golius*, 13-18 en Van Leeuwen en Vrolijk, *Thomas Erpenius en Jacob Golius*, 54-60.

11. De Groot, *Studie van het Turks*, 33: ‘Dank zij de colleges van Jacobus Golius kon men dus sinds 1629 Turks studeren te Leiden als voorbereiding op een verblijf in de Levant bijvoorbeeld.’

12. Geciteerd uit M. Th. Houtsmā, ‘Uit de oostersche correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner: Eene bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Oostersche letteren in Nederland’, in *Letterkundige Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 17, Amsterdam 1888, 1-116, 66. Voor deze correspondentie zie verder Schmidt, *An Ostrich Egg for Golius*, 9-74.

13. Voor Golius zie Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 119-183; Brugman, *Arabic Studies*, 10-21; Brugman, *Arabic Scholarship*, 210-214; Fück, *Die arabischen Studiën*, 79-84; De Nave, *Philologia Arabica*, 108-109 en 169-180; J. J. Witkam, *Jacobus Golius (1596-1667) en zijn handschriften* (= Uitgaven van het Oosters Genootschap in Nederland 10), Leiden 1980; Schmidt, *An Ostrich Egg for Golius*, 19-59; J. Schmidt, ‘Between Author and Library Shelf: the Intriguing History of Some Middle Eastern Manuscripts Acquired by Public Collections in the Netherlands Prior to 1800’, in A. Hamilton, M. H. van de Boogert en B. Westerweel (red.), *The Republic of Letters and the Levant*, Leiden 2005, 27-51, 35-36; en Van Leeuwen en Vrolijk, *Thomas Erpenius en Jacob Golius*, 60-66.

14. Voor Voetius en Ravius zie Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 185-241; De Nave, *Philologia Arabica*, 184-195; T. Goudriaan, 'Een bescheiden onderkomen': *Historisch overzicht van de studie van de Oosterse talen en kulturen aan de Rijksuniversiteit Utrecht*, Utrecht 1981, 8-11; Schmidt, *An Ostrich Egg for Golius*, 42-51; en Schmidt, *Between Author and Library Shelf*, 35-36.

en Perzisch. In een brief uit 1643 aan Golius schreef hij dan ook dat Ravius deze talen niet beheerste en uitsluitend geïnteresseerd was in geld en status. Dit heeft er waarschijnlijk toe geleid dat hij nergens een vaste aanstelling heeft gekregen, zodat hij in 1647 Nederland weer verliet. Ravius kende wel Turks, hetgeen ook blijkt uit de aantekeningen die hij gemaakt heeft in een Osmaans handschrift (een van zijn schenkingen) dat zich in de universiteitsbibliotheek van Utrecht bevindt.¹⁴

Handschriften

De grote reputatie die de Leidse universiteit in de tijd van Erpenius en Golius had op het gebied van de Oosterse talen, deed veel buitenlandse studenten besluiten naar Leiden te komen voor hun studie. Een van deze studenten was Levinus Warnerus (Levinus Warner, 1619-1665). Warner was van oorsprong een Duitser uit Lippe, die in 1638 naar Leiden kwam om bij Golius te studeren. Op aanraden van Golius besloot hij, na zijn afstuderen in 1644, naar Istanbul te gaan om daar zijn studie voort te zetten. Hij deed dus hetzelfde wat zijn leermeester in de jaren 1620 gedaan had: na zijn academische vorming ging hij naar het Osmaanse Rijk om daar zijn scholing te voltooien. Warner nam in Istanbul zijn intrek bij de Nederlandse handelaar Nicolo Gijsbrecht (Ghisbrecht). Toen in 1647 kort achter elkaar Hendrik Cops en Theodoor Kroll – de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Istanbul – overleden, begon Warner nieuwsbrieven naar de Staten-Generaal te sturen, ongetwijfeld in de hoop de vacante positie te kunnen verkrijgen. Toch werd niet hij, maar Nicolo Gijsbrecht benoemd tot resident. Warner maakte zich echter verdienstelijk als zijn dragoman (tolk-vertaler) en adviseur. Ook hier trad Warner dus in de voetsporen van zijn leermeester Golius die eveneens een diplomatieke functie in Istanbul gecombineerd had met die van geleerde.

Aan de universiteit in Leiden was inmiddels de positie van hoogleraar Hebreeuws vrij gekomen. Mede op advies van Golius deden de bestuurders van de universiteit een poging Warner voor deze post te winnen. Ondanks het vooruitzicht van een hoogleraarschap keerde Warner niet terug naar Nederland. Toen in 1654 Nicolo Gijsbrecht stierf, werd Warner eerst aangesteld als Nederlands zaakgelastigde en in 1657 als resident. Over Warner's verdiensten als diplomaat lopen de meningen uiteen. Vast staat in ieder geval dat hij ondanks zijn inspanningen diverse malen in grote problemen kwam. Als Nederlands resident had Warner recht op een bepaald gedeelte van de consulaatsgelden die Nederlandse handelaren betaalden als bijdrage in de kosten van de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging in het Osmaanse Rijk. De hoogte van deze zogenaamde emolumenten was echter aanzienlijk teruggelopen nadat er een Nederlands consultaat was geopend in Izmir dat in de 17^e eeuw uitgroeide tot een van de belangrijkste handelssteden van het Osmaanse Rijk. Tussen Michiel du Mortier, de Nederlandse consul in Izmir, en Warner als Nederlands resident in Istanbul, ontbrandde een felle ruzie over de verdeling van deze emolumenten. Een oplossing van het conflict werd pas bereikt na bemiddeling door Golius in Leiden.

Meer succes had Warner met zijn wetenschappelijke activiteiten. Deze bestonden hoofdzakelijk uit het aanleggen van een collectie Arabische, Perzische en Osmaans-Turkse handschriften. Deze unieke verzameling van meer dan 1000 handschriften, waaronder een aantal uiterst zeldzame, zou na Warners dood overgebracht worden naar Leiden en daar de basis vormen van de collectie Oosterse handschriften

van de universiteitsbibliotheek die tegenwoordig wereldberoemd is. Zijn interesse voor handschriften trok ook de aandacht van anderen, waaronder die van zijn opponent Michiel du Mortier in Izmir. Du Mortier beklaagde zich over het feit dat Warner ‘hebbende alreets veel duysenden besteedt in Turcksche, Arabische en Persiaensche boucken ende andere curiositeyten, daer sijn meeste werck van schijnt te maecken, [...] moetende de commercie en ick hierdoor merckelyck coomen te lyden.’¹⁵ Een goed voorbeeld van het (nog steeds actuele) spanningsveld tussen commercie en wetenschap die in dit geval een rol speelden in het conflict tussen twee Nederlandse ‘diplomaten’ in het Osmaanse Rijk. In Istanbul publiceerde Warner niet meer; hij hield zich echter intensief bezig met zijn handschriften. Daarnaast zette hij zich in voor de publicatie van een Turkse vertaling van de Bijbel. De vertaalwerkzaamheden van de joodse dragoman Yahya bin Ishak (Haki) leverden in 1661 een eerste proefvertaling op die echter door Warner werd afgekeurd. Daarna werd het vertaalwerk overgenomen door de voormalige hoofd-dragoman van Sultan Mehmed IV. Deze Ali Bey (Ali Ufki), van oorsprong een Pool met de naam Wojciech Bobowski, begon in 1662 met een vertaling van het Nieuwe Testament die in 1664 voltooid was. Deze proefvertaling werd door Golius en zijn assistent Sjahin bin Kandi beoordeeld. Zij oordeelden dat de vertaling te veel volks Turks bevatte en daarom verbeterd moest worden. In 1665 stierf Warner, niet lang daarna overleden ook Golius en een aantal andere betrokkenen en als gevolg daarvan liep project vast. Uiteindelijk werd de eerste Turkse vertaling van de volledige Bijbel pas in 1827 in Parijs gepubliceerd.¹⁶ Ondanks herhaalde pogingen van de universiteit in Leiden om Warner terug te halen, is hij nooit naar Nederland teruggekeerd. De gedoodverfde opvolger van Golius overleed in 1665 op zesenvoertigjarige leeftijd in zijn geliefde Istanbul. Hoewel hij nooit in Nederland heeft gedoceerd en ook weinig heeft gepubliceerd, heeft hij door zijn handschriftencollectie aan de bibliotheek van de universiteit in Leiden na te laten, een belangrijke bijdrage geleverd aan de (latere) Nederlandse oriëntalistiek. Het bijeenbrengen van een collectie Oosterse handschriften was vanaf het begin van de oriëntalistiek in Nederland een van de belangrijkste bezigheden van geleerden omdat die handschriften een belangrijke bron van informatie en kennis vormden. Warner was niet de eerste – ook Golius had handschriften bijeengebracht – maar de collectie van Warner vormde wel de echte basis van de collectie Oosterse handschriften van de universiteitsbibliotheek in Leiden en daarmee ook het begin van de traditie van het collectioneren op dit gebied.¹⁷ Tevens werd daarmee indirect de basis gelegd voor de Oosterse filologie waarbij primaire bronnen in de vorm van (hand)geschreven teksten in Oosterse talen een centrale rol spelen. De wetenschappelijke (filologische) bestudering van die handschriften begon echter pas aan het einde van de 19^e eeuw op gang te komen. Warner's handschriften hebben dus ruim twee eeuwen vrijwel ongebruikt in de bibliotheek gelegen. Dat gold ook, of misschien wel vooral, voor zijn Osmaans-Turkse handschriften.

Status van het Turks

Internationaal gezien nam de Nederlandse oriëntalistiek in de 17^e eeuw een vooraanstaande plaats in. Erpenius en Golius hadden de studie van de Oosterse talen, met name die het Arabisch, op een hoog niveau gebracht. De academische belangstelling voor het Turks was in die tijd echter gering. De oriëntalist Houtsma (1851-1943) vatte

 15. Uitspraak van Mortier geciteerd in Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 227. 16. Voor de Turkse vertaling van de Bijbel zie G. W. J. Drewes, ‘The Legatum Warnerianum of Leiden University Library’, in *Levinus Warner and his Legacy*, Leiden 1970, 1-31, 12-13; B. Flemming, ‘Zwei türkische Bibelhandschriften in Leiden als mittelosmanische Sprachdenkmäler’, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76 (1986), 111-118; M. E. H. N. Mout, ‘Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw’, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978), 576-607, 599-605; M. E. H. N. Mout, ‘Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert’, *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, 14 (1988), 72-84; H. Neudecker, *The Turkish Bible Translation by Yahya bin 'Ishaq, also called Haki (1659)*, Leiden 1994; H. Neudecker, ‘Wojciech Bobowski and his Turkish grammar (1666): A dragoman and musician at the court of Sultan Mehmed IV’, *Dutch Studies on Near Eastern Languages and Literatures*, 2/2 (1996), 169-192; H. Neudecker, ‘A 17th-Century Jew Demanding His Due’, in J. Schmidt (red.), *Essays in Honour of Barbara Flemming*, 2 (= Journal of Turkish Studies 26/1), Harvard 2002, 155-158; and B. G. Privratsky, *A History of Turkish Bible Translations. Annotated chronology with historical notes and suggestions for further research* (September 2011, Version K): http://historyofturkishbible.wordpress.com/ 17. Voor Warner en zijn handschriftencollectie zie Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 222-234; Brugman, *Arabic Studies*, 19-20; De Nave, *Philologia Arabica*, 180-184; De Groot, *Studie van het Turks*, 33-41; Drewes, *The Legatum Warnerianum*, 1-31; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. Levinus Warner’, *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 4/3 (2008), 79-88.

het als volgt samen: de studie van het Turks droeg in die tijd ‘een bijna uitsluitend praktisch karakter, want voor wetenschappelijke taalstudie had men toenmaals noch lust, noch tijd. Geen tijd, daar de Hoogleraaren in het Oostersch het volhandig genoeg hadden met Hebreeuwsch en Arabisch, waarbij soms nog, gelijk met den beroemden Golius het geval was, de verplichting kwam om de wiskunde te onderwijzen. Maar ook geen lust, omdat men in het Turksch slechts een mengelmoes zag van inlandsche, Perzische en Arabische elementen, en de letterkunde, voorzoover bekend, uitsluitend uit navolgingen van Perzische en Arabische origineelen scheen te bestaan. Hoogstens werd het nog als hulpvak bij de studie dezer talen beoefend, inzoover eenige belangrijke philologische geschriften in het Turksch geschreven waren.’¹⁸ Houtsma’s woorden maken een nadere toelichting over de status van het Turks in het Osmaanse Rijk noodzakelijk. Het Turks was een belangrijke gesproken taal van grote delen van de bevolking in Anatolië en op de Balkan, maar de Osmaanse elite beschouwde dit ‘gewone Turks’ als een onbeschaafde, boerse taal. De Osmaanse elite gebruikte het Osmaans-Turks, een cultuurtaal met als basis Turks, maar verrijkt met talloze Arabische en Perzische elementen (woorden, maar ook grammaticale constructies) die in de loop van de tijd ver af was komen te staan van het gesproken Turks. De gewone (meestal ongeletterde) Turk sprak letterlijk een andere taal en begreep van dit Osmaans meestal niet veel. Het Osmaans-Turks was uitsluitend toegankelijk voor de hoogopgeleide bestuurlijke en administratieve elite van het Rijk, geleerden en onderwijzend personeel. Deze situatie ontging ook Europeanen niet. De Engelse reiziger George Sandys ‘verklaarde’ aan het begin van de 17^e eeuw deze taalsituatie als volgt: ‘De Turkse Tael is een manhaftige Tael, maer pover in haer selven; want oorspronckelyck van de Tartarische Tael zynde, welcke Tartaren behoeftige en onkondige Herders waren, wierdense genootsaeckt hare benamingen van Staet en Ampten van de Persianen t’ ontleenen (op wiens ruinen sy haer grootsheyt bouwden), haer religie (zynde voor desen Heydenen geweest) van de Arabiers.’¹⁹ Ook Lady Mary Wortley Montagu sprak in haar beroemde brieven over het opmerkelijke verschil tussen het op straat gesproken Turks en het Osmaans-Turks dat door de elite gebruikt werd: ‘The vulgar Turk is very different from what is spoke at court, or amongst the people of figure; who always mix so much Arabic and Persian in their discourse, that it may very well be called another language.’²⁰ Het gesproken Turks van de gewone bevolking had dus in het Osmaanse Rijk zelf weinig status en het Osmaans-Turks werd slechts door weinigen beheerst. Uit de woorden van Houtsma (en Sandys) blijkt dat dit Osmaans-Turks door veel Europeanen als een ‘mengelmoes’ werd gezien. Omdat ook de Osmaanse literatuur een slap aftreksel leek te zijn van Arabische en Perzische voorbeelden, ontstond daarmee het idee van een ‘karakterloze’ taal en cultuur die de moeite van het bestuderen niet waard waren.

Het gebrek aan diepgaande wetenschappelijke belangstelling wil overigens niet zeggen dat er in het 16^e- en 17^e-eeuwse Nederland helemaal geen belangstelling was voor het Osmaanse Rijk. Integendeel, bij een groeiend gegoed lezerspubliek ontwikkelde zich interesse voor met name de geschiedenis en de zeden en gewoonten van de bewoners van het Osmaanse Rijk. Nieuwsgierig naar het andere geloof, de andere gewoonten en zeden, en onder de indruk van de grote militaire macht van de Osmanen, kwamen er al snel publicaties die deze behoeften probeerden te bevredigen. Vooral reisbeschrijvingen, werken over de zeden en gewoonten, en zogenaamde kostuum-

boeken mochten zich in een toenemende populariteit verheugen. De militaire dreiging die uitging van de Osmanen in Europa en de gruwelverhalen over de wreedheden van de ‘barbaarse’ Turken leidden dan weliswaar tot een negatief beeld, maar niet geheel onverwacht ging angst ook samen met fascinatie.²¹

In de rest van Europa was de situatie niet heel verschillend. In Duitstalige landen was net zo weinig interesse: ‘Solange der politische Einfluß des Sultans sich bis in das Herz Europas, ja bis vor die Tore Wiens erstreckte, war, vorab in den Ländern deutscher Zunge, die Anteilnahme für die friedlichen Wissenschaften der Osmanen niemals sonderlich wach geworden. Erst als die Übermacht der Pforte gebrochen warund sich igrem Ende näherte, steigerte sich im Abendland das Interesse für das Studium türkischer Sprache und Literatur.’²² Ook in Duitstalige landen bestond dus een directe band tussen de politieke en militaire macht van de Osmanen en de belangstelling voor de wetenschappelijke studie van de Turkse taal en cultuur. Leidde het ‘Osmaanse gevaar’ in de meer populaire pers tot grote aantallen boeken en pamfletten over de Osmanen (de zogenaamde turcica), in de wetenschappelijke wereld verhinderde dit het ontstaan van serieuze interesse. Pas aan het einde van de 17^e eeuw toen, na het mislukte tweede beleg van Wenen (1683), het ‘Osmaanse gevaar’ geweken was, begon in het christelijke Europa, met name in Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk, belangstelling te ontstaan voor de bestudering van het (Osmaans-)Turks. Een duidelijk voorteken hiervoor was de publicatie van het monumentale woordenboek van Franciscus Mesgien von Meninski in de jaren 1680-1687. Zijn *Thesaurus linguarum orientalium* vormt een mijlpaal in de geschiedenis van de bestudering van het Osmaans-Turks. Langzamerhand begon ook de wetenschap zich met de Turkse taal en cultuur bezig te houden.²³ In Nederland daarentegen kwam met de dood van Golius in 1667 een abrupt einde aan de eerste bloeiperiode van de oriëntalistiek.

Zwart gat

Aan het einde van de 17^e en in het begin van de 18^e eeuw maakte de Nederlandse oriëntalistiek een crisis door. Ofschoon Golius veel leerlingen had gehad, waaronder een groot aantal buitenlanders, kon de universiteit in Leiden geen geschikte opvolger voor hem vinden. De positie van hoogleraar in de Oosterse talen bleef zo vele jaren vacant. In 1680 werd Carolus Schaaf benoemd tot lector in het Hebreeuws en andere Oosterse talen. Schaaf hield zich echter voornamelijk bezig met het Syrisch. De situatie in de Nederlandse oriëntalistiek zag er weinig rooskleurig uit. Een lichtpunt in de duisternis werd gevormd door Hadrianus Relius (Adriaan Reland, 1676-1718), die in 1701 hoogleraar Oosterse talen aan de universiteit in Utrecht werd. Deze veelzijdige geleerde was de auteur van onder andere het beroemde werk *De religione Mohammedica* (Utrecht 1705), waarin voor het eerst in meer tolerante bewoordingen over de islam gesproken werd. Pas in 1710 vond de Leidse universiteit een nieuwe hoogleraar Oosterse talen in de persoon van Johannes Heyman (1667-1737). Heyman kende behalve Hebreeuws ook Arabisch, Perzisch en Turks. Hij had kennis van deze talen opgedaan tijdens zijn verblijf in het Osmaanse Rijk waar hij van 1700 tot 1705 predikant van de Nederlandse gemeenschap in Izmir was geweest. Heyman was ook de eerste ‘conservator’ Oosterse handschriften van de universiteitsbibliotheek in Leiden. De verzameling Oosterse handschriften – voor het grootste deel het legaat van Warner –

21. H. P. A. Theunissen, ‘Barbaren

en ongelovigen: Turcica in de Nederlanden 1500-1800’, in H.P.A. Theunissen, A. Abelmann, en W. Meulenkamp (red.), *Topkapı & Turkoma nie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*, Amsterdam 1989, 37-53.

22. Geciteerd uit Babinger, *Die türkischen Studiën*, 113.

23. Babinger *Die türkischen Studiën*, 113-129; Fück, *Die arabischen Studiën*, 90-94; en De Nave, *Philologia Arabica*, 90-105.

24. Voor Schaaf, Reland en Heyman zie Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*, 234-241; De Groot, *Studie van het Turks*, 42; Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 11-16; J. Nat, *De studie van de Oostersche Talen in Nederland in de 18^e en de 19^e eeuw*, (Dissertatie Amsterdam 1929), Purmerend 1929, 11-26; Schmidt, *An Ostrich Egg for Golius*, 59-60; Schmidt, *Between Author and Library Shelf*, 40-45; en J. Schmidt, ‘Johannes Heyman (1667-1737) His Manuscript Collection and the Dutch Community of Izmir’, in C. Imber, L. Kiyotaki & R. Murphey, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, II, London 2005, 75-89, 76-78. Voor Reland zie verder R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. De ‘verlichte’ oriëntalist Adriaan Reland’, *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 5/1 (2009), 76-86; en Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofddata/1709/4/7/0>.

25. Voor de Schultensen en hun school zie Nat, *De studie van de Oostersche Talen*, 37-103; Fück, *Die arabischen Studiën*, 105-107; R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. Albert Schultens, grondlegger van een dynastie’, *Zem-Zem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 5/2 (2009), 58-67; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. Het geslacht Schultens’, *Zem-Zem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 5/3 (2009), 73-85.

26. Geciteerd uit Nat, *De studie van de Oostersche Talen*, 87.

27. De Groot, *Studie van het Turks*, 42-44.

werd een aparte collectie onder het beheer van een speciaal daarvoor aangestelde functionaris, die vanaf 1729 de *Interpres Legati Warneriani* werd genoemd. Zijn voornaamste taak was het vertalen en uitgeven van de Oosterse handschriften die zich in de Leidse universiteitsbibliotheek bevonden. Heyman’s academische activiteiten waren echter niet erg vruchtbaar. Tot de weinige producten van zijn hand behoren een (vrij nutteloze) catalogus van de handschriften in de bibliotheek en het manuscript van een Turks-Latijns woordenboek getiteld *Glossarium Turcico-Latinum*. Heyman was overigens wel de eerste Nederlandse oriëntalist die echt belangstelling had voor het levende Turks en de Osmaanse wereld van zijn eigen tijd. Hij was ook een bekwaam vertaler en verdiende een goed inkomen met zijn diensten voor de Staten-Generaal en de Directie van de Levantse Handel.²⁴

In 1729, nog tijdens Heymans hoogleraarschap, werd Albert Schultens (1686-1750) benoemd tot *Interpres Legati Warneriani*. Schultens werd tevens lector en in 1732 gewoon hoogleraar Oosterse talen, naast Heyman. Albert Schultens behoorde tot de eerste van drie generaties van de familie Schultens, die in de 18^e eeuw het gezicht van de oriëntalistiek in Nederland zouden bepalen. Hij werd in 1750 opgevolgd door zijn zoon Jan Jacob Schultens (1716-1778), die op zijn beurt in 1778 weer werd opgevolgd door zijn zoon Hendrik Albert Schultens (1749-1793) als hoogleraar Oosterse talen aan de Leidse universiteit.

Albert Schultens’ bijdrage aan de studie van de Oosterse talen was zowel invloedrijk als omstreden. Hij zag het belang van het Arabisch vooral als hulpwetenschap bij de studie van het Oude Testament in zijn originele tekst. Zo ontstond er in navolging van hem in Nederland een school van kamergeleerden die het Arabisch alleen nog binnen vier muren bestudeerde als een hulpvak bij de theologie. Turks kwam in dit verhaal niet voor. 17^e-eeuwse Nederlandse geleerden als Golius en Warner waren niet alleen in het Osmaanse Rijk geweest, maar kenden ook Turks en gebruikten die kennis omdat het bijvoorbeeld toegang kon geven tot belangrijke in het Turks geschreven werken als woordenboeken en historische werken. In de 18^e eeuw had de studie van het Turks geen enkel wetenschappelijk nut meer; de studie van het Arabisch was immers al tot *ancilla theologiae* (dienstmaagd van de theologie) geworden. De drie generaties Schultens hadden waarschijnlijk wel enige kennis van het Turks; de functie van *Interpres Legati Warneriani* bracht namelijk met zich mee dat men ook belast was met het vertalen van correspondentie uit het Osmaanse Rijk ten behoeve van de Nederlandse regering.²⁵ De meeste 18^e-eeuwse Nederlandse oriëntalisten hadden echter zelfs geen elementaire kennis van het Turks meer. Dat bleek duidelijk toen in 1793 Everhard Scheidius (1742-1794) de opvolger werd van Hendrik Albert Schultens: ‘Zijn Leidse werkkring kostte hem veel inspanning, vooral de vertaling van Turksche brieven voor de regeering. Hiertoe was hij genoodzaakt zich nog bezig te houden met de studie van deze taal, die hij geheel moest aanleeren. Kort na zijn intrede te Leiden overleed hij, 27 april 1794.’²⁶ Er waren overigens wel Nederlanders met kennis van het Turks. Dit waren vooral handelaren en diplomaten in het Osmaanse Rijk zelf, die voor de dagelijkse praktijk Turks leerden. Een voorbeeld daarvan is Daniël Jan de Hoche pied die van 1688 tot 1723 Nederlands consul was in Izmir. Hij maakte voor eigen gebruik een woordenlijst met handelstermen in het Turks, Italiaans en Nederlands.²⁷ Van enige wetenschappelijke bestudering van de Turkse taal en cultuur door Nederlanders was echter in die tijd geen sprake.

In andere Europese landen als Duitsland en Oostenrijk begon er in de loop van de 18^e eeuw meer interesse voor het Turks ontstaan. Van belang hierbij was de invoering van de drukpers in het Osmaanse Rijk door Ibrahim Müteferrika in 1729. Nu kwamen ook gedrukte boeken in het Osmaans-Turks voor geleerden in Europa beschikbaar. Omdat dit met name historische werken waren, ging de aandacht vooral uit naar de Osmaanse geschiedenis. Pas na de beëindiging van de langdurige oorlogen tussen de Habsburgers en de Osmanen kreeg men ook meer belangstelling voor het Turks. In 1753 werd in Wenen de *Orientalische Akademie* opgericht. Deze beroepsopleiding leidde jonge mannen op tot tolk of diplomaat voor dienst in het Osmaanse Rijk. Uit hun gelederen zijn veel bekende oriëntalisten voortgekomen. Veruit de belangrijkste geleerde op het gebied van de Osmaans-Turkse literatuur en geschiedenis was Josef Freiherr von Hammer-Purgstall.²⁸

Hoop aan de horizon

De 19^e eeuw bracht nieuwe ontwikkelingen voor de studie van de Oosterse talen en culturen in Nederland. De studie van het Arabisch begon zich langzaam maar zeker los te maken uit de wurgende omhelzing van de theologie en kreeg eigen bestaansrecht. Kenmerkend hiervoor was dat in 1815 de leerstoel Oosterse Letteren aan de Universiteit Utrecht een onderdeel werd van de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte en niet meer zoals voorheen een onderdeel was van de Faculteit Theologie. Een van de vertegenwoordigers van de nieuwe generatie oriëntalisten was Hendrik Arent Hamaker (1789-1835). In 1817 werd hij buitengewoon hoogleraar in Leiden en *Interpres Legati Warneriani*. Hij hield zich vooral bezig met het Arabisch, maar hij had ook belangstelling voor het Perzisch en het Turks. Op het gebied van de Osmaanse geschiedenis ging Hamaker een pennestrijd aan met de beroemde Josef von Hammer-Purgstall die voor zijn *Geschichte des Osmanischen Reiches* gebruikt gemaakt had van Osmaanse bronnen. De hooggeleerde heren bestookten elkaar met vinnige publicaties. Hamaker die graag het laatste woord wilde hebben, schreef in zijn antwoord op de reactie van Von Hammer-Purgstall, dat diens werk ‘dat het resultaat is van zovele jaren arbeid, het niet verdient, noch door zijn vorm en noch door de behandeling van de gegevens, een plaats in te nemen tussen de grote werken van deze tijd.’²⁹ Het feit dat Hammer ook van Osmaanse (en dus onbetrouwbare) bronnen gebruikt gemaakt had en niet uitsluitend van (betrouwbare) Europese bronnen speelde een belangrijke rol bij Hamaker’s negatieve oordeel. Von Hammer-Purgstall’s *Geschichte des osmanischen Reiches* behoort evenwel, ondanks tekortkomingen, nog steeds tot de standaardwerken op het gebied van de Osmaanse geschiedenis. Hamaker’s inspanningen leidden echter niet tot grotere wetenschappelijke belangstelling voor de Turkse taal, cultuur en geschiedenis in Nederland.

Rond 1850 begon in Nederland een nieuwe bloeiperiode voor de oriëntalistiek. Het midden van de 19^e eeuw markeert tevens het begin van nieuwe vakinhoudelijke ontwikkelingen. De doorsnee oriëntalist van voor die tijd hield zich meestal met meerdere Oosterse talen en culturen tegelijkertijd bezig. Na 1850 zien we een duidelijke tendens tot specialisatie binnen het grote gebied van de oriëntalistiek. Met name de studie van het Arabisch ontwikkelde zich snel tot een zelfstandig wetenschappelijk vakgebied: de arabistiek. De opkomst van de arabistiek in Nederland is nauw verbonden met de na-

²⁸. Zie hiervoor Babinger, *Die türkischen Studiën*, 120-129; Fück, *Die arabischen Studiën*, 124-129. Voor Josef von Hammer-Purgstall zie verder Reinhard Kaiser, ‘Josef von Hammer-Purgstall: Sprachknabe, Diplomat, Orientalist’, in *Europa und der Oriënt: LeseBuch*, Berlijn 1989, 106-114; en Fück, *Die arabischen Studiën*, 158-166.

²⁹. Geciteerd uit H. A. Hamaker, *Réflexions critiques*, Leiden 1829,54. Vertaling van de auteur.

Crash Course Turkse geschiedenis

30. R. Dozy, *Oosterlingen: Verklarende lijst der Nederlandsche woorden die uit het Arabisch, Hebreewsch, Chaldeeusch, Perzisch en Turksch afkomstig zijn*, 's-Gravenhage, Leiden en Arnhem 1867. Een recentere publicatie over bijna hetzelfde onderwerp is M. Philippa, *Koffie, kaffer en katoen: Arabische woorden in het Nederlands*, Amsterdam 1989. Voor Turkse woorden in het Nederlands zie H. P.A. Theunissen, 'Basji-bozoeks en Odaliskens: Turkse woorden in het Nederlands', in H.P.A. Theunissen en W. Meulen-kamp (red.), *Basji-bozoek: enige aspecten van de receptie van de Turkse cultuur in Nederland*, Leeuwarden & Utrecht 1990, 18-39.

31. Geciteerd uit M. J. de Goeje, 'Levensbericht van Dr. P. de Jong', in *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, (1890), Amsterdam 1890, 1-17, 6.

men Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883) en Michaël Jan de Goeje (1836-1909). Dozy was vanaf 1850 tot zijn dood in 1883 hoogleraar Middeleeuwse en Nieuwe Geschiedenis in Leiden. Hij was een belangrijk oriëntalist die zijn sporen vooral verdiende op het gebied van de arabistiek. In *Oosterlingen*, een meer populair werkje van zijn hand, beschreef hij de etymologie van een groot aantal 'Oosterse' woorden, waaronder een aantal Turkse in het Nederlands.³⁰ De tendens tot specialisatie had ook gunstige gevolgen voor de bestudering van het Turks in Nederland. Dozy was, toen hij in 1846 *Adjutor Interpres Legati Warneriani* (assistent-conservator) was geworden, begonnen met het publiceren van een catalogus van de handschriftencollectie van de Leidse universiteitsbibliotheek. Dit werk werd later voortgezet door Pieter de Jong (1832-1890) en Michaël Jan de Goeje. De Goeje name het grootste gedeelte van de Arabische handschriften voor zijn rekening. De Jong de overige en alle Perzische en Turkse. Mede door zijn catalogiseringswerkzaamheden, had De Jong 'zich in die beide talen eene goede mate van kennis verworven, die hem eene benoeming tot Lector [sinds 1859] ten volle waardig maakte had.'³¹ De Jong was lector Perzisch en Turks in Leiden tot 1868; daarna was hij hoogleraar Bepiegelende wijsbegeerte en letteren (1869-1877) en Hebreeuwse letterkunde en Israëlitische antiquiteiten (1877-1890) in Utrecht.³²

Ontstaan van de turkologie

In de tweede helft van de 19e eeuw begon internationaal gezien ook de bestudering van de Turkse taal en cultuur uit te groeien tot een volwaardig wetenschappelijk vakgebied. Met name in Midden- en Oost-Europa begon men zich toe te leggen op de be-

studering van andere Turkse talen en culturen. Naast het (Osmaans-)Turks (*Turkish*) zijn er namelijk nog veel andere Turkse (*Turkic*) talen die samen een eigen taalfamilie vormen. Voorbeelden hiervan zijn het Oezbeeks, Tataars, Kazachs, Oeigoers en Turkmeens, die voornamelijk in Centraal-Azië werden en worden gesproken. Het bestaan van die talen was in West-Europa tot in de 19e eeuw, voornamelijk door de onbekendheid van het gebied, grotendeels aan de aandacht van geleerden ontsnapt. Onderzoek in handschriftencollecties, reizen naar het gebied om orale literatuur te verzamelen en archeologische expedities die Turkse grafinscripties in runenschrift uit de 8e eeuw ontdekten, brachten een schat aan nieuw materiaal aan het licht. Russische geleerden die Centraal-Azië al in de 17e en de 18e eeuw 'ontdekt' hadden, speelden een pioniersrol op dit gebied. Aangetrokken door nieuwe ontdekkingen gingen steeds meer oriëntalisten en taalkundigen die zich tot dan toe bezig gehouden hadden met zowel het Arabisch als het Perzisch en het Osmaans-Turks zich uitsluitend toeleggen op de bestudering van de Turkse talen. De turkologie als zelfstandig wetenschappelijk vakgebied was geboren. Binnen de prille turkologie lag de nadruk voornamelijk op taalkundig onderzoek van de Centraal-Aziatische Turkse talen. Deze talen werden beschouwd als 'zuivere' Turkse talen en nauw verwant aan het oer-Turks. Dit in tegenstelling tot het Osmaans-Turks waarvan men vond dat het als Turkse taal bijna onherkenbaar geworden was door de invloed van het Arabisch en Perzisch. De invloed van nationalisme en taalpurisme speelde hier op de achtergrond een belangrijke rol. In de tijd voor de 'ontdekking' van Centraal-Azië kon er slechts in drie Midden- en West-Europese steden Turks gestudeerd worden, te weten Wenen (vanaf 1753), Parijs (vanaf 1795) en Budapest (vanaf 1864). Dat aantal breidde zich daarna uit.³³

In Nederland hield men zich echter niet bezig met het nieuwe taalkundige onderzoek. Hier lag de nadruk op de bestudering van geschiedenis. Op dit vakgebied was – internationaal gezien – de studie van de Osmaanse geschiedenis het belangrijkste, niet in het minst omdat het Osmaanse Rijk – na de Russische annexatie van Centraal-Azië – de enige nog onafhankelijke 'Turkse' staat was die bovendien een lange en rijke geschiedenis kende (sinds ca. 1300) met grote relevantie voor Europa. Op het gebied van de Turkse geschiedenis was Martinus Theodorus Houtsma (1851-1943) een internationaal vermaard geleerde. Houtsma was al in 1873 benoemd tot *Adjutor Interpres Legati Warneriani* (assistent-conservator) en gaf het laatste deel uit van de Leidse handschriftencatalogus. Hij hield zich actief bezig met het Perzisch en Turks. In 1885 werd hij benoemd tot lector in deze twee talen in Leiden; in 1890 werd hij – als opvolger van De Jong – hoogleraar Hebreeuwse letterkunde en Israëlitische oudheden in Utrecht. Op het wetenschappelijke vlak was hij actief op het gebied van de geschiedenis en de lexicografie. Hij publiceerde onder andere een serie werken over de geschiedenis van de Seldjoekse Turken en een Turks-Arabisch woordenboek. Houtsma verliet de universiteit in 1917 en wijdde zich vanaf die tijd volledig aan zijn wetenschappelijke activiteiten. Hij schreef onder andere artikelen over de Turkse literatuur en geschiedenis en was lange tijd hoofdredacteur van de eerste editie van de *Enzyklopädie des Islams*, een belangrijk internationaal project dat tussen 1913 en 1936 in Leiden werd gepubliceerd. Houtsma had speciale interesse voor de bestudering van het Turks en de Turkse geschiedenis. Als rector magnificus (1895-1896) van de Utrechtse universiteit wijdde hij zelfs zijn rectoraatsrede van 1896 aan dit onderwerp: *Eenige*

32. Voor Hamaker, Dozy, De Goeje, De Jong e.a. zie Nat, *De studie van de Oostersche Talen*, 126-163; Drewes, *The Legatum Warnerianum*, 25-29; en C. van Arendonk, 'Oriental Literature', in *A General View of the Netherlands*, 16, Leiden 1916, 121-137, 127-130. Voor Dozy, zie verder Fück, *Die arabischen Studiën*, 181-185; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, 'Oriëntalistiek in de Lage landen. Een eigenzinnige polemist Reinhart Dozy (1820-1883)', *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 6/1 (2010), 41-51. Voor De Goeje zie verder C. Snoeck Hurgronje, 'Michaël Jan de Goeje', in *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (1909), Amsterdam 1910, 107-166; Fück, *Die arabischen Studiën*, 211-216; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, 'Oriëntalistiek in de Lage landen. De beminnelijke filoloog Michaël Jan de Goeje (1836-1909)', *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 6/2 (2010), 87-102. Voor De Jong zie verder De Goeje, *Levensbericht van Dr. P. de Jong*, 1-17; Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 26-27; en Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/863/29/72/> o.

33. K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden, 1968, 1-6; en G. Hazai, *Kurze Einführung in das Studium der Türkischen Sprache*, Wiesbaden 1978, 11-16 en 21-22. Houtsma, *Eenige opmerkingen betreffende de beoefening van het Turksch*, 7, gebruikt – voor zover mij bekend – als eerste Nederlander het woord turkoloog voor een oriëntalist die zich voornamelijk (of uitsluitend) met de bestudering van de Turkse talen en culturen bezighoudt.

34. Geciteerd uit Houtsma, *Eenige opmerkingen betreffende de beoefening van het Turksch*, 24. Voor Houtsma zie Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 31-33; Van Arendonk, *Oriental Literature*, 132; Fück, *Die arabischen Studiën*, 325; en Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/948/1/2/o>.

35. Voor Snoeck Hurgronje zie Fück, *Die arabischen Studiën*, 231-233; en R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. De controversiële islamoloog Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936)’, *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 6/3 (2010), 23-61. Voor Snouck Hurgronje’s bemoeienissen met de islam-politiek van de Osmaanse en de Nederlandse regering zie G.S. van Krieken, *Snouck Hurgronje en het panislamisme: lezing gehouden voor het Oosters Genootschap in Nederland op 12 maart 1984* (= Oosters Genootschap in Nederland 14), Leiden 1985; en J. J. Witkam, “Bestrijd het panislamisme en werk toe naar emancipatie.’ Nederlands kolonialisme en de omgang met de islam’, *Geschiedenis Magazine (Spiegel Historiael)*, 41/8 (november-december 2006), 36-39. Een aantal Nederlandse arabisten en islamologen heeft zich beziggehouden met Snouck Hurgronje’s (omstreden) rol in de Nederlandse koloniale politiek: P. S. van Koningsveld, ‘Snouck Hurgronje zoals hij was’, in J. J. Witkam (red.), *De Arabische wereld: De geschiedenis en betekenis van de Islam/ Arabische taal, poëzie en politieke herrijzenis/ Nederlands koloniaal verleden*, een speciaal nummer van *De Gids*, 143/9-10 (1980), 763-784; F. Schröder, ‘Orientalistische retoriek: Van Koningsveld over de vuile handen van Snouck Hurgronje’, in Witkam, *De Gids*, 785-806; L. I. Graf, ‘Christiaan Snouck Hurgronje en zijn critici’, in Witkam, *De Gids*, 807-813; en J. Schmidt, ‘Pan-Islamism Be-

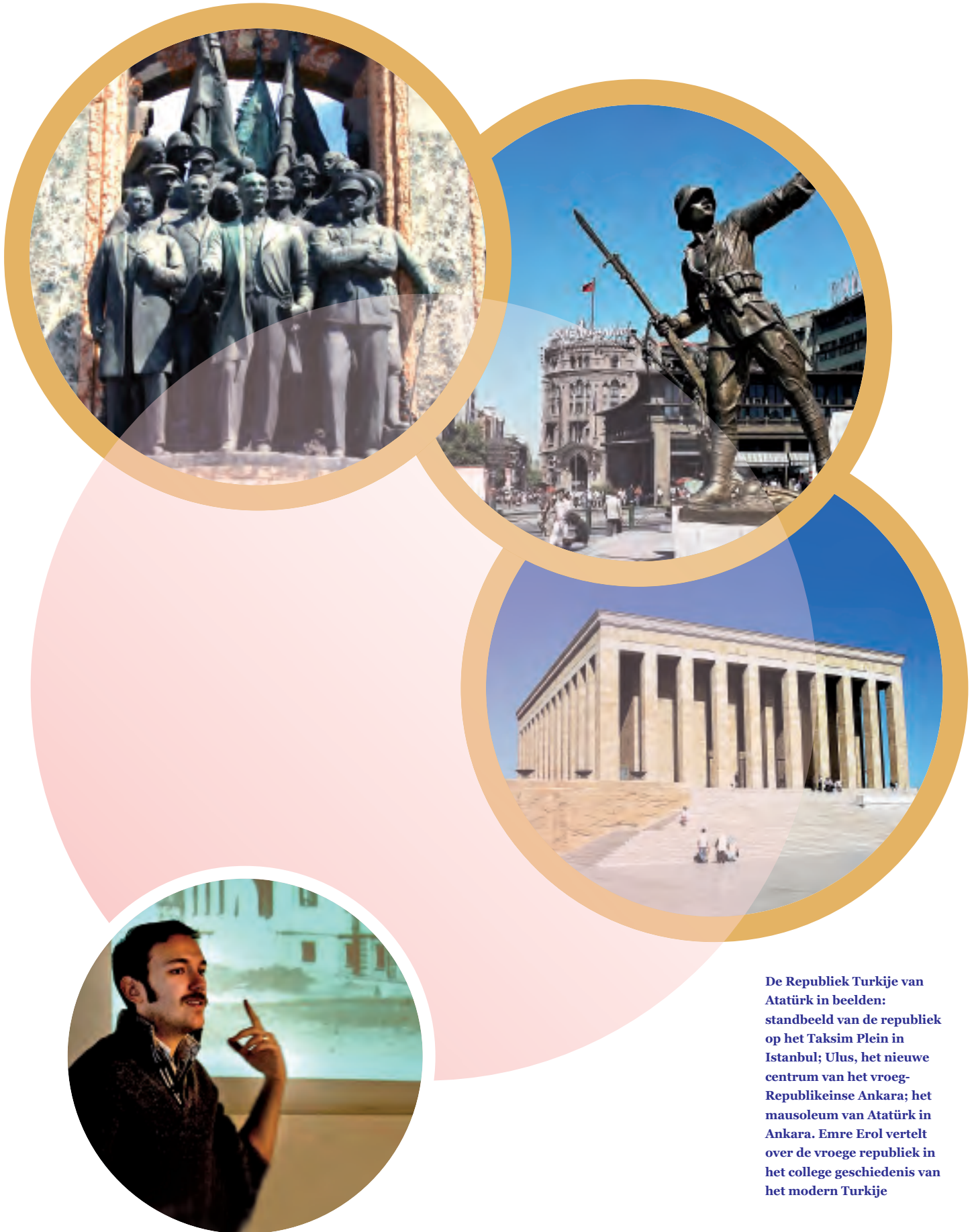
opmerkingen betreffende de beoefening van het Turksch. In deze rede gaf Houtsma een overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van de bestudering van de Turkse taal, cultuur en geschiedenis. Over de taak van de oriëntalist merkte hij het volgende op: ‘Maar hoe de kring dier studiën zich ook uitbreidde, hoezeer de wetenschappelijke methode in diepte en nauwkeurigheid won, steeds bleef het doel van den Oriëntalist onveranderlijk hetzelfde, namelijk: om de Oostersche volken en hunne beschaving, die ons aanvankelijk zoo vreemd en zonderling voorkomt, beter te begrijpen en te waarderen. Daarom heeft hij te strijden met de vooroordelen en verzinsels door oppervlakkigheid en kwaadwilligheid omtrent die volken in Europa verbreid, door onkunde en lichtgeloovigheid maar al te gemakkelijk aangenomen.’³⁴ Een verlicht standpunt dat de nieuwe wetenschappelijke tijdgeest goed weerspiegelde en probeerde af te rekenen met eeuwenoude vooroordelen over onder meer de Turken.

Houtsma’s Leidse opvolger als lector Perzisch en Turks – inmiddels een gebruikelijke combinatie – was Hendrik Douw van Gelder die deze functie van 1890 tot 1920 vervulde. Hij werd in 1922 opgevolgd door Johannes Hendrik Kramers (1891-1951). Kramers had in Leiden gestudeerd en werd na zijn studie benoemd tot dragoman (tolk-vertaler) van de Nederlandse ambassade in Istanbul. Zijn positie daar was nogal problematisch, omdat de Osmaanse autoriteiten hem – na de eenzijdige opzegging van de capitulatie-verdragen in 1914 – weigerden te erkennen als dragoman. Kramers verbleef in het Osmaanse Rijk op een cruciaal moment in de geschiedenis en hij maakte de ondergang van het Osmaanse Rijk van nabij mee. Tijdens zijn verblijf in Istanbul heeft hij zich onder meer bezig gehouden met de internationale islam-politiek van de Osmanen en de in dit opzicht voor Nederland als koloniale macht mogelijk ‘ondermijnende’ contacten tussen de Osmanen en de moslim bevolking van de toenmalige kolonie Nederlands-Indië. Hij deed dit in opdracht van zijn leermeester, de beroemde Leidse hoogleraar Christiaan Snouck Hurgronje, die zich zelf ook intensief (en niet onomstreden) met de islam-politiek van de Nederlandse autoriteiten in Indonesië bezighield.³⁵ Toen hij in 1922 naar Leiden terugkeerde, ving Kramers zijn lectorschap aan met een rede getiteld *Over de geschiedschrijving bij de Osmaansche Turken*. Kramers begon zijn toespraak met de volgende optimistische woorden over de stand van zaken met betrekking tot de bestudering van het Turks: ‘Toen op 26 Maart 1896 Prof. Houtsma te Utrecht het nieuwe academische jaar opende met een rede over de beoefening van het Turksch, verklaarde hij gearzeld te hebben den aandacht van zijn hoorders te vragen voor een onderwerp, welks studie tot nu toe zoozeer veronachtzaamd was, dat het het stiefkind der Orientalisten kon worden genoemd. Gelukkig is in de laatste tientallen jaren de aan het Turksch en de Turksche litteratuur geschonken belangstelling grooter geworden.’³⁶ Houtsma’s (1896) en Kramers’ (1922) toespraken laten goed zien dat de bestudering van de Turkse taal en cultuur zich in de tweede helft van de 19e eeuw zowel internationaal als nationaal aan het ontwikkelen was tot een onafhankelijk vakgebied met een eigen bestaansrecht. In dezelfde rede

tween the Porte, The Hague and Buitenzorg’, in *Through the Legation Window 1876-1926: Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History* (= *Uitgaven*

van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 68), Istanbul 1992, 49-143. 36. Geciteerd uit J. H. Kramers, *Over de geschiedschrijving bij de*

Osmaansche Turken, Leiden 1922, 1.

De Republiek Turkije van Atatürk in beelden: standbeeld van de republiek op het Taksim Plein in Istanbul; Ulus, het nieuwe centrum van het vroeg-Republikeinse Ankara; het mausoleum van Atatürk in Ankara. Emre Erol vertelt over de vroege republiek in het college geschiedenis van het modern Turkije

37. Geciteerd uit Kramers, *Over de geschiedschrijving bij de Osmaanse Turken*, 20. Voor Kramers zie R. van Leeuwen en A. Vrolijk, ‘Oriëntalistiek in de Lage landen. Arent Jan Wensinck (1882-1939) en Johannes Hendrik Kramers (1891-1951)’, *ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam*, 7/1 (2011), 64-80, 72-76.
38. Geciteerd uit Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 68.

sprak Kramers ook over de benarde positie van het Osmaanse Rijk dat als bondgenoot van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije de Eerste Wereldoorlog verloren had. Achteraf gezien hebben Kramers’ woorden een bijzondere waarde gekregen: ‘Velen zijn zelfs geneigd te geloven, dat binnenkort onder de Turksche geschiedenis een streep zal moeten worden gezet, die een grootter verandering voor land en volk zal beteekenen dan sedert de gronding van Osmans dynastie ooit is voorgekomen. Zulks moge de toekomst ons ontsluiëren, maar zeker is het, dat ook hierna geschreven zal worden de geschiedenis, wellicht niet van de verheven dynastie van Osman, maar in ieder geval van de Turksche natie, die thans in concentratie hare krachten opnieuw verzamelt en zeer zeker vroeg of laat, wanneer zij als waarlijk nationale eenheid zich zal doen gelden, zal bewaarden het woord, dat een Turksch schrijver kort na den nederlaag schreef: “De Turk is nooit zoo levend geweest als wanneer Europa hem dood waande”.’³⁷

Houtsma en Kramers waren de enige twee Nederlandse oriëntalisten uit het einde van de 19^e eeuw en het begin van de 20^e eeuw die zich diepgaand met de bestudering van de Turkse taal en cultuur hebben beziggehouden. Voor de overige oriëntalisten was Turks bijzaak. De meeste belangstelling ging uit naar de bestudering van de islam. Een van de redenen hiervoor was dat kennis van de islam belangrijk was voor het koloniale bestuur in Nederlands-Indië. Men hield zich daarom voornamelijk bezig met het klassieke Arabisch als brontaal voor kennis van de islam en niet met het Arabisch als levende gesproken taal. Daarnaast kwam in Nederland de bestudering van de Maleise talen sterk op, eveneens vanwege het belang voor het koloniale bestuur. Ofschoon ook de bestudering van het Turks meer aandacht kreeg, was er in Nederland nog geen sprake van een volwaardig en onafhankelijk vakgebied turkologie. Die ontwikkeling zou pas na de Tweede Wereldoorlog plaatsvinden.

Klassieke turkologie

In 1947 werd Karl Emil Oskar Jahn (1906-1985) benoemd tot privaatdocent in de Turkse en Slavische talen aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Vanaf 1950 werd deze aanstelling omgezet in een bijzonder hoogleraarschap Turkse en Slavische talen en letterkunde vanwege het Utrechts Universiteitsfonds. In 1950 werd gesproken van ‘vrij talrijke studenten uit alle faculteiten’³⁸ die de colleges van Jahn volgden. Of het hier om de colleges Turks ging, is niet duidelijk. Jahn doceerde namelijk behalve Turks ook Slavische talen. Zeker is in ieder geval dat in de rest van Jahn’s hoogleraarschap de toeloop voor Turks vrij gering was. In 1960 werd in Utrecht officieel de studierichting Arabische, Nieuw-Perzische en Turkse taal- en letterkunde ingesteld. Hetzelfde jaar werd Jahn’s leeropdracht beperkt tot het doceren van de Turkse en Altaïsche Taal- en Letterkunde. De instelling van deze nieuwe studierichting moet gezien worden als het sluitstuk van een ontwikkeling die in de 19^e eeuw was begonnen. Arabisch, Perzisch en Turks hadden zich definitief losgemaakt van het Hebreeuws en de theologie en konden nu – als de drie belangrijkste cultuurtalen van het islamitische Midden-Oosten – apart en in samenhang met elkaar worden bestudeerd. Ofschoon de nadruk binnen de studie nog steeds op de ‘klassieke’ aspecten van de talen en culturen lag (taal- en letterkunde, geschiedenis en islam), nam ook de interesse voor het Arabisch, Perzisch en Turks als levende talen en de contemporaine cultuur van het Midden-Oosten langzaam toe. Ook het aanpassen van Jahn’s leeropdracht geeft aan dat internationale ontwikkelingen op het gebied van de be-

Istanbul in de jaren 1950. De regering Menderes legt brede wegen aan waarvoor delen van de stad moeten wijken: Kabataş aan het begin van de 20^e eeuw en aan het einde van de jaren 1950.

39. Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 59-60; en R. Peters, ‘De studie van het Midden-Oosten en de Islam in Nederland’, in *Wij en het Midden-Oosten: Midden-Oosten en Islamstudies in ander perspectief* (= M.O.I. publicatie 1), Nijmegen 1978, 1-9.

40. Voor internationale ontwikkelingen op het gebied van de turkologie in de twintigste eeuw zie Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, 6-10.

41. Voor Jahn zie Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 67-70; I. Laude-Cirtautas, ‘Karl Jahn (1906-1985)’, in *Central Asiatic Journal*, 30 (1986), 1-6; E. Ellinger, *Deutsche Orientalistik zur Zeit des Nationalsozialismus 1933-1945*, Edingen-Neckarhausen 2006, 38, 40, 132-134, 162, 163 en 494; en Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/996/4/4/0>.

studering van de Turkse taal en cultuur Nederland hadden bereikt. De benaming ‘Turkse en Altaïsche Taal- en Letterkunde’ weerspiegelt heel goed de internationale tendens naar specialisatie en nadruk op met name de taalkundige bestudering van de Turkse (en Altaïsche) taalfamilie als geheel die in de tweede helft van de 19e eeuw begonnen was.³⁹

In Jahn’s tijd was het aantal studenten Turks nog zeer gering, meestal niet meer dan twee à drie per jaar. Hij gaf na 1954, toen hij tevens hoogleraar Turks en Perzisch in Leiden geworden was, in Utrecht uitsluitend nog colleges voor beginnende studenten. Gevorderde studenten moesten naar Leiden komen. Hij concentreerde op die manier de instroom van studenten. Jahn gaf per groep studenten meestal één keer per week twee uur college. Er was eigenlijk ook helemaal geen sprake van een volledig en vaststaand studieprogramma Turks; Jahn bepaalde zelf wat er gedaan werd en ging er van uit dat een student die werkelijk geïntereiseerd was, zelf de discipline kon opbrengen om meer tijd en energie in zijn studie te steken. Hij begon met de grammatica van het moderne Turks, maar naarmate de student vorderde en de studie een duidelijker wetenschappelijk karakter begon te krijgen, kwam de nadruk meer op het ‘klassieke’ Osmaans-Turks en de Centraal-Aziatische Turkse talen te liggen. Studenten met een duidelijke belangstelling voor het Turkije-Turks als levende taal en de contemporaine Turkse cultuur waren er in die tijd nog niet veel. Ook ging men in die tijd niet snel naar Turkije voor studie. Een van Jahn’s studenten uit de jaren 1950 in Utrecht kon zich herinneren dat toen hij Jahn vertelde dat hij al een paar keer naar Turkije was geweest, deze verzuchtte dat hij deze kans nooit gehad had. Medestudenten waren overigens ook verbaasd, want wie had er in de jaren 1950 nu belangstelling voor de levende Turkse taal en cultuur. In 1961 studeerde in Leiden voor het eerst een student af met als hoofdvak Turks. Van 1947 tot 1961 welgeteld één student. Dat geeft aan hoe groot de belangstelling voor Turks in die tijd in Nederland was. Na 1960, met name tegen het einde van Jahn’s hoogleraarschap (1972), nam de belangstelling voor de studie Turks toe. Studenten uit deze periode hadden ook duidelijk meer belangstelling voor het Turkije-Turks als levende taal. Op het gebied van het onderzoek ‘stuurde’ Jahn zijn studenten in de richting van de gebieden waar hij zich zelf mee bezig hield, met name de Osmaanse geschiedenis en de Centraal-Aziatische Turkse talen. Jahn was in dit opzicht de personificatie van de internationale ontwikkelingen sinds de tweede helft van de 19^e eeuw die erin geresulteerd hadden dat Turkse studiën zich in de praktijk vooral concentreerden op de bestudering van de Osmaanse geschiedenis en Centraal-Aziatische Turkse talen. Met zijn komst naar Nederland heeft Jahn in veel opzichten de turkologie, zoals die in Duitsland, Oostenrijk en diverse Oost-Europese landen al bestond, in Nederland geïntroduceerd.⁴⁰ De eerste promotie bij Jahn op het gebied van de turkologie vond plaats in 1967. In 1969 promoveerde Henry Franciscus Hofman (1917-1998) bij Jahn op een Centraal-Aziatisch onderwerp. Pas tegen het einde van zijn hoogleraarschap in Utrecht en Leiden kon Jahn dus de eerste gepromoveerde ‘echte’ turkologen afleveren. De langzaam groeiende interesse voor het Turks, die zich eerst uitte in een toename van het aantal studenten, begon zich nu ook op wetenschappelijk niveau in Nederland te manifesteren.⁴¹

Na het vertrek van Jahn moesten er zowel in Utrecht als Leiden opvolgers gezocht worden. In Utrecht viel de keuze op Jahn’s leerling Hofman, die in 1972 eerst tot bijzonder hoogleraar Turkse taal- en letterkunde (vanwege het Utrechts Universiteitsfonds) werd benoemd en van 1976 tot zijn emeritaat in 1984 bijzonder hoogleraar Turkse en

Altaïsche taal- en letterkunde was.⁴² In Leiden werd er nu ook voor het eerst een aparte leerstoel voor het Turks in het leven geroepen. Hiermee kwam een einde aan de Leidse traditie (sinds de tweede helft van de 19^e eeuw) om de functies van lector en later hoogleraar Perzisch en Turks samen te voegen. Barbara Flemming (1930), een specialiste op het gebied van de Osmaanse geschiedenis en filologie, was van 1976 tot haar emeritaat in 1997 de eerste hoogleraar op de nieuwe Leidse leerstoel Turkse taal en cultuur.⁴³ In Utrecht had deze ontwikkeling zich al eerder voltrokken met de benoeming van Jahn als bijzonder hoogleraar Turkse en Slavische talen en letterkunde in 1950 (vanaf 1960: Turkse en Altaïsche Taal- en Letterkunde) en de benoeming van Dina Johanna Kohlb-rugge (1911-1981) als bijzonder hoogleraar Iraanse taal- en letterkunde in 1956.⁴⁴ Deze benoemingen werden gevolgd door de instelling van de studierichting Arabische, Nieuw-Perzische en Turkse taal- en letterkunde in 1960, die de nieuwe situatie van ‘gescheiden leerstoelen, maar op opleidingsniveau verbonden vakgebieden’ bezegelde.

Veranderingen

In de jaren ’70 en ’80 nam de interesse voor de studie Turkse taal en cultuur snel toe, niet in het minst vanwege de komst van Turkse gastarbeiders, later migranten, naar Nederland. De nieuwe generatie studenten had meer dan ooit belangstelling voor het Turkije-Turks als levende taal en de hedendaagse Turkse cultuur. De opleidingen aan de universiteiten hadden echter in veel opzichten nog een historisch gegroeid, klassiek, veelal filologisch profiel dat niet altijd goed op de wensen van de nieuwe studenten aansloot. Onder invloed van de nieuwe situatie begonnen de studieprogramma’s inhoudelijk te veranderen. In de praktijk was er echter geen sprake van revolutie, maar veel meer van evolutie. Er kwam duidelijk meer aandacht voor het moderne Turkije-Turks en de levende Turkse cultuur, maar de gevestigde pijlers van de turkologie in Nederland: de Osmanistiek

Het Hilton Hotel in Istanbul (midden jaren 1950): een symbool van Turkse moderniteit en Turkije’s aansluiting bij het Westen.

42. Voor Hofman zie Goudriaan, *Een bescheiden onderkomen*, 70-72; en Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/902/1/2/0>.

43. Flemming was van 1976 tot 1982 buitengewoon hoogleraar en vanaf 1982 tot haar emeritaat in 1997 gewoon hoogleraar Turks. Voor Flemming zie J. Schmidt, ‘Foreword’, in Jan Schmidt (red.), *Barbara Flemming Armağanı I* (= *Journal of Turkish Studies* 26/1 (2002), XI-XIII.

44. Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/1143/2/4/0>.

(met name Osmaanse geschiedenis) en de bestudering van de Centraal-Aziatische talen bleven belangrijk.

In deze periode werd er ook aan andere Nederlandse universiteiten Turks gedoceerd. Aan de universiteiten in Amsterdam (Universiteit van Amsterdam), Nijmegen (Katholieke Universiteit Nijmegen, sinds 2004 Radboud Universiteit) en Tilburg (Katholieke Universiteit Brabant, sinds 2001 Universiteit van Tilburg) bestonden weliswaar geen volledige studieprogramma's Turks zoals in Utrecht en Leiden, maar konden geïnteresseerde studenten wel taalverwervingscursussen Turks en vaak ook nog andere cursussen op het gebied van de Turkse cultuur en geschiedenis volgen.

Van turkologie naar Turkish studies

In 1997 werd de Leidse hoogleraar Turkse taal en cultuur Barbara Flemming opgevolgd door Erik-Jan Zürcher (1953). Uit een artikel in *NRC Handelsblad* dat de dag na zijn oratie werd gepubliceerd, is duidelijk op te maken dat er met de komst van Zürcher in Leiden een nieuwe wind ging waaien: 'Zodra er iets is met Turkije moet men ons weten te vinden.'⁴⁵ In zijn inaugurale rede ging Zürcher ook in op de ontwikkelingen binnen zijn vakgebied: 'Is er vooruitgang in de turkologie?' Die vraag stelde Zürcher zich tijdens zijn oratie *Opkomst en ondergang van het 'moderne' Turkije*, gisteren in het Groot Auditorium. Een geval van vadermoord: de titel verwijst naar het uit 1961 daterende standaardwerk van de Britse turkoloog, arabist en islamoloog Bernard Lewis: *The Emergence of Modern Turkey*. Zürcher noemt dat boek "een imposante krachttroer" en "een elegant exposé met een heldere lijn", maar constateert dat "geschiedenis van de ideeën en instituties, van de elite en de centrale staat plaats heeft gemaakt voor een veel bredere benadering waarin mentaliteitsgeschiedenis, sociale geschiedenis, demografie en economie een rol speelden".⁴⁶ Deze woorden illustreren de nieuwe koers van de Nederlandse turkologie, die zich sinds die tijd steeds meer ontwikkeld heeft tot een dynamisch, multi- en interdisciplinair vakgebied met oog voor hedendaagse ontwikkelingen in historisch perspectief. Dit moderne, brede vakgebied wordt tegenwoordig *Turkish Studies* genoemd. Zürcher is de auteur van het standaardwerk op het gebied van de moderne geschiedenis van Turkije. *Turkey: A Modern History* is sinds de eerste uitgave in 1993 vele malen herdrukt en inmiddels in acht verschillende talen – waaronder Nederlands en Turks – verschenen. De grote internationale reputatie van Zürcher op het gebied van *Turkish Studies*, in het bijzonder van de Turkse geschiedenis, heeft ervoor gezorgd dat ook buitenlandse studenten

Novelprijswinnaar Orhan Pamuk geflankeerd door de Nederlandse vertaalsters Margreet Dorleijn en Hanneke van der Heijden.

Een compilatie van hun vertalingen van Turkse literatuur.

45. D. van Delft, 'Er zit een gat in de Turkse geschiedenis', *NRC Handelsblad*, 28 februari 1998. <http://www.agindepers.nl/genocide/NRC-28-2-1998.html>
46. Van Delft, *Gat in de Turkse geschiedenis*. <http://www.agindepers.nl/genocide/NRC-28-2-1998.html>

– waaronder Turken uit Turkije – in toenemende mate *Turkish Studies* in Leiden weten te vinden. Deze studenten komen zowel voor het Engelstalige Master programma als voor promotie-onderzoek.

De nieuwe wind in Leiden heeft ervoor gezorgd dat de Nederlandse turkologie andere – minder positieve – ontwikkelingen binnen de Nederlandse universitaire wereld heeft overleefd. Al vanaf de jaren 1980 was er de voordurende dreiging van bezuinigingen en universitaire reorganisaties die als een Zwaard van Damocles boven het vakgebied hingen. Aan het einde van de 20^e eeuw begon de ontmanteling. Aanvankelijk werd de kaasschaafmethode gehanteerd en verdwenen veel onderwijsvoorzieningen op het gebied van het taalonderwijs Turks, bijvoorbeeld in Amsterdam, Nijmegen en Tilburg. De (taalkundige) bestudering van de Centraal-Aziatische Turkse talen bleef tot het begin van de 21^e eeuw in zowel Utrecht als Leiden bestaan. Deze traditie was in de tweede helft van de 19^e eeuw in Europa ontstaan en bestond sinds de Tweede Wereldoorlog ook in Nederland. Op dit moment worden er geen Centraal-Aziatische Turkse talen meer gedoceerd; aan de universiteit in Leiden worden echter wel cursussen op het gebied van de geschiedenis en cultuur van Centraal-Azië verzorgd. De traditie van de osmanistiek maakt nog steeds deel uit van de Nederlandse Turkse studiën, maar is minder dominant dan vroeger het geval was. Er is ook sprake van verbreding van het gezichtsveld. Naast de filologie spelen ook sociaal-wetenschappelijke benaderingen een steeds belangrijker rol. Ook in Utrecht begon aan het einde van de 20^e eeuw de positie van het Turks – ondanks groeiende belangstelling van studenten – te wankelen. Dat proces begon al in 1984 toen Henry Hofman met emeritaat ging en het bijzonder hoogleraarschap Turkse en Altaïsche taal- en letterkunde opgeheven werd.⁴⁷ Daarvoor in de plaats kwam er in 1988 een overkoepelende leerstoel Islam-talen en islamitische culturen. Frederick de Jong (1944), sinds 1984 buitengewoon hoogleraar Arabisch en de Arabische cultuur in Utrecht, vervulde deze functie tot zijn emeritaat in 2009.⁴⁸ In 2006 werd in Utrecht de kaasschaaf vervangen door de botte bijl en viel het doek voor de turkologie. Turks en Perzisch werden als hoofdrichting opgeheven en de opleiding Arabische, Nieuw-Perzische en Turkse talen en culturen werd omgevormd tot de studierichting Arabische taal en cultuur met een focus op de studie van de islam. Deze opleiding maakt binnen de Faculteit Geesteswetenschappen deel uit van het departement Religiewetenschap en Theologie. De studierichting biedt nog wel taalverwervingscursussen Turks aan. Eind januari 2012 maakte de Universiteit Utrecht echter bekend ook deze BA opleiding te gaan opheffen.

Anno 2012 is de cirkel rond. De Universiteit Leiden was de eerste academische instelling die ongeveer 400 jaar geleden met onderwijs op het gebied van het Turks begon en is op dit moment ook de enige universiteit in Nederland met een volwaardig programma Turkse Taal en Cultuur. Dat programma is in 2010 – samen met Arabisch en Perzisch – onderdeel geworden van de nieuwe *Area Studies* studierichting Midden-Oostenstudies, die de studierichting Arabische, Nieuw-Perzische en Turkse talen en culturen vervangt. Inhoudelijk is er echter in die 400 jaar veel veranderd. *Turkish Studies* is een internationaal georiënteerd, dynamisch en breed vakgebied dat veel aandacht schenkt aan het moderne Turkije, zonder de historische dimensie uit het oog te verliezen. De opkomst van de Republiek Turkije als *economic powerhouse* en regionale politieke grootmacht op de grens van Europa en het Midden-Oosten maakt *Turkish Studies* relevanter dan ooit tevoren, ook voor Nederland...

Het Istanbul van de 21^e eeuw: wolkenkrabbers, moderne transportsystemen, shopping malls en gated communities

47. Voor een vergelijking tussen de programma's van de verschillende universiteiten en de problemen die ontstonden als gevolg van bezuinigingen en reorganisaties in deze periode zie F. de Jong, 'Middle Eastern Studies in the Netherlands', in *Middle East Studies Association Bulletin*, 20/2 (December 1986), 171-186, 177-182.

48. *Catalogus Professorum Academiae Rheno-Traiectinae*: <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/1024/21/72/0>.

Constantinople. Pont de Galata.

Constantinople. Le nouveau pont.

Constantinople. Le nouveau pont et vue de Stamboul.

Pont et vue de Galata.

NEDERLANDSE DIPLOMATEN EN ONDERNEMERS IN DE LEVANT

de families
de Hachepied
en van Lennep
in izmir

Kaart van de Golf van Smyrna uit 1785 van E.J.W. le Francq van Berkhey

(Collectie Het Scheepvaartmuseum, inventarisnummer A.1744(01)h)

Detail van: anoniem, Zicht op Smyrna met op de voorgrond de ontvangst van de Nederlandse consul Daniël Alexander de Hohepied (1689-1759) bij de kadi (1723, olieverf op doek, 155 x 242 cm, Amsterdam, Tropenmuseum)

1. Website van het Ministerie van Cultuur van de Republiek Turkije, www.discoverturkey.com/english/yeni/izmir/byzantine.html

2. E. Eldem, D. Goffman en B. Masters, *The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge 1999, 79-134.

4. Maurits H. van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System. Qadis, Consuls and Beralths in the 18th Century*, Leiden & Boston 2005, 1-17.

Daniël Jean de Hohepied (1657-1723) en David George van Lennep (1712-1797) hadden ieder hun eigen reden om Nederland te verlaten en naar het Osmaanse Rijk te trekken. De Hohepied werd gedreven door liefdesverdriet, Van Lennep door zakelijke overwegingen. Beiden vestigden zich in de handelsstad Smyrna. De Hohepied zette voet aan wal in 1678. Zestig jaar later kwam Van Lennep er zijn geluk zoeken. Zij traden in Smyrna, zoals onze bronnen de stad Izmir altijd aanduiden, in het huwelijk, bouwden er een bestaan op en zagen er hun kinderen opgroeien. De twee families zouden generaties lang in Smyrna blijven wonen en er een fortuin maken. In de stad leefden zij afgezonderd van de inheemse bevolking, van integratie was geen sprake.

Smyrna was in de 17^e en 18^e eeuw een van de belangrijkste steden in het Osmaanse Rijk. De stad had die positie te danken aan haar gunstige geografische ligging. Smyrna ligt in een ruime en goed beschermde baai en is door rivieren en valleien verbonden met een rijk achterland, dat zich uitstrekt naar het noorden, oosten en zuiden. De oude Grieken zagen al de voordelen van deze plek en stichtten er een nederzetting.

Vanaf 1415 ging Smyrna deel uitmaken van het Osmaanse Rijk. Sultan Mehmed I (1413-1421) veroverde de stad en het omliggende gebied. De haven van Smyrna en het achterliggende land waren in een desastreuze staat maar na de inlijving bij het Osmaanse grondgebied brak een periode van rust en herstel aan. In deze periode heersten de Osmanen over het land en de Venetianen over de zee. Gedurende de 16^e eeuw was Smyrna niet belangrijker dan andere kleine havensteden in de buurt.¹ Daar kwam verandering in aan het begin van de 17^e eeuw. Door de migratie van Griekse kooplieden van het eiland Chios en andere locaties begon de stad te groeien. Maar de voornaamste ontwikkelaars van het commerciële Smyrna in de loop van de 17^e eeuw waren West-Europeanen. Door de ontdekking van de route naar de Indische Oceaan via Kaap de Goede Hoop door de Engelsen en Nederlanders begon de traditionele transithandel over land, die Azië met de Middellandse Zee verbond, af te brokkelen. Het waren vooral Bursa, Aleppo en Alexandrië die hieronder leden. Deze reeds lang gevestigde handelssteden kenden vele regels en voorschriften die de handel met de Europeanen niet bepaald bevorderden. Dus gingen de West-Europese kooplieden op zoek naar een nieuwe haven in het Midden-Oosten.²

Nederlanders in Smyrna

Wanneer er voor het eerst een Nederlands schip de haven van Smyrna aandeed, is niet bekend, evenmin als het tijdstip van de eerste vestiging van een Nederlands handelshuis in de stad. Sommige auteurs stellen dat dit al in de 16^e eeuw gebeurde, toen de Nederlanders (aanvankelijk onder Franse vlag) handel mochten drijven in dit gebied.³ Het tot stand komen van goede handelscontacten tussen de Nederlandse Republiek en het Osmaanse Rijk was onder andere te danken aan het doortastende optreden van de gezant Cornelis Haga (1578-1654). In 1611 besloten de Staten-Generaal op uitnodiging van de sultan een missie naar Constantinopel te sturen. Deze missie moest de mogelijkheden onderzoeken tot het verkrijgen van een gunstige ‘capitulatie’ van de sultan. In zo’n capitulatie legde de Osmaanse regering bepaalde juridische, fiscale en commerciële voorrechten van buitenlandse mogendheden vast. Een gunstige capitulatie maakte vrije handel mogelijk onder bepaalde voorwaarden die in het verdrag waren vastgelegd.⁴ Op 6 juli 1612 kon Cornelis Haga met trots melden aan de Staten-Generaal dat hij bijzonder gunstige voorwaarden had ontvangen:

Nederlanders zouden voortaan onder eigen vlag mogen handeldrijven en handelshuizen oprichten in het Osmaanse Rijk.⁵ In jaren daarna zouden tal van kooplieden uit de Republiek zich in Smyrna vestigen.

De gevolgen van liefdesverdriet

Daniël Jean de Hohepied was een telg uit een vooraanstaande koopmansfamilie. Hij werd op 14 november 1657 gedoopt in Amsterdam, waar zijn vader Jean Baptiste samen met zijn broer Daniël handelde in zijden stoffen. Nadat hij op zijn elfde wees was geworden, werd hij opgevangen door zijn oom, die hem naar school in Beverwijk stuurde en hem later op zijn kantoor liet werken. Hoewel hij was voorbestemd om in de voetsporen van zijn vader te treden, nam het leven van Daniël Jean op zijn 21^e toch een andere wending. Om zijn zinnen te verzetten na een ongelukkige liefdesaffaire met een onbemiddeld meisje vertrok hij vanuit Amsterdam op reis naar het Oosten. In de zomer van 1678 arriveerde hij in Smyrna, waar hij in de westerse gemeenschap vertoefde en een uitstap naar Efeze maakte. Het volgende jaar reisde hij naar Constantinopel. In deze betoverende stad werd hij gastvrij ontvangen door de Nederlandse ‘natie’. Ook kwam Cupido weer op zijn pad. Hij liet zijn oog vallen op de dochter van de Nederlandse ambassadeur Justinus Colyer (1624-1682). De zeventienjarige Clara Catherina Colyer had zijn hart gestolen en zij traden op 17 september 1679 in het huwelijk. Het thuisfront was niet erg ingenomen met dit huwelijk en Daniël Jean besloot in de Levant te blijven.⁶

De carrière van Daniël Jean de Hohepied

Als schoonzoon van de Nederlandse ambassadeur kon De Hohepied zich makkelijk van alle zaken betreffende het Osmaanse Rijk op de hoogte stellen en zich bovendien in de diplomatie bekwamen. Toen zijn zwager Jacobus Colyer (1657-1725) zijn vader had opgevolgd als ambassadeur, werd hij in 1685 secretaris en thesaurier van de Nederlandse ambassade. Twee jaar later maakte hij promotie en werd hij benoemd tot consul in Smyrna. Op 22 juli 1688, tien jaar na zijn eerste bezoek, zette hij opnieuw voet aan wal in Smyrna.

Wandschildering met panorama van Izmir in de Çakırağa Konağı (Çakırağa Villa) in Birgi (Turkije) (1^e helft van de 19^e eeuw) Foto Uğur Özden

5. A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A history of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630*, Leiden 1978, 207.

6. Jan Willen Samberg, *De Hollandse gereformeerde gemeente te Smirna: de geschiedenis eener handelskerk*, Leiden: Eduard IJdo, 1928, 90-92

7. Ibidem.

8. B.J. Slot, Inleiding op het Consulaatarchief te Smyrna, (Den Haag) 5.

9. Du Mont, *Reyzen van de heer Du Mont door de grootste gedeel- tens van Europa en Asia*, Utrecht, A. Schouten, 1699, 380-381.

10. H. Kronenberg, ‘Tets over het geslacht De Hohepied’ in: De Wapenheraut, Deel VII, (Den Haag 1903) 7-11.

11. M. Wagenvoort, ‘Een ambassa- deursfamilie in de 18e eeuw’ in: *Nederland, Verzameling oorspron- kelijke bijdragen door Nederlandse letterkundigen* (1905) 381-382.

Maar nu als consul van de Nederlandse gemeenschap.⁷ De Hohepied leek voor een nog grotere carrière bestemd. Hij bracht uitvoerige documentatie betreffende de interna- tionale politiek bijeen, waaruit blijkt dat hij ambities koesterde om een vooraanstaan- de rol te spelen in de Nederlandse diplomatie. Hij was verwant aan vele leidinggeven- de personen in Nederland en trad ook op voor bevriende mogendheden. Als beloning voor het behartigen van de belangen van Leopold I (1658-1705), Duits keizer en koning van Hongarije, verwierf hij op 8 april 1704 de titel van baron.⁸ Een zekere heer Du Mont reis- de eind 17^e eeuw door het Midden-Oosten en bracht tijdens het jaar 1691 een bezoek aan Smyrna. Hij logeerde bij de familie de Hohepied. In zijn boek waarin hij verslag deed van zijn reizen had hij heel wat lovende woorden over voor Daniël Jean de Hohepied.

‘Daer sijn tegenwoordigh tot Smirna drie verscheydene Natien, die met den Porta in verbond staen. Mijn Heer Blondel voor de Fransche, mijn Heer de Roy voor de Engelsche, en mijn Heer Hohepied voor de Hollanders. Deesen laetsten heeft het geluck en voordeel van een soo algemeene en groote achtinge dat het meeste gedeelte der Inwoonders als oock Griecken en Jooden hem by uytnementheyd niet anders noemen als mijn Heer de Consul, even als of hij alleen met dit character bekleed was; sijnde een uytwerckingh van sijne verdiensten waer door hij al de wereld verplicht. En waerlijck buyten dat hij veel verstand heeft, sachtmoedigh en beleeft is soo is’t een volmaeckt eerlijck man; t’geen ick meene het grootste te sijn dat ick van hem seggen kan. Daer sijn seer veel goede hoedanigheden noodigh om een volmaeckt eerlijck man te sijn; en men vind die in dese Eeuwe seer selden in een mensch te samen. Wat mijn Heer Hohepied belangt ick kan u verseecheren dat hij die alle besit. Sijnde van een oud Adelijck Hollandsch Geslacht dat daer altoos in bedieningen der Magistratuur geweest en met d’allerbeste Familien in Holland vermaegschapt is.’⁹

Het gezin De Hohepied

Daniël Jean en Clara Catherina zouden in totaal achttien kinderen krijgen, van wie slechts twee dochters en vier zonen volwassen werden. De eerste drie kinderen waren zonen, Jus- tinus Constantinus (1680-1717), Jacobus Byzantius (1685-1736) en Daniël Alexander (1689-1759). De beide dochters trouwden in diplomatieke kringen. De oudste, Petronella Ja- coba, huwde in 1712 Gaspard de Fontenu, de Franse consul te Smyrna. Haar vader was in het begin erg tegen dit huwelijk, omdat De Fontenu katholiek was. Later draaide hij hierin echter bij en was hij blij met de dertien kleinkinderen die zijn dochter hem schonk.¹⁰ Geertruida Constantia werd in 1718 de vrouw van de Engelse consul John Cooke en kreeg met hem twee dochters. De benjamin van de familie was Elbert die geboren werd op 6 januari 1706. Hij trouwde met Anna Margaretha Boelema in Haarlem waar hij gedurende enkele jaren secretaris van de weeskamer was. In 1747 schopte hij het tot ambassadeur in Constantinopel als opvolger van Cornelis Calkoen (1696-1764).¹¹

De oudste zoon, Justinus Constantinus, was voorbestemd om zijn vader op te volgen. Hij reisde twee maal naar Holland en werd in 1710 benoemd tot viceconsul. Helaas overleed hij zeven jaar later in Den Haag. Jacobus Byzantius vestigde zich in Haarlem, waar hij trouwde met zijn nicht Margarita Constantia van der Wielen en in 1717 secretaris werd. Hij bleef zijn verdere leven in Nederland wonen. Uiteindelijk zou het Daniël Alexander zijn, die tot nieuwe consul van de Nederlanders werd benoemd.

De ontvangst bij de kadi

Daniël Alexanders ontvangst bij de *kadi* zien we afgebeeld op een schilderij dat zich momenteel in het Tropenmuseum bevindt en ooit in opdracht van de familie moet zijn geschilderd. Alleen wanneer een nieuwe ambassadeur of consul was aangesteld, kreeg deze de gelegenheid om op audiëntie ontvangen te worden. Dit was een be- langrijk evenement, waarbij een groot deel van de Nederlandse gemeenschap in het ceremonieel werd betrokken. Het is een vrij groot schilderij op doek dat 155 bij 242 cm meet. Op de achtergrond ligt de stad Smyrna die met veel precisie werd afgebeeld. Op de berg Pagos, achteraan in het midden, ziet men het middeleeuwse kasteel. Daarvoor de stad met de haven en links de monding van de rivier de Meles. Een rij- tje achter elkaar schrijdende kamelen, voorafgegaan door een man op een ezeltje, ar- riveren vanuit het binnenland. Aan de kade liggen de consulaten van de verschillende Europese naties voorzien van vergrote wapperende vlaggen. ‘Dit teken van de vlagge geschied om de schippers, die onder haar behooren, scheep zynde, daar te ontbieden, anders is er de vlagge noit aan.’¹² Dit schreef Cornelis de Bruyn over het hijsen van de vlaggen als herkenning voor de schippers. Op dit schilderij zijn ze als herkenning voor de toeschouwer weergegeven en zien we van links naar rechts aan de kade de consu- laten van Nederland, Frankrijk, Engeland en als laatste de vlag van Venetië met leeuw en zwaard. Voor de kust ligt een aantal driemasters met op de achtersteven ook de bijbehorende nationale kleuren van de naties die toentertijd in Smyrna vertegen- woordigd waren. In een overdekt paviljoen op de voorgrond zien we de ontvangst van de consul met zijn gevolg.

De ceremonie in Smyrna verliep ongeveer op dezelfde wijze als aan het hof in Constantinopel. De Osmanen bewezen niet minder eer aan een consul dan aan een am- bassadeur en ze werden met dezelfde plechtigheden ontvangen.¹³ Binnen het Osmaanse Rijk verliepen deze ontvangsten volgens strikte regels. Een vast protocol werd tot in de 19^e eeuw bijna ongewijzigd toegepast.¹⁴ Ook in Smyrna hield men zich daaraan. De gezagdragers zaten op een sofa, de gebruikelijke manier van zitten voor de Osmanen en de buitenlandse gast kreeg een stoel aangeboden. Er werd koffie en *şerbet*, een krui- dige rozenlimonade, geserveerd.¹⁵ Het protocol vereiste dat het gezelschap werd be- geleid door een aantal janitsaren (een elitekorps goedgetrainde soldaten).

Van Luttervelt, die als eerste aantekeningen maakte over dit kunstwerk, stelde dat we hier de ontvangst van Daniël Jean de Hohepied zien. Hij dateerde het tafereel om- streeks 1720 aan de hand van de kostuums.¹⁶ Volgens de audioguide van het Tropenmuseum betreft het hier een schilderij dat door Jean-Baptiste Vanmour werd geschilderd in op- dracht van Cornelis Calkoen. Er zou een Nederlandse delegatie zijn afgebeeld die onder leiding van Calkoen op bezoek was bij de Osmaanse gezagdragers in Smyrna. In de be- staande literatuur wordt er nergens melding gemaakt dat Cornelis Calkoen een bezoek bracht aan deze stad en dat hij Vanmour meenam om deze ontvangst vast te leggen. Naar mijn idee is deze informatie niet correct. Bovendien is de afgebeelde persoon duidelijk herkenbaar aan het medaillon dat hij om zijn hals draagt. Dit is een onderscheiding die Daniël Jean de Hohepied kreeg uitgereikt door Jozef I, keizer van het Heilige Roomse Rijk, koning van Hongarije en Bohemen en aartshertog van Oostenrijk. Het was zijn oud- ste zoon Justinus Constantinus die het miniatuurportret versierd met diamanten in ont- vangst nam. Omdat deze audiënties zoals hierboven genoemd samenvallen met de aan-

12. C. de Bruyn, *Reizen door de vermaardste Deelen van Klein Asia, De Eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, &c.*, Delft, Henrik van Krooneveld, 1698, 24.

13. Du Mont, *Nieuwe Reyse naa de Levant of het Oosten, gedaan van den jaare 1689, tot aan 1693. Behelsende Het geen hy meest aanmerkens waardig heeft gezien in Duytsland, Vrankrijk, Italien, Maltha, Turkyen en Aegypten*, Utrecht, Anthony Schouten, 1695, 29.

14. G. Renda, *Portraits from the Empire. The Ottoman world and the Ottomans from the 18th to 20th century with selected Works of art from the Suna and Inan Kıraç Foundation Collection*, Istanbul 2005, 13.

15. E. Sint Nicolaas, e.a., *An eye- witness of the Tulip Era. Jean- Baptiste Vanmour*, Istanbul 2003, 43.

16. R. Van Luttervelt, *De “Turkse” schilderijen van J.B. Vanmour en zijn school. De verzameling van Cornelis Calkoen, ambassadeur bij de Hoge Porte, 1725-1743*, Istanbul 1958, 35.

Anoniem, Zicht op Smyrna met op de voorgrond de ontvangst van de Nederlandse consul Daniël Alexander de Hohepied (1689-1759) bij de kadi (1723, olieverf op doek, 155 x 242 cm, Amsterdam, Rijksmuseum)

17. Renda, *Portraits from the Empire*, 13.

18. Brief van S.A.C. Dudok van Heel aan C.J. de Bruyn Kops. Gemeente Archief Amsterdam, codicil van Jan van Lennep bij notaris J. van den Ende, N.A.A. nr. 7488, fol. 405-418, dd 19.3.1705 (fol. 413).

19. Listing of the graves of the Dutch cemetery of Alsancak: www.levantine.plus.com/pdf/ad.pdf.

stelling van de nieuwe consul, zien we op dit schilderij consul Daniël Alexander de Hohepied afgebeeld kort na zijn benoeming in 1723. Hij wilde graag deze bijzondere gebeurtenis vastleggen en gaf waarschijnlijk aan een lokale schilder hiervoor de opdracht.

De weergave van officiële ontvangsten groeide uit tot één van de favoriete thema's van westerse kunstenaars die in het Osmaanse Rijk verbleven.¹⁷ Er zijn verschillende schilderijen bekend die de ontvangsten van ambassadeurs bij de sultan in Constantinopel voorstellen. Dit schilderij is een uniek voorbeeld van een officiële ontvangst van een diplomaat buiten het hof van de sultan.

De Van Lenneps

De liefde zorgde er dus voor dat Daniël Jean de Hohepied de stamvader werd van een Nederlandse diplomatenfamilie in de Levant. Bij de Van Lenneps ging het anders. David George van Lennep (1712-1797) was een geboren ondernemer. Hij stamde uit een rijke koopmansfamilie. Zijn grootvader, Jan van Lennep de Oude (1634-1711), was lakenhandelaar en kunstverzamelaar in Amsterdam. Er bestaat een mooi portret van hem op latere leeftijd, zittend in een stoel, en met een grote hoed op de schoot liggend. Jan zelf wilde dat het portret altijd in familiebezit zou blijven.¹⁸ Ooit hing het huis van de Van Lenneps in Smyrna, maar momenteel is het te bewonderen in het Rijksmuseum in Amsterdam.

David George, zoon van George van Lennep en Hester van Halmael, werd op 5 augustus 1712 geboren en bezat een avontuurlijk geest. Die voerde hem samen met zijn vriend Philippe de la Fontaine in 1731 naar het Osmaanse Rijk. Philippes oudere broer Abraham had al sinds 1704 een handelshuis in Smyrna. Het duurde niet lang

of ook David George had zijn handelshuis opgezet en werd opperkoopman van de Hollandse factorij.

De liefde liet in zijn geval op zich wachten. Pas op 46-jarige leeftijd trad hij in het huwelijk, met de 21-jarige Anna Maria Leidstar (1738-1802). Zij was in Constantinopel geboren als telg van een bekende Nederlandse familie in de Levant. De firma Leidstar & Co was een van de vijf Nederlandse handelshuizen die tijdens de 18^e eeuw in Galata en Pera gevestigd waren. De firma had ook een vestiging in Angora, het huidige Ankara. Anna Maria's grootvader Pietro Leidstar († 1736) was thesaurier van de Nederlandse gemeenschap in Constantinopel, zowel tijdens het ambassadeurschap van Jacobus Colyer (1657-1725) als dat van Cornelis Calkoen. De familie Leidstar leidde een zeer deftig bestaan in Constantinopel maar in 1739 ging de vestiging in Angora failliet en het jaar daarop ook de hoofdvesting in Pera. Justinus Johannes Leidstar (1708-1783),¹⁹ de vader van Anna Maria, trok daarop naar Smyrna om een nieuwe start te maken.²⁰ Anna Maria Leidstar werd net als Clara Catherina de Hohepied bewonderd om haar schoonheid, haar intelligentie en om de veelzijdigheid van haar kennis. Hiervan getuigde luitenant-generaal Mathieu graaf Dumas die in 1784 Smyrna bezocht in zijn *Souvenirs* het volgende:

‘Mme. Vanlennep, nee à Smyrne²¹ et célèbre par sa beauté, l'était plus encore par les rares qualités de l'esprit et du cœur. On admirait en elle une douceur inaltérable, une âme expansive qui se communiquait sans cesse et se portait tout entière vers les objets qu'elle affectionnait ; une aimable philosophie, fruit d'une étude profonde et d'un génie méditatif, la variété de ses connaissances, la facilité avec laquelle elle parlait huit langues différentes, lui donnaient une grande influence sur tous ceux qui avaient été à portée de la connaître. Les familles divisées la prenaient pour arbitre, et les hommes en place la consultaient dans les affaires importantes. Son caractère était ferme; mais cette fierté, cette dignité grecque était heureusement tempérée par la noblesse de ses manières, la grâce de ses mouvements, la sensibilité de son organe, et par son goût exquis pour les ouvrages d'esprit et pour les arts.’²²

(‘Mevrouw Van Lennep, geboren te Smyrna, stond bekend om haar schoonheid maar nog meer vanwege haar zeldzame kwaliteiten van geest en hart. Men bewonderde in haar een onveranderlijke zachtheid, een ruimdenkende geest die onophoudelijk van zich deed spreken en die haar zonder uitzondering datgene bracht waarop zij haar zinnen had gezet. Haar aangename filosofie, vrucht van een degelijke studie en intelligentie, de verscheidenheid in haar kennis, het gemak waarmee zij acht verschillende talen sprak, oefenden een grote invloed uit op degenen die aan haar werden voorgesteld. Verdeelde families vroegen haar om bemiddeling en de mannen ter plaatse vroegen haar advies bij belangrijke zaken. Zij had een sterk karakter, maar deze trots, deze Griekse waardigheid werd gelukkig getemperd door haar plechtige manieren, de gratie in haar bewegingen, de gevoeligheid van haar wezen en door haar verfijnd gevoel voor hooggestemde literatuur en de kunsten.’)

Anoniem, Jan van Lennep de Oude (1634-1711). Amsterdamse koopman in zijde-, goud-, en zilverlaken en kunstverzamelaar (1700, olieverf op doek, 111.5 x 90 cm, Amsterdam, Rijksmuseum)

20. Marlies Hoenkamp-Mazgon, *Palais de Hollande te Istanbul. Het ambassadegeouw en zijn bewoners sinds 1612*, Amsterdam: Boom, 2002, 67-68. Zie ook: J.G. Nanninga, 'De Nederlandsche koopman in de Levant en de vrijhandel (18e eeuw)', in *Historische opstellen opgedragen aan Prof.Dr. H.Brugmans*, Amsterdam: “t kateel van Aemstel”, 1920, 115.21.

Hier maakt de auteur een fout want Anna Maria Leidstar werd in Constantinopel geboren.

22. M. Dumas, *Souvenirs du lieutenant-général Comte Mathieu Dumas de 1770 à 1836*, Na zijn overlijden door zijn zoon gepubliceerd (Parijs 1839). Te vinden in het Archief van de familie Van Lennep 1666-1992 inventarisnr. 838-840 Geciteerd in: F.J.E. van Lennep, *Late regenten*, Haarlem 1962, 214.

Anoniem, Zicht op Ankara (1743-1757, olieverf op doek, 117 x 198 cm, Amsterdam, Rijksmuseum)

23. Hoenkamp-Mazgon, *Palais de Hollande*, 68.

24. Stamboom van de familie

Morier: www.diesbach.com/belleroche/lennep/morier.html

25. Stamboom van de familie Van

Lennep: www.diesbach.com/belleroche/lennep/lennep.html

26. Frank K. van Lennep, Verza-

meling van oorkonden betrekking

hebbende op het Geslacht Van

Lennep I (Keulen 1927), 135-144.

Een kroostrijk gezin

David George van Lennep en zijn opmerkelijke vrouw werden de stamouders van een uitgebreide familie, die tot in de 20^e eeuw in Smyrna het leven van welgestelde patriciërs leidde.²³ Ze kregen in totaal dertien kinderen, zeven dochters en zes zonen. Een jaar na hun huwelijk werd de eerste dochter geboren, Hester Maria (1759-1767). Hun tweede dochter, Elisabeth Clara (1760-1834), werd een jaar later geboren. Zij trouwde in 1778 met Isaac Morier (1750-

1817), een Engelse koopman in Smyrna die later consul-generaal van Engeland in Constantinopel werd.²⁴ Na Elisabeth Clara werden George Justinus (1761-1788) en David (1762-1782) geboren. Beide jongens stierven op tamelijk jeugdige leeftijd. Vervolgens kreeg het echtpaar Van Lennep-Leidstar een dochter, Cornelia Jacoba (1763-1839), die in 1785 trouwde met William Waldegrave (1753-1825), eerste Baron Radstock. Hij was admiraal in de Koninklijke Marine. De volgende in de rij was Anna (1765-1839). Zij werd in 1787 de vrouw van Jean-Frédéric de Chabannes (1762-1836), markies van Curton en La Palice, graaf van Rochefort en baron van Madic.²⁵

In het jaar 1767 stierf de oudste dochter Hester Maria op 8-jarige leeftijd, nog in hetzelfde jaar werd er weer een dochter geboren die vernoemd werd naar haar overleden zus. Hester Maria (1767-?) trouwde in 1790 met Edward Lee, een Engels zakenman. Nummer acht in de rij was een zoon, Jacob (1769-1855). In 1807 trad hij in het huwelijk met Catherine Anne de Hochepped (1767-1867). Zij was de dochter van Daniël Jean de Hochepped (1727-1796) en Maria Dunant (1726-1801) en weduwe van de Zweedse gezant te Constantinopel Gerhard Johan Balthasar von Heidenstam (1747-1803). Door de inzegening van dit huwelijk werden de twee meest vooraanstaande Nederlandse families in Smyrna met elkaar verbonden. Catherine Anne de Hochepped had met haar eerste echtgenoot één dochter Adèle Marie (1790-1867) en drie zonen. Zij schonk Jacob van Lennep een dochter. Na de geboorte van Jacob volgde die van Sara Petronella (1771-1854). Zij trouwde in 1798 met de oudere broer van Catherine Anne de Hochepped, namelijk Jacques de Hochepped (1765-1824). Hierdoor werden de banden tussen beide families nog sterker. Het tiende kind dat werd geboren was Suzanne Constance (1772-1845), daarna volgde Henriette Sophie (1776-1861). Deze twee dochters bleven ongehuwd. Op haar veertigste baarde Anna Maria Leidstar haar twaalfde kind, Pieter (1778-1824). Deze trouwde in 1804 met Henriette Hélène Schütz. Als benjamin van de familie Van Lennep-Leidstar kwam Richard (1779-1827) ter wereld. Hij trouwde in 1810 met Adèle Marie von Heidenstam (1790-1867), de dochter van zijn schoonzus Catherine Anne de Hochepped en Gerhard Johan Balthasar von Heidenstam.²⁶

Het familieportret

David George en Anna Maria waren trots op hun gezin en op hun voorname positie en lieten zich dan ook in vol ornaat omstreeks 1770 portretteren. Centraal in het midden

Toegeschreven aan Antoine de Favray, David George van Lennep (1712-1797).

Opperkoopman van de Hollandse factorij te Smyrna met zijn vrouw en kinderen

(1770, olieverf op doek, 172 x 248 cm, Amsterdam, Rijksmuseum)

zitten de vrouw des huizes en de pater familias op een lange gele divan. Anne Maria draagt Turkse kleding en zij heeft haar jongste zoon Jacob op schoot die een geel jurkje draagt. Aan haar rechterzijde werd haar jongste dochter Hester Maria staand op de divan met een bloempje in de hand afgebeeld. David George is westers gekleed en houdt twee brieven in zijn hand. Verder zitten op de gele divan links van het echtpaar grootvader Justinus Johannes Leidstar met snor en op Turkse wijze gekleed. Rechts van het echtpaar zien we de gouverneur van de kinderen, meneer D'Antan, bladerend in een boek. Voor hem staat de oudste dochter Elisabeth Clara afgebeeld. Zij draagt eveneens Turkse kledij en haar hoofdtooi is versierd met bloemen en een veer. Met haar linkerhand leunt zij op een tafel en in haar rechterhand heeft zij een tekenstift. Aan vaders voeten op het Turkse tapijt zitten nog twee dochters knus bij elkaar. Degene in het blauwe jurkje is Cornelia Jacoba. Anna, die een geel jurkje draagt, slaat een arm om haar zus en samen houden zij een appel vast. Links op de voorgrond staan trots de twee oudste zonen van David George afgebeeld. Links met de degen in de hand is David. Rechts met strijkstok in de hand en viool onder de arm is George Justinus vernoemd naar zijn twee grootvaders. De familie, waarvan de kinderen bijna allemaal met eenzelfde mond werden weergegeven, lijkt op ware grote te zijn afgebeeld (172 cm x 248 cm).

De Levantijnse context waarin dit schilderij tot stand kwam, vinden we terug in de setting, de divan en het Turkse tapijt, maar ook duidelijk in de mix van zowel westerse als Turkse klederdracht van de familieleden. Iedereen is rijkelijk gekleed maar Anna Maria, haar oudste dochter en grootvader Leidstar vallen op door hun Turkse kledij. De dames Van Lennep dragen een pofbroek *şalvar* die zeer wijd tot op de enkels valt. Hierover dragen ze een lang overkleed *entari* met een wijd uitlopende rok en met lange smalle mouwen. Dit overkleed heeft een laag uitgesneden lijfje, waardoor het dunne doorzichtige onderhemd *gömlek* zichtbaar is. Om de heupen ligt een brede gordel versierd met goud en zilver. Over het kleed dragen ze een lang vest *yelek* zonder mouwen of met zeer korte mouwtjes. Dit vest werd vaak van bont voorzien. Mevrouw Van Lennep draagt op het portret kostbaar sabelbont en haar dochter herme-

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

lijn**bont**. Ook aan de hoofdtooi is veel aandacht besteed. Dochter Elisabeth Clara draagt een kunstige draperie van kleurrijke sjaals bijeengehouden met een juwelen gesp waarin een zwarte reigerveer is gestoken. Haar moeder heeft haar vlechten hoog opgebonden met een sjaal en enkele loshangende parelsnoeren. Opa Leidstar draagt als enige man in het gezelschap Turkse kleding. Zijn halflange mannen-*entari* is met kleine knoopjes hoog gesloten. Om zijn middel heeft hij enkele sjerpen gewonden waarin een sierdolk steekt. De mannenpofbroek is van boven wijd, maar loopt vanaf de knie naar de enkel smal toe. Het vest *yelek* voorzien van bont maakt het kostuum compleet evenals de bontmuts of carpous op zijn hoofd.²⁷

Het leven in Smyrna

De Van Lenneps en de De Hochepieds woonden met andere Europese kooplieden (voornamelijk Italianen, Grieken, Fransen, Engelsen en Nederlanders) in de Frankenstraat, een Europese enclave binnen de stad. Dit was de mooiste en aangenaamste plek van Smyrna. Humbaracı Osman Ahmed Paşa (beter bekend als de Franse artillerieofficier Claude-Alexandre Comte de Bonneval (1675-1747)) beschreef Smyrna bij zijn aankomst in de lente van 1740.

‘Le plus bel endroit et le plus agréable de la ville est la rue qu’on appelle des Francs, parce que c’est où résident tous les négociants européens. Cette rue est remplie de très belles maisons toutes accompagnées de très grandes galeries qui avancent dans la mer, et particulièrement sur la darse, qui est port séparé où l’on tient les galères du Grand Seigneur. On a pratiqué au bout de ces galeries de riches kiosques ou chambres peintes d’une grande propreté dont les toits sont des dômes en coupoles, garnies de cristaux. On y jouit d’une vue délicieuse, pouvant voir à plein, non seulement toute la rade et les vaisseaux, mais encore la haute mer, autant que le coup d’œil peut s’étendre. Ces kiosques ont encore un agrément qui est très considérables: c’est que pendant les excessives chaleurs on y jouit d’une fraîcheur charmante, pouvant avoir de l’air de tous côtés.’²⁸

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

ren en kooplui woonden aan de oostzijde van de straat waar de huur beduidend lager was.²⁹

De Europeanen hadden in de Frankenstraat hun eigen winkels. Zo was er voor de Nederlanders onder andere een eigen bakkerij en kroeg.³⁰ De capitulaties regelden dat de Europeanen beschermd werden door janitsaren en vrij waren in de beleving van hun godsdienst, zolang dit maar binnenskamers gebeurde. Iedere Europese gemeenschap had zijn eigen kerk. De Nederlanders hadden buiten een eigen kerk ook een eigen hospitaal en begraafplaats.³¹

Maar het leven van de Europeanen in Smyrna beperkte zich niet alleen tot de bedrijvige Frankenstraat. Tijdens de zomermaanden of wanneer er pest- of cholera-epidemieën heersten, weken de rijke kooplieden uit naar dorpen in de omgeving. Smyrna was een grote haven en enige handelsweg naar buiten van het Klein-Aziatische binnenland. Tegelijkertijd was de stad ook het beginpunt van de verbinding over land met het Oosten en vooral met de heilige islamitische plaatsen van Arabië. Zo-doende verzamelde zich een menigte mensen in de stad. Zij gingen in karavanen van hier op weg ofwel om handel te drijven in het binnenland, ofwel om een godsdienstige bedevaart te brengen aan Mekka. En zo werden verschillende epidemieën naar Smyrna overgebracht, die haar inwoners letterlijk wegmaaiden. Dat was de reden dat de rijke kooplieden van Smyrna, Europeanen en Grieken, ervoor zorgden een tweede woonhuis te hebben in mooie dorpen, buiten de stad, rekeninghoudend met de vervoermiddelen van die tijd. Zij zochten daar hun toevlucht om zich te beschermen tegen deze vreselijke ziekten. Deze buitenverblijven gebruikten ze tegelijkertijd ook als zomerverblijf, voor de jacht en ander familievermaak. Velen maakten, wanneer de transportmiddelen hun dat toestonden, van die huizen hun permanente verblijven.³²

Een van de dorpen waar de meeste Nederlandse families hun buitenhuis hadden, was Seydiköy. Het dorp lag op drie uur gaans van Smyrna. Het landhuis dat Daniël Jean de Hochepied er bezat, werd verschillende keren verfraaid en vergroot tot een buitenverblijf waar de familie graag vertoefde. Het was een imposant huis met zo’n dertig kamers.³³ De gegoede buitenlandse families gingen elke zondag naar Seydiköy. Ze speelden er tennis in de tuin van de gastvrije De Hochepieds en in de namiddag dronken ze er hun thee. De Van Lenneps waren ook eigenaars van een buitenhuis in Seydiköy en bezaten bovendien een groot landgoed, een *çiftlik*, in Malkacık (ten zuiden van Seydiköy) waar onder andere tabak werd verbouwd.³⁴

Uit een rekening met huishoudelijke uitgaven van Daniël Alexander de Hochepied valt af te leiden dat Smyrna ook voorzien was van allerlei Europese uitgaansmogelijkheden. In augustus 1747 betaalde Daniël Alexander verschillende keren voor een loge in de opera. Maar ook de kinderen kwamen aan hun trekken, want hij betaalde op 7 september 1747 in het theater voor een loge voor de kinderen. Bovendien had men behalve een schouwburg en een opera in de Frankenwijk nog een *Pantomime*. Daar huurde Daniël Alexander diezelfde maand een loge.³⁵ Zijn kleindochter Catharina Anna miste het uitgaansleven in Smyrna, toen zij in Constantinopel verbleef. Zij schreef in een brief dat ze niet erg gelukkig was in Constantinopel, omdat het diplomatieke protocol er buitengewoon stijf was en men er nauwelijks muziek en theater kende zoals in Smyrna.³⁶ Zo blijkt dat de families De Hochepied en Van Lennep deel uit maakten van een levendige Europese gemeenschap in Smyrna. Het vertrek van Daniel Jean de Hochepied en David George van Lennep naar de Levant was een goede keus geweest.

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

Het leven in Smyrna

29. S.P. Anderson, *An English Consul in Turkey. Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Oxford 1989, 2.

30. Ben Slot, ‘De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Osmaanse Rijk’, in Hans Theunissen *et al.*, red., *Topkapı en Turkomanie. Tukrs-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1989, 15.

31. M.A. Perk, *De Nederlandsche protestantsche gemeente te Smyrna*, Leiden: Eduard IJdo, 1910, 39.

Jan Schmidt

DE TURKSE HANDSCHRIFTEN IN DE LEIJOSE UNIVERSITEITS- BIBLIOTHEEK; HUN OORSPRONG EN LATERE GESCHIEDENIS

Pagina's 134-135: **fragment van een kopie van het verdrag van 1662 gesloten tussen Michiel de Ruyter en Isma'il Paşa, gouverneur van Algiers** [Universiteitsbibliotheek Leiden, Or. 1380] Foto: Willem-Jan Schipper

Rechts: **zelfportret van Cornelis de Bruyn en een fragment van een eveneens door hemzelf gemaakte gravure van de haven van Istanbul, uit diens vermaarde Reizen van Cornelis de Bruyn etc.** [Universiteitsbibliotheek, Tiele 207] Foto: Willem-Jan Schipper

1. *Reizen van Cornelis de Bruyn, door de vermaardste deelen van Klein Asia, de eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio &c. mitsgaders de voornaamste steden van Ægypten, Syrien en Palestina, verrijkt met meer als 200 kopere konstplaat-ten, vertoonende de beroemdste landschappen, steden, &c. Alles door den autheur selfs na het leven afgetekend*, Delft 1698, 40-1.
2. *Beschrijvinge van een Zee ende Landt Reyse Naer de Levante Als Italien, Candyen, Cypres, Egypten, Rhodes, Archipelago, Turck-kyen: ende wederom door Duytslant. Gedaen door Jan Somer van Middelburgh etc.* (Amsterdam 1649), f. 11a-b.

Inleiding

Dit hoofdstuk is gewijd aan een bijzonder stukje Turkije, of in dit geval: stukje Osmaanse Rijk, in Nederland, namelijk de collectie van Turkse handschriften die in de Universiteitsbibliotheek in Leiden worden bewaard. De kern van deze collectie wordt gevormd door de handschriften die Levinus Warner in 1665 aan de bibliotheek naliet. Het nu volgende hoofdstuk gaat over Warner, de handschriften die hij verwierf in Istanbul, de wereld van de Turkse letteren in die dagen en de latere acquisities die de collectie tot op de dag van vandaag hebben verrijkt.

Nederlandse reizigers en kooplieden in Istanbul

Tegen de tijd dat de Lage Landen zich ontworsteld hadden aan de knellende greep van de Spaanse Habsburgers en de eerste koopvaardijschepen uit de jonge Republiek hun ankers uitwierpen op de rede van Istanbul, was ‘het land van de Grote Heer’, zoals het Osmaanse Rijk vaak genoemd werd in die tijd, al drie eeuwen oud en had het zich ontwikkeld tot de belangrijkste politieke en culturele entiteit in het westelijke deel van de islamitische wereld. Het centrum van dat zich steeds verder uitdijende rijk was Istanbul, het oude Constantinopel en voormalig hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk, dat in de 17e eeuw één van de grootste steden van Europa en Azië was. De ontvolkte en vervallen stad was twee eeuwen tevoren, in 1453, na een lang beleg, in handen gevallen van de Osmaanse sultan Mehmed de Veroveraar en zijn janitsaren, en onder diens bezielende leiding in zijn oude, zij het aangepaste, want nu islamitische, glorie hersteld. Er waren weinig reizigers die niet onder de indruk kwamen van haar pracht en majesteit zodra ze, zeilend over de Zee van Marmara in de richting van Bosporus en Gouden Hoorn, de op vele heuvelen gebouwde stad, gedomineerd door de machtige koepels en ranke minaretten van Aya Sofya en Süleymaniye, in het vizier kregen. Toen Cornelis de Bruijn, een schilder en avonturier uit Den Haag, en auteur van het enige belangrijke Nederlandstalige reisboek dat het Osmaanse Rijk in de 17^e eeuw beschreef, de stad voor het eerst in ogenschouw kreeg in het najaar van 1678 schreef hij nogal nuchter – maar hij leefde minstens een eeuw voordat de Romantiek reisbeschrijvingen begon te kleuren:

‘De stad is drie-hoekig, van welke twee zyden zich langs het water strecken... Zy munt uit in schoone Mosqueën of Kerken, onder welke de aanmerkelykste is de geene, die S. Sophia genoemd word, gebouwd door den Keizer Justinus... Deze Kerk, die van buiten vierkantig en van binnen rond is, verdiend alleen een Constantinopoolsche reis.... Onder de voornaamste [Mosqueën] worden gerekend de Solymansche, gesticht door Sultan Solyman, die daarin begraven legt...’¹

Hoewel Istanbul vóór en na De Bruijn een belangrijk reisdoel bleef voor Nederlandse toeristen – dat waren in de vroegmoderne tijd veelal de zoons van rijke patriciërs die ter lering en vermaak een zogenaamde ‘grote tour’ ondernamen – was de stad toch vooral interessant als commercieel centrum voor onze landgenoten; het was de belangrijkste Levantijnse haven na, al spoedig, Izmir, in het kerngebied van het rijk, dat de provincies Roemelië (in Europa) en Anatolië (in Azië) omvatte. De kusten van de Middellandse Zee en hun achterland die veelal met de vage term ‘Levant’ werd aan-

geduid, ontwikkelden zich in de 17^e eeuw naast de ‘Oost’ en de ‘West’, bediend door VOC en WIC, tot het derde belangrijke handelsgebied voor de Nederlanders buiten Noordwest- en Oost-Europa. De vaart daarheen en weer terug was niet van gevaar ontbloot, en de kapiteins hadden veel last van ‘Barbarijse’ (Noord-Afrikaanse) zeerovers. Protectie, in de vorm van kanonnen dan wel vriendschapsverdragen, was onontbeerlijk. Terwijl Nederlandse kapiteins vooralsnog gedwongen waren protectie onder de Franse en Engelse vlag te aanvaarden, wist de Republiek zich in 1612 aan het régime van deze Europese concurrenten te onttrekken. Nog in 1591 kon Jan Somer uit Middelburg zich ternauwernood na enige dagen zweten aan de roeiriemen van een Osmaanse galei onttrekken nadat hij zijn kapers – hij was in de haven Famagusta op Cyprus overmeesterd en uit het Venetiaanse schip waarop hij voer gesleurd – had weten wijs te maken dat hij een Fransman was.² In 1611 nam de Osmaanse regering, zich bewust van het voordeel van goede commerciële en politieke betrekkingen met een opkomende Protestantse natie in Europa, het initiatief en nodigde de Republiek uit een ambassadeur naar Istanbul te sturen. Hetzelfde jaar nog vertrok Cornelis Haga, patriciërszoon uit Schiedam naar Istanbul en wist na relatief korte onderhandelingen een voor de Nederlanders gunstig verdrag te sluiten met de regerende sultan, Ahmed I. De vorst verleende de Republiek daarbij een charter, meestal aangeduid als ‘capitulatiën’ (“hoofdstukken”, “artikelen”), waarin rechten en plichten voor de in het Osmaanse Rijk verblijvende Nederlanders en hun protégés, werden vastgelegd in een groot aantal bepalingen.

Opkomst van de oriëntalistiek in de Republiek

De commerciële expansie van de Republiek ging gepaard met een culturele: de opkomst van de studie van oosterse talen, geschiedenis en literatuur, in zekere zin een product van twee eeuwen Europees Humanisme met zijn grote aandacht voor filologie, en van het Protestantisme dat nadruk legde op het adagium *sola scriptura*, (kritisch) lezen van de Bijbel in haar oorspronkelijke talen Hebreeuws en Grieks. Theologie en filologie waren belangrijke vakken in Leiden, waar in 1575 de eerste Noord-Nederlandse universiteit werd gesticht. De bestudering van het Arabisch werd er in het bijzonder belangrijk geacht; al vroeg drong het besef in de geleerde wereld door dat deze taal verwant was aan het Hebreeuws en dat

Twee pagina's met Turkse citaten van Joris van der Does' oorspronkelijk in het Latijn gepubliceerde reisverslag in briefvorm, *De itinere suo Constantinopolitano epistola etc. Leiden 1599* (zie hoofdstuk 2) [Universiteitsbibliotheek, 1368 G 21] Foto: Willem-Jan Schipper

het doorgronden van haar grammatica en vocabulaire zou kunnen bijdragen tot een beter begrip van de tekst van het Oude Testament. Andere motieven waren van meer praktische aard: zonder kennis van het Arabisch, maar ook Perzisch en Turks, was het moeilijk om met de oosterlingen te spreken of te onderhandelen; daarnaast was er de religieuze opdracht de heidenen uit het hellevuur te redden, in dit geval moslims en Levantijnse Christenen tot het ware Protestantse geloof te bekeren. Ook daarbij was een goede beheersing van de regionale talen een eerste vereiste.

Belangrijke Leidse geleerden in deze vroege periode waren Josephus Justus Scaliger, een Frans universeel geleerde die was bekeerd tot het Protestantisme en in 1593 werd overgehaald naar Leiden te komen ten einde de jonge universiteit wat meer glans te geven. Hij behoorde tot de vroegste generaties Europeanen die Arabisch leerden en was de auteur van een Arabisch woordenboek, dat overigens nooit werd uitgegeven. Hij stierf in 1603 en liet zijn gedrukte boeken en handschriften aan de Leidse universiteitsbibliotheek na. In 1599 had de universiteit besloten om een aparte leerstoel Arabisch te creëren; Thomas Erpenius (1584-1624), een student van Scaliger, werd er in 1613 als eerste op benoemd; hij was ook als één van de eersten onder zijn collega's die wees op het belang van de studie van het Turks, al was het maar als hulpmiddel voor een beter begrip van het Arabisch. Hij was de auteur van de eerste bruikbare Arabische grammatica in een westerse taal, het Latijn, tot in de 19e eeuw de *lingua franca* der geleerde wereld. Nadat hij in 1624 was gestorven aan de pest, volgde zijn vriend en leerling Jacob Golius hem op als hoogleraar Arabisch en wiskunde. Met Golius' student Levinus Warner (1619-1665), afkomstig uit Lippe, die tussen 1638 en 1644 in Leiden studeerde, behoorde hij tot de tweede generatie van Leidse oriëntalist. Golius en Warner waren ook de eersten die het Osmaanse Rijk uit eigen ervaring leerden kennen en er vriendschap sloten met lokale geleerden, zowel Moslims als Christenen. Via hen, maar ongetwijfeld ook door bezoek

aan markten en boekwinkels ter plaatse, wisten Golius en Warner een grote collectie handschriften – de boekdrukkunst vond pas in

de 18e eeuw schoorvoetend ingang in het Osmaanse Rijk, althans voor zover het teksten in het Arabisch schrift betrof – te verwerven die – dat gold overigens niet voor Golius' privécollectie die na zijn dood in 1696 op een veiling werd verkocht – de basis zou worden van de oosterse verzameling in de Leidse Universiteitsbibliotheek. (Scaliger liet slechts weinig handschriften aan de Leidse bibliotheek na en Erpenius geen enkel.)

Levinus Warner in Istanbul

Nadat Haga in 1639 naar de Republiek was teruggekeerd, werd de Nederlandse vertegenwoordiging bij de Porte waargenomen door zijn secretaris Hendrik Cops. Niet lang daarna, in 1644, reisde Warner via Danzig naar Istanbul om de Oriënt uit eigen ervaring te leren kennen en zijn geleerde horizon te verruimen. In de verzameling van de Leidse bibliotheek is een *itinerarium* bewaard voor een reis van Amsterdam naar Danzig over land (in Or. 385) dat hij mogelijk heeft gebruikt. Naast zijn studiën verdiende Warner wat bij als klerk en vertaler op het jonge Nederlandse gezantschap. In 1650 werd hem, nadat hij eerder een hoogleraarschap Hebreeuws in Leiden had afgewezen, door de curatoren van de Leidse universiteit, op diens verzoek, een toelage gegeven van 300 gulden, met de bedoeling om zijn eruditie nog verder uit te bouwen voordat hij zou terugkeren naar Leiden. Terugkeren deed hij echter nooit. Wat hij verder in Istanbul deed of waaraan Warner die toelage aan besteedde is onduidelijk; Warner hield geen dagboek bij en hij heeft geen persoonlijke brieven, laat staan een autobiografie, nagelaten, zodat er over zijn leven weinig bekend is. Inmiddels was Cops (in 1647) overleden en opgevolgd door Nicolaas Ghijsberti in dezelfde functie. Toen ook deze stierf in 1654, volgde Warner, die inmiddels zeer verlegen zat om een vaste bon van inkomsten, hem op. Drie jaar later, in 1657, werd hij bevorderd tot 'resident' met een salaris van 7.500 gulden, vermeerderd met een percentage van de waarde van goederen die door de Republiek in het Osmaanse Rijk werden geïmporteerd. Maar zijn hart lag meer bij de boeken en de wetenschap dan de handhaving van het commerciële beleid van de Republiek voor de Levantse Compagnie (officiële aangeduid als het Directoraat van de Levantse handel dat, anders dan VOC en WIC, geen handelsmonopolie claimde), *in casu* de protectie van de locale Nederlanders.³

Enig idee van Warners intellectuele activiteiten krijgen we uit zijn aantekeningen en kladmanuscripten die in de Leidse bibliotheek zijn terecht gekomen. Naast hier en daar aantekeningen die betrekking hebben op de Osmaanse actualiteit en zijn werk als diplomaat, vinden we veelal fragmentarische teksten, grotendeels in een zeer moeilijk leesbaar Latijn geschreven. Deze wijzen erop dat hij zich wijdde aan diverse, zo lijkt het, oeverloze studiën, waaronder die van diverse oosterse talen, Turkse zegswijzen, en de geschiedenis en geografie van Azië. Zijn studiositeit bezorgde hem overigens bij de Nederlandse kooplieden al gauw de reputatie van een verstrooide en weinig praktische geleerde, die hun belangen veronachtzaamde, en dit werd nog verergerd door het feit dat hij zich scheen te vereenzelvigen met zijn omgeving: hij ging om met lokale geleerden, onder wie Lari Mehmed Efendi (die in 1665 als atheïst ter dood werd gebracht) en mogelijk de nog te noemen Kâtib Çelebi (uit wiens bibliotheek hij enige handschriften verwierf; ik kom hier nog op terug), hij ging samenleven met een locale Griekse vrouw, een zekere 'Cocone' (mevrouw) de Christofle, en werd gezien in Turkse kledij. Tot zijn dood in 1665 bouwde hij een grote bibliotheek op die hij in zijn testament vermaakte aan de Leidse Universiteitsbibliotheek om te worden gebruikt door de Leidse studenten. Op deze manier werd de jonge bibliotheek met zo'n duizend handschriften verrijkt, waaronder zo'n 180 die Turkse teksten van zeer uiteenlopend genre bevatten. Daarnaast trad hij op als agent voor zijn leermeester Golius in Leiden, voor wie hij handschriften kocht of liet kopiëren. Beiden waren tevens betrokken bij een plan de Bijbel in het Turks te vertalen zodat er serieus werk gemaakt kon worden van

3. Voor meer details over de vroege geschiedenis van de oriëntalistiek in Nederland en Levinus Warner in het bijzonder, zie de bijdragen van Hans Theunissen en Arnoud Vrolijk in dit boek.

de Protestante missie in het Osmaanse Rijk. Daarbij werd de hulp ingeroepen van een zekere Haki, een jood die het Oude Testament voor zijn rekening nam, en Ali Ufki Bey, een bekeerde Pool, musicus en tolk in het Paleis. Hand- en spandiensten werden voorts verricht door twee kopiïsten, Nicolaus Petri en Sjahin Kandi, Osmaanse christenen uit Aleppo, waarmee Golius, mogelijk al tijdens zijn reis door het Osmaanse Rijk, bevriend was geraakt. Het project werd gefinancierd door een Nederlandse koopman, Laurens de Geer. De Bijbel, inclusief de apocriefe boeken, werd metterdaad vertaald – de handschriften met klad- en netteksten die terecht kwamen in de Leidse en de Amsterdamse universiteitsbibliotheken zijn er het tastbaar bewijs van – maar de vertaling werd niet gedrukt en van enig missiewerk, dat in de ogen van de Osmanen overigens, om het mild uit te drukken, zeer verdacht zou zijn geweest, kwam waarschijnlijk weinig terecht.

Warner en de wereld der Osmaanse letteren

In zekere zin zou men kunnen zeggen dat Warner toen hij in Istanbul aankwam met zijn neus in de boter viel. De Osmaans-Turkse literatuur was tot grote bloei gekomen in de 16^e eeuw. Met name de dichtkunst, het sierproza in verschillende genres, en de historiografie waren daarin rijk vertegenwoordigd. Tot de belangrijkste literaire personages uit die eeuw behoorden ongetwijfeld Baki (st. 1600), de koning der dichters, zoals hij wel werd genoemd, de dichterbiograaf Âşık Çelebi (st. 1572) en de dichter, historicus en universeel geleerde Mustafa Âli van Gallipoli (st. in 1600), die een indrukwekkend oeuvre naliët dat meer dan vijftig werken omvatte, waaronder een vierdelige wereldgeschiedenis. Deze bloei vond plaats in een tijd waarin de glans van het Osmaanse Rijk barstjes begon te ver-tonen. Gedurende de laatste decennia van de 16^e eeuw waren de Osmaanse troepen niet meer, zoals in de tijd van Mehmed de Veroveraar en Selim I (regeerde 1512-1520), vanzelfsprekend heer en meester op de slagvelden van Zuidoost-Europa en Azië, en het rijk, waarvan de grenzen niet meer expandeerden, onder-vond steeds meer problemen bij de financiering van de uit de hand lopende staatsuitgaven. Het rijk wist deze ontwikkelingen niet te keren in de volgende, 17^e eeuw, die gekenmerkt door een verdere economisch neergang, toenemende politieke strubbelingen – in 1622 werd de eerste Osmaanse sultan, Osman II, vermoord nadat de janit-saren in de hoofdstad in opstand waren gekomen – en groeiende wet-teloosheid in de provincies. Dit had overigens nauwelijks invloed op de literatuur die in de nieuwe eeuw vertegenwoordigd werd door grote figu-ren zoals Kâtib Çelebi, Nef'i – op hen komen we aanstonds terug – en de, overigens pas veel later beroemd geworden, Evliya Çelebi (later omdat hand-schriften van zijn werk Istanbul pas in de 18e eeuw bereikten), auteur van een monumentaal en uniek reisboek, autobiografie en encyclopedie in één.

De 17e eeuw was overigens niet alleen een eeuw van grote namen; ook de lite-raire cultuur in bredere zin en geletterdheid bloeiden op. Hoewel statistieken ont-breken, wijst alles erop dat de productie van handschriften toenam, waarin overigens leerboeken domineerden, met name op het gebied van de godsdienst en het recht – islamitisch recht, uiteraard; deze immers vonden relatief grote aftrek van leerlingen en studenten die het groeiende netwerk van scholen en *medreses* (hogescholen) be-volkten. Deze ontwikkeling zou culmineren in de volgende, 18^e eeuw, toen ook de eer-ste aarzelende stappen op het pad van de boekdrukkunst werden gezet voor zover het teksten met een islamitische achtergrond betrof. Dit ging gepaard met, zo vermoedt men, een groeiende geletterdheid onder de bevolking – die overigens in deze vroeg-moderne periode niet boven de 5% zal zijn uitgekomen – waarbij zij ook kon profite-ren van een groeiend aantal publieke bibliotheken.

Warner, die zich overigens bij zijn acquisities niet in het bijzonder specialiseerde in bepaalde genres of afging op het uiterlijk van handschriften, had een goede neus voor inhoudelijke kwaliteit en actualiteit. (Zoals Arnoud Vrolijk in zijn bijdrage tot dit boek uiteenzet, maakte Warner daarbij waarschijnlijk gebruik van tussenpersonen; een westerling als hij kon in deze periode moeilijk zelf rondneuzen op boekenmarkten.) De handschriften die hij wist te verwerven bevatten teksten in diverse talen: Arabisch, Perzisch Turks en Hebreeuws en, in veel mindere mate, Armeens, Syrisch, Coptisch en Grieks. Naast heel oude exemplaren, waaronder het, naar het schijnt, oudste pa-pieren handschrift dat bewaard wordt in Europa (Or. 298), met een Arabische tekst die in 866 werd gekopiëerd, wist Warner ook de hand te leggen op een aantal unica zoals het enig bekende exemplaar van 'De Ring van de Duif', een verhandeling over de liefde van Ibn Hazm uit Córdoba (st. in 1064). Ook zijn er een aantal unica onder zijn Turkse handschriften, waaronder een verhandeling over de Osmaanse veldtocht tegen de Safawieden in Sjrwan, in de zuidelijke Kaukasus, ondernomen in de jaren 1581 tot 1585, geschreven door een zekere Seyyid Sa'duddin uit Dakhna in Azer-beidzjan, een soennitische molla die voor de sjïitische Safawieden gevlucht was en een goed heenkomen gevonden had in Istanbul (Or. 801). Daarnaast wist Warner ook een zestiental teksten aan te schaffen – in het volgende beperk ik me tot Osmaans-Turkse teksten – die in de periode van zijn verblijf waren geschreven of gekopiëerd. Moge-lijk waren dat er meer; niet alle handschriften zijn gedateerd. Onder de belangrijke au-teurs van wie Warner teksten aanschafte en die tijdens zijn verblijf nog leefden of niet lang daarvoor waren gestorven waren al de eerder genoemde Baki en Âli. Van de eer-ste verwierf hij het verzamelde werk (*divan*) (Or. 837(1)). Van Âli wist hij het vierde, Osmaanse, deel van zijn wereldgeschiedenis te verwerven (Or. 288 – ik kom er nog op terug) en een verhandeling over de opkomst en ondergang van dynastieën (Or. 923(2), een kopie van de autograaf uit 1598). Daarnaast wist Warner de hand te leg-gen op werken van Mülhimi, Nef'i, Fehim, Kâtib Çelebi, Vecihi, en Abdi (Sarı Abdul-lah). Drie van hen waren historici (Mülhimi, Vecihi), twee waren dichters (Nef'i en Fe-him), één was dichter en auteur van een 'vorstenspiegel' (Abdi) en één was een universeel geleerde (Kâtib Çelebi). Het is mogelijk dat Warner één of meerdere van deze figuren heeft gekend, zeker is dat niet – Kâtib Çelebi noemde ik in dit verband al. Twee van de bovengenoemde personages, verdienen hier wat meer aandacht vanwege hun belangrijke rol in de Osmaanse literatuur en wetenschap: Nef'i en Kâtib Çelebi.

Nefi

Nefi, die eigenlijk Ömer heette – Nefi is de door hem aangenomen dichternaam – , werd rond 1572 in een stadje in de buurt van Erzurum geboren. In 1603 kwam hij naar Istanbul en verdiende zijn brood als lagere ambtenaar. Maar al gauw werd hij bekend als dichter en in het bijzonder als auteur van majestueuze, wij zouden zeggen: barokke, lofdichten (*kaside's*) op belangrijke personages van zijn tijd. Dit bracht hem in contact met diverse staatlieden en sultans. Zo werd hij door een grootvizier (eerste minister) aan sultan Ahmed I voorgesteld, die hem in zijn hof introduceerde, maar hij kwam al gauw in de problemen door zijn scherpe tong, zodat hij weer kon vertrekken. Zijn satirisch talent vond uitdrukking in spotverzen die hem uiteindelijk niet minder beroemd maakten dan zijn lofdichten. Nog tijdens zijn leven – wanneer dit precies gebeurde is niet bekend – werden deze verzen gebundeld onder de titel ‘Pijlen van het Noodlot’ (*Siham-ı kaza*), maar het lijkt waarschijnlijk dat sommige al eerder een eigen leven waren gaan leiden. Warner schafte twee handschriften van het werk aan (Or. 662, gekopieerd in 1644, en Or. 870, ongedateerd). Zijn satirische talent leek hem ten slotte toch nog voordeel te brengen. Hij wist de aandacht van sultan Murad IV (regeerde 1632-1640) te trekken, die steken onder water wel kon waarderen. Dit blijkt bij voorbeeld uit Evliya's reisboek waarin deze vertelt hoe hijzelf de gunst van de sultan wist te verwerven vanwege, in eerste instantie, zijn mooie stem, maar in het bijzonder vanwege zijn schalkse humor en gevatheid. Maar Nefi ging blijkbaar toch te ver – de sultan wilde naar buiten zijn reputatie handhaven van strenge orthodoxe heerser die er niet voor terugdeinsde wijntapperijen en koffiehuisen te sluiten, en die zijn onderdanen zelfs verbood te roken (een gewoonte die via de Nieuwe Wereld en de Nederlanders in Indonesië inmiddels zijn weg naar het Midden Oosten gevonden had) – met het gevolg dat de vorst hem naar Edirne verbande. Uiteindelijk werd hij geëxecuteerd in 1635 – wat precies de aanleiding daartoe was is onduidelijk – en moest zo, als één van de weinige Osmaanse dichters, zijn loslippigheid met de dood bekopen. De Osmaanse geschiedschrijver Na'ima schreef later hoe Nefi aan zijn eind kwam. Op een kwade dag werd de dichter aan het paleis ontboden, niet wetende dat de sultan inmiddels toestemming van de schriftgeleerden (*ulema*) had gekregen hem ter dood te brengen; zij hadden gemeend dat ‘die dichter en ophitsers die *Nefi* heet dient te sterven als een adder (*efi*)’, zo legde de historicus hen, berijmd en wel, in de mond. Maar Nefi voelde de bui al hangen toen een lid van de paleiswacht hem zei dat er iemand in de paleistuin een grap met hem zou uithalen. Na een geweldige schrobbering van de schoonzoon van de sultan, Bayram Paşa, ‘werd hem gezegd mee te komen... en werd hij vastgehouden in de bosschages rond het paleis, aldaar gewurgd en in zee geworpen.’ Na'ima voegt er braaf aan toe dat satire bedrijven nu eenmaal een laakbare en verachtelijke activiteit is die niet past bij moslims die immers geacht worden hun medemoslims te ‘vrijwaren van hun hand en hun tong.’⁴

Nefi's satirische verzen zijn opvallend scabreus en vaak heel grof – zowel de laat-19e-eeuwse geleerde E.J.W. Gibb, die een vijfdelige geschiedenis van de Osmaanse dichtkunst schreef, en de moderne Turkse uitgever van de ‘Pijlen’, Akkuş, vermeden het de lezer met zijn meest obscene verzen te confronteren. Om de lezer een indruk van zijn gewaagde verzen te geven, volgt nu een fragment uit een gedicht uit de ‘Pijlen’. Het betreft de in 1617 gestorven belastinginner en schatkistbewaarder (*defterdar*) Ekmekçizade

(‘bakkerszoon’) Ahmed Paşa die zich schaamteloos had verrijkt en om zijn leugenachtigheid bekend stond. Men krijgt overigens de indruk dat de pasja nog leefde toen Nefi deze regels componeerde.

Laat aan dit getol, gedoe en gedraai een einde komen,
Als dit zo blijft laat dan de hemel en aarde samen komen
Nu hij het verstand van vromen volledig verbijstert
Laat hem vallen en te gronde gaan die ons teistert

...
Nooit zag een frontsoldaat een cent soldij
En belastingen voor de sjah der tijd waren er ook niet meer bij

...
Als sultan Ahmed in zijn goedertierenheid eens wist
Hoe hij de staat en het geloof had belogen met list

...
Zijn moeder was een kokkin, en slavin, zijn vader een bakker
Wat dacht hij eigenlijk te bereiken in het leven, de stakker?’

...
De reden waarom zijn gelaat zo geel als stront is
Is dat zijn moeder trek had in drek en zwanger was tegelijk
Het is geen geheim dat zijn onstuitbare verval
Voor het volk tirannie betekende en onrechtvaardigheid tegelijk

...
Nooit kwam er tevoren naar onze stad
Zo'n boerentronie, zo'n bizarre gedaante op ons pad

...
Je zou zeggen als je zijn gele kop en strontbek zag
Dat iemand een koperen beddensteek met boenwas ingewreven had
Ook die lage lieden die zijn vrienden en glasgenoten zijn
Het is een troep laaghartigen, slechteriken en nitwits, niets dan dat
Sommigen van hen zijn clowns, anderen pooiers
Of ze zijn hoeren, geven hun kont en laten zich gebruiken in hun gat

...
Moge God die vervloekte en zijn volgelingen pletten onder Zijn schoen
Laat hij hen door zeven werelden zwerven en eindigen bij Karoen⁵

...

Kâtib Çelebi

Van een heel ander kaliber was de grote geleerde Kâtib Çelebi (‘Meneer de Secretaris’) of ook wel Hadji Khalifa (‘Afdelingshoofd die de pelgrimstocht naar Mekka heeft verricht’) genaamd – hij heette eigenlijk Mustafa zoon van Abdullah – die, slechts 48 jaar oud, in 1657 stierf, acht jaar vóór Warner zelf. Hij was een overigens weinig flamboyante ambtenaar maar bovenal een geleerde met een welhaast bovenmenselijke werkracht. Zijn rijke oeuvre omvat werken op het gebied van de het openbaar bestuur, de bibliografie, geografie, kosmografie en geschiedenis. Ook is hij de auteur van – origi-

4. Na'ima, *Tarih* III (Istanbul 1281), 236.

5. De Koranische Croesus. De vertaling is gebaseerd op de editie door Metin Akkuş (Ankara 1998), 166 ff. en de tekst in de Leidse handschriften.

neler in de context van de Osmaanse letteren van die tijd – een autobiografie, een zelden door vroegmoderne Osmanen beoefend genre, en een omvangrijk en nog steeds bruikbaar bibliografisch woordenboek, met duizenden alfabetisch geordende lemmata met gegevens over alle Arabische, Perzische en Turkse boeken die de auteur bezat, had gezien dan wel waarvan hij had gehoord of over had gelezen. Hij was een van de belangrijkste Osmaanse intellectuelen van zijn tijd en, althans onder moderne Osmanisten, nauwelijks minder beroemd dan Evliya Çelebi. Warner wist een zestal handschriften uit zijn nalatenschap te verwerven (dit wordt uiteengezet in een brief bewaard in het convoluut Or. 1122, f. 9a), waaronder, identificeerbaar, het handschrift Or. 695, een Arabische verhandeling over de retorica. (Hierbij zij opgemerkt dat het Osmaanse Rijk tot op zekere hoogte drietalig was: het Turks was omgangs- en officiële taal; het Arabisch was de taal van de wetenschap; en het Perzisch de taal van de klassieke dichters; een geletterde Osmaan van enige eruditie beheerste alle drie talen.)

Uit het werk van de geleerde zelf wist Warner drie titels te verwerven: (1) een exemplaar van een verhandeling over de kunst van de oorlog ter zee en de geschiedenis van de Osmaanse vloot (*Tuhfetü l-kibar fi Esfari l-Bihar*, “Geschenk van de Ganzenveer aangaande de Krijgstochten over Zee”), geschreven in 1656 en aangeboden aan sultan Mehmed IV (regeerde 1648-1687) – het boek behoorde eigenlijk tot het genre van de adviesliteratuur en beoogde de sultan te waarschuwen voor de fouten die in het recente verleden gemaakt waren, met name in de lange en desastreuze oorlog tegen Venetië; daarbij wees de auteur op het belang van goede zeekaarten (Or. 825); (2) een kopie van een deel – de auteur begon het werk in 1648 maar was niet in staat het af te ronden tijdens zijn leven – van zijn grote kosmografie/geografie “Panorama der Wereld” (*Cihannüma*) opgedragen aan dezelfde sultan Mehmed IV (Or.1109); en (3) een chronologisch overzicht van de Osmaanse geschiedenis tot het jaar 1648 (*Takvimü t-tevarih*, “Kalender der Historiën”); Warners kopie heeft een colofon gedateerd 1659-60 (Or. 290).

Het tweede werk, het “Panorama”, was, tot op zekere hoogte, revolutionair, althans vanuit Osmaans perspectief. Hoewel het werk aanvankelijk, en zoals te doen gebruikelijk, gebaseerd was op middeleeuwse Arabische handboeken, die uiteindelijk teruggingen op Ptolemaeus’ *Geografie* uit de tweede eeuw, ontdekte Kâtib Çelebi tijdens het schrijven, zo schrijft hij in zijn inleiding tot het werk, het bestaan van Nederlandse atlanten en liet hij (dit was in 1653) de begeleidende teksten in de *Atlas Minor* van Gerard Mercator (gedrukt in Arnhem in 1607) vertalen door een tot de Islam bekeerde Franse monnik. De auteur had een exemplaar van de atlas gekregen van de staatsman Kara Çelebizade Mahmud Efendi (st. 1653, uit wiens bibliotheek Warner, waarschijnlijk niet toevallig, een ander handschrift verwierf, Or. 895). Deze berg aan nieuwe informatie trachtte hij vervolgens te incorporeren, met kaarten en al, in een tweede, modernere versie van zijn “Panorama”, maar kreeg die niet meer af. Het handschrift in de Leidse bibliotheek, dat ongedateerd is en een aantal katernen mist, is van de tweede versie en bevat, onder andere, beschrijvingen van Europa, Afrika, Azië (daaronder Japan en de Filippijnen) en Amerika, en vermeldt de ontdekkingsreizen van Columbus, Magellan (Fernão de Magalhães) en ‘Iskender’ (Alexander de Grote). Het handschrift heeft ook enige marginale glossen, waaronder één waarin Mustafa Âli op de vingers wordt getikt omdat hij geweigerd zou hebben de auteur el-Idrisi met de profeet Idris te identificeren; ook de beroemde Magribijnse historicus Ibn Khaldun wordt daarin geciteerd.

Kâtib Çelebi’s *Cihan-nüma* in druk (rechts boven), gepubliceerd door Ibrahim Müteferrika in 1732, en in handschrift (links onder). Het opengeslagen boek (boven) laat een kaart van het Middellandse Zeegebied zien gebaseerd op een voorbeeld in de *Atlas van Mercator*; daaronder (rechts) de *tranche* van het dichtgeslagen boek met de titel in het Turks; daaronder (links) een met de hand geschilderde kaart van de Adriatische kust van Herzegovina in een, waarschijnlijk 18^e-eeuwse, kopie van een deel van het werk dat de Balkan beschrijft; en (rechts) een afbeelding in de marge van het fort Ağrıboz (Chalkis, Euböia) in hetzelfde handschrift [Universiteitsbibliotheek Leiden, 892 A 11, en Cod.Or. 12.363] Foto: Willem-Jan Schipper

Osmaanse historiën

Het is overigens opvallend hoeveel geschiedenisboeken Warner wist te verwerven, hoewel die blijkbaar moeilijk te vinden waren. Zijn inspanningen op dat vlak hadden misschien te maken met de wens van Golius, die een editie van een Arabischtalige geschiedenis over Timoer Leng had gepubliceerd in 1636, om meer details te weten te komen over de nog grotendeels onbekende geschiedenis van de islamitische wereld. In 1649 had Golius aan Johannes Michaelis, één van zijn Christelijke vrienden in Aleppo, gevraagd of hij niet een voortzetting vanaf 1533-4 op een Perzische wereldgeschiedenis (waarvan hij een kopie had) wilde samenstellen op grond van kronieken en biografische woordenboeken, liefst in het Arabisch of Perzisch, maar eventueel in het Turks. Michaelis zou voor die teksten locale soefi's kunnen benaderen en daarnaast ook geleerden en ooggetuigen kunnen raadplegen. Deze aanvulling zou in ieder geval de geschiedenis van de dynastie der Safawieden en Osmanen moeten omvatten, en liefst ook nog die der Turkmenen, Tataren, Oezbeken, Mongolen en Indiërs, inclusief geleerdenbiografieën. Golius zou de tekst bewerken en laten drukken. Er zou ook aandacht geschonken moeten worden aan minderheden, met name Christenen, en de lijdensweg die zij hadden ondergaan in de handen van 'onze vijand' (de moslims). Hiervan is overigens niets terechtgekomen. Wel wist Golius later de hand te leggen op een omvangrijke wereldgeschiedenis (wat overigens in de praktijk voornamelijk islamitische geschiedenis behelsde), de *Tacu t-tevarih* ("Kroon der Historiën") van Hoca Sa'duddin (*sjeikülislam* [hoofd van de schriftgeleerden, *ulema*] en hofleraar, *hoca*, die stierf in 1599). Dit handschrift werd na Golius' dood op een veiling in Leiden in 1696, waar zijn privéhandschriften werden aangeboden, verkocht en wordt nu bewaard in de Bodleian Library in Oxford. Nog tijdens zijn leven, in 1662, liet Golius het werk kopiëren door Sjahin Kandi die toen, tussen 1656 en 1668, in Leiden voor de universiteitsbibliotheek werkte (Or. 1183(1)). De laatste vervaardigde in die periode ook een kopie van een nu eveneens in de Bodleian bewaarde geschiedenis van de verovering van Bagdad in 1638 geschreven door een zekere Hacci Mustafa bin ['zoon van'] Molla Rızvan el-Bagdadi, over wie niets naders bekend is dan wat hij over zichzelf schrijft in de inleiding tot die geschiedenis. De auteur vertelt daarin dat hij ooggetuige was van de gebeurtenissen die hij beschreef, de smadelijke verovering door de Safawieden in 1624 meemaakte en daarna vluchtte naar het Osmaanse Rijk, alwaar hij zijn tijd doorbracht in het gezelschap van geleerden en veel tijd besteedde aan het lezen van geschiedenisboeken. Er zijn geen andere kopieën van het werk bekend.

Onder de Osmaanse geschiedwerken die Warner wist te verwerven was, zoals eerder gezegd, een, jammer genoeg onvolledige, versie van het vierde, Osmaanse, deel van Mustafa Âli's monumentale wereldgeschiedenis, *Künhü l-ahbar* ("Essentie der Historiën"), dat tot de belangrijkste werken van de Osmaanse historiografie wordt gerekend. Het boek werd geschreven in de jaren '90 van de 16e eeuw en was opgedragen aan sultan Mehmed III (regeerde 1595-1603). Het combineert het genre van de traditionele kroniek met uitwijdingen over de contemporaine wereld, één waarover Âli uiterst ontevreden was. In deze passages laat de auteur, ongetwijfeld opgezweept door emotie, zich als een superieur stilist kennen die het gerijmde proza, met haar vele mogelijkheden tot retorische hoogstandjes – en bittere ironie – als geen andere Osmaan vóór of na hem beheerste. Niet alleen in dit werk, maar ook in verschillende andere in zijn omvangrijke oue-

vre, wijdt hij paragrafen en hoofdstukken aan de Osmaanse decadentie die ca. 1550 had ingezet en wel eens tot de val van het rijk zou kunnen leiden als de sultans niet beter oppasten, naar verstandige geleerden luisterden (zoals Âli!) en de traditionele orde haafden (in plaats van, bijvoorbeeld, hun tijd door te brengen met drank en vrouwen – Selim II (regeerde 1566-1574) – of zich lieten corrumperen door onbetrouwbare hovelingen – Murad III (regeerde 1574-1595). Deze rancuneuze en ten dele scabreus-spottende teksten werden gevoed door woede om zijn mislukte carrière – Âli bracht het, ondanks zijn immense eruditie, nooit verder dan ambtenaar van het middenkader – hij had uitgesproken pech met zijn beschermheren – en kwam meestal terecht in provinciesteden ver weg van het paleis in Istanbul, als hij al niet werkeloos werd, wat ook regelmatig gebeurde. Het handschrift, Or. 288, dat Warner verwierf is ongedateerd, maar is één van de oudste overgeleverde die er bestaat en dateert waarschijnlijk uit ca. 1620; het bevat bovendien als enige een volledige versie van het inleidende hoofdstuk, waarin een lange passage voorkomt waarin Âli de aanwezigheid van minderwaardige Perzische pseudo-literaten aan het hof in Istanbul hekelt, die de opdracht hadden de sultan (hun mecenas) en diens heroïsche daden te bezingen. En dat terwijl Âli, een echte geleerde, verkommerde in provincieplaatsen als, in die tijd, Amasya, Kayseri en Djedda!

Een ander belangrijk, eigentijds geschiedwerk dat Warner wist te bemachtigen was de *Şehinşahname* ("Boek van de Sjah der Sjahs") van İbrahim Mülhimi, die stierf in 1650 (Or. 730). Van het werk is slechts één andere kopie bekend, die welke in de Topkapı Paleisbibliotheek wordt bewaard. Warners exemplaar dateert uit 1640. Het boek is een berijmde geschiedenis over de regeringsperiode van Murad IV tot en met de veldtocht tegen Bagdad in 1638. Het werk werd geschreven in opdracht van de sultan zelf. De bedoeling was dat er nog een tweede deel geschreven zou worden, zo blijkt uit de epiloog, maar dat ging niet door omdat de vorst twee jaar na de voltooiing van het eerste deel al kwam te overlijden. Warner wist ook de hand te leggen op de kroniek van Hasan Vecihi, een man afkomstig uit Bağçasaray in de Krim, die stierf in 1660 (Or. 894). Deze schreef een geschiedenis van het Osmaanse Rijk over de jaren 1638 tot 1659. De laatste gebeurtenis die hij beschrijft is een veldslag waarin een troep Kozakken werd verslagen door een leger van Krimtataren onder aanvoering van de koning van Polen.

Curieuzer is een anonieme geschiedenis zonder titel, die de Osmaanse geschiedenis van de regeringsperiode van sultan Murad IV tot aan het jaar 1651 beschrijft, waarbij veel aandacht wordt besteed aan de biografieën van belangrijke figuren uit die periode (Or. 1110). Mogelijk was het een onderdeel van een omvangrijker werk. De toon is kritisch. Zo verwijt de onbekende auteur, mogelijk identiek aan de kopiist Ahmed bin Ya'kub, sultan Murad lethargie, aangezien hij, nadat Bagdad was veroverd door de Safawieden in 1624, acht jaar lang in ijdellheid doorbracht terwijl hij zich vermaakte met zang en dans, met als gevolg een opstand van de janitsaren en sipahi-cavallerie (in 1632). Later, tussen 1640 en 1648, volgde de desastreuze regeringsperiode van Sultan İbrahim, bijgenaamd 'de Gek', die zich liet beïnvloeden door de 'duivelse' dames van de harem, zijn sinistere gezelschapsheer 'Cinci ["de exorcist"] Hoca' Hüseyin Efendi, en de criminele grootvizier 'Hezarpare' ["in duizend stukken"] Ahmed Paşa, die uiteindelijk geëxecuteerd werd. Onder het daarna volgende regime onder Mehmed IV gingen de zaken nauwelijks beter: opstanden van legereenheden en provinciale rebellen wisselden af met geldontwaarding en hofintriges.

Osmaanse vorstenspiegels

Verwant aan het genre van de meer kritische historiografie, was dat van de ‘vorstenspiegels’, een genre dat in de islamitische wereld al sinds de achtste eeuw werd beoefend en waarvan de Osmanen een groot aantal hebben geproduceerd. Het al eerder genoemde essay van Âli over de opkomst en ondergang van dynastieën behoort in zekere zin ook in deze categorie thuis. In een appendix bij dit werk waarschuwt de auteur de Osmanen wederom dat hun dagen geteld zijn als ze hun leven niet beteren. Het door Warner aangeschafte handschrift, Or. 923, waarin zich Âli’s essay bevindt, bevat nog twee werken in het genre: de *Asaf-name* (“Het Boek van Asaf”) van een voormalige grootvizier Lutfi Paşa (st. ca. 1562) en de *Gülşen-i müluk* (“Rozentuin der koningen”) van Pir Mehmed bin Evrenos ‘Za’ifi’ uit Kratova (st. na 1556-7). Van de twee heeft alleen het eerste werk direct betrekking op Osmaanse toestanden, het tweede is een bewerking van een ouder Perzisch werk. Lutfi’s verhandeling daarentegen is een litanie over contemporaine misstanden: de zich snel verspreidende corruptie, het buiten alle proportie gegroeide en daardoor onbetaalbare aantal paleissoldaten en het stijgende aantal belastingplichtige onderdanen (*re’aya*) die ten onrechte binnendrongen in de echelons van de besturende elite. Hij maant de sultan op te letten en zijn tijd niet te verdoen in het gezelschap van hovelingen en zijn oor te laten hangen naar hun gepraat. In plaats daarvan moet hij luisteren naar de grootvizier, die zijn meester op zijn beurt dient aan te sporen tot zuinigheid. Naast dit verzamelhandschrift, schafte Warner ook nog een fraai gekalligrafeerde en geïllumineerde katern van een eigentijds werk in het genre aan: de *Nasihatu l-müluk tergiben li-hüsni s-süluk* (“Advies aan Koningen ter Aanmoediging van Rechtschapen Gedrag”, Or. 625). Het werd geschreven door Abdullah bin Mehmed el-Bayrami, die de dichternaam Abdi voerde en tweemaal het hoge ambt van secretaris-generaal onder de grootvizier (*reisülküttab*) vervulde. Het werk was geschreven voor sultan Mehmed IV en diens grootvizier Sofu Mehmed Paşa (in functie 1648-9). Zoals zijn naam al aangeeft, was de schrijver een sjeik [hoofd van een de-visjklooster, lett. ‘oude man’] van de Bayramiye orde en het is derhalve niet verwonderlijk dat hij de sultan adviseerde goed te luisteren naar soefi sjeiks. Het werk legt sterk de nadruk op het belang van religie en het boek staat vol citaten uit de Koran, de traditie van de Profeet (*hadith*) en het werk van de grote mysticus Mawlâna Djalâluddîn Rumi, één en ander verluchtigd met stichtelijke verhalen.

Mengelwerken

Veel meer dan met min of meer fraai geschreven en versierde monografieën, kreeg Warner, zoals iedereen die zich op de handschriftenmarkt begaf, te maken met mengelwerken (*mecmu’at*), banden waarin meer dan één tekst ingebonden of gekopieërd was – ik noemde al het verzamelhandschrift Or. 923. Het ging hierbij niet alleen om de verzamelde werken van één auteur (de al genoemde dichterlijke *divans* behoren daar eigenlijk ook toe) of om een serie werken in één genre, zoals Or. 923, maar meer nog om teksten verzameld door één persoon: een literator, een geleerde, een moskeeprediker of een ambtenaar, voor zijn werk of zijn hobby. Zulke verzamelhandschriften hebben vaak het karakter van een kleine handbibliotheek annex archief. Vaak vindt men in dergelijke handschriften naast teksten of tekstfragmenten persoonlijke aantekeningen van zo’n verzamelaar of zijn nazaten – handschriften leidden vaak een lang actief bestaan.

Dat dit soort handschriften veel werden geproduceerd (en uiteindelijk op de markt kwamen) had ongetwijfeld te maken met de relatief slechte toegankelijkheid van teksten – buiten de grote steden waren er weinig voor iederen toegankelijke bibliotheken, en als ze al waren te vinden in de provincie, waren ze meestal heel klein – en de relatief hoge prijs van handschriften. Papier was duur en het vervaardigen van boeken, vooral het met de hand overschrijven van teksten, was een kostbare aangelegenheid. Weinig geletterde Osmanen konden zich daarom veroorloven handgeschreven boeken aan te schaffen of te reizen om bibliotheken en boekhandelaars langs te gaan. Privébibliotheken waren relatief zeldzaam, en als ze al voorkwamen, omvatten ze slechts weinig banden, soms niet meer dan een koran of een of ander stichtelijk boekje. Een bibliotheek van 50 handschriften was al groot, laat staan één die een duizendtal werken bevatte. Dat was alleen weggelegd voor de rijken en machtige staatslieden of hovelingen. De grootste bibliotheek was die van de sultan in het Topkapı paleis in Istanbul, de grootste mecenas van het rijk die menig dichter en geleerde onderhield en aan wie een belangrijk deel van de in het Osmaanse Rijk geschreven boeken werden opgedragen en in persoon aangeboden; daarnaast ontvingen sultans regelmatig kostbare pronkhandschriften, liefst voorzien van veel miniaturen, als gift van ambassadeurs uit de islamitische wereld. Ook kwam het regelmatig voor dat sultans bibliotheken van in ongenade of kinderloos gestorven pasja’s en andere leden van de bestuurlijke elite lieten confisqueren – en mogelijk soms lieten verkopen; anders is het moeilijk te verklaren hoe Warner in het bezit kwam van een handschrift dat aan de in 1603 overleden paleiseunuch Gazanfer Ağa (st. 1603) had toebehoord. Het betrof hier een zeldzame kopie van een geschiedenis van de regeringsperiode van sultan Selim II door Mehmed Vusuli (st. 1590) (Or. 333).

Omdat de betere mengelwerken als het ware kleine ‘bevroren bibliotheken’ waren, geven zij een prachtig inzicht wat er zoal werd gelezen – of voorgelezen – in de periode waarin zij werden samengesteld en de regio waaruit zij afkomstig zijn. Dit is overigens slechts bij een minderheid van zulke handschriften na te gaan en hangt af van het voorkomen van dateringen en plaatsnamen, de uitvoerigheid van de documentatie achtergelaten door de samenstellers kortom. De betere mengelwerken, die meer waren dan een kladschrift van een arme sjeik of het aantekeningenboekje van een lagere ambtenaar, bevatten nogal eens teksten die uit andere bronnen onbekend zijn en die pas bij nauwkeurige inventarisatie aan het daglicht kwamen – en nog steeds komen. Ook op dit gebied had Warner een bijzonder goede neus.

Fragment van de fraai gekalligrafeerde en geïllumineerde eerste bladzijde van Abdi’s vorstenspiegel, ‘Advies aan Koningen’ [Universiteitsbibliotheek Leiden, Cod.Or. 625] Foto: Willem-Jan Schipper

Één van zijn meest spectaculaire acquisities op dit gebied was wel het handschrift Or. 644. Het kleine maar dikke boekje – het telt 283 folio’s (566 pagina’s) –, bevat 77 verschillende teksten en tekstfragmenten in het Arabisch, Perzisch en Turks, geschreven op diverse katernen van verschillende kwaliteit en formaat. Nadat deze teksten waren ingebonden en (globaal) vermeld in een index op het schutblad, werd er door meer dan één eigenaar nog verder geschreven in de marges; de jongste tekst die zo aan het handschrift werd toegevoegd, waarschijnlijk door een officier met de naam Mehmed, betreft een officiële brief uit 1649. Een andere toegevoegde notitie vermeldt de geboorte van een jongen met de naam Yahya, zoon van sjeik Mehmed Çelebi, in 1644. De teksten in het handschrift zijn van uiteenlopende genres en gaan over verschillende onderwerpen; zo vinden we Koranexegese, *hadith*, jurisprudentie, gebeden, officiële documenten, gedichten, magische formules, mystiek, anekdotes, medische recepten, prognostische teksten en verhandelingen over geometrie en astronomie. De oudst gedateerde tekst stamt uit 1556-7. De meeste teksten hebben hun origine in de wereld van de *medreses* en weerspiegelen daarmee de dominantie van scholastische handschriften op de boekenmarkt. Het handschrift bevat ook enige unieke fragmenten; een uit andere bronnen onbekende *Seyahat-name* (“Reisboek”) van een zekere Feyzi dat een veldtocht in Hongarije en de val van Esztergom in Hongarije, waarschijnlijk in 1595, beschrijft, en een eveneens verder ongedocumenteerde *Hikmet-name* (“Boek van Wijsgerigheid”) van een zekere Sa’i, gekopieerd in Istanbul in 1607. Curieus is ook de aanwezigheid in het handschrift van een verhandeling (in het Arabisch) over het drinken van koffie door een zeker sjeik Bedrüddin uit Kosovo, een arts in dienst van sultan Süleyman de Prachtige; het essay is gekopieerd in Istanbul in 1614. Koffie als drank werd populair in de tweede helft van de 16^e eeuw, toen de gewoonte vanuit Syrië werd geïntroduceerd in Istanbul en daar de eerste koffiehuisen werden geopend, niet zonder dat de meer orthodoxe schriftgeleerden hun wenkbrauwen fronsten en, zoals we zagen, de sultan soms tot sluiting aanzetten.

Fehim

Een ander mengelwerk door Warner aangeschaft is handschrift Or.1088, dat ook uit de tijd van Warners verblijf in Istanbul stamt. Het is een langwerpig, in leer gebonden schrift gevuld met gedichten. Ook dit handschrift bevat een zeldzame tekst in de vorm van een onvolledige kopie van een zogenaamde *şehr-engiz* (“lofdicht op een stad”) van Fehim uit 1631. Het nogal schalkse genre, dat door de Osmanen van de Perzen was overgenomen, pretendeerde de mooie jongens van een stad te prijzen maar dreef in werkelijkheid de spot met hen. Drieletterwoorden werden hierbij wederom niet geschuwd. Het genre was populair bij Osmaanse dichters die het graag naast meer serieuzer werk beoefenden. Er zijn in totaal ongeveer 50 van zulke werken bekend, maar slechts een klein deel is ooit gedrukt of uitgegeven. Fehim (later ‘de Oude’ genoemd om hem niet te verwarren met een 19^e-eeuwse collega), die eigenlijk Uncuzade Mustafa heette, leefde in de eerste helft van de 17^e eeuw en stierf tussen 1644 en 1649. Hij was de zoon, zoals zijn vadersnaam ‘Uncuzade’ aangaf, van een graanhandelaar, tevens koekenbakker, uit Istanbul. Al op jonge leeftijd moet hij vriendschap hebben gesloten met de dichter Mezaki (Süleyman Efendi) – hij kende ook Evliya – die hem in contact bracht met zijn beschermheer Eyüb Pasja, die zojuist benoemd was tot gouverneur van

Egypte. In diens gevolg begaf Mustafa zich op reis naar Cairo. Zuchtende onder wat hij al snel als een verbanning ervoer, reisde de dichter na niet al te lange tijd weer terug naar Istanbul in een karavaan die het jaarlijkse tribuut van Egypte naar de Osmaanse hoofdstad vervoerde. Onderweg, in de buurt van Konya, stierf hij aan de pest. Hij was de auteur van een aantal werken, waaronder een *divan* en de al genoemde *şehr-engiz* die in zijn volledige vorm een 120-tal dubbelverzen en een paar kwatrijnen omvat. Dit schreef Fehim over een zekere Sakkazade, ‘zoon van een waterdrager’:

Zo was er nog iemand, dat was Sakkazade
Geen dag ging voorbij of hij had zijn kont vijl
Al kussend bevochtigde hij zijn waterkanaal
Terwijl hij sprak: zo laaf ik mijn geliefden
Zijn billenkoepels liet hij overstromen met water en geil
Zo werden zij tot waterzakken
De pik van een pederast lijkt wel een spuit
Die zijn bilnaad vulde als een waterteil⁶

6. Or. 1088, f. 42a.
7. Sadettin Nüzhet, *Fehim*, Ankara 1934, 79-80.

Om te vermijden dat de lezer een al te eenzijdig beeld van de Osmaanse dichtkunst (en van Fehim) krijgt, vertaal ik hierbij nog enige regels van de dichter uit een chronogram gewijd aan de benoeming van Eyüb Pasja:

God zij geprezen verscheen er weer een verheven ster
Die de aarde bestraalde en als de maan belichtte van ver
[...]
Op aarde trok hij direct alle aandacht, deze kleinood Jozef gelijk, dit licht
Zelfs de zon boven in het firmament haalde het niet bij zijn aangezicht
De oorkonde zijner benoeming geleet een wonderschone knaap door
dons verfraaid
Haar punt zijn geurige moedervlek, haar keizerlijke logo van zijn lokken
gedraaid
[...]
Fehim, de ‘Verstandige’, bracht de mare van zijn komst met zijn
chronogram:
Eyüb Pasja, die kwam en in al zijn glorie Egypte tot onderdak nam⁷

Het laatste halfvers (‘Eyüb ... nam’) is geschreven volgens de conventies van het zogenaamde chronogram, dat gebaseerd is op het feit dat Arabische letters niet alleen een klank voorstellen, maar ook ieder een eigen getalswaarde hebben. Wanneer men de numerieke waarde van de letters bij elkaar optelt levert dat het getal 1054 op, dat wil zeggen het jaar 1054 van de islamitische kalender, waarin Eyüb Pasja zijn benoeming kreeg. Volgens de westerse Gregoriaanse kalender liep dat jaar van 10 maart 1644 tot 17 februari 1645.

De Leidse collectie na Warner

Tot zover iets over de wereld van de Osmaanse letteren in de 17^e eeuw en de handschriften die Warner wist te verwerven. Deze vormden uiteindelijk de kern van de Leidse oosterse collectie, die in zijn geheel ook wel onder de chique Latijnse naam *Legatum*

Warnerianum (de nalatenschap van Warner) bekend staat. Het bleef overigens niet bij deze handschriften; ook in de jaren die volgden op de komst van Warners handschriften naar Leiden bleef de collectie zich uitbreiden – en doet dat nog – zodat inmiddels het Or.-nummer 26.000 al gepasseerd is. Onder die latere acquisities bevinden zich ook Turkse handschriften, waaronder vaak heel bijzondere. De meeste daarvan waren ook weer afkomstig uit het Osmaanse rijk; slechts bij uitzondering is de collectie verrijkt met een handschrift met Azeri-, Kiptjakisch- of Tjagatai-Turkse (oost-Turkse) teksten. Tot in de 19^e eeuw waren de meeste handschriften afkomstig van Nederlandse geleerden, merendeels professoren en dominees, die in Leiden gedoceerd dan wel gestudeerd hadden, maar daarna werden de internationale boekhandel en boekveilingen een belangrijke bron. Toeval speelde bij de acquisities een belangrijke rol; de bibliotheek kon zich over het algemeen geen kieskeurigheid veroorloven en kocht en accepteerde wat zij kon. De handschriften – ik beperk me in het volgende weer tot de Turkse handschriften – die zo binnenkwamen vertegenwoordigen zo'n beetje alle genres die in het Osmaanse *Schriftum* voorkwamen, al zijn teksten die aan de Osmaanse *medreses* werden gedoceerd, boekjes die in scholen werden gebruikt en religieuze traktaten verre in de meerderheid. Dat is niet verwonderlijk: deze genres domineerden de Osmaanse boekenmarkt en waren relatief goedkoop. De aanschaf van luxueus uitgevoerde prachthandschriften met fraaie illustraties en illuminaties kon de bibliotheek zich nauwelijks veroorloven – maar ontbreken toch niet helemaal.

De belangrijkste acquisities na Warner betroffen – we zijn dan in de 18^e eeuw – de handschriften van de Leidse oriëntalisten Johannes Heyman (1667-1737) en Jan Jacob Schultens (1716-78), alsmede van Joannes Wilmet (1750-1832), oriëntalist en professor in Harderwijk en Amsterdam. De handschriften van de laatstgenoemde kwamen terecht in de bibliotheek van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen, maar worden in permanent bruikleen in de Leidse bibliotheek bewaard. Met deze professorencollecties kreeg de bibliotheek een uitgebreide verzameling officiële brieven in handen, die door de Porte en de Barbarijse beys en deys, zoals deze Osmaanse gouverneurs zich noemden, aan de Staten-Generaal in Den Haag waren gericht (Or. 1380-1387). Deze brieven waren ooit ter vertaling naar Leiden gestuurd – maar nooit geretourneerd. Vermeldenswaard is hierbij de nalatenschap van Heyman, die overigens na zijn dood verspreid geraakte, en bij stukjes en beetjes gedeeltelijk weer in Leiden terugkwam. Zo legde hij een brievenboek aan, waarin hij de door hem voor Den Haag te vertalen stukken, hier en daar voorzien van zijn aantekeningen, ko-

Pagina's: 152-153: **Titelpagina met colofon (links) van een unieke kopie van Vasfi Efendi's memoires, waarin hij zijn leven als huurling en zijn strijd tegen de opstandige Grieken beschrijft. Het handschrift bevat een groot aantal interlineaire miniaturen die zijn levensverhaal illustreren (rechts).** [Universiteitsbibliotheek Leiden, Cod.Or. 1551] Foto: Willem-Jan Schipper

Rechts: **twee pagina's van een geïllustreerde, mogelijk 18e-eeuwse, kopie van het Turks-Perzische rijmwoordenboekje voor kinderen, *Tuhfe-i Şahidi*** [Universiteitsbibliotheek Leiden, Hs. Hotz 2289/ Ar. 3004] Foto: Willem-Jan Schipper

piëerde (Or. 1598). Niet minder interessant is Hs. Acad. 87, een in opdracht van Heyman samengesteld handschrift met kopieën van brieven die in de jaren 1688 tot 1690 door de Porte naar de *kadi* (rechter, tevens burgemeester) van Izmir waren gestuurd over zaken die de Nederlandse gemeenschap ter plaatse betroffen. De kopiist, zo heeft vergelijkend paleografisch onderzoek geleerd, werkte als klerk aan het Nederlandse consulaat ter stede en hanteerde derhalve het Osmaanse kanselarijsschrift (*divani*), dat eigenlijk zelden in gewone handschriften wordt aangetroffen. Heyman was in die tijd dominee voor de lokale Protestante gemeente en moet de man goed gekend hebben. Tot de wellicht meest interessante aanwinst van de volgende, 19^e eeuw moet wel de verzameling Testa gerekend worden. Deze werd tussen 1837 en 1839 gekocht van een niet nader te identificeren telg uit de genoemde Levantijnse familie, die sinds de 18^e eeuw tolk-vertalers en andere functionarissen aan de Nederlandse ambassade in Istanbul leverden. Gaspard de Testa bracht het zelfs in 1808 tot Nederlands gezant aan de Porte. Het meest fascinerende handschrift uit deze collectie is ongetwijfeld Or. 1551, een unieke autobiografie in spreektaal-Turks uit 1834 van een huurling, een zekere Deli Mustafa, die zichzelf Kabudlı Vasfi Efendi op de titelpagina noemt; hij vertelt in het met vreemde interlineaire tekeningen geïllustreerde boek over de schermutselingen waarin hij verwickeld was aan de Russisch-Osmaanse grens aan het begin van de eeuw en over zijn avonturen tijdens de veldtocht tegen de opstandige Grieken op de Peloponnesos en Euboeia waaraan hij en zijn vader, die het zelfde beroep uitoefende, later deelnamen. Uniek is ook het handschrift Or. 1553, dat een vertaling in Kiptjakisch-Turks van Sa'di's beroemde *Gulistān* ("Rozentuin") bevat; het handschrift dateert van ongeveer 1400.

De belangrijkste en tevens omvangrijkste acquisities van de 20^e en vroege 21^e eeuw waren voorts de handschriften en archivalia van de Leidse oriëntalist en koloniaal adviseur Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936), die overigens nauwelijks Turkse teksten bevatten – wel een leuk dagboek dat de geleerde bijhield toen hij in 1908, toevallig het jaar van de Jong-Turkse 'revolutie', Istanbul bezocht; voorts de bi-

bibliotheek van mevrouw M. Akkut, verre familie van Prins Salahuddin Efendi (st. 1915), die voornamelijk bestond uit Osmaanse gedrukte boeken en onderdeel was van de zogenaamde 'Sultansbibliotheek' (van sultan Murad V die in 1876 korte tijd op de Osmaanse troon zat); een grote verzameling van ongeveer 500 handschriften, meest handboeken gebruikt in Osmaanse *medrese's*, die aan de bibliotheek te koop werd aangeboden door de Leidse (maar van oorsprong Egyptische) handelaar A.A. Fatatri; en de omvangrijke, grotendeels Turkse handschriftencollectie van de Duitse oriëntalist en hoogleraar in Münster, Franz Taeschner (1888-1967). De laatste acquisitie van enige omvang omvatte de boeken (waaronder een groot aantal zogenaamde Karamanlidika, Turkse teksten in het Griekse alfabet), handschriften, archivalia, foto's en geïllustreerde omslagen van sigarettenvloeitjes uit het late Osmaanse Rijk van de Germanist en Turkoloog Robert Anhegger (1911-2001). Daarnaast waren er nog vele aparte aankopen van kleinere omvang.

Voor de aankoop van de zogenaamde Sultansbibliotheek en de collectie Taeschner werden aanzienlijke sommen gelds beschikbaar gesteld door het ministerie van onderwijs in, respectievelijk, 1962 en 1970 – kom daar nu nog maar eens om!

Onder de aanwinsten van deze periode moeten genoemd worden – maar het is moeilijk kiezen uit zoveel moois – Or. 6240 (een zeldzame berijmde geschiedenis van het leven van Yusuf – gebaseerd op de Bijbelse Jozef, zoon van Jakob – door Süle Fakı, gekocht van Luzac, London, in 1921-2); Hs. Hotz 2289 (een fraai exemplaar van het populaire gerijmde Perzisch-Turkse woordenboekje *Tuhfe-i Şahidi* voor kinderen ("Wonder van Sjahidi" – Sjahidi was de 16^e-eeuwse auteur), met kleine maar heel fraaie miniaturen, verworven in 1935 met de bibliotheek van de Nederlandse koopman Albert Hotz); Or 8798 (een 17^e-eeuwse Turkse *divan* van Meczub uit Tabriz, die eigenlijk alleen bekend is als auteur van twee Perzische dichtbundels, gekocht van de firma Brill in Leiden in 1957); en Or 12.829 (een zeldzame beschrijving van de noordwestelijke Kaukasus, kortstondig in handen van de Osmanen, door Haşim Efendi, een autograaf gedateerd 1798-9, gekocht van Thornton & Son, Oxford, in 1972). Men moet zich hierbij natuurlijk realiseren dat het noemen van uitzonderlijke items een verte-

kend beeld geeft van de Leidse verzameling als geheel; de vele minder opvallende exemplaren in de collectie hebben gezamenlijk eigenlijk een grotere documentaire waarde dan de afzonderlijke unica of ‘topstukken’, omdat zij een weerslag zijn van de geschiedenis van de Leidse oriëntalistiek, de relaties tussen Nederland en het Osmaanse Rijk en de geschiedenis van het Osmaanse *Schrifttum*. Ik hoef alleen maar de vele glossaria, woordenboeken, *medrese*-boeken, vertalingen van Arabische en Perzische fabels, populaire vertellingen en heldendichten, en, *last but not least*, de aantekeningenboekjes van Osmaanse ambtenaren, moskeedienaren en dichters uit alle mogelijke streken en tijdperken te noemen die in de Leidse collectie te vinden zijn. Deze laatste, vaak onaanzienlijke en beduimelde boekjes, zijn het bovenal die de onderzoeker in direct contact brengen met het leven van vaak heel gewone, zij het natuurlijk wel geletterde, Osmanen, over wie meestal uit geen enkele andere bron iets bekend is.

Conclusie

Al met al kunnen we concluderen dat Nederland met de door de eeuwen heen opgebouwde Leidse verzameling van Turkse handschriften een in vele opzichten uniek monument van Turkse letterkunde binnen zijn grenzen heeft. Het omvat, zoals we zagen, vele genres, van geschiedwerken tot dichtbundels, van handboeken over jurisprudentie tot vrome traktaatjes voor de moslim, te veel om op te noemen. De collectie weerspiegelt daarmee de Osmaanse cultuur zoals die zich gedurende zo’n drie eeuwen heeft ontwikkeld. Een groot aantal van de Turkse teksten die zo in Nederland bewaard worden – maar dit geldt natuurlijk ook voor de Arabische en Perzische teksten in de verzameling, waarvan de meeste ook uit het Osmaanse Rijk afkomstig zijn – zijn nog nooit bestudeerd of zelfs maar gelezen. Hier ligt nog een taak voor de wetenschap en voor huidige en toekomstige generaties van turkologen, historici en literatuurwetenschappers.

De auteurs Jan Schmidt en Hans Theunissen in actie tijdens een college in de Leidse universiteitsbibliotheek. Op de foto onder ziet men een opengeslagen panorama van een stadsgezicht in een exemplaar van Cornelis de Bruyns *Reizen*. Foto's: Willem-Jan Schipper

Literatuur

Metin Akkuş, *Nefî ve Sihâm-ı Kazâ (Inceleme-Karşılaştırmalı Seçme Metinler)*, Ankara 1998
 Eleazar Birnbaum, 'The Questing Mind: Kâtib Çelebi, 1607-57. A Chapter in Ottoman Intellectual History', in Emmet Robbins & Stella Sandahl, red., *Corolla Torontonensis. Studies in Honour of Ronald Morton Smith*, Toronto 1994, 133-58
 Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Leiden & Boston 2006
 Pál Fodor, 'State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror[s] for Princes', in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XL (2-1) (1986), 217-39
 E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* III, herdruk Londen 1965.
 A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A*

History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630, Leiden 1978
 Barış Karacasu, 'Türk Edebiyatında Şehr-engizler', in *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5/10 (2007), 259-313
 Barış Karacasu, 'Şehrin Yitik Hikâyesi: Edebiyatımızda 'Meydanda Olmayan' Şehr-engizler', in *Kebirkeç* 24 (2007), 179-211.
 Richard van Leeuwen & Arnoud Vrolijk, 'Oriëntalistiek in de Lage Landen 1; De vroege voorgeschiedenis', in *Zem Zem* 4/1 (2008), 64-75
 Richard van Leeuwen & Arnoud Vrolijk, 'Oriëntalistiek in de Lage Landen 2; Thomas Erpenius en Jacob Golius', in *ZemZem* 4/2 (2008), 54-67
 Richard van Leeuwen & Arnoud Vrolijk, 'Oriëntalistiek in de Lage Landen 3; Levinus Warner', in *ZemZem* 4/3 (2008), 79-88
 Levinus Warner and his Legacy.

Three Centuries Legatum Warne-rianum in the Leiden University Library. Catalogue of the Commemorative Exhibition in the Bibliotheca Thysiana from April 2nd till May 15th 1970, Leiden 1970
 Jan Schmidt, 'Een onbekend dagboekfragment en brieven uit Istanbul van Christiaan Snouck Hurgronje', in: *Sharqiyyât* 11/2 (1999), 77-100.
 Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands I-III*, Leiden 2000-6
 Jan Schmidt, 'An Oistrich Egg for Golius. The Heyman Papers Preserved in the Leiden and Manchester University Libraries and Early-Modern Contacts Between the Netherlands and the Middle East', in, idem, *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism*

(1500-1923) II, Istanbul 2002
 Jan Schmidt, 'Johannes Heyman (1667-1737). His Manuscript Collection and the Dutch Community of Izmir', in: Colin Imber *et alii*, red., *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West II*, London & New York, 2005, 75-89
 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâ-meleri*, Kayseri 1987
 P. Voorhoeve, *Bibliotheca Universitatis Leidensis Codices Manuscripti VII. Handist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, 2de vermeerderde uitgave, Leiden 1980
 Heidrun Wurm, *Die osmanische Historiker Hüseyin b. Ça'fer, genannt Hezârfenn, und die Istanbul-Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Freiburg im Breisgau 1971.

Hans
Theunissen

Double Dutch

1. Bijvoorbeeld: <http://www.go-turkey.com/> en <http://www.nbt.nl/nl/Homepage.htm>. Voor tulpen-posters zie http://www.geheugen-vannederland.nl/?/nl/instellingen/nederlands_bureau_voor_toerisme_en_congressen.
2. www.istanbulunlalesi.com/
3. www.haberler.com/uluslari-rasi-istanbul-lale-festivali-basladi-haberi.
4. www.rtl.nl/shows/ikhouvanhol-land/home.

Tulp

In de loop van de afgelopen vijf eeuwen is een vrij omvangrijke groep planten en bomen vanuit hun oorspronkelijke habitat in het Osmaanse Rijk naar Europa gekomen. Dit plantenverkeer tussen Oost en West begon in de 16^e eeuw, maar duurt tot op de dag van vandaag voort. Turkije en Nederland behoren tegenwoordig beide tot de belangrijkste producenten ter wereld op het gebied van de tuinbouw. Daarbij horen ook de producten van de bloemen- en plantensector. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat juist in deze sector de bilaterale contacten toenemen en het plantenverkeer steeds meer tweerichtingsverkeer wordt.

De tulp is veruit de bekendste introductie uit het Osmaanse Rijk en is in de loop der tijd uitgegroeid tot een symbool van zowel Turkije als Nederland. Beide landen gebruiken afbeeldingen van de tulp in hun toeristische marketingstrategie.¹ In Turkije wordt met name Istanbul beschouwd als de stad van de tulp. Om deze reden gebruikt Istanbul de tulp als een van haar beeldmerken en wordt er sinds 2006 elk jaar in april een international tulpenfestival georganiseerd.² De bloembedden van de stad staan in die tijd vol met bloeiende tulpen die –zoals de burgemeester van Istanbul Kadir Topbaş ter gelegenheid van de opening van het Tweede Internationale Tulpenfestival van Istanbul in april 2007 trots verkondigde – ‘in de toekomst niet meer geïmporteerd zullen worden, maar eigen producten zullen zijn die voor werk aan 230.000 mensen zullen zorgen’. De burgemeester stelde ‘dat de inwoners van Istanbul dankzij de aanplant van 3,5 miljoen tulpenbollen weer opnieuw kennis konden maken met de tulp die de stad 100 jaar geleden verlaten had. Het doel was van Istanbul weer de stad van de tulp te maken.’³ De aankondiging om in de toekomst in Turkije zelf gekweekte tulpenbollen in de stad aan te planten was een reactie op kritiek dat de miljoenen tulpenbollen uit Nederland geïmporteerd waren, terwijl Turkije nota bene het herkomstland van de tulp was. Bijkomend punt was dat niet Turken maar vooral Nederlanders geld verdienden met de aanplant van zoveel tulpen in Istanbul. Deze discussie toont aan hoezeer de tulp met de Turkse cultuur, met name die van Istanbul, verbonden is. Voor veel Turken is de tulp nog steeds hun bloem en een symbool van hun cultuur en geschiedenis. Voor Nederlanders geldt dit tegenwoordig misschien wat minder. Hoezeer de tulp als voorjaarsbloem ook gewaardeerd wordt, het cliché van tulpen, molens, Delfts blauw, kaas en klompen heeft voor veel mensen iets oubolligs, ofschoon de commercie de laatste jaren juist weer de aantrekkelijkheid van ‘het typisch Hollandse’ heeft herontdekt en daar slim gebruik van maakt met onder andere producten die in ‘oer-Hollandse’ stijl gedecoreerd zijn. En ook op de televisie – denk aan ‘Ik hou van Holland’ – is het weer ‘ouderwets genieten’.⁴ De tulp is in Nederland echter vooral een economisch heel belangrijke vorm van *agribusiness*. Turkije en Nederland, cultuur en commercie blijken op het gebied van planten, met name bolgewassen, nauw met elkaar verbonden te zijn. Deze verbondenheid geldt voor de tulp, die altijd in de spotlights staat, maar cultuurhistorisch gezien is de vrijwel onbekende geschiedenis van een ander bolgewas –de hyacint – eigenlijk veel interessanter. Kortom, het is tijd voor een alternatieve visie op de gemeenschappelijke bloembollengeschiedenis...

Plantenverkeer

De hyacint (*Hyacinthus orientalis* L.) is net als de tulp in de tweede helft van de 16^e eeuw naar Nederland gekomen. De bolgewassen tulp en hyacint behoren daarmee tot een omvangrijke groep planten en bomen uit het Osmaanse Rijk die in de jaren 1550-1620 het aanzien van Europese tuinen radicaal veranderde. Tot deze groep behoren verder de kievitsbloem (*Fritillaria latifolia* en *Fritillaria persica*), de Turkse ranonkel (*Ranunculus asiaticus*), de anemoon (*Anemone coronaria*), de tuinanjer (*Dianthus caryophyllus*), de paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*), de boerejasmijn (*Philadelphus coronarius*), de gewone sering (*Syringa vulgaris*), de laurierkers (*Prunus laurocerasus*), de Pontische rododendron (*Rhododendron ponticum*), de Turkse hazelaar (*Corylus colurna*), de Oosterse plataan (*Platanus orientalis*), de keizerskroon (*Fritillaria imperialis*), de Madonnalelie (*Lilium candidum*) en de rouwiris (*Iris suseana*). Een deel van deze planten en bomen was uit het wild afkomstig en werd pas met hun komst naar Europa in cultuur genomen, maar een belangrijk ander deel bestond uit planten die al door de Osmanen in cultuur gebracht waren. Tot de laatste groep behoorden onder andere de tulp, de hyacint, de tuinanjer, en de keizerskroon.⁵

Uit het wild

De Osmaanse tuinkunst stond al in de 16^e eeuw op een hoog niveau en veel planten die in de 16^e en de 17^e eeuw uit het Osmaanse Rijk in Europa geïntroduceerd werden, konden in die tijd al in de tuinen van de sultans en de Osmaanse elite gevonden worden. Vooral voorjaarsbloeiende bol- en knolgewassen als tulpen, narcissen, hyacinten en ranonkels waren in die tijd erg populair bij de Osmanen en werden op grote schaal in tuinen aangeplant.

Pagina 160-161: tulp op Nederlandse tegels uit de 17^e eeuw (Collectie Nederlands Tegelmuseum in Otterlo; foto Nederlands Tegelmuseum in Otterlo)

Links: tulp op Osmaanse tegel.

De originele blauwe hyacinten bij een bloemenverkoopster op het Taksimplein in Istanbul

5. D. O. Wijnands, ‘Tulpen naar Amsterdam: plantenverkeer tussen Nederland en Turkije’, in H. Theunissen, A. Abelmann & W. Meulenkamp, *Topkapı & Turko-manie. Turks-Nederlandse ontmoetingen sinds 1600*, Amsterdam 1989, 97-106.

Gezicht in bloementaal

6. N. Atasoy, *A Garden for the Sultan: Gardens and Flowers in the Ottoman Culture*, İstanbul 2002, 49.

7. A. Refik, *Onuncu asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı (1495-1591)*, İstanbul 1988, no. 14, 6; en A. Refik, *Onbirinci asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı (1592-1688)*, İstanbul 1988, no. 6, 3.

Sultan Süleyman (1520-66) liet in 1526-7 zogenaamde Kaffa tulpen uit de Krim komen⁶ en Sultan Murad III (1574-1595) gaf in 1579 opdracht 500.000 wilde hyacinten te verzamelen voor de tuinen van het keizerlijke paleis in İstanbul. In 1593 gaf hij het bevel 50.000 witte en 50.000 blauwe hyacinten te verzamelen.⁷ De wilde hyacint uit die tijd had veel minder nagels⁸ dan de hedendaagse Nederlandse hyacint. Ook het aantal kleuren was beperkt. De natuurlijke kleur van de wilde hyacint varieerde van een blauwachtig wit tot blauw. Ook bestond er een purperkleurige variant.⁹ Toch was niet kleur de belangrijkste reden voor de populariteit van de hyacint bij de Osmanen. In tegenstelling tot de tulp die om zijn (met name rode) kleur geliefd was, werd de hyacint vooral om zijn geur geroemd. In de klassieke Osmaanse poëzie symboliseerde de cipres de ranke gestalte, de narcis de ogen en de rode tulp het gelaat, de wangen of de lippen van de geliefde. De hyacint echter werd als symbool voor de welriekende haarlokken van de geliefde gebruikt.¹⁰ Die aangename geur was ook de reden dat het Turkse woord voor hyacint *sünbül* (of *sümbül*) – naast de Turkse woorden voor andere welriekende stoffen als muskus, amber en aloëhout –, veel gebruikt werd als naam voor zwarte eunuchen in het sultanspaleis.¹¹ De wilde hyacinten in de 16^e-eeuwse paleistuinen kwamen uit het bergachtige gebied tussen de zuidoost-Anatolische stad Maraş en de noord-Syrische stad Aleppo, de oorspronkelijke habitat van de *hyacinthus orientalis* L.¹² Ongeveer twee eeuwen later was dit nog steeds het geval. In een Osmaans document gedateerd 6 december 1778 droeg Sultan Abdülhamid I (1774-89) het keizerlijke leen dat verbonden was aan de verplichting jaarlijks 30.000 wilde hyacinten te leveren voor de tuinen van het paleis over van de overleden Seyyid Ali bin Musa op diens zoon Osman. Ook deze hyacinten kwamen uit het gebied bij Maraş. Het leveren van wilde hyacinten aan het paleis had zich dus in die tijd ontwikkeld tot een geïnstitutionaliseerd hofleverancierschap.¹³

Osmaanse horticultuur

Niet alle hyacinten in de tuinen van İstanbul waren echter afkomstig uit de natuur van zuidoost-Anatolië. De Osmanen cultiveerden zelf ook hyacinten, tulpen en andere bol- en knolgewassen en kweekten talloze nieuwe variëteiten met eigen vorm- en kleurenmerken. De Osmaanse derwisj sjeik Yusuf Sinan Efendi (ca. 1475/1480-1529) kweekte hyacinten en kreeg daardoor de bijnaam Sünbül (Hyacint) Sinan. Tegenwoordig is hij beter bekend als Sünbül Efendi (Mijnheer Hyacint). De mystieke orde die hij stichtte, heette daarom ook de *Sünbülüye* (of *Sümbülüye*) oftewel de Hyacinten-orde.¹⁴ Ook de beroemde 17^e-eeuwse Osmaanse geleerde Kâtib Çelebi kweekte hyacinten en tulpen¹⁵ en hij was niet de enige. Het cultiveren van bolgewassen was een favoriete hobby van de Osmaanse elite in met name de tweede helft van de 17^e en de eerste helft van de 18^e eeuw. De meeste nieuwe variëteiten werden gekweekt in de tuinen van de elite in voorsteden van İstanbul zoals Üsküdar (op de Aziatische oever van de Bosporus) en Eyüp (aan het einde van de Gouden Hoorn). Vooral de populariteit van de tulp bereikte in deze periode een hoogtepunt. In de jaren 1722-6 stegen de prijzen van zeldzame en bijzondere tulpen zo snel dat Sultan Ahmed III (1703-30) in 1726 maximumprijzen vaststelde.¹⁶ De Osmaanse tulpomanie van die jaren viel samen met de bouw van het paleis van Sa'dabad in Kağıthane, een geliefde uitgaansplaats buiten de stad, die in Europa bekend stond onder de naam 'de Zoete Wateren van Europa'. In dit groene buitengebied niet ver van Eyüp werden naast het paleis van Ahmed III meer dan 120 andere lusthuizen met tuinen gebouwd door de Osmaanse elite.¹⁷ Kağıthane stond al in de 17^e eeuw bekend om zijn velden met tulpen¹⁸ en de aanleg van prestigieuze lusthoven in het gebied speelde ongetwijfeld een belangrijke rol in de immense populariteit van de tulp in die jaren. Latere historici hebben deze periode (1718-30) in de Osmaanse geschiedenis daarom de Tulpentijd gedoopt.¹⁹ Ofschoon er geen sprake was van prijzengekte zoals bij de Nederlandse tulpomanie in 1636-7 waren de prijzen van sommige tulpen aanzienlijk. Een aantal latere historici heeft de prijzen echter opzettelijk zwaar overdreven. Een voorbeeld hiervan is de 19e-eeuwse Osmaanse staatsman en historicus Ahmed Cevdet Paşa (1822-95) die de elite van de Tulpentijd bekritiseerde om hun morele verval, hedonistische levenswijze en geldverkwisting in tijden van militaire, politieke en economische problemen. In één adem met de geldverslindende, ostentatieve bouwprojecten en feesten van de Osmaanse *upper class* hekelde hij daarom ook de – volgens hem exorbitante – prijzen die voor tulpen betaald werden. Het was in zijn ogen dan ook geheel terecht dat aan deze 'decadente' periode in 1730 een einde kwam door een opstand tegen het regime van Sultan Ahmed III en zijn grootvizier Damad İbrahim Paşa, die als hoofdschuldige werd aangewezen.²⁰ De opstand had ook gevolgen voor Kağıthane: op het paleis van de sultan na werden alle buitenhuizen en tuinen met de grond gelijk gemaakt. Latere generaties Turkse historici zijn de Tulpentijd – afhankelijk van hun ideologische bril – op verschillende manieren gaan bekijken. Voor sommigen was het een periode van moreel verval en decadentie; voor anderen juist een bloeiperiode van kunst en cultuur, soms zelfs een echte Turkse renaissance compleet met 'secularistische' tendensen.²¹

20. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1994, 1, 65-66.

21. C. Erimtan, *Ottomans looking*

West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey, London-New York 2008.

8. Een nagel is een afzonderlijke bloem aan een hyacintentros.

9. E. H. Krelage, *Bloemenspeculatie in Nederland. De tulpomanie van 1636-'37 en de hyacinthenhandel 1720-1736*, Amsterdam 1942, 142-205; en E. H. Krelage, *Drie eeuwen bloembollenexport. De geschiedenis van den bloembollenhandel en der Hollandsche bloembollen tot 1938*, 's-Gravenhage 1948, 3-20 en 577-655.

10. Voor de symbolische betekenis van bloemen in de Osmaanse poëzie zie İskender Pala, *Ansiklopedik Divân şîiri sözlüğü*, Ankara 1989; A. Kartal, *Klâsik Türk şiirinde lâle*, Ankara 1998; en N. Hikmet Polat (red.), *Türk çiçek ve ziraat kültürü üzerine. Cevat Rüştü'den bir güldeste*, İstanbul 2001.

11. H. Sievert, 'Der schwarze Obe-reunuch Morali Beşir Ağa in den Augen von Ahmed Resmi Efendi', in S. Conermann & S. von Hees (red.), *Islamwissenschaft als Kulturwissenschaft I. Historische Anthropologie. Ansätze und Möglichkeiten* (= *Bonner Islamstudien* 4), Schenefeld 2007, 345-378, 360, voetnoot 78.

12. Refik, *Onuncu asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı*, no. 14, 6; en Refik, *Onbirinci asr-ı hicrî'de İstanbul hayatı*, no. 6, 3.

13. Başbakanlık Osmanlı Arşivi C.SM.87.4364.

14. Polat, *Türk çiçek ve ziraat kültürü üzerine*, 163-164.

15. G. Hagen, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Kâtib Çelebis Ğihannüma*, Berlin 2003, 37.

16. M. Aktepe, 'Damad İbrahim Paşa devrinde lâle', *Tarih Dergisi*, 4/7 (1952) 85-126; 5/8 (1953), 85-104; en 6/9 (1954), 23-38.

17. S. H. Eldem, *Sa'dabad*, İstanbul 1977, 6-72.

18. O. Ş. Gökyay, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. *Kitap: İstanbul*, İstanbul 1996, 206-207.

19. A. Refik, *Lâle Devri*, İstanbul s.a. Zie verder C. Erimtan, *Ottomans looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, London-New York 2008.

Florale stijl

De paradijselijke tuinen van de sultans hadden ook invloed op de ontwikkeling van de Osmaanse kunst. In het tweede kwart van de 16^e eeuw ontstond in de keizerlijke studio's (*nakkaşhane*) van Sultan Süleyman een nieuwe decoratiestijl, waarin zowel gestileerde als meer naturalistische florale elementen gebruikt werden. Tot de sterk gestileerde elementen van deze stijl behoorden de veerachtige *saz*-bladeren, rozetten, *hatayi*'s (Chinese lotusbloemen) en *rumi*'s (arabesken). De meer naturalistische elementen bestonden uit minder sterk gestileerde bloemmotieven: rozen, tulpen, anjers, lelies, bloesemtakken of bloeiende boompjes en *last but not least* hyacinten. Al deze elementen werden meestal in meer of mindere mate met elkaar vermengd gebruikt. Daarnaast kwam ook het gebruik van uitsluitend sterk gestileerde of van uitsluitend naturalistische elementen voor. De naturalistische rozen, tulpen, anjers, cipressen, bloesemtakken, lelies, hyacinten en andere bloeiende planten creëerden samen een 'voorjaarsatmosfeer' en verwezen als zodanig naar het hemelse paradijs (waar het altijd lente is). De florale stijl verspreidde zich vanuit de paleisateliers over alle gebieden van de Osmaanse kunst(nijverheid) met inbegrip van de keramiek en manifesteerde zich vanaf het midden van de 16^e eeuw ook op tegels uit İznik, het centrum van de Osmaanse keramiek- en tegelkunst.²²

Osmaanse tegels

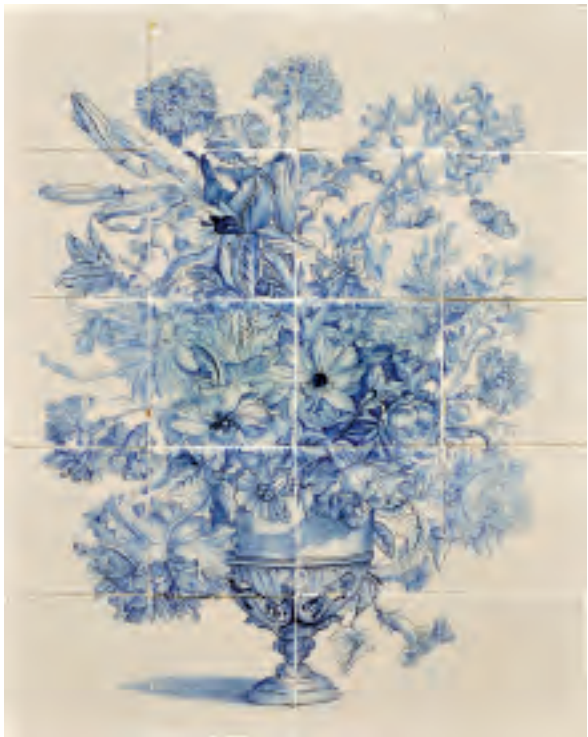
De hyacint was niet de belangrijkste bloem in de florale stijl. Die positie was weggelegd voor de roos en de tulp. Ondanks dat was de hyacint geen ondergeschoven kind. In veel opzichten was deze bloem zelfs onontbeerlijk in het florale spektakel. De hyacint komt op Osmaanse tegels in een aantal verschillende vaste composities voor:

- Een relatief kleine hyacint met weinig nagels in combinatie met andere bloemen in een soort boeket in een medaillon.
- Een relatief kleine hyacint met weinig nagels in combinatie met andere florale elementen op een tegel die tezamen met andere, vergelijkbare tegels een groter, herhalend patroon vormt. De hyacint zweeft als het ware over de tegel en is nooit de meest opvallende bloem, maar vult het witte vlak tussen de meer dominante bloemmotieven.
- Een uitgerekte, gebogen hyacint met veel nagels aan weerszijden van een centraal geplaatst (floraal) element (vaak een cipres, een tulp of een anjer). De hyacint komt heel beweeglijk over en geeft het geheel een zekere dynamiek en speelsheid. Ook hier zijn de hyacinten nooit de meest opvallende bloemen, maar omarmen ze het meer dominante centrale motief. De hyacinten groeien vaak uit een centraal punt.
- Lange, elegante, gebogen hyacinten met veel nagels golven tussen andere, zwaardere motieven. Dergelijke tegels vormen samen een groter, zich herhalend patroon.
- Sterk uitgerekte, sierlijke, licht golvende hyacinten groeien, vaak samen met tulpen en andere bloemen, aan weerszijde van een centrale cipres. Het geheel is meestal onderdeel van een groot tegeltableau met meerdere cipressen, vazen en talloze andere bloemen en creëert de illusie van een paradijselijke tuin.

De meeste tegels vormen samen met andere, vergelijkbare tegels een groter, zich herhalend patroon. Dit soort tegels werd gebruikt om hele wanden mee te bedekken. Daarnaast zijn er maatwerk tegeltableaus die veelal voor een speciale plaats gemaakt werden. Ofschoon de hyacinten in alle composities licht gestileerd zijn, behouden ze al-

Hyacinten op Osmaanse tegels

22. Y. Petsopoulos (ed.), *Tulips, Arabesques & Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*, London 1982; E. Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, Washington-New York 1987; en Atasoy, *A Garden for the Sultan*, 134-168. Voor de florale stijl op keramiek en tegels uit İznik zie N. Atasoy & J. Raby, *İznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, London 1989; V. Porter, *Islamic Tiles*, London 1995, 100-119; J. Carswell, *İznik Pottery*, London 1998; en W. Denny, *Gardens of Paradise. 16th Century Turkish Ceramic Tile Decoration*, İstanbul 1998.

Uitzondering op de regel: de hyacint komt wel voor in geschilderde bloemstillevens en daarop gebaseerde tegeltableaus, maar speelt ook dan een ondergeschikte rol. (Collectie Nederlands Tegelmuseum, Otterlo; bruikleen P. Terwen, Leiden; foto Prosper de Jong)

23. H. Theunissen, 'Hyacinten op Osmaanse tegels', *Keramika*, 16/1 (2004), 14-21.

24. E. B. Schaap, *Bloemen op tegels in de Gouden Eeuw. Van prent tot tegel*, Haarlem 1994. Voor de tulp in de Nederlandse kunst zie verder M. Roding & H. Theunissen (red.), *The Tulip: a Symbol of Two Nations*, Utrecht-Istanbul 1993; en M. Roding & S. Segal, *De tulp en de kunst*, Zwolle 1994.

25. Krelage, *Bloemenspeculatie*, 142-205; en idem, *Drie eeuwen bloembollenexport*, 3-20 en 577-655.

tijd hun natuurlijke karakter en blijven ze herkenbaar. Een andere factor die het naturalistische karakter vergroot is de kleur van de hyacinten op de tegels. De hyacinten zijn meestal blauw op een witte achtergrond. Een witte hyacint wordt gemaakt door 'uitsparing' in een gekleurde achtergrond. Daarnaast komt ook roze voor. Onnatuurlijk rood komt echter veel minder voor. Hyacinten behoren tot de fijnste bloemen die op tegels voorkomen. Ze zijn minder massief en beweeglijker in vergelijking met de andere bloemen uit de florale stijl. Om deze reden zijn ze bij uitstek geschikt om de lege ruimtes tussen de andere, zwaardere elementen op te vullen. Ze vallen niet erg op in het geheel, maar als ze er niet zouden zijn, zou de compositie uit balans zijn.²³

Dubbele hyacint

Terwijl de hyacint op Osmaanse tegels uit de 16^e en de 17^e eeuw een vaste verschijning was, was dat op Nederlandse tegels niet het geval. Tulpen, keizerskronen, lelies, irissen, anjers en tal van andere bloemen schitterden in groten getale op Nederlandse tegels, hyacinten ontbraken echter.²⁴

Dit heeft waarschijnlijk te maken met de populariteit van de hyacint als bloem. De populariteit van de tulp nam na de introductie in Nederland snel toe en mondde in de jaren 1636-7 uit in de beruchte tulpomanie. De hyacint echter leidde in de 16^e en 17^e eeuw een vrij onopvallend bestaan in Nederland. Het aantal soorten bleef beperkt tot slechts een paar kleurvarianten en ook de dubbelbloemige hyacint (bekend sinds 1612) werd aanvankelijk niet in Nederland gekweekt. De reden daarvoor was dat dubbele hyacinten meestal geen zaad produceerden en dus moeilijk voor nageslacht konden zorgen. Voor Nederlandse kwekers uit die tijd was dat een reden om dit soort hyacinten juist te vernietigen. Pas aan het einde van de 17^e eeuw zag de Haarlemse kweker Pieter Voorhelm de aantrekkelijkheid (en dus de commerciële potentie) van de dubbele hyacint. Hij begon in 1684 dubbele hyacinten te kweken en vanaf dat moment begon deze nieuwe Nederlandse bloembol aan een zegetocht in Europa. Tussen 1700 en 1720 werden zo'n 100 nieuwe dubbele variëteiten gekweekt. Dit werd vergemakkelijkt door een nieuwe reproductietechniek: door in de bol te snijden werd die geforceerd nieuwe (zij)bollen te vormen. Tegenwoordig worden hyacintenbollen vooral uitgehold om hetzelfde resultaat te bereiken. Een aantal van deze dubbele hyacinten droeg namen die naar het land van herkomst verwezen: Empereur Amurath (= Keizer Murad; dubbel violet/purper), Turksche Keyzer (dubbel wit met rood of violet gevuld) en Gekroonde Vizier (dubbel violet/purper). De vraag naar (dubbele) hyacinten nam na 1720 sterk toe en bereikte in de jaren 1733-6 een hoogtepunt. Het leek er zelfs even op dat speculatie met hyacintenbollen tot een ware hyacintomanie zou leiden, net als 100 jaar eerder de prijzengekte bij tulpen tot de tulpomanie geleid had. De prijzen daalden in 1737 sterk, maar desondanks kon de hyacint zijn positie als meest geliefde bolgewas in de 18^e en de 19^e eeuw behouden.²⁵

Tulpentijd

Ook in het Osmaanse Rijk nam de interesse voor bolgewassen in de 18^e eeuw toe. De periode 1718-30 wordt in de Turkse geschiedenisboeken dan wel de Tulpentijd genoemd, in werkelijkheid bleef de Osmaanse interesse voor bloemen zeker niet beperkt tot de tulp.²⁶ Er was veel meer sprake van een hausse in de interesse voor horticultuur in zijn algemeenheid, waarbij in de jaren 1720 het cultiveren van met name tulpen tot een kunstvorm van de Osmaanse elite verheven werd: als je erbij wilde horen, kweekte je tulpen. De tulp was dus een statussymbool; dat was overigens in het 17^e-eeuwse

Nederland niet veel anders geweest. De Osmaanse zoektocht naar bijzondere bol- en knolgewassen strekte zich zelfs uit tot in Europa. Na het bezoek van een Osmaanse gezant aan Frankrijk in 1720-1, vroeg de Osmaanse grootvizier Damad İbrahim Paşa de Fransen in 1722 om 'duizenden hyacinten, narcissen, anemonen en ranonkels'.²⁷ Deze bol- en knolgewassen waren mogelijk bedoeld voor de tuinen van zijn nieuwe paleis in Kağıthane. Opmerkelijk is wel dat de grootvizier niet vroeg om tulpen. Mogelijk vielen Europese tulpen niet in de smaak bij de Osmanen. De Osmaanse tulp van die tijd was namelijk heel anders van vorm en kleur dan tulpen in Europa. De Istanbul tulp zoals deze eigen gekweekte variëteit werd genoemd, was regelmatig van vorm, slank en uitgerekt en had heel spits toelopende bloembladeren. Vandaar de benaming naaldtulp. De meeste tulpen waren enkelkleurig in hoofdzakelijk roodtinten (van diep rood tot oranje-rood) of geeltinten (van geel tot oranje-geel). De kostbaarste tulp uit die tijd was vuurrood en droeg de poëtische naam *Nize-i Rummani*: Granaatappel-Lans, waarbij granaatappel naar de kleur en lans naar de vorm van deze naaldtulp verwees. Kortom, de Istanbul tulp van de 18^e eeuw leek in niets op de eivormige, door een virusinfectie grillig gevlamde, veelkleurige tulpen die we in talloze Nederlandse bloemstillevens kunnen aanschouwen.²⁸

Van enkele naar dubbele hyacint (Afbeeldingen uit E. H. Krelage, *Drie eeuwen bloembollen – export. De geschiedenis van den bloembollenhandel en der Hollandische bloembollen tot 1938*, 's-Gravenhage 1948, 583 en 596)

Gele naaldtulp op Tekfur Sarayı tegelpaneel in de Mehmed Ağa Moskee (Istanbul)

26. Voor de Tulpentijd zie A. Refik, *Lâle Devri*, İstanbul s.a.; M. Armağan (red.), *İstanbul Armağanı 4. Lâle Devri*, İstanbul 2000; en Atasoy, *Garden*, 169-207.

27. Mehmed Efendi, *Le paradis des infidèles. Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed efendi, ambassadeur ottoman en France sous la Régence*. Traduit de l'ottoman par Julien-Claude Galland. Introduction, notes, textes annexes par Gilles Veinstein, Paris 1981, 49.

28. Aktepe, *Damad İbrahim Paşa devrinde lâle*; T. Baytop, 'The Tulip in Istanbul During the Ottoman Period', in M. Roding & H. Theunissen (red.), *The Tulip: a Symbol of Two Nations*, Utrecht-Istanbul 1993, 51-56; T. Baytop, *Istanbul lalesi*, Ankara 1992; en E. H. Ayverdi (U. Derman red.), *The Tulip in the 18th Century*, İstanbul 2006.

Fruit Kamer in het Topkapı Paleis

29. Lady Mary Wortley Montagu, *The Turkish Embassy Letters* (edited and annotated by Malcolm Jack, introduction by Anita Desai), London 2001, 85, 89, 118 and 141.

Hyacint in de Osmaanse kunst

Ook in de Osmaanse kunst van die tijd komt de grote liefde voor bloemen duidelijk tot uitdrukking. Opvallend is dat de hyacint een bijzondere – maar weinig opgemerkte – plaats in het bloemenspektakel inneemt. Zoals in de 16e en de 17e eeuw is de hyacint ook in de eerste helft van de 18e eeuw niet de meest gebruikte bloem in de Osmaanse kunst. In die jaren treffen we de hyacint hoofdzakelijk aan als één van de bloemen, maar in een aantal bijzondere situaties ook als de bloem bij uitstek.

De wanden van de beroemde Fruit Kamer (Yemiş Odası; 1705) in het Topkapı Paleis zijn gedecoreerd met schalen en manden met vruchten, boeketten en vazen vol bloemen waaronder een aantal met hyacinten. Veel Osmaanse interieurs uit die tijd waren op vergelijkbare wijze versierd, zoals uit de brieven (1717-8) van Lady Mary Wortley Montagu kan worden opgemaakt:

*‘The rooms are low, which I think no fault, the ceiling always of wood generally inlaid or painted and gilded. [...] The roof was painted with all sorts of flowers falling out to gilded baskets, that seemed tumbling down. [...] and those rooms designed for summer, the walls all crusted with japan china, the roofs gilt and the floors spread with the finest Persian carpets. [...] 800 rooms [...] and the whole adorned with a profusion of marble, gilding and the most exquisite painting of fruit and flowers.’*²⁹

Ook de meeste waterfonteinen in de stad zijn op uitbundige wijze gedecoreerd in de voor die periode karakteristieke florale stijl. Bloemvazen met naaldtulpen, hyacinten en rozen op lage tafeltjes, potten met vruchtbomen, schalen en manden met fruit, cipressen en krullende acanthusranken in combinatie met meer traditionele motieven als arabesken bedekken de marmeren façades van de fonteinen. Oorspronkelijk waren

deze zeer fijn uitgehouwen decoraties beschilderd in kleuren als groen, blauw en rood en waren de meest belangrijke delen van de façades zoals bijvoorbeeld de inscripties waarin de bouwer genoemd wordt, verguld. De decoraties op de fonteinen weerspiegelen heel duidelijk de *life style* van dat moment waarin zintuiglijke ervaringen en aardse genoegens een belangrijke rol speelden. Slechts in een enkel geval is de hyacint de enige bloem die op de fontein is afgebeeld. Een voorbeeld hiervan is de Hafız Ahmed Paşa Fontein (1732) in de buurt van het Taksim Plein.³⁰

Bij een aantal gebouwen zien we echter dat de hyacint een meer exclusieve rol vervulde. In 1708-1710 liet Sultan Ahmed III in Üsküdar een moskee-complex bouwen voor zijn moeder Emetullah Gülnuş (1642?-1715). Boven een ingang in het complex vinden we in steen uitgehouwen en vergulde hyacinten. Belangrijker is echter dat we ook op de grafsteen van deze *valide sultan* (sultan-moeder) in de tombe van het complex een spectaculaire hyacint aan treffen. De hyacint speelt ditmaal wel de hoofdrol: een grote, centrale hyacint wordt geflankeerd door tulpen en anjers. De hyacint lijkt de sultan-moeder te symboliseren. Niet lang daarna – in 1719-21 – liet grootvizier en schoonzoon van de sultan İbrahim Paşa een religieuze school bouwen die zowel binnen als buiten met hyacinten versierd is. In het interieur zien we muurschilderingen met blauwe hyacinten en rode tulpen en boven de ingang van de bibliotheek in het complex in steen uitgehouwen, vergulde hyacinten met bol.³¹ Dit zijn de oudst bekende hyacinten met bol en ze doen denken aan de ingeweven-hyacinten-met-bol-stof van een *şalvar* (broek) uit het paleis dat misschien aan de sultan-moeder heeft toebehoord.³² Ook op de Tekfur Sarayı tegelpanelen in het moskee-complex van Grootvizier Hekimoğlu Ali Paşa (voltooid in 1735) zien we uitgerekte, elegant golvende hyacinten in de hoofdrol. Het is dus opvallend dat in een aantal gebouwen van de top-elite van het Osmaanse Rijk de hyacint niet meer figureert, maar juist een hoofdrol speelt.

Hyacinten op waterfonteinen in Istanbul

Geschilderde blauwe hyacint in het İbrahim Paşa Complex (Istanbul)

30. İ. H. Tanışık, *Istanbul çeşmeleri*, 2 vols., Istanbul 1943-1945, II, 73.
31. D. Kuban, ‘Damat İbrahim Paşa Külliyesi’, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 vols., İstanbul 1993-1995, II, 547-549.
32. Atasoy, *Garden*, 94-95, afbeelding 102.

Double Dutch

Al deze Osmaanse hyacinten waren echter enkele hyacinten. De dubbele hyacint uit Nederland die precies in die jaren furore maakte in Europa was nog niet doorgedrongen tot de Osmaanse kunst. Een korte notitie in het journaal van de Nederlandse ambassade in Istanbul markeert evenwel het begin van een verrassende wending in de geschiedenis van de hyacint in het Osmaanse Rijk: 'Au Matin Mgr. l'Ambassadeur [Cornelis Calkoen] a envoyé par son Drogman quelques tables chargées de bouteilles avec des Hyacinthes doubles blanches de son jardin aux principaux Ministres de la Porte'.³³ Deze notitie gedateerd 3 April 1733 toont niet alleen aan dat de dubbele hyacint in Istanbul gearriveerd was, maar ook dat het heel waarschijnlijk is dat Nederlanders bij die introductie een belangrijke rol gespeeld hebben. De Osmaanse hyacint die in de tweede helft van de 16^e eeuw naar Nederland gekomen was, was in een nieuwe Nederlandse vorm naar zijn plaats van herkomst teruggekeerd. In de 17^e eeuw waren Nederlandse tulpen ook al naar Istanbul teruggekeerd, bijvoorbeeld als onderdeel van de geschenken voor de sultan in 1613,³⁴ maar die tulpen hebben geen aantoonbare, blijvende sporen in de Osmaanse (horti)cultuur achter gelaten. Met de Nederlandse dubbele hyacinten zou dat anders lopen en dat maakt de geschiedenis van de hyacint cultuurhistorisch gezien interessanter dan die van de tulp.

Toen de Nederlandse ambassadeur Cornelis Calkoen op 3 april 1733 dienbladen met flessen met witte dubbele hyacinten uit zijn eigen tuin bij de belangrijkste Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders liet bezorgen, volgde hij een Osmaanse traditie. Vazen met bloemen en manden met fruit speelden een belangrijke rol in feestelijke ceremonies ter gelegenheid van bijvoorbeeld geboortes, besnijdenissen en bruiloften. Het laten bezorgen van bloemen gold ook (en geldt nog steeds) als een teken van respect en vriendschap.³⁵ De keuze voor hyacinten was niet toevallig. Met het schenken van de uiterst kostbare witte dubbele hyacinten, die op dat moment in Europa het hoogtepunt van hun populariteit bereikten, kon Calkoen zich onderscheiden van anderen. Met andere woorden, hij gebruikte de dubbele hyacinten als middel ter versterking van de *public relations*. Mogelijk hebben commerciële motieven ook een rol gespeeld. Het vervolg van het fascinerende verhaal wijst namelijk in die richting.

Hyacintenboek

In 1736-7 liet Sultan Mahmud I (1730-54) een *Sünbül-name* oftewel een Hyacintenboek maken. De *Sünbül-name* is een Osmaans gesamtwerk: aan het handschrift werkten naast (onbekende) miniaturisten, kunstenaars gespecialiseerd in boekillustratie, boekbinders, drie dichters (Hıfzı, Salahi en Çuhadar Hüseyin) en twee kalligrafen (İsmail en Ali) mee. Het werk past in de rijke Osmaanse traditie op het gebied van geïllustreerde bloemen(hand)boeken die vooral samengesteld werden in de bloei-periode van de Osmaanse horticultuur in de tweede helft van de 17^e en de 18^e eeuw. De *Sünbül-name* is echter meer kunstwerk dan handboek, in veel opzichten het ultieme Osmaanse *coffee table book*, dat in dit geval op de tafel van de sultan zelf lag. Het handschrift heeft 42 pagina-grote miniaturen met 51 hyacinten. Van de afgebeelde 51 hyacinten is meer dan 80% dubbel. De miniaturen gaan vergezeld van kwatrijnen. In de gedichten, op hangers aan de hyacinten en andere sierelementen staan de Osmaanse namen van de hyacinten, die in een aantal gevallen aangevuld worden met Os-

Double Dutch nu:
Dubbele hyacinten in een antipodenglas. De onderste hyacint groeit en bloeit ondersteboven in het water (Foto van Gjalt W. Welling)

Hedendaagse Nederlandse dubbele hyacint (Foto van Gjalt W. Welling)

Leden van de Nederlandse bloembollenglazencub met hun hyacintenglazen

33. Citaat in G. Bosscha Erdbrink, *At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744*, Ankara 1975, 141, voetnoot 86.

34. Voor de rekening van de tulpenbollen zie Z. Çelikkol, A. de Groot & B. Slot, ... *Lale ile başladı: Türkiye ve Hollanda arasındaki dört yüzyıllık ilişkinin resimli tarihçesi*, Ankara 2000, 26-27.

35. Atasoy, *Garden*, 67-70.

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

De Nederlandse ambassade in Istanbul, 1729

maanse vertalingen van de oorspronkelijke Nederlandse namen van de hyacinten. Hieruit kan worden afgeleid dat meer dan 60 % van de afgebeelde dubbele hyacinten een Nederlandse origine heeft. Geen van de enkele hyacinten in het handschrift heeft echter een oorspronkelijk Nederlandse naam.³⁶ De *Sünbül-name* past dus als het om de enkele hyacinten gaat duidelijk in de bestaande Osmaanse traditie van bloemenboeken (met afbeeldingen van enkele hyacinten); de inspiratie voor de afbeeldingen van de dubbele hyacinten moet echter ergens anders gezocht worden.

Niets nieuws onder de zon

De bron voor de dubbele hyacinten is hoogstwaarschijnlijk een Nederlands hyacintenboek geweest. Nederlandse hyacinten- en tulpenboeken waren (exclusieve) verkoopcatalogi waarin bloeiende hyacinten en tulpen afgebeeld werden zodat de bloembollen buiten het bloeiseizoen verkocht konden worden. Deze afbeeldingen werden gemaakt door kunstenaars in opdracht van bloembollenhandelaren. Het feit dat er zulke exclusieve boeken voor dit doel gemaakt werden, geeft duidelijk aan dat er grote bedragen omgingen in de bloembollenhandel.³⁷ De grote populariteit van de dubbele hyacint en de hoge prijzen die voor deze bol neergelegd werden in de eerste helft van de 18^e eeuw verklaart dan ook de productie van hyacintenboeken in die periode. De hyacintenbollenhandel was heel lucratief en het heeft er alle schijn van dat een Nederlandse handelaar in Istanbul een graantje wilde meepikken van de Europese hyacintenhausse door deze nieuwe, exclusieve bol in de hoofdstad van het Osmaanse Rijk te introduceren. Als de *Sünbül-name* inderdaad voor een belangrijk deel op een Nederlands hyacintenboek gebaseerd is – en dat is heel waarschijnlijk – dan moet de eigenaar van dat hyacintenboek gezocht worden in de Nederlandse gemeenschap in Istanbul, met name in kringen van handelaren. Het meest waarschijnlijke scenario is dat een Nederlands hyacintenboek dat in het bezit was van een Nederlandse handelaar in Istanbul, door deze handelaar aan de sultan is uitgeleend in de hoop hierdoor hyacintenbollen te kunnen verkopen aan het hof. Mahmud I heeft vervolgens zelf een nieuw hyacintenboek laten maken – de *Sünbül-name* – dat voor de dubbele hyacinten direct geïnspireerd was door het Nederlandse hyacintenboek. Wat voor deze Osmaanse sultan primair een kwestie van kunst en (horti)cultuur was, was voor Nederlanders – niets nieuws onder de zon – dus vooral een kwestie van handel.

De cost gaet voor de baet uyt: ‘een partij dubbelde witte hyacinth bollen’

Het verhaal kent nog een vervolg. In september 1737, niet lang nadat Mahmud I zijn *Sünbül-name* had laten maken, verzocht de sultan via zijn *kaymakam* (plaatsvervangend-grootvizier) de Nederlandse ambassade in Istanbul om de levering van 150-200 witte dubbele hyacinten ‘om den sultan te vergenoegen’. Vanzelfsprekend kon dit verzoek niet geweigerd worden omdat dat ‘tot groot nadeel van onze natie zoude kunnen uytvallen, ende dit een zaak zynde tot beste van de natie is het ook billijk dat de onkosten daer van door de tresorie betaelt werd.’ De kanselier van de ambassade (1729-47), Rumoldus Rombouts, die samen met zijn zakenpartner Hendrik van Diepenbroeck ook een handelsonderneming had, leverde de gevraagde hyacintenbollen en de onkosten werden betaald uit de kas van de ambassade. Door ‘den Groten Heer te vereeren’ werden de relaties met de Osmaanse autoriteiten warm gehouden.³⁸

Als we de drie losse ingrediënten bij elkaar voegen, ontstaat een fascinerend scenario: ambassadeur Calkoen liet in 1733 witte dubbele hyacinten als geschenk bij Osmaanse hoogwaardigheidsbekleders langs brengen. In 1736-7 liet Mahmud I een eigen hyacintenboek maken dat voor een belangrijk deel gebaseerd was op een oorspronkelijk Nederlands hyacintenboek dat als verkoopcatalogus gebruikt werd en hoogstwaarschijnlijk het bezit was van een Nederlandse handelaar. En in 1737 gaven Nederlandse diplomaten-handelaren 200 witte dubbele hyacintenbollen aan de sultan. Alles bij elkaar opgeteld is het waarschijnlijk dat Nederlandse diplomaten en handelaren in Istanbul een belangrijke rol gespeeld hebben bij de introductie van de Nederlandse (witte) dubbele hyacint in Istanbul. Handig gebruikmakend van de hyacintenmode in Europa, hun directe contacten met Nederland en de Osmaanse passie voor horticultuur, hebben ze mogelijkheden gezien om (ongetwijfeld goed) geld te verdienen met de handel in dubbele hyacintenbollen die op dat moment nog niet in Istanbul verkrijgbaar waren. Ook al werd er aan de sultan zelf geen geld verdiend, het is niet onwaarschijnlijk dat het geschenk voor Mahmud I heeft geleid tot de verkoop van witte dubbele hyacinten aan leden van de Osmaanse elite in de entourage van de sultan. Een fraai voorbeeld van *product placement* in de 18^e eeuw.

Hyacinten in 18e-eeuwse Osmaanse tuinen

Het verzoek voor de witte dubbele hyacintenbollen kwam ongeveer in het midden van september 1737. De bollen werden ook nog voor het einde van die maand aan de sultan geschonken. De bloembollen waren dus op voorraad aanwezig en er was duidelijk haast bij geweest. De haast kan verklaard worden door het seizoen. De Osmanen planten hun bloembollen in de regel in september. Ook in de paleistuinen van de sultan was dit gebruikelijk. Het planten ging daar zelfs met enig feestelijk ceremonieel gepaard. Hoe serieus horticultuur in het paleis genomen werd, blijkt ook uit een bevelschrift uit de zomer van 1744 waarin Mahmud I (op verzoek van het hooftuinman Hüseyin) het hoofd van het keizerlijke arsenaal beveelt schepen ter beschikking te stellen voor het transport van verse tuinaarde voor de bloembollenparterres in de paleistuinen. Uit het bevelschrift wordt duidelijk dat dit elk jaar gebeurde en dat de verse grond aangevoerd werd uit Eyüp, een voorstad van Istanbul met een grote reputatie op het gebied van de horticultuur. Ofschoon er in het bevelschrift uitsluitend gesproken wordt over grond voor tulpen, is het waarschijnlijk dat de speciale tuinaarde voor alle bloembollenbedden gebruikt werd. Deze parterres bevonden zich met name in de tuinen bij de *sofa-i hümayun*, het keizerlijke hof waar de privé-vertrekken en paviljoens van de sultan zich bevonden en in de tuinen van het nieuwe voor- en najaarspaleis dat Mahmud I (onder het huidige Topkapı Paleis op de heuvel) aan de oever van de Bosporus had laten bouwen.³⁹ Dit nieuwe paleis heette Topkapı (Kanonnenpoort) Paleis en de naam van dit paleis is later de naam van het gehele paleiscomplex geworden. In de winter verbleef de sultan in het paleis op de heuvel; in het vroege voorjaar bracht de *göç-i hümayun* (keizerlijke verhuizing) de sultan naar het voor- en najaarspaleis op de Paleiskaap aan de voet van het Topkapı Paleis; later in het voorjaar volgde de verhuizing naar het Beşiktaş Paleis (nu Dolmabahçe Paleis) op de Europese oever van de Bosporus, gevolgd door een verblijf in het Beylerbeyi Paleis aan de Aziatische kant op het hoogtepunt van de zomer. Daarna volgde in het najaar in omgekeerde volgorde de

^[1] 39. Başbakanlık Osmanlı Arşivi C.SM.80.4020.

40. S. Hamadeh, *The City's Pleasures. Istanbul in the Eighteenth Century*, Seattle & London 2008, 17-47.

41. Y. Oral, *Kadı Ömer Efendi Ruzname-i Sultan Mahmud Han (Mahmud I. hakkında 1153/1740-1157/1744 arası Ruzname)*, (Unpublished Thesis İstanbul Üniversitesi) İstanbul 1966; Ö. Özcan, *Kadı Ömer Efendi Mahmud I. hakkında 1157/1744-1160/1747 arası Ruzname*, (Unpublished Thesis İstanbul Üniversitesi) İstanbul 1965; en K. Bayrak, *Kadı Ömer Efendi Ruzname-i Sultan Mahmud Han (1160/1747-1163/1750)*, (Unpublished Thesis İstanbul Üniversitesi) İstanbul 1972.

42. Voor hyacinten en het *Topkapı Paleis* zie E. Esin, 'Le Mahbubiye, un palais ottoman «alla franca»', *Varia Turcica*, III (1986), 73-86, 77; en F. S. Suman, *Questioning an 'Icon of Change': the Nuruosmaniye Complex and the Writing of Ottoman Architectural History*, (Unpublished MA Thesis Boğaziçi Üniversitesi) İstanbul 2007, 62.

43. Geciteerd uit J. von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphorus...*, Budapest 1822, I, 312-313. Vertaling van de auteur.

44. Geciteerd uit E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa...*, London 1810-1823, II, 25-26.

45. Krelage, *Drie eeuwen bloembollenexport*, 19, 164,

terugkeer. Tijdens het verblijf in een van deze grote residenties werden voortdurend uitstapjes (*biniş-i hümayun*) gemaakt – over land of zee – naar een van de talloze kleinere paleizen of kiosken in tuinen aan het water. Dit verschijnsel wordt *villegiatura* genoemd en was oorspronkelijk een Byzantijnse traditie die de Osmanen in de 15^e eeuw hadden overgenomen, maar die in de 18^e eeuw een compleet nieuwe dimensie kreeg.⁴⁰ De tuinen met bloembollen bevonden zich dus met name bij de paleizen die de sultan in het voorjaar bewoonde of bezocht. Uit de dagboeken van Mahmud I kan opgemaakt worden dat de sultan in de maanden maart-april-mei – bij mooi weer – zijn tulpentuinen regelmatig bezocht om te genieten van de bloemen.⁴¹ Het nieuwe paleis van Mahmud I aan de oever van de Bosporus bestond uit verschillende gebouwen, kiosken en paviljoens in tuinen. Een van deze paviljoens was versierd met afbeeldingen van rozen en hyacinten en dit toont aan dat de sultan de hyacint niet alleen in zijn tuinen had, maar ook gebruikte als ornament in zijn paleizen.⁴² Ook de opvolgers van Mahmud I hielden de speciale voorjaarstuinen in stand. Europese reizigers uit het einde van de 18^e-begin van de 19^e eeuw geven beschrijvingen die de belangrijke rol die de hyacint in deze tuinen speelde, duidelijk illustreren:

‘Het vierkante binnenhof [van een van de paleisgebouwen] heeft een verhoogd terras en een vijver van marmer. Hier werden vroeger in het voorjaar de zogenaamde Tulpenfeesten gehouden die opgevrolijkt werden met illuminaties, zang en dans. Het bovenste deel van de bloemparterres was beplant met tulpen, het onderste deel met hyacinten. Daarom wordt dit binnenhof dat aan alle zijden omgeven is door de gebouwen van de harem, vaak aangeduid met de naam Tulpen-, Hyacinten-, Cipressen- of Marmertuin.’⁴³

*‘We now quitted the Lower Garden of the Seraglio, and ascended by a paved road, towards the Chamber of the Garden of Hyacinths. [...] We presently turned from the paved ascent, towards the right, and entered a small garden, laid out into very neat oblong borders, edged with porcelain, or Dutch tiles. Here no plant is suffered to grow, except the Hyacinth; whence the name of this garden, and the chamber it contains.’*⁴⁴

Ofschoon dus vaak naar deze tuinen als tulpentuinen gerefereerd werd, speelde ook de hyacint in deze tuinen een belangrijke rol. Soms op gelijke hoogte met de tulp, soms zelfs als het belangrijkste bolgewas met een geheel eigen tuin. Het maakt duidelijk dat het woord tulpentuin vooral een generieke term was voor een voorjaarstuin en niet altijd een tuin aangaf met uitsluitend tulpen. Overigens kwamen de bloembollen voor de Osmaanse paleistuinen ook in de 19^e eeuw nog vaak uit Nederland.⁴⁵

Dubbele hyacinten en barok-rococo

De Osmaanse liefde voor hyacinten bereikte een hoogtepunt in de regeringsperiode van Sultan Mahmud I (1730-54). Ofschoon met name de regeringsperiode van zijn voorganger Ahmed III (1703-30) de reputatie heeft het hoogtepunt te zijn van de Osmaanse fascinatie voor horticultuur – met name tulpen –, was er beslist geen sprake van een teruggang op dit gebied. Er was veel eerder sprake van continuïteit dan van een breuk. Het idee van een breuk is kunstmatig en is veroorzaakt door latere historici die de op-

stand tegen het regime van Ahmed III en zijn grootvizier Damad İbrahim Paşa in 1730 als ‘het einde van de Tulpentijd’ betiteld hebben. Het bewind van deze sultan kwam dan wel ten einde, maar de Osmaanse horticultuur beslist niet. Sterker nog voor de hyacint moest de bloeitijd nog aanbreken en die tijd viel samen met de regeringsperiode van Mahmud I die een speciale voorliefde voor de hyacint gehad lijkt te hebben.

Tijdens de regeringsperiode van Mahmud I maakte de Osmaanse kunst op het gebied van de (achitectuur)decoratie snelle ontwikkelingen door. Het decoratieve repertoire van regeringsperiode van Ahmed III en de eerste jaren van Mahmud I werd gedomineerd door een uitgesproken florale stijl, maar in de jaren 1735-40 deed zich een opmerkelijke stilistische koerswijziging voor. De uitbundige bloemenstijl die tot dat moment de façadedecoratie van 18^e-eeuwse gebouwen in Istanbul gedomineerd had, werd vrij abrupt en resoluut vervangen door een nieuwe stijl. Deze stijl werd gekarakteriseerd door het gebruik van (classicistische) pilasters met gedecoreerde kapitelen, barokke bogen, naturalistische schelpmotieven, gestileerde acanthusbladeren, lege of opengewerkte cartouches, C- en S-vormige krullen en tal van andere oorspronkelijk uit de Europese barok en rococo afkomstige elementen. Ook de architectuur zelf kreeg barokke trekjes met sterk geaccentueerde façades met convexe en concave lijnen. Maar dit was geen zuivere Europese barok of rococo want deze elementen werden gebruikt in de context van een bestaande Osmaanse architectuur en decoratie. Zo bleven bijvoorbeeld overhangende dakranden en inscripties een belangrijke rol vervullen. De vernieuwing lag voornamelijk op het gebied van de decoratie van de gebouwen. Omdat de Osmanen tegelijkertijd elementen uit zowel de Europese barok als rococo overnamen, spreken we over ‘Osmaanse barok-rococo’: een decoratief repertoire van traditionele, Osmaanse ornamenten en van oorsprong Eu-

Imaginaire Osmaanse tuin met parterres op een 18^e-eeuwse wandschildering in het Topkapı Paleis

Wandschildering met Osmaanse tuin in een 18^e-eeuws barok-rococo interieur in het Topkapı Paleis

46. H. Theunissen, 'Barok Istanbul', in D. Burgersdijk & W. Waal (red.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metro-pool*, Leiden 2011, 213-227.

47. Demiriz, *Osmanlı kitap sanatında naturalist üslupla çiçekler*; en Y. Demiriz, *Osmanlı kitap sanatında doğal çiçekler*, Istanbul 2005.

48. G. Curatola (red.), *Eredità dell'Islam. Arte islamica in Italia*, tent. cat. Venezia 1994, 1 en 406-407.

ropese barok en rococo elementen die samenten tot een hybride maar desondanks geheel eigen stijl. Afbeeldingen van levende wezens als mensen en dieren die wel een rol speelden in de Europese barok en rococo werden vanzelfsprekend in de Osmaans-islamitische context vermeden.⁴⁶

De opkomst van de Osmaanse barok-rococo als dominante decoratieve stijl viel dus vrijwel samen met de introductie van de Nederlandse witte dubbele hyacint in Istanbul in de jaren 1733-7. Omdat het gebruik van de florale stijl op de stenen façades van gebouwen in Istanbul sterk terugliep en florale en vegetatieve elementen vervangen werden door barok-rococo ornamentiek, leek 'het einde van de Tulpentijd' op het eerste gezicht ook op het gebied van de decoratieve kunsten toegeslagen te hebben. Dat is echter niet het hele verhaal, want bijvoorbeeld in interieurs bleven florale elementen een onmisbaar (geschilderd) element. Ook in geïllustreerde handschriften⁴⁷ en op talloze kunst- en gebruiksvoorwerpen bleef florale ornamentiek, maar nu in een barok-rococo context, dominant. Een goed voorbeeld daarvan wordt gevormd door de *Sünbül-name* uit 1736-7 waarin we naast Osmaanse enkele hyacinten en Nederlandse dubbele hyacinten ook voor het eerst barok-rococo ornamenten aantreffen. Een ander schitterend voorbeeld hiervan wordt gevormd door een *kıbla-nüma*, een instrument om de gebedsrichting mee te bepalen, uit 1738. De lijst van het instrument is versierd met blauwe en roze dubbele hyacinten die ontspringen uit barok-rococo cornucopia's (hoorn des overvloeds).⁴⁸ De introductie van de Nederlandse dubbele hyacint in de Osmaanse (tuin)kunst viel dus samen met de introductie van oorspronkelijk Europese barok-rococo elementen in de Osmaanse kunst. Ofschoon niet voor 100% zeker, is het aannemelijk dat de dubbele hyacint pas in de Osmaanse kunst geïntroduceerd werd, nadat de Nederlandse bloembol zelf in Istanbul gearriveerd was. Dat wil overigens niet

zeggen dat de dubbele hyacint voor die tijd niet bekend was in Istanbul. Net zoals in Nederland waar de dubbele hyacint (als natuurlijke variëteit) al sinds 1612 bekend was, kenden ook de Osmanen de dubbele hyacint al in de 17^e eeuw. De Turkse historicus Reşad Ekrem Koçu schrijft de 'ontdekking' van deze *katmerli sümbül* (dubbele hyacint) zelfs toe aan de Osmaanse geleerde Kâtip Çelebi (1609-57)⁴⁹ die volgens een bloementraktaat uit 1689 een blauwe dubbele hyacint gekweekt zou hebben.⁵⁰ Het feit dat de dubbele hyacint al bekend was bij de Osmanen voor de jaren 1730 is echter niet zo belangrijk. Wel belangrijk is dat we met een grote mate van zekerheid kunnen stellen dat de introductie van de dubbele hyacint door de Nederlanders in de jaren 1730 heeft geleid tot grote populariteit van deze bloem in zowel de Osmaanse tuinkunst als in de Osmaanse decoratieve kunsten. Er zijn namelijk geen concrete aanwijzingen dat de dubbele hyacint enige rol van betekenis heeft gespeeld in de Osmaanse (tuin)kunst van vóór de jaren 1730. Alle hyacinten in de Osmaanse kunst tot ca. 1735 waren 'traditionele' enkele hyacinten die al eeuwen bekend waren bij de Osmanen. Pas na 1735 treffen we naast enkele hyacinten ook dubbele hyacinten aan.

Décloisonnement

De introductie van de Nederlandse dubbele hyacint die in die tijd in Europa de grote modebloem was en de introductie van barok-rococo elementen in dezelfde jaren 1730 wijst op interessante sociaal-culturele ontwikkelingen in het Osmaanse Rijk. Deze ontwikkelingen in het 18e-eeuwse Istanbul worden wel aangeduid met de term *décloisonnement*, dat wil zeggen opening van de samenleving. Niet alleen werden de sultans na eeuwen van bewuste afzondering steeds zichtbaarder en manifesteerden zij (en de nieuwe elite) zich in de hoofdstad middels talloze bouwprojecten, op het gebied van de kunst en cultuur leidde deze *décloisonnement* tevens tot nieuwe contacten tussen het Osmaanse Rijk en andere cultuurgebieden waaronder Europa, maar ook Iran en India. Culturele contacten tussen het Osmaanse Rijk en Europa hadden natuurlijk altijd al bestaan, maar wat nieuw was in de 18e eeuw was de ongeken- de intensiteit van deze contacten. De drijfveer achter deze contacten was de 18^e-eeuwse Osmaanse fascinatie voor alles wat nieuw was, die deel uitmaakte van de nieuwe *life style* van de elite. De Osmanen stelden zich open voor allerlei artistieke vernieuwingen die vaak (maar niet uitsluitend) afkomstig waren uit Europa.⁵¹ De opname van elementen uit de Europese barok en rococo in de Osmaanse kunst en ook de 'acceptatie' van de dubbele hyacint in de (tuin)kunst, worden begrijpelijk als we ze beschouwen als een onderdeel van deze Osmaanse fascinatie voor alles wat nieuw was. Toch was hier sprake van een proces van selectieve toe-eigening: uitsluitend cultureel gezien geschikte elementen werden geselecteerd en opgenomen in de eigen (tuin)kunst die hierdoor een hybride karakter kreeg. Het feit dat de dubbele hyacint zo'n succes werd in het Osmaanse Rijk wordt vooral begrijpelijk als we ons realiseren dat de hyacint al eeuwenlang een belangrijke rol gespeeld had in de Osmaanse (horti)cultuur, maar dat deze bloembol tegelijkertijd iets nieuws bracht (dubbel in plaats van enkel) wat perfect paste bij de cultuur van de eerste helft van de 18^e eeuw. In andere woorden: de juiste bloembol op de juiste plaats en het juiste moment en het toeval wilde dat Nederlanders daar een belangrijke rol bij gespeeld hebben.

49. R. E. Koçu, *Osman Gazi'den Atatürk'e 600 yılın tarih panoraması*, s.l. s.a., 120: 'Katmerli mor sümbül. Büyük Türk âlimi Kâtip Çelebi tarafından bulundu.'

50. O. Ş. Gökyay, *Kâtip Çelebi. Hayatı ve eserleri hakkında incelemeler*, Ankara 1985, 15; en Atasoy, *Garden*, 345.

51. Hamadeh, *The City's Pleasures*, 3-16.

In bad met de sultan

De grote populariteit van de hyacint leidde ertoe dat deze tuinbloem in de 18^e en de 19^e eeuw ook in de Osmaanse kunst een veel gebruikt motief bleef. Vanzelfsprekend was dit nu vaak –maar ook heel begrijpelijk niet uitsluitend – de dubbele hyacint. Sultan Mahmud I die de hyacintensultan bij uitstek genoemd kan worden, was een zeer productief bouwheer. Tot zijn grote projecten kunnen de uitbreiding en de renovatie van grote delen van het paleis gerekend worden. Zo liet hij in 1744 zijn privé-badkamer renoveren in de nieuwe Osmaanse barok-rococo stijl. De nieuwe badkamer was van wit marmer en gedecoreerd met vergulde ornamenten. Een van de wandfonteinen met waterbassins in de badkamer is versierd met tien tegels met hyacinten. Deze tegels moeten bij de bouw van de badkamer in 1744 zijn aangebracht, want ze bevinden zich achter de marmeren nis van de fontein. Het zijn Osmaanse tegels, waarschijnlijk gemaakt in Kütahya in het begin van de 18^e eeuw. Tegels met een vergelijkbaar decor bevinden zich in het Museum voor Turkse en islamitische Kunst in Edirne, maar komen oorspronkelijk uit het paleis van de Osmaanse sultans in die stad. Dat is mogelijk ook de plaats waar de tegels in de badkamer vandaan komen. In een bevelschrift van Mahmud I uit 1738 wordt namelijk gesproken over tegels die uit de slaapkamer van Mahmud's grootmoeder in het paleis in Edirne gehaald moeten worden voor hergebruik in Istanbul. Mahmud's grootmoeder was Emetullah Gülnuş, de vrouw van Sultan Mehmed IV (1648-87) en de moeder van zowel Mustafa II (1695-1703) als Ahmed III. Emetullah Gülnuş leefde tussen 1695 en 1703 als *valide sultan* in het paleis in Edirne en volgens een inscriptie op een wandfontein liet haar zoon Mustafa II in 1703 haar vertrekken renoveren. Dezelfde Emetullah Gülnuş zijn we al eerder tegengekomen in verband met de hyacint op haar grafsteen die deze sultan-moeder lijkt te symboliseren. De tegels die in 1738 uit het paleis in Edirne naar Istanbul kwamen zijn (deels) hergebruikt in de Aya Sofya Bibliotheek die Mahmud I in 1739-40 liet bouwen. Onder de tegels in deze bibliotheek bevindt zich ook een tegel met hetzelfde decor als op de tegels uit het paleis in Edirne. Het is dus waarschijnlijk dat al deze tegels (museum, bibliotheek en badkamer) oorspronkelijk afkomstig zijn uit het paleis in Edirne en wel uit de vertrekken van Emetullah Gülnuş. Het decor van deze groep Kütahya tegels lijkt sterk op dat van Nederlandse drietulp tegels. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat we hier te maken hebben met producten van (Armeense) tegelmakers in Kütahya die Nederlandse tegels uit de 17^e eeuw als voorbeeld genomen hebben. Mahmud I, wiens favoriete bloem de hyacint was, liet dus bij de renovatie van zijn badkamer in 1744, bestaande tegels met hyacinten uit de vertrekken van zijn grootmoeder in het paleis van Edirne hergebruiken. Omdat dit tegels uit de periode voor de introductie van de Nederlandse dubbele hyacint in Istanbul waren, zijn de hyacinten op de tegels geen dubbele, maar enkele blauwe hyacinten afgebeeld op traditioneel Osmaanse manier. Desondanks illustreren ze de Osmaanse (dubbele) hyacintomanie tijdens de regering van Mahmud I.⁵²

Elite kunst

Vanaf de tijd van Mahmud I bleven hyacinten een belangrijke rol in de Osmaanse tuin-kunst spelen. Het is echter niet bekend of daar ook dubbele hyacinten bij zaten. We beschikken namelijk niet over historische gegevens die direct verwijzen naar dubbele hyacinten. Van wilde hyacinten is wel bekend dat ze in de Osmaanse paleistuinen aan-

geplant werden.⁵³ In de Osmaanse kunst viel echter ook de dubbele hyacint niet meer weg te denken. Vanaf de jaren 1730 tot het begin van de 20^e eeuw bleef de dubbele hyacint een veelgebruikt bloemornament. Dit suggereert dat de dubbele hyacint ook na de jaren 1730 als bolgewas nog bekend was. De dubbele hyacint werd veel afgebeeld in geïllustreerde handschriften. Dat waren niet alleen bloemenboeken, maar ook poëziebundels en gebedenboeken.⁵⁴ Daarnaast kwam de dubbele hyacint voor als decoratie op Osmaanse documenten, meestal aan weerszijden van de *tuğra* (monogram van de sultan). Sommige van deze dubbele hyacinten lijken sterk op de dubbele hyacinten in de *Sünbül-name*, die als directe inspiratiebron gediend kan hebben.⁵⁵ Hyacinten worden ook vaak aangetroffen als borduurwerk op kleding en andere textielproducten. Maar hier is meestal niet duidelijk of de hyacinten enkel of dubbel zijn.⁵⁶ Op keramiek en tegels uit Kütahya, het belangrijkste Osmaanse productie-centrum op dit gebied in de 18^e-20^e eeuw, worden echter geen dubbele hyacinten aangetroffen. De hyacint op producten uit Kütahya was altijd geïnspireerd door de klassieke enkele hyacint van de 16^e en 17^e eeuw uit İznik. Deze late hyacinten uit Kütahya zijn overigens minder goed herkenbaar. Je weet dat het een hyacint moet zijn (blauw, golvend), maar de uitvoering is niet heel natuurgetrouw, meer schetsmatig en abstract. De Renaissance van de Turkse keramiek- en tegelindustrie in de afgelopen 20 jaar (met als centrum Kütahya) heeft er echter toe geleid dat de hyacint ook vandaag de dag weer veelvuldig terug te vinden is op Turkse tegels en keramiek.⁵⁷

Hyacinten werden dus in veel verschillende takken van de Osmaanse kunst(nijverheid) als decoratief element gebruikt. De meeste hiervan waren echter enkele hyacinten, hoofdzakelijk in de kleur blauw. Deze blauwe enkele hyacinten werden niet uitsluitend in Istanbul aangetroffen maar overal in het Osmaanse Rijk: van Turks Anatolië tot Arabisch Syrië en Egypte. De dubbele variant werd echter vrijwel uitsluitend aangetroffen in Istanbul, de hoofdstad van het Rijk. Het bereik van de dubbele hyacint als ornament lijkt dus beperkt te zijn gebleven tot de kunst van de elite in het centrum van de Osmaanse (horti)cultuur. Deze variant kan daarom met recht beschouwd worden als de elite bloem onder de bolgewassen. Voor één bepaalde groep in Istanbul speelde de dubbele hyacint echter een heel bijzondere rol.

Osmaanse tegels met hyacinten in de badkamer van de sultan in het Topkapı Paleis

53. Zie voetnoot 13.

54. Demiriz, *Osmanlı kitap sanatında naturalist üslupta çiçekler*; Demiriz, *Osmanlı kitap sanatında doğal çiçekler*; en Atasoy, *Garden*, 169-207.

55. *Osmanlı fermanları – Ottoman Fermans*, Ankara 2003, 204-205; en N. Velikahyaoğlu, *Sümbüliye tarikatı ve Kocamus- tafapaşa külliyesi*, Istanbul 2000, 338-339.

56. Tansuğ, *Türklerde çiçek sevgisi*; en S. B. Krody, *Flowers of Silk & Gold. Four Centuries of Ottoman Embroidery*, London 2000, 58.

57. Theunissen, *Hyacinten op Osmaanse tegels*, 20.

52. H. Theunissen, 'In bad met de sultan', *Keramika*, 19/1, 22-25; en H. Theunissen, 'Dutch Tiles in 18th-Century Ottoman Baroque-Rococo Interiors: *Hünkâr Sofası* and *Hünkâr Hamamı*', *Sanat Tarihi Dergisi*, 18/2 (October 2009), 71-135, 108-128.

Dubbele hyacint op de façade van een fontein in een voormalig complex van de *Sümbüliye* orde

58. Velikahyaoğlu, *Sümbüliye tarikati*.

Sümbüliye
De *Sümbüliye*-orde werd in de eerste helft van de 16^e eeuw opgericht door de derwisj sjeik Yusuf Sinan Efendi. Yusuf Sinan Efendi kweekte blauwe hyacinten en kreeg daarvoor de bijnaam Sünbül (Hyacint) Sinan. De mystieke orde die hij stichtte, werd daarom de *Sümbüliye* (of *Sümbüliye*) oftewel de Hyacinten-orde genoemd. De *Sümbüliye* was een typisch Istanbulse mystieke orde: ontstaan en tot het verbod in 1925 hoofdzakelijk gevestigd in Istanbul. Veel sjeiks (leiders) van deze orde onderhielden goede banden met de Osmaanse elite, inclusief sultans waaronder Mahmud I, en werden vaak financieel gesteund door rijke inwoners van de stad. Aan het begin van de 20^e eeuw had de orde 26 *tekke*'s ('kloosters') verspreid over de hoofdstad. De belangrijkste waren de hoofdzetel van de orde, de Sünbül Efendi Tekkesi in Kocamustafapaşa en de Merkez Efendi Tekkesi net buiten de stadsmuren.⁵⁸

De stichter van de orde had een bijzondere band met hyacinten en ook de latere orde hield deze band in ere. Vanwege de naam *Sümbüliye* werd de hyacint het symbool (en beeldmerk) van de orde bij uitstek. In de kunst van deze orde speelde daarom de hyacint een belangrijke rol onder meer als verwijzing naar de stichter en naamgever van de orde Sünbül Efendi. Om deze reden zijn de gebouwcomplexen van de orde vaak gedecoreerd met hyacinten. Hetzelfde geldt voor kalligrafische panelen, handschriften, grafstenen en tal van andere objecten die een rol speelden in het dagelijkse leven van de orde. Aanvankelijk was dat vooral de blauwe enkele hyacint, maar na de introductie van de dubbele hyacint in de jaren 1730 ontwikkelde deze nieuwe hyacintensoort zich tot een van de belangrijkste symbolen van de orde. De nauwe relaties die de orde met de Osmaanse elite onderhield, zijn hier ongetwijfeld een invloedrijke factor bij geweest. Dit vormt een nadere aanwijzing dat de dubbele hyacint vooral een rol gespeeld heeft in de 18^e- en 19^e-eeuwse Osmaanse elitecultuur in Istanbul. De dubbele hyacinten van de *Sümbüliye* sieren tot op de dag van vandaag de (voormalige) gebouwen van de (niet meer bestaande) orde op verschillende ma-

nieren: als stucco ornamenten op muren, plafonds en in gebedsnissen, in geschilderde vorm op kalligrafische panelen in tombes en moskeeën, en in marmer uitgehouwen als decoratie van onder meer fonteinen en grafstenen. Ze vormen daarmee een blijvende herinnering aan een bijzondere Nederlandse bloem die een opmerkelijke rol heeft gespeeld in de Osmaanse cultuur.

Nederlandse tuinman

Nederland en Turkije zijn door planten op een speciale wijze aan elkaar verbonden. Alhoewel de tulp als het symbool bij uitstek van beide landen wordt gezien, vertegenwoordigt de hyacint de onderlinge verbondenheid op (horti)cultureel gebied veel beter. De hyacint is namelijk niet uitsluitend uit het Osmaanse Rijk naar Nederland gekomen, maar in een nieuwe Nederlandse vorm ook weer uit Nederland naar het Osmaanse Rijk teruggekeerd. Bovendien heeft deze dubbele hyacint blijvende invloed gehad op de Osmaans-Turkse (horti)cultuur. De dubbele hyacint laat ook goed zien hoe nauw ver-

bonden commercie en cultuur kunnen zijn. Wat voor Nederlandse handelaren en diplomaten vooral handelswaar was, was voor de Osmanen vooral (horti)cultuur. Zonder handel echter geen (horti)cultuur is de wijze les die uit het verhaal van de dubbele hyacint getrokken kan worden. De Osmanen zelf schijnen zich dit al in de 18^e eeuw gerealiseerd te hebben. In een werk van de dichter Haşmet over een droom die hij had in de nacht na de troonsbestijging van Sultan Mustafa III in 1757, offeren verschillende heersers van de wereld hun diensten aan de nieuwe sultan. De functies van deze buitenlandse vorsten-dienaren worden bepaald door het beroemdste export product van hun land. Aangezien de Nederlandse heerser in het werk de rol van tuinman van de sultan toebedeeld krijgt, moet het Nederlandse exportproduct uit die tijd voor de Osmanen op het gebied van de horticultuur gelegen hebben. Het is zeker niet onmogelijk dat Haşmet hierbij de Nederlandse dubbele hyacint in gedachten heeft gehad.⁵⁹

Detail van een kalligrafisch paneel van de *Sümbüliye* orde versierd met dubbele hyacinten

Nederlandse tuinmannen planten bloembollen in de Keukenhof (oktober 2011)

59. H. Sievert, *Zwischen arabischer Provinz und Hoher Pforte. Beziehungen, Bildung und Politik des osmanischen Bürokraten Ragib Mehmed Paşa*, Würzburg 2008, 333, voetnoot 291.

تهنئ

Arnoud Vrolijk

'Uw Oprechte en Toegewijde Vriend'.

Deze bijdrage is opgedragen aan

Geert Jan van Gelder

Levinus Warners

ter gelegenheid

contacten met

van zijn 65e verjaardag

moslimgeleerden

in het 17^e eeuwse

Istanbul

Alle begin is moeilijk. De pioniers die in het Europa van de 16^e eeuw studie maakten van de talen en culturen van het Midden-Oosten kampten met een ernstig gebrek aan originele teksten. Dat werd allengs makkelijker door de steeds intensievere diplomatieke en commerciële contacten tussen christelijke landen als Venetië, Frankrijk en Engeland aan de ene kant en het Osmaanse Rijk, de islamitische grootmacht van die tijd, aan de andere. De Franse protestant Josephus Justus Scaliger, misschien wel de grootste geleerde van zijn generatie en een man van universele wetenschappelijke ambities, bezocht zelf nooit het Midden-Oosten maar wist toch de hand te leggen op een bescheiden collectie van enkele tientallen handschriften in het Arabisch, Perzisch en Turks. In 1593 liet hij zich overhalen om in dienst te treden als ‘ornament’ van de Leidse universiteit, die toen nog geen twintig jaar oud was. Bij zijn dood in 1609 vermaakte hij zijn oosterse collectie aan diezelfde universiteit en daarmee was de kiem gelegd voor een collectie die op dit moment bijna 27.000 oosterse handschriften bevat.¹

De jonge Nederlandse Republiek was een relatieve laatkomer in de diplomatieke contacten met de islamitische wereld. Een jaar na Scaligers dood, in 1610, sloot de Nederlandse Republiek haar eerste verdrag met Marokko en in 1612 volgde het Osmaanse Rijk. Deze verdragen weerspiegelden niet alleen de gegroeide economische macht van de Republiek, maar schiepen ook een kader waarin de Nederlandse oriëntalistiek haar vleugels uit kon slaan. De Leidse arabist Jacobus Golius (1596-1667) kreeg in zijn jonge jaren de gelegenheid om mee te gaan met een diplomatieke missie naar Marokko, waarbij hij Arabische handschriften kocht. Onmiddellijk na zijn benoeming tot hoogleraar Arabisch in Leiden reisde hij in 1625 mét behoud van salaris (!) af naar Aleppo, toen nog een van de belangrijkste handelssteden van het Osmaanse Rijk. In 1627 reisde hij door naar Istanbul, waar hij zijn intrek nam bij de Nederlandse ‘orateur’ of ambassadeur Cornelis Haga. Op kosten van de Universiteit Leiden kocht Golius zo’n tweehonderd oosterse handschriften voor meer dan drieduizend gulden, een enorm bedrag voor die tijd. Dat toont niet alleen de financiële slagkracht van de universiteit in die dagen, maar ook het belang dat men toen hechtte aan oosters bronnenmateriaal.²

Golius keerde in 1629 terug naar Leiden, waar hij zijn betrekking als hoogleraar Arabisch weer oppakte. Hij verzamelde een selecte groep leerlingen om zich heen, onder wie een aantal buitenlanders. Een van hen was de Duitser Levinus Warner, die zich in 1638 op twintigjarige leeftijd als student inschreef.³ Warner toonde zich een gedreven netwerker, die door enkele kleine publicaties en zorgvuldig gekozen boekopdrachten aan notabelen de aandacht wist te trekken in de Republiek der Letteren. In december 1644 vertrok hij met een reissubsidie, maar zonder uitzicht op een vaste betrekking naar Istanbul, waar hij in het najaar van 1645 arriveerde. Hij vond er onderdak bij Nicolaas Ghisberti of Ghysbrechtsz, een van oorsprong Antwerpse juwelier die in 1612 nog betrokken was geweest bij de komst van ambassadeur Cornelis Haga. In 1647 werd Ghisberti benoemd tot ‘resident’ van de Republiek bij de regering van het Osmaanse Rijk, een lagere rang dan ambassadeur maar met dezelfde taken. Over Warners middelen van bestaan gedurende de eerste negen jaar van zijn leven in Istanbul hebben we maar weinig informatie. Hij werkte ongetwijfeld als secretaris en vertaler voor Ghisberti en mogelijk dreef hij ook handel voor eigen rekening. In januari 1655, kort na het overlijden van Ghisberti, volgde Warner hem op als diplomatiek vertegenwoordiger van de Nederlandse Republiek.

Hoe Warner als diplomaat functioneerde kunnen we tot op zekere hoogte opmaken uit de officiële ambtsberichten die hij naar de Staten-Generaal in Den Haag stuurde. Deze brieven, opgesteld in moeilijk toegankelijk Latijn, geven voornamelijk inzicht in de politieke verwickelingen in het Osmaanse Rijk; wat Warners eigen rol daarin was blijft grotendeels onduidelijk. De indruk blijft hangen dat Warner consciëntieus rapporteerde, zich druk maakte over de inning van de consulaire heffingen die een belangrijk deel van zijn inkomen uitmaakten en politiek verder geen rol van betekenis speelde. Dat laatste was trouwens volledig in overeenstemming met de ambities van de Nederlandse Republiek, die de economische belangen scherp in het oog hield maar politiek het liefst onzichtbaar bleef. De brieven zijn in 1883 uitgegeven door Willem Nicolaas Du Rieu, bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek Leiden.⁴

Wat Warners privé-leven betreft tasten we vrijwel volledig in het duister. Zijn eigen correspondentie met Europese vakgenoten is zeer fragmentarisch bewaard gebleven. Brieven aan familieleden zijn er niet (meer), net zo min als ooggetuigenberichten van tijdgenoten. Enkele berichten uit de derde hand vinden we in het reisverslag van de Nederlandse regentenzoon Gerard Hinlopen, die in 1670-71 Istanbul bezocht. Daaruit blijkt dat Warner last had van het ‘going native’ dat aan diplomaten zo sterk afgeraden wordt: ‘Desen Warnerus hadde in syn tyt tenemaal op syn Turx, in kledingh en huyshoudingh, geleeft.’⁵ Hoe Warner er uitzag in zijn Turkse outfit is onbekend, want er is geen enkel portret van hem bewaard gebleven.

Zijn oriëntaalse levensstijl uitte zich nog meer in zijn koortsachtige verzameldrift. In totaal bouwde hij een collectie op van iets meer dan negenhonderd handschriften in de talen van het islamitische Midden-Oosten: voor het merendeel Arabisch, maar ook Perzisch en Osmaans-Turks. Over zijn andere handschriften in het Hebreeuws, Grieks en enkele resttalen, bij elkaar minder dan tachtig stuks, zullen we het hier niet verder hebben, net zo min als over zijn ongeveer tweehonderd Hebreeuwse gedrukte boeken. Uit Warners handschriftenverzameling is moeilijk op te maken waar nu precies zijn belangstelling lag. Het is rijp en groen door elkaar. Er zitten verrassend veel unica tussen, maar ook gewone doorsneehandschriften die men in de bibliotheek van elke islamitische schrijtgeleerde kon vinden. Zijn eigen wetenschappelijke aantekeningen zijn minstens zo gevarieerd van inhoud. Een echte bibliofiel was hij niet, als men ‘bibliofiel’ tenminste opvat als iemand die vooral mooie boeken wil zonder zich te bekommeren om de inhoud. Warner bezat bijvoorbeeld geen mooie handschriften met oosterse miniaturen, op enkele uitzonderingen na. Mooie boekbanden zitten er wel tussen. Voor lokale begrippen, en dan hebben we het over Istanbul, het culturele epicentrum van het machtigste rijk van Europa en het Midden-Oosten, dan was het zonder meer een grote collectie. De sultan had collecties die vele malen groter waren, maar een prominente moslimgeleerde hoefde zich voor een verzameling van negenhonderd handschriften absoluut niet te schamen.

Warner stierf jong en kinderloos op 22 juni 1665. Twee dagen tevoren had hij door de secretaris van de Franse ambassade zijn testament laten opmaken, waarbij hij zijn complete handschriftenverzameling naliet aan zijn *alma mater*, de Universiteit Leiden.⁶ Het vervoer naar Leiden via Smyrna en Livorno had heel wat voeten in de aarde, onder meer omdat er niet alleen oorlog was tussen Venetië en het Osmaanse Rijk, maar ook tussen de Nederlandse Republiek en Engeland. Uiteindelijk kwam alles

Pagina 186: [veel gegevens over de lokale contacten van Warner zijn te vinden in *Khulasat al-athar...*, een Arabischtalige biografische encyclopedie van bekende mensen in het Osmaanse Rijk in de 17^e eeuw door de Syriër Muhammad al-Muhibbi \(1651-1699\). Openingspagina van dl. I van de editie Bulaq 1867.](#) [\[Universiteitsbibliotheek Leiden\]](#)

4. G.N. Du Rieu (red.), *Levini Warneri de rebus Turcicis epistolae ineditae*, Leiden: E.J. Brill, 1883.
5. J. Oddens (red.), *Een vorstelijk voorland. Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul (1670-1671)*, Zutphen: Walburg Pers, 2009, 207.
6. Du Rieu 1883, xi-xiii.

7. [Fr. Spanheim], *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae, noviter recognitus ...*, Leiden: apud viduam & heredes Johannis Elsevirii, 1674.
8. R.P.A. Dozy et al., *Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, 6 dl., Leiden: E.J. Brill, 1851-1877, dl. I, xvi.
9. M.Th. Houtsma, *Uit de Oosterse correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Oostersche letteren in Nederland. Uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*. Amsterdam: Joh. Müller, 1887.
10. Houtsma 1887, 106.
11. Houtsma 1887, 80-106; Juynboll 1931, 217-222; Witkam 1980, 57-59; J. Schmidt, 'An ostrich egg for Golius. The Heyman papers preserved in the Leiden and Manchester University libraries and early-modern contacts between the Netherlands and the Middle East', in idem, *The joys of philology. Studies in Ottoman literature, history and Orientalism (1500-1923)*, (Analecta Isisiana; 60), 2 dl., Istanbul: The Isis Press, 2002, II, 42-51.
12. Houtsma 1887, 102.
13. Witkam 1980, 64.
14. Witkam 1980, 63.
15. E. Birnbaum, 'Kâtib Chelebi (1609-1657) and alphabetization. A methodological investigation of the autographs of his *Kashf al-Zunûn* and *Sullam al-wusûl*', in F. Déroche, F. Richard (red.), *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, Paris: Bibliothèque nationale de France, 1997, 237.

terecht, hoewel de universiteit in Nederland nog moest procederen om delen van de verzonden collectie los te krijgen uit de handen van een Amsterdamse Levanthandelaar. In één klap kon de Leidse universiteit haar oosterse handschriftenverzameling bijna verviervoudigen en vestigde daarmee een wetenschappelijke reputatie die tot op de dag van vandaag voortleeft. Nog steeds wordt de collectie intensief gebruikt voor wetenschappelijk onderzoek. Dat men in Leiden trots was op de nieuwe aanwinst blijkt wel uit de gedrukte bibliotheekcatalogus van 1674, waar ze op de titelpagina omschreven staat als een ‘onvergelijkelijke schat van oosterse boeken’ (Incomparabilis Thesaurus Librorum Orientalium).⁷

Herkomst

Het duurde tot de halverwege de negentiende eeuw voordat oriëntalisten zich bezig gingen houden met de vraag hoe Warner eigenlijk aan zijn handschriften was gekomen. In zijn voorwoord van 1851 op de allereerste wetenschappelijke catalogus van de Leidse Midden-Oosterse collecties volstond R.P.A. Dozy, arabist en hoogleraar moderne geschiedenis in Leiden, met de opmerking dat hij niet wist hoe Warner aan zijn afzonderlijke handschriften was gekomen. Hij dacht dat hij ze bij boekhandelaren in Istanbul gekocht had.⁸ De eerste die zich wat dat betreft verdienstelijk maakte was de Leidse geleerde Martijn Theodoor Houtsma, later hoogleraar in Utrecht. In 1887 gaf hij bij de Koninklijke Akademie van Wetenschappen een reeks brieven uit tussen drie vroege Nederlandse oriëntalisten uit de 17^e eeuw, onder wie Golius en Warner, en hun oosterse correspondenten.⁹

Voor Houtsma is Golius de grote held: ‘Hij staat dadelijk op eene intellectueele en zedelijke hoogte, die voor de meesten eerst na langen strijd en overmoeiden ijver te bereiken is.’¹⁰ Hij besteedt tientallen pagina’s aan de brieven die Golius uitwisselde met de oosterlingen die hij in de loop van zijn lange carrière had leren kennen en die een rol speelden bij de opbouw van zijn handschriftencollectie. Onder hen was een christelijke Syriër die in de Latijnse bronnen Nicolaus Petri wordt genoemd; zijn oorspronkelijke Arabische naam was Niqula bin Butrus al-Halabi. In 1642 was hij in Amsterdam terechtgekomen in het gezelschap van een Duitse geleerde die de Oriënt had bereisd, Christian Rau of Ravius (1613-1677).¹¹ Nicolaus was afkomstig uit Aleppo, waar hij diaken was van de Grieks-orthodoxe kerk. Ravius had hem een baan in Nederland beloofd zodra hij er zelf in zou slagen een professoraat te bemachtigen. Dat laatste lukte echter niet en in arren moede wendde Nicolaus Petri zich al gauw na zijn aankomst tot professor Golius in Leiden. Het feit dat Golius ook vroeger in Aleppo gewoond had zal de contacten zeker vergemakkelijkt hebben en misschien hebben ze elkaar daar zelfs ontmoet. Golius zette hem aan het werk door hem oosterse handschriften te laten kopiëren. Op den duur bood dat echter niet voldoende perspectief. In 1646 schreef Golius aan David de Wilhem en Constantijn Huygens, raadsheren van prins Frederik Hendrik, met het verzoek om Nicolaus te helpen met zijn terugkeer naar het Oosten. Inderdaad kreeg hij namens de prins van Oranje wat reisgeld en met een Nederlands schip voer hij in 1647 naar Istanbul.

Houtsma publiceerde als eerste de brieven tussen Warner en zijn contactpersoon Muhammad al-‘Urdi uit Aleppo, over wie hieronder meer. Zoals verwacht beschouwt hij Warner als een soort afgeleid product van Golius, met wie Warner ‘niet

in éénen adem mag genoemd worden.’ Hoewel de meeste brieven (eigenlijk: briefjes) van Muhammad al-‘Urdi aan Warner gaan over de bemiddeling bij de aanschaf van handschriften suggereert Houtsma dat veel handschriften uit Warners collectie eigenlijk op aanwijzing van Golius gekocht zijn.¹²

Een eeuw na Houtsma’s brievenuitgave van 1887 bleek de theorie van Golius als inspiratiebron voor Warners verzamelbeleid nog steeds te circuleren onder Nederlandse oriëntalisten. In een gepubliceerde lezing van 1980 over de handschriften van Golius sprak Jan Just Witkam, conservator Oosterse handschriften van de Universiteitsbibliotheek Leiden, ook over Warner en zijn verzameling. In dit verband noemde hij Houtsma’s eerdere werk niet, maar kwam langs zijn eigen weg tot de slotsom dat ‘aangenomen moet worden dat de samenstelling van een deel van de Warner-collectie door Golius [...] geïnspireerd is’.¹³ Daarnaast roemde hij Warners eigen talenten als zelfstandig opererende verzamelaar die een ‘uitstekende neus voor zeldzame boeken [moet] hebben gehad’ wiens ‘verdienste voornamelijk [ligt] in het feit dat hij zich op meesterlijke wijze heeft weten te beperken tot een collectie van slechts ca. duizend handschriften’.¹⁴

Helaas betekent dit een overschatting van wat Golius, Warner of de Europese oriëntalistiek gedurende de 17^e eeuw wisten of konden weten van de oosterse letteren. In Europa waren de oosterse handschriftenverzamelingen *few and far between* en informatie over de grote collecties in het Midden-Oosten was er ook nauwelijks. In ieder geval zonk de weinig systematisch vergaarde oriëntalistische kennis in het niet bij de diepgaande kennis die Osmaanse moslimgeleerden zelf hadden over hun eigen literaire cultuur. Dat blijkt alleen al uit de enorme bibliografie van het Arabische *Schrifttum* van Warners Osmaanse tijdgenoot Kâtib Çelebi, ook wel Hadji Khalifa genoemd, die stierf in 1657. Dit werk, getiteld *Kashf al-zunun ‘an asami al-kutub wa’l-funun* (‘Onthulling der ideeën over de titels van boeken en van kunsten’), bevat maar liefst zo’n vijftienduizend boektitels van tienduizend auteurs.¹⁵ Er kan geen misverstand over bestaan dat Warner zelf een beredeneerde beslissing tot aankoop van zijn handschriften nam en dat hij zelf de rekening betaalde. Tegelijkertijd moeten we aannemen dat Warner, die al tijdens zijn studie in Nederland had laten

Geschilderd portret van **Jacobus Golius (1596-1667)**, hoogleraar Arabisch, Perzisch, Turks en Wiskunde in Leiden en leermeester van **Levinus Warner**. Door Hieronymus van der Mij (1687-1761). [Universiteit Leiden, Academisch Historisch Museum, Icones 81]

Panorama van Istanbul met geheel rechts de buitenwijk Pera (Beyoğlu), de woonplaats van Levinus Warner. Gravure naar een schets van de Nederlandse reiziger-kunstenaar Cornelis de Bruijn (1652-1727), die niet lang na Warners dood in Istanbul verbleef. Reizen van Cornelis de Bruyn... (Delft, 1698), plaat 22B. [Universiteitsbibliotheek Leiden]

16. Houtsma 1887, 108-109; H. Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ga'fer, genannt Hezâr-fenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, (Islamkundliche Untersuchungen; 13), Freiburg i/ B: Klaus Schwarz, 1971, 67-68, 164 n. 1; J. Schmidt, *Catalogue of Turkish manuscripts in the library of Leiden University and other collections in the Netherlands*, ... dl., Leiden: University Library, 2000-.... (Codices manus- cripti; 30, 34, 39), I, 423-425.

zien dat hij kon netwerken, terugviel op de expertise van contactpersonen in het circuit van moslimgeleerden en *literati* in Istanbul. Het zou natuurlijk prachtig zijn als we konden bewijzen dat Warner rechtstreeks contact had met iemand als deze Kâtib Çelebi en zich zo kon laven aan de bron van alle kennis. Dat is in 1971 al verondersteld door de Duitse geleerde Heidrun Wurm, maar harde bewijzen daarvoor ontbreken vooralsnog. Ook het feit dat Warner na het overlijden van Kâtib Çelebi handschriften uit diens privé-bibliotheek liet kopen op een veiling is niet voldoende om een directe band aan te tonen. Warner had best contact kúnnen hebben met Kâtib Çelebi, want de Osmaanse geleerde had als een van zeer weinigen belangstelling voor westerse wetenschap en bestudeerde onder andere Joannes Janssonius' editie van de *Atlas Minor* van Gerardus Mercator, die hij door een Franse bekeerling tot de islam in het Osmaans-Turks liet vertalen.¹⁶

In 1978 wees de Leidse turkoloog/islamoloog A.H. de Groot op het bestaan van een lokaal netwerk van helpers en adviseurs naast de persoon van Muhammad al-'Urdi. Hij presenteerde een lijstje met namen, maar gaf daar in het beperkte kader van zijn lezing geen verdere uitwerking aan.¹⁷ Hij putte daarbij niet alleen uit de brievenuitgave van Houtsma, maar ook uit de originele bronnen in de Leidse oosterse collecties met afschriften van brieven en briefjes van Warner en zijn oosterse contactpersonen (Cod. Or. 1122 en 1163, in mindere mate ook Cod. Or. 1228). In 1995 ontdekte de Nederlandse turkoloog Jan Schmidt in de John Rylands Library in Manchester dat het handschrift Persian 913, een bundel met correspondentie van voornamelijk Golius met oosterse correspondenten, ooit een geheel moet hebben gevormd met het Leidse handschrift Or. 1228. Daar zitten enkele brieven bij van oosterlingen die ook met Warner gecorrespondeerd hebben.¹⁸

Moslims

De Osmaanse wereldreiziger Evliya Çelebi (1611-ca. 1684) noteerde in zijn grote reisverslag *Seyahatname* dat er in Istanbul een gilde bestond van 300 boekhandelaren die in totaal vijftig winkels exploiteerden. Dat is verrassend veel voor een stad die toen ongeveer driekwart miljoen inwoners telde, ruwweg net zoveel als Amsterdam tegenwoordig. De boekwinkels lagen niet verspreid door de stad, maar volgens oosters gebruik geconcentreerd op één plaats, de boekenmarkt (*sahaflar çarşısı*). Deze markt bevond zich in de 17e eeuw op dezelfde plaats als nu: naast de *medrese* of theologische hogeschool van Bayezid in de buurt van de Grote Bazar (*kapalı çarşı*). Het gilde was nauw verbonden met de klasse van de islamitische schriftgeleerden (*ulema*) en bestond dan ook exclusief uit moslims.¹⁹ Een andere belangrijke mogelijkheid om handschriften te kopen waren de veilingen die gehouden werden na de dood van belangrijke geleerden met privé-bibliotheken. Het is uitgesloten dat Warner zelf vanuit zijn woonplaats Pera met een bootje de Gouden Hoorn overstak om bij de boekenmarkt in de islamitische stad te gaan snuffelen of om te bieden bij veilingen. Daarvoor was de religieuze en culturele drempel gewoon te hoog. Als diplomaat beschikte Warner over zijn eigen mensen die voor hem werkten als bemiddelaar of vertaler. Net als bij alle andere westerse ambassades in Istanbul was zijn ambassadepersoneel grotendeels gerekruteerd uit de joodse, Griekse of Armeense christelijke minderheid. Hoewel ze vlot konden communiceren met de Osmaanse autoriteiten en ongetwijfeld wisten hoe je aan Hebreeuwse, Griekse of Armeense boeken kwam, hadden ze niet of nauwelijks een ingang op het intellectuele leven van de moslims in Istanbul. Warner had daarnaast echter een Arabische christen als assistent die dat tot op zekere hoogte wel had. Het is dezelfde Nicolaus Petri/Niqula bin Butrus uit Aleppo die in de jaren veertig in

17. A.H. de Groot, *De betekenis van de Nederlandse ambassade bij de Verheven Porte voor de studie van het Turks in de 17^e en 18^e eeuw. Voordracht gehouden voor het Oosters Genootschap in Nederland op 20 november 1978*, (Oosters Genootschap in Nederland; 9), Leiden: E.J. Brill, 1979, 40-41.
18. J. Schmidt 2002, II, 41; idem, *A catalogue of the Turkish manuscripts in the John Rylands University library at Manchester*, (Islamic manuscripts and books; 2), Leiden etc.: Brill, 2011, 324-325.
19. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul; 12), Paris: Adrien Maissonneuve, 1962, 495-496; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi seyâhatnâmesi*, 8 dl., Istanbul: İkdâm Matba'ası, 1314/[1896]-1928, I, 525.

20. Houtsma 1887, 80 e.v.;

Juynboll 1931, 160-162.

21. Houtsma 1887, 103;

Schmidt 2002, II, 48-51.

Nederland als kopiïst voor Golius had gewerkt. Bij zijn aankomst vanuit Nederland in 1647 nam hij contact op met Warner, die voor hem onderdak wist te regelen in het huis van Ghisbrechti, waar hij zelf ook woonde.²⁰ Anders dan Golius liet Warner geen complete handschriften overschrijven door Petri, maar in zijn bundels met wetenschappelijke aantekeningen is de hand van Nicolaas Petri vaak te herkennen. Erg mooi schrijven kon hij overigens niet; Arabische christenen volgden nu eenmaal niet dezelfde rigoureuze opleiding als de moslims op hun *medrese's* en dat is te zien aan de kwaliteit van hun handschrift. Het laatste dateerbare document in zijn hand is van medio 1661 (Or. 1163, f. 27b). Ergens in de jaren daarop verdween hij en in Warners testament van 1665 komt hij niet meer voor.

Hoe Petri optrad als tussenpersoon voor Warner bij zijn boekenaankopen of zijn zoektocht naar wetenschappelijke informatie is niet gedocumenteerd. Wel zijn er enkele brieven bewaard gebleven over dezelfde diensten die Petri voor Golius verrichtte na zijn terugkeer naar Istanbul. Vrijwel steeds was Warner hierbij actief betrokken, maar hij bleef als sturende factor op de achtergrond terwijl Petri de stad introk. Petri had het als christelijke Syriër niet altijd even makkelijk in een milieu van Turkse moslimgeleerden. In een brief van 1649 klaagde hij dat hij vier *ulema* gevraagd had om een bepaald handschrift, maar dat hij als reactie kreeg dat zij er absoluut geen zin in hadden om in beweging te komen voor een christelijk ‘varken’.²¹ Het kan niet anders of Nicolaus Petri verleende voor Warner dezelfde diensten als voor Golius.

Een contact als Nicolaus Petri was natuurlijk uiterst nuttig voor Warner, maar door zijn christelijke afkomst en positie in de samenleving kon hij zelf geen belangrijke rol spelen in het islamitische geleerdencircuit. Dat betekent echter niet dat Warner in een volledig isolement opereerde. Wie de islamitische contactpersonen van Warner onder de loep neemt merkt dat meer dan een van hen uit Aleppo kwam, net als Nicolaus Petri. Mogelijk hadden de geleerden in kwestie al kennis gemaakt met Jacobus Golius toen hij enkele decennia eerder in die stad verbleef en diende dat als een introductie, maar het ligt meer voor de hand dat Nicolaus Petri zelf het contact met hen tot stand kon brengen omdat het zijn stadsgenoten waren. In het Osmaanse Rijk speelde niet alleen de onderverdeling naar religie een rol, maar zeker ook de afkomst uit een bepaalde stad of streek. Een plaatsgenoot (*hemşehri*) had altijd een streepje voor, zeker als je ver van huis was. Een vluchtige verkenning zal duidelijk maken dat Warner op die manier wel degelijk contacten onderhield met geleerde of geletterde moslims die hem allemaal konden voeden met inhoudelijke informatie over de islamitische letteren en wetenschappen. Daarnaast kan de goede verstaander uit de bewaarde bronnen opmaken dat het niet alleen om professionele informatie-uitwisseling ging, maar ook om vriendschappelijke relaties.

Hieronder treden enkele andere contacten van Warner onder de moslimgemeenschap in Istanbul naar voren. Daarbij moet gezegd worden dat slechts in één geval, Muhammad al-‘Urdi, bewezen kan worden dat hij daadwerkelijk betrokken was bij Warners verzamelactiviteit. Van de anderen probeer ik aannemelijk maken dat ze Warner kenden en dat ze in de positie waren om Warner te voorzien van informatie. In een aantal gevallen vroegen ze in hun brieven aan Warner om een specifieke vriendendienst, wat impliceert dat zij ook vriendendiensten aan Warner leverden. Tot nu toe kenden we van deze mensen alleen de namen. Ze zouden voor altijd obscuur

blijven als er niet een Arabischtalige biografische encyclopedie bestond van bekende 17^e-eeuwse personen uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika, *Khulasat al-athar fi a‘yan al-qarn al-hadi ‘ashar*, ‘De kwintessens van de bekende mensen van de elfde eeuw’, dat wil zeggen van de islamitische jaartelling.²² De auteur, Muhammad al-Amin bin Fadl Allah al-Muhibbi (1651-1699), kwam uit Damascus en woonde lange tijd in Istanbul. Hij was dus uitstekend op de hoogte van de Osmaanse intelligentsia en vooral van het milieu van Syrische intellectuele migranten in de metropool van het Osmaanse Rijk. Houtsma raadpleegde dit boek in zijn brieveneditie, maar niet voor de onderstaande personen.²³

Muhammad bin ‘Umar al-‘Urdi al-Halabi

Een ‘echte’ moslimgeleerde die vriendschappelijke relaties met Warner onderhield was Muhammad ibn ‘Umar al-‘Urdi al-Halabi. Van hem zijn zoals hierboven al genoemd enkele briefjes aan Warner bewaard gebleven over de bemiddeling bij de aankoop van handschriften, onder andere op de veiling van de privé-bibliotheek van Hadji Khalifa ofwel Katib Çelebi, die in 1657 overleed (Or. 1122 [9]).²⁴

Volgens al-Muhibbi werd al-‘Urdi geboren in Aleppo rond het jaar 1011 van de islamitische jaartelling, 1602-03 AD. Daarmee was hij zo’n vijftien jaar ouder dan Warner. Zijn vader ‘Umar was moefti in Aleppo en hij preekte in de Umayyadenmoskee ter plaatse. Muhammad volgde een gewone theologische opleiding in Aleppo en werkte daarna lange tijd als rechter in dezelfde stad, gaf les op theologische hogescholen en werd daarna eveneens voor lange tijd moefti. Naar zijn eigen zeggen begon de stad hem op gegeven moment te benauwen en zocht hij zoals vele anderen uit de Arabische provincies van het Osmaanse rijk zijn toevlucht in Istanbul, de grote metropool. Zelf vergeleek hij de *brain drain* in de richting van de hoofdstad met de islamitische pelgrimstocht naar de Kaäba in Mekka, waar talloze gelovigen uit alle streken omheen cirkelen. Hij was actief in het literaire circuit, maar helaas was het niet voor hem weggelegd om carrière te maken in de hoofdstad. ‘De fonteinën van Istanbul zijn niet hetzelfde als de bronnen van het Paradijs’, zo vatte hij het zelf samen. Om een goede positie te verwerven was een machtige beschermmer onontbeerlijk. Muhammad al-‘Urdi heeft wel degelijk zijn best gedaan om er een te vinden. Een goede methode was het aanbieden van een werkje van eigen hand met een vleiende opdracht. Dat gold als een soort proeve van bekwaamheid en gepaste onderdanigheid. In het jaar 1068 (1657-1658) maakte hij bijvoorbeeld zo’n boekje met een opdracht aan de *şeyhülislam* of grootmoefti van het Osmaanse rijk. Het aanknopingspunt was de verovering van de vesting Yanova in Transsylvanië (Ineu, tegenwoordig in Roemenië) door de grootvizier Mehmed Köprülü Paşa in september 1658. De aanbiedingsbrief is dan ook vol lof over het bedwingen van de ongelovigen. Het mocht echter niet baten. Waarschijnlijk is hij in de loop van de tijd afgegeden in de maatschappij. In latere gedichten klaagt hij over de ontberingen en het verdriet in het verre Istanbul. Pas aan het eind van zijn leven deed zich een opening voor, wrang genoeg in zijn geboorteplaats Aleppo, waar zijn broer Wafa’ al-Din op 9 september 1660 overleed en een vacature creëerde in de functie van moefti. Ook werd hij prediker en volgens al-Muhibbi hadden zijn preken in de taal van het gewone volk een ‘Goddelijke glans’. Het geluk duurde echter maar kort. Na

22. Muhammad al-Muhibbi, *Khulasat al-athar fi a‘yan al-qarn al-hadi ‘ashar*, 4 dl., [Bulaq]: al-Matba‘a al-Wahbiyya, 1284/[1867]; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, 2^e den Supplementbänden angepasste Aufl., 2 dl. + 3 dl. suppl., Leiden: E.J. Brill, 1943-1949, G II, 293, S II, 552.

23. Muhibbi 1867, III, 474; Houtsma 1887, 100-102. Het betreft de Osmaanse geleerde Şeyhzade Mehmed Efendi, die in contact stond met Christian Ravius en Nicolaus Petri.

24. Houtsma 1887, p. 108-115; Schmidt 2000, I, p. 439-441; J.J. Witkam, ‘Precious books and moments of friendship in 17th-century Istanbul,’ in: M. Kaçar, Z. Durukal (red.), *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*. 2 vols., Istanbul: IRCICA, 2006, vol. I, pp. 467-474.

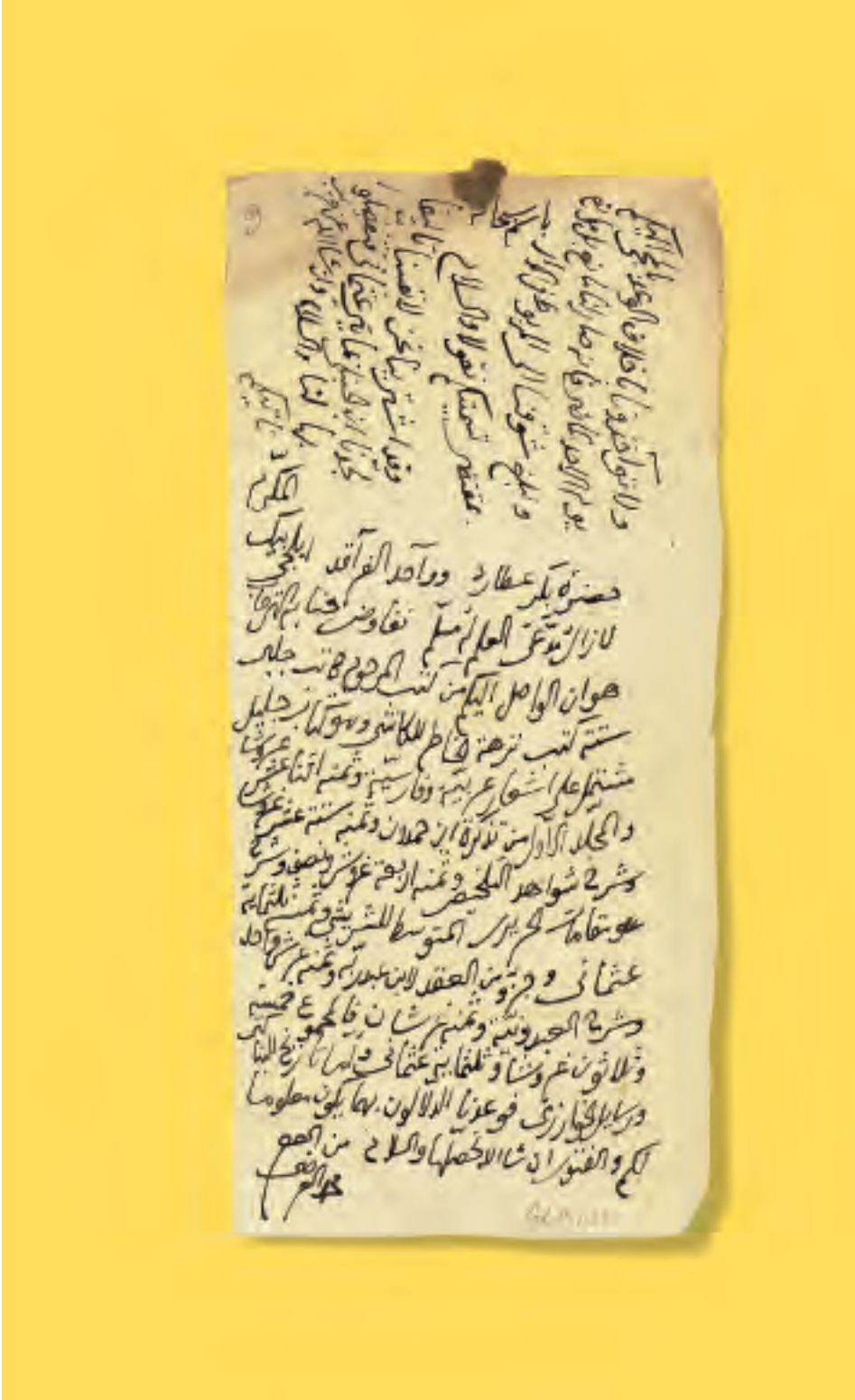
- ↑ Muhibbi 1867, IV, 89-103; Muhammad Raghib al-Tabbakh, *Iʿlam al-nubalaʾ bi-tarikh Halab al-Shahbaʾ*, 7 dl., Aleppo: al-Matbaʾa al-ʿIlmiyya, 1342-1345/[1923-1926], VI, 318-334; Abu al-Wafaʾ b. ʿUmar al-ʿUrdi, *Maʿadin al-dhahab fi l-aʿyan al-musharrafa bihim Halab*, red. ʿIsa Abu Salim, Amman: Markaz al-Wathaʿiq waʿl-Makhtutat, al-Ġamiʿa al-Urdunniyya, 1992, 208-211.
- ↑ Houtsma 1887, 113-114.
- ↑ Houtsma 1887, 108.
- ↑ Schmidt 2000, I, 488-490.
- ↑ Schmidt 2002, II, 41, 73; Schmidt 2011, 325 (MS Persian 913).
- ↑ Muhibbi 1867, II, 240-242; A.H. Bayat, *Osmanlı devleti'nde hekimbaşılık kurumu ve hekimbaşılar*, (Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayınları; 199), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999, 69-71; E. İh-sanoğlu (red.), *Osmanlı tıbbi bilimler literatürü tarihi = History of the literature of medical sciences during the Ottoman period*, 4 dl., Istanbul: IRCICA, 2008, I, 261-280.

slechts viermaal gepreekt te hebben stierf hij in de maand Safer 1071 (oktober 1660), nauwelijks een maand later dan zijn broer.²⁵

Werkloos en financieel aan de grond geraakt kwam hij in contact met Warner, waarschijnlijk via Nicolaus Petri. Warner moet onmiddellijk zijn waarde als informant en bemiddelaar ingezien hebben, maar er bloeide ook vriendschap op tussen de twee. Ontroerend oprecht is het gedichtje van al-ʿUrdi voor Warner waarin hij zijn relatie met de christelijke westerling een plaats probeert te geven in zijn eigen islamitische context. Hij trekt een vergelijking tussen Warner en de oude Griekse wijsgeren, die heidenen waren maar in de islamitische cultuur hoog aanzien genieten, en hij wijst op de banden van vriendschap die tussen hen beiden bestaan, ondanks het verschil in religie.²⁶ In Cod. Or. 1128 (65) zit nog een brief van Muhammad al-ʿUrdi aan een zekere ʿYaʿqubʿ, Arabisch voor Jacob, en we mogen net als Houtsma aannemen dat hiermee Jacobus Golius bedoeld wordt.²⁷ Al-ʿUrdi beveelt zich van harte aan bij Golius, al zegt hij niet waarvoor. Het ligt voor de hand dat hij zijn expertise als bemiddelaar bij de aanschaf van handschriften te gelde wilde maken, net als bij Warner. Om indruk te maken op Golius zegt hij dat hij en Warner ʿéén zijn als een *lām* (ﻝ) en een *elif* (ﻝ), twee letters die in het Arabische schrift aan elkaar vast kunnen worden geschreven en dan de volgende ligatuur vormen: (ﻝ). Hij bedoelt daarmee dat hij en Warner twee handen op één buik zijn, of bij elkaar horen als een pan en een deksel of een schroef en een moer.

Salih Efendi

Het Warnerhandschrift Or. 1163 bevat een aantal afschriften van Turkse en Arabische brieven in de hand van Nicolaus Petri en een onbekende Turkse klerk. Het staat er niet altijd bij, maar het is duidelijk dat ze aan Warner gericht zijn. Er zit een kopie van een Arabischtalige brief tussen van een zekere Salih Efendi (f. 27b).²⁸ Daarin schrijft deze dat hij op veldtocht is in dienst van de Grootvizier en dat hij hem gevraagd heeft om naar Istanbul terug te mogen keren. Dat wordt hem geweigerd en nu hij maakt zich zo’n zorgen dat hij ‘nauwelijks het ene woord aan het andere kan knopen’: hij heeft namelijk gehoord dat in Istanbul een grote brand heeft gewoed en dat alle huizen in de buurt van de Süleymaniye-moskee zijn afgebrand. Zijn informatie was juist: vanaf 24 juli 1661 legde een reusachtige brand in drie dagen tijd een groot deel van de stad in de as. Hij zegt het niet expliciet, maar het is duidelijk dat hij Warner vraagt om pools-hoogte te nemen vanuit zijn woonplaats Pera (Beyoğlu), een stadsdeel dat gespaard was gebleven. Hij besluit de brief met de ondertekening ʿSalih, de geliefde die oprecht is in zijn genegenheid’ (*Salih al-mutibb al-mukhlis fi widadihi*), wat moet worden opgevat als ‘Uw oprechte en toegewijde vriend Salih’. Wie was deze Salih Efendi? In de John Rylands bibliotheek in Manchester wordt een brief bewaard van ene Salih al-ʿUrdi al-Halabi, waarschijnlijk een familielid van Muhammad al-ʿUrdi van wie we verder niets weten.²⁹ Maar zou een volstrekt obscure geleerde uit Aleppo op veldtocht gaan met de grootvizier en hem rechtstreeks benaderen met een verzoek om verlof? Dat is niet heel waarschijnlijk. De 17^e-eeuwse biografische encyclopedie van Muhammad al-Muhibbi maakt daarentegen melding van een andere geleerde met de naam Salih, zoon van Nas-rallah, bekend staand als Ibn Sallum en afkomstig uit Aleppo.³⁰ Die afkomst deelde hij met Muhammad al-ʿUrdi en Nicolaus Petri. Na zijn studie maakte hij naam voor zichzelf

als arts in zijn geboorteplaats. Net als Warner was hij een begaafd netwerker en hij wist een plaats te bemachtigen als arts in het gevolg van Mustafa İbşir Paşa, de gouverneur van Aleppo en, belangrij-ker nog, de echtgenoot van Prinses Ayşe, een zus van Sultan Mehmed IV. Op haar voorspraak werd İbşir Paşa op 28 oktober 1654 tot grootvizier benoemd en vertrok hij met zijn gevolg naar Istanbul.³¹ De grootvizier werd al in mei 1655 geëxecuteerd, maar dit zou op Salih Efendi’s carrière in de hoofdstad geen negatief ef-fect hebben. In 1656 werd hij *he-kimbaşı* (oppergeneesheer) van de sultan, een functie die vaak door leden van minderheden werd bekleed zoals joden en christenen. Hij stond niet alleen bekend als een uitstekende arts, maar ook als een gezelligheidsdier met een enorm sociaal netwerk, als geta-lenteerd musicus en zanger en hu-morist. Hij overleed in dienst van de sultan in 1669. Salih Efendi werd waarschijnlijk als christen geboren, maar had zich tot de is-lam bekeerd. Door zijn contacten met Europese artsen of missiona-rissen in Aleppo kende hij Latijn en hij gebruikte die kennis voor het bestuderen van de werken van Europese geleerden, onder wie de

De bekende Osmaanse geleerde Kâtib Çelebi overleed in 1657. Zijn privé-collectie werd na zijn dood geveild. Muhammad al-ʿUrdi kocht volgens dit briefje zes boeken voor zijn vriend en opdracht-gever Levinus Warner.
[Universiteitsbibliotheek Leiden, Or. 1122 (9)]

- ↑ S.J. Shaw, *History of the Ot-toman Empire and modern Turkey. I: Empire of the Gazis. The rise and decline of the Ot-toman Empire, 1280-1808*, Cam-bridge [etc.]: University Press, 1976, 206.
- ↑ M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, (Handbuch der Orientalis-tik), Leiden etc.: E.J. Brill, 1970, 182-184; zie ook recentelijk M. Shefer, ‘An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu. The Case of Salih ibn Nas-rallah ibn Sallum’, in *Studia Is-lamica*, nouvelle éd. 1 (2011), 133-158.
- ↑ Bayat 1999, 69. Yahya stierf in 1705.

beroemde alchemist Theophrastus Bombastus Paracelsus (ca. 1493-1541) en diens na-volger Oswald Crollius (1580-1609). Daarmee was hij de eerste Osmaanse medicus die gebruik maakte van de Europese geneeskundige kennis uit de renaissance en de vroeg-moderne periode.³² Het is niet te bewijzen, maar het is mogelijk dat hij in zijn jonge jaren in Aleppo nog contact heeft gehad met Jacobus Golius, die daar in 1626-1627 verbleef.

Meer houvast omtrent zijn identiteit krijgen we door de brief aan Warner van 1661. Daarin brengt Salih Efendi de groeten over van ‘zijn zoon Yahya en diens broer [de] Derwisj’. De hofarts had inderdaad een zoon die Yahya heette, een naam die niet heel veel voorkomt.³³ Een ander aanknopingspunt vinden we in Or. 383, een grote

34. Schmidt 2000, I, 77.

35. *Hollandsche Mercurius*, 1663, 77.

36. Schmidt 2000, I, 488.

verzameling Turkse spreekwoorden in de hand van Nicolaus Petri met Warners vertaling in het Latijn. Op f. 126b staat een kopie van de aanhef van een brief aan ‘Salih Efendi, de oppergeneesheer’.³⁴ Er zijn dus goede redenen te veronderstellen dat de Salih Efendi die de eerdergenoemde brief aan zijn vriend Warner schreef dezelfde was als de arts die zich in 1661 in het gevolg van de Grootvizier bevond. Zijn grote sociale netwerk omvatte klaarblijkelijk ook Levinus Warner en daar hebben ze allebei nut van gehad. De hofarts had via Warner toegang tot westerse medische kennis en Warner was onder meer geïnteresseerd in islamitische geneeskunde. Warner zelf noemt in zijn correspondentie een ‘aansienelycke Turck van het Hof, myn goede Vrundt’, die hem in moeilijke omstandigheden met raad en daad ter zijde stond in zijn contacten met de Osmaanse regering.³⁵ Als resident in Istanbul had Warner er vanzelfsprekend het allergrootste belang bij om goede contacten te onderhouden met iemand als Salih Efendi, die dicht bij de sultan stond.

Es’ad Efendi

Dezelfde brand in Istanbul van juli 1661 die de bovengenoemde Salih Efendi zo’n zorgen baarde speelde ook een hoofdrol in de correspondentie met een andere kennis van Warner. In hetzelfde brievenboekje van Warner zitten afschriften van drie Turkstalige brieven van een persoon die Es’ad Efendi heette en die rond 1660 kadi van Urfa was in het zuiden van Anatolië (Or. 1163, f. 22, 24a, 26b).³⁶ Tegenwoordig heet de stad voluit Şanlıurfa, de Arabische naam is al-Raha en in bijbelse tijden heette het Edessa, de geboorteplaats van Abraham. In de kopie van de eerste brief, gedateerd 15 november 1660, schreef Es’ad Efendi aan Warner in Istanbul of hij een oogje op zijn huis wilde houden (f. 22b). Zoals veel hoge ambtenaren in het Osmaanse Rijk werd hij om de haverklap van de ene standplaats naar de andere gestuurd, maar hield hij zijn huis in Istanbul aan. Sommige hoge ambtenaren namen zelfs niet eens de moeite om daadwerkelijk te vertrekken, maar benoemden op hun eigen kosten een vervanger (*na’ib*) die voor minder geld het echte werk moest doen. Dit eerste verzoek van Es’ad Efendi had een wat algemene strekking, maar de kwestie werd acuut toen de grote brand uitbrak. Es’ad hoorde ervan toen hij na een vermoeiende reis op 31 juli 1661 in Urfa terugkeerde en met enige drang verzocht hij Warner per brief om poolshoogte te nemen bij zijn woning. Blijkbaar kreeg hij geen reactie, want in de derde, niet gedateerde brief vanuit Urfa herhaalde hij zijn verzoek (f. 26b). Wie was deze Es’ad Efendi? In de John Rylands bibliotheek in Manchester wordt een brief bewaard in het handschrift Persian 913, f. 143. Deze brief is, anders dan de zojuist genoemde brieven, in het Arabisch geschreven. De schrijver ondertekende met ‘Es’ad’ en de achterzijde toont een afdruk van zijn zegelring met de Arabische tekst As’ad al-khalq Muhammad / Fadil ‘Ali’, ‘De Gelukkigste van het Mensdom Muhammad / Fadil ‘Ali’. Dat is een woordspelletje, want de naam As’ad/Es’ad betekent letterlijk ‘de gelukkigste’. Toch lijkt het bij nader inzien niet dezelfde persoon te zijn, want de oosterse correspondenten van Warner hadden de gewoonte om consequent dezelfde taal aan te houden, meestal hun moedertaal. De Es’ad om wie het hier gaat schreef in het Turks.

De biografische encyclopedie van Muhammad al-Muhibbi noemt echter een kandidaat die meer in de lijn der verwachting ligt: Es’ad, zoon van ‘Abdurrahman en kleinzoon van de ‘Abdulgaki die onder de naam ‘Baki’ in de tijd van Sultan Süleyman

grote triomfen vierde als Osmaans-Turks dichter (1526-1600).³⁷ De kleinzoon van deze beroemdheid volgde een religieuze en juridische carrière. Hij begon zijn loopbaan als *müderri*s, professor, aan theologische hogescholen, op gegeven moment zelfs aan een van de prestigieuze theologische academies die verbonden waren aan de Süleymaniye moskee. Daarop werd hij rechter in Galata, vlak bij Warner in de buurt, maar al-Muhibbi zegt niet wanneer dat was of voor hoelang. Op 11 Ramazan 1067 (23 juni 1657) kreeg hij een nieuwe aanstelling als rechter in Damascus, een hoge positie. Al-Muhibbi geeft geen datum of exacte plaats, maar op gegeven moment keerde hij weer terug naar ‘al-Rûm’, Anatolië. Urfa wordt door al-Muhibbi niet als zodanig genoemd. Het is echter wel heel toevallig dat hij expliciet vermeldt dat het huis van deze Es’ad Efendi afbrandde tijdens de ‘grote brand in Istanbul die plaatsvond in de maand Zilka’de 1071’ (juli 1661), en dat daarbij een groot deel van zijn bezittingen verloren ging. Volgens de 19^e-eeuwse biograaf Mehmed Süreyya (1845-1909) zou hij in december 1665 op 51-jarige leeftijd gestorven zijn, enkele maanden na Warner.³⁸ Als dat klopt was hij ook bijna een leeftijdsgenoot. Al-Muhibbi noemt Es’ad Efendi verder ‘prettig in de omgang, sociaal en vrijgevig’. Als zodanig zou hij ook het juiste karakter gehad hebben om met iemand als Warner om te gaan.

Marginaal

In de beide laatste gevallen van Salih Efendi en Es’ad Efendi gaat het niet om sluitend bewijs Het zijn puzzelstukjes die op hun plaats lijken te vallen maar misschien ook in een heel andere puzzel thuishoren. Het blijft echter aannemelijk dat Warner, niettenstaande zijn oosterse studies in Leiden en Istanbul, behoefte had aan lokale contacten die inhoudelijke kennis hadden over de schriftelijke cultuur van het Midden-Oosten en ook op de hoogte konden zijn van de belangrijke islamitische handschriften die op de markt kwamen. Zowel Salih als Es’ad lijken aan dat patroon te voldoen. Samen met Nicolaus Petri en Muhammad al-‘Urdi, van wie wél vaststaat dat ze een rol speelden in Warners verzamelactiviteit, vormen ze een rijk geschakeerd patroon: een Arabische christen, een hoogopgeleide Arabische moslim met een mislukte carrière, een Arabische moslim die mogelijk als christen geboren was en geëindigd was als hofarts van de sultan en tot slot een Turkse bureaucraat van hoge rang die de kleinzoon was van een beroemde dichter. Het is een lijn die loopt van marginaal naar centraal, met dien verstande dat de harde bewijzen uit het zicht beginnen te raken als we de kern van het religieus-bureaucratische establishment naderen. Het tekent de persoon van Warner zelf, die immers als diplomaat dicht bij het Osmaanse gezag stond en contact onderhield met zowel de grootvizier als de grootadmiraal, maar als westerling en boekenverzamelaar een buitenbeentje was in de Osmaanse samenleving.

Het resultaat is niet heel erg bemoedigend voor degenen die intensieve contacten verwachtten op het hoogste niveau tussen de diplomaat en boekenverzamelaar Levinus Warner en de Osmaanse intelligentsia, bijvoorbeeld iemand als Kâtib Çelebi. Zo makkelijk ging dat niet. Maar zowel Warner als zijn vrienden in Istanbul doorbraken een culturele en religieuze grens en onderscheidden zich zo van hun tijdgenoten. Hun gezamenlijke inspanning heeft geleid tot de mooiste en interessantste Midden Oosten-collectie in Nederlands bezit en dat is in het Turks-Nederlandse herdenkingsjaar 2012 een inspirerende gedachte.

37. Muhibbi 1867, I, 398-399.

38. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani. [Osmanlı ünlüleri]*, (Tarih Vakfı yurt yayınları; 30), 6 dl., Istanbul: Tarih Vakfı, 1996, I, 487.

Arnoud Vrolijk (1958)

studeerde Arabisch, Osmaans en modern Turks in Utrecht en Amsterdam (UvA). In 1998 promoveerde hij in Leiden op een humoristische tekst van de 15^e-eeuwse Egyptische auteur Ali Ibn Sudun al-Bash-bughawi. Van 1987 tot 2006 was hij als adjunct-conservator verantwoordelijk voor de moderne Midden-Oostencollecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden; sinds 2006 is hij conservator Oosterse handschriften & oude drukken. Daarnaast verricht hij onderzoek naar de geschiedenis van de oriëntalistiek in Nederland.

Nicole van Os

complimenteren en passagieren:

Nederlandse
marineofficieren
en jonniks in
Umanthe
wachten 1896-1897

Op 29 september 1896 vertrok de schoener Zeehond met 80 man aan boord vanuit het Nieuwediep/Willemsoord, Den Helder naar Smyrna uitgeleide gedaan door de marinierskapel en familie en vrienden van de opvarenden.¹ Het ‘noordzeeërtje,’ zoals de boot door de auteur Van Everdingen liefkozend werd aangeduid, was een ‘driemastschoener met stoomvermogen’ waarvan de ‘model bemanning’ bestond uit 72 personen.² De schoener, die in 1892 te water was gelaten, was oorspronkelijk gebouwd om toezicht te houden op de visserij in de Noordzee: ze trad op bij overtredingen van vissers en verleende, waar nodig, assistentie op zee.³ Begin september 1896 werd door de Nederlandse regering echter besloten dat de schoener samen met een ander oorlogsschip af moest varen naar de Osmaanse wateren om de Nederlandse ingezetenen in het Osmaanse Rijk bescherming te bieden tijdens de rellen die, met name in Istanbul, plaatsvonden en tijdens de oplopende spanningen tussen Griekenland en het Osmaanse Rijk in 1896-1897.⁴ Uiteindelijk bleken de Nederlandse schepen niet in actie te hoeven komen en was er volop ruimte om te complimenteren en te passagieren.

In zijn artikel “‘Showing the Flag’; the Dutch Navy in Ottoman Waters’ bespreekt Jan Schmidt uitgebreid de politieke aspecten van de Nederlandse aanwezigheid in Osmaanse wateren: het vlagvertoon diende om de Nederlanders en hun protégés op Osmaanse gronden te beschermen, maar ook om politieke druk uit te oefenen.⁵ In dit hoofdstuk wordt de aanwezigheid van de Nederlanders echter vanuit een ander perspectief bekeken: wat betekende die aanwezigheid voor de direct betrokkenen, de Nederlanders

in, met name, Izmir en de officieren en hun ‘janmaats.’? De belangrijkste bron voor het beantwoorden van die vraag is het boek *Met Hr. Ms. Zeehond naar de Turksche wateren* van de auteur E. Van Everdingen. Dit boek, dat begin 1934 werd gepubliceerd, bevat, naast de technische details, die ‘vooral interessant [zijn] voor hen, die in marine-kringen thuis zijn,’ ook ‘de zeer gemoedelijke beschrijving van het leven aan boord van den primitieven oorlogsbodem (...) van de avonturen der passagierende Jantjes, van de roeiwedstrijden tegen de bemanning der vreemde kruisers en van de nachtfeesten onder den Oosterschen hemel.’⁶ Daarnaast bevat het ‘[e]en groote reeks afbeeldingen, uit de

collectie van den eersten officier van de oude Zeehond.’⁷ De informatie uit dit boek wordt aangevuld met krantenberichten over het verblijf van de Nederlanders in het oostelijk gedeelte van de Middellandse Zee.

De nadruk ligt hierbij op Smyrna, het hedendaagse Izmir, dat voor de Nederlandse oorlogsschepen een soort van thuishaven werd, mede omdat daar een grote Nederlandse gemeenschap leefde.⁸ Deze stad, waar vanaf de 17^e eeuw altijd grote internationale handelsgemeenschappen hadden geleefd, was, mede door de groei in de internationale handel, in de 19^e eeuw cosmopoliter dan ooit. De sterke groei van het

Links: **kaart met de baai van Izmir in het begin van de 20^e eeuw**

Ansichtkaarten van de stad Izmir

Blz. 202: **“Feest op de Zeehond.”** Bron: **E. van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond naar de Turksche wateren*, t.o. 81.**

1. E. van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond naar de Turksche wateren*, Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V., 1934, 9, 21; ‘Blijkens een bij het departement...,’ *Algemeen Handelsblad*, 30-9-1896, ochtendeditie, 1. Volgens de scheepstijdingen was de eindbestemming echter ‘Konstantinopel.’ ‘Scheepstijdingen,’ *Algemeen Handelsblad*, 30-9-1896, ochtendeditie, 3.
2. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond naar de Turksche wateren*, Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V., 1934, 15.
3. ‘Toezicht op de visscheerij [sic],’ *Algemeen Handelsblad*, 13-9-1896, ochtendeditie, 1.
4. Jan Schmidt, “‘Showing the Flag’: The Dutch Navy in Ottoman Waters,” in: idem, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, Istanbul: The Isis Press, 2002, Vol. II, 475-550, 509-522.
5. Jan Schmidt, “‘Showing the Flag,’” 509-522.
6. J.G. de Haas, ‘Kunst en Letteren kroniek: 569; Reisverhalen,’ *Nieuwsblad van het Noorden*, 13-10-1934, 17-18, citaat 18.
7. ‘Nieuwe uitgaven,’ *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 8-6-1934, avond, 8.
8. Zie over ‘Nederlands’ Izmir ook Ten Geleide en de bijdrage van Sabine Heylen (hoofdstuk 4).

16. Schmidt, “Showing the Flag”, 515.
17. ‘In Turkije,’ *Algemeen Handelsblad*, 13-10-1896, avondeditie, 6.
18. Zo besloten ook de Italianen hun vloot in Smyrna te versterken, omdat, zo werd bericht, Italiaanse arbeiders waren mishandeld en zelfs gedood. ‘Gemengde buitenlandse berichten,’ *Algemeen Handelsblad*, 20-10-1896, ochtendeditie, 6; ‘Gemengde buitenlandse berichten,’ *Algemeen Handelsblad*, 28-10-1896, avondeditie, 5. Zie ook ‘Buitenland,’ *Tilburgsche Courant*, 24-9-1896, dageditie, 2.
19. Het pantserschip Evertsen zou aanvankelijk als derde schip meegezonden worden. ‘Binnenland,’ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1-10-1896, dageditie, 2.
20. Schmidt, “Showing the Flag”, 509-522.
21. ‘De Pers: Nieuwe pantserschepen,’ *Algemeen Handelsblad*, 8-10-1896, avondeditie, 2.
22. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 21; ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 1-10-1896, ochtendeditie, 2; ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 3-10-1896, ochtendeditie, 1.
23. “Blijkens bij het departement.....,” *Algemeen Handelsblad*, 2-10-1896, ochtendeditie, 1.
24. ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 9-10-1896, ochtendeditie, 2.
25. ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 20-10-1896, ochtendeditie, 1.
26. Schmidt, “Showing the Flag”, 515-517.
27. De meeste Nederlandse oorlogsschepen die Smyrna aandeden, deden dit onderweg van of naar Oost-Indië. Het fregat ‘Tromp’ bijvoorbeeld vertrok op 13 februari 1897 uit Padang, arriveerde op 28 maart in Smyrna om vandaaruit op 15 mei de reis naar Nederland te vervolgen, waar het op 8 juni aankwam. ‘Posterijen,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 19-2-1897, dageditie, 1; ‘Uit de Staatscourant,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 22-2-1897, dageditie, 6; ‘Uit de Staats-Courant,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 16-2-1897, dageditie, 1; ‘Uit de Staats-

in om het gezantschap te beschermen.¹⁶ Het *Algemeen Handelsblad* in Nederland vermeldde dat het ging om drie Montenegrijnen en een ‘Nederlandsche oud-militair’ ingehuurd door de op zijn post teruggekeerde Van der Staal van Piershil.¹⁷ De Nederlandse regering besloot ondertussen, net als andere Europese mogendheden,¹⁸ de vloot in de Osmaanse wateren te versterken. Nadat men aanvankelijk overwoog drie schepen te sturen, werd er uiteindelijk voor gekozen om twee oorlogsschepen te sturen.¹⁹

Besloten werd de ‘Johan Willem Friso’, een fregat met 300 opvarenden, naar Izmir te sturen samen met een kleinere schoener, de ‘Zeehond’. De Nederlanders stuurden een dergelijk relatief klein schip mee in de wetenschap dat de Osmaanse autoriteiten niet zomaar oorlogsschepen van vreemde mogendheden door de Dardanellen op lieten stomen naar Istanbul. De komst van een groot oorlogsfregat naar Konstantinopel zou zeker als te bedreigend worden ervaren en dus vormde de schoener een betere optie voor de eventuele bewaking van het Nederlandse gezantschap in deze stad. Keun werd opgedragen de Osmanen toestemming te vragen voor de doorvaart van de ‘Zeehond’ naar de hoofdstad van het Osmaanse Rijk.²⁰ Overigens was er bij beide schepen volgens een van de oud-commandanten van de Piet Hein sprake van een verouderd model. Dit was echter niet bezwaarlijk, omdat ‘slechts werd beoogd de Nederlanders gerust te stellen en hun de gelegenheid te geven zich aan boord te begeven en desvetlangd [sic!] het gezantschap door onze matrozen en mariniers te doen bewaken.’²¹

De Zeehond in ‘Turksche wateren’

Zoals boven vermeld, vertrok de ‘Zeehond’ op 29 september vanuit Den Helder naar Smyrna. Nadat de ‘Zeehond’ Dungeness op 30 september had gepasseerd, arriveerde deze op 1 september in Falmouth om van daaruit een dag later weer te vertrekken, nadat brood en kolen waren ingenomen.²² Op 8 oktober arriveerden zowel de ‘Johan Willem Friso’, die op 1 oktober uit Den Helder vertrokken was,²³ als de ‘Zeehond’ in Gibraltar, waar ze diezelfde avond weer vertrokken.²⁴ Tien dagen later, op, respectievelijk, 17 en 18 oktober, gingen ze voor anker op de rede van Smyrna, waar reeds een groot aantal (oorlogs)schepen van andere mogendheden lag.²⁵

Ondanks de herhaalde verzoeken van de Nederlandse gezant in Istanbul, kregen de Nederlanders geen toestemming van de Osmaanse sultan om met de ‘Zeehond’ naar Istanbul door te varen. Ook de andere mogendheden, die soortgelijke verzoeken

hadden ingediend, werd toestemming geweigerd.²⁶ In Izmir bleef het ondertussen rustig en bleek er geen sprake te zijn van een directe dreiging. Beide schepen hoefden dus niet in actie te komen en gebruikten hun tijd in de Levant om verschillende steden aan te doen en oefeningen te houden.

Terwijl de Johan Willem Friso na twee maanden zijn weg naar Oost-Indië vervolgde²⁷ en werd vervangen door andere oorlogsschepen, die op hun beurt later ook weer vervangen zouden worden,²⁸ verbleef de ‘Zeehond’ bijna een jaar in het oostelijke gedeelte van de Middellandse Zee.

Gedurende dat jaar was het contact met het thuisfront verzekerd. De reizen van de beide schepen konden in de Nederlandse kranten gevolgd worden. Post voor de zee-lui aan boord van zowel de ‘Johan Willem Friso’ als de ‘Zeehond’ kon vanuit elk postkantoor in Nederland worden verzonden. Om er voor te zorgen dat zij zouden opvallen werd de afzenders verzocht de stukken ‘te voorzien van twee zich kruisende strepen over het geheele adres, loopende van den eenen hoek naar den anderen.’²⁹

De post werd bezorgd door schepen van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM), zoals de ‘Iris’, de ‘Hebe’, de ‘Castor’,³⁰ de ‘Penelope’ en de ‘Stella’,³¹ die ook victualiën, zoals sigaren en pruim- en rooktabak (‘Shag van Nelle’), vanuit Nederland aanvoerdden. Vers voedsel werd, al dan niet met behulp van de lokale Nederlandse consul, ter plekke ingekocht.

Complimenteren en passagieren

Tijdens het verblijf in de Osmaanse wateren was er volop tijd voor contacten met de ‘buitenwereld.’ De officieren legden beleefdheidsbezoeken af, ofwel complimenteerden, bij zowel de officieren van de voor anker liggende schepen van de andere mogendheden als wel bij leden van de Nederlandse gemeenschap in Izmir; de janmaats zochten hun vertier in en rond de schepen en op de kade.

Zoals vermeld was Nederland niet het enige land dat aan vlagvertoon deed in het midden van de jaren ’90 van de 19^e eeuw. Door de voortdurende onrust in het Osmaanse Rijk hadden ook andere mogendheden schepen naar de Osmaanse wateren gezonden. Oorlogsschepen van, onder meer, de Verenigde Staten, Duitsland, Engeland, Italië, en Frankrijk gingen voor kortere of langere periodes voor anker op de re-des van Izmir, Salonica en andere Osmaanse kuststeden. Tussen de diverse oorlogsschepen was sprake van een druk sociaal verkeer, zowel formeel als minder formeel, bij droevige als ook bij feestelijke gelegenheden.

Toen, bijvoorbeeld, een roeiboot met Franse matrozen werd overvaren door een Turks schip en er drie mannen omkwamen, toonden vertegenwoordigers van alle schepen, zowel officieren als manschappen, als ook de lokale bevolking hun respect aan de omgekomenen door langs de route van de begrafenisstoet te staan of aanwezig te zijn bij de begrafenis.³²

‘De Zeehond op de Reede van Smyrna’ Bron: E. van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond naar de Turksche wateren*, t.o. 32.

31. Zie, bijvoorbeeld, Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 45; 54; 125; 161. Verder ‘Stoomvaartlijnen,’ *Algemeen Handelsblad*, 20-6-1897, avondeditie, 2; ‘Scheepstijdingen,’ *Algemeen Handelsblad*, 28-7-1897, ochtendeditie, 4; ‘Nagekomen be-

richten,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 9-7-1897, dageditie, 11; ‘Scheepstijdingen,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 10-6-1897, dageditie, 10.

32. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 53-59; 128.

Courant, ‘*Het nieuws van den dag / kleine courant*, 31-3-1897, dageditie, 1; ‘Hr. Ms. fregat Tromp....,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 15-4-1897, dageditie, 5; ‘Zee- en Landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 18-5-1897, ochtendeditie, 2; ‘Zeemacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 8-6-1897, ochtendeditie, 2; ‘Binnenlandsche havens,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 9-6-1897, dageditie, 12.

Het fregat ‘Koningin Emma der Nederlanden,’ om nog een voorbeeld te geven, verbleef ruim anderhalve maand in Osmaanse wateren, van begin augustus tot 20 september 1897, onderweg van Vlissingen naar Oost-Indië. ‘Posterijen,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 19-7-1897, dageditie, 6; ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 5-8-1897, ochtendeditie, 2; ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 20-8-1897, ochtendeditie, 2; ‘Zee- en landmacht,’ *Algemeen Handelsblad*, 31-8-1897, ochtendeditie, 2; ‘Uit de Staats-Courant,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 22-9-1897, dageditie, 2.

28. De grootste Nederlandse aanwezigheid was begin 1897 toen zowel de Piet Hein, als de Tromp (met 301 koppen), als ook de Zeehond (met 77 koppen) zich in de Levant bevonden. ‘Marine en Leger,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 15-2-1897, dageditie, 17; ‘Marine en Leger: de Nederlandsche Zeemacht in de Turksche wateren,’ *Het nieuws van den dag / kleine courant*, 17-2-1897, dageditie, 7.

29. ‘Posterijen,’ *Algemeen Handelsblad*, 11-10-1896, ochtendeditie, 2. Zie ook ‘Posterijen en Telegrafie,’ *Algemeen Handelsblad*, 17-7-1897, ochtendeditie, 2 voor een soortgelijk bericht over post voor de Koningin Emma der Nederlanden, die later in de Levant arriveerde.

30. Ook voor deze handelsschepen was het niet ongevaarlijk: tijdens de onlusten om Kreta werd de Castor in de Egeïsche Zee aangehouden door Griekse mariniers om te vragen of ze Turkse troepen of ammunitie aan boord hadden. ‘Aangehouden door een Grieksch oorlogsschip,’ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7-3-1897, dageditie, 2.

‘Het oude Hospitaal en daarboven de oude Kapel,’ Bron: E.M. Perk, *De Nederlandsche Protestantse Gemeente te Smyrna, Leiden 1910, t.o. 39.*

33. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, respectievelijk 28; 63; 152.

34. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 163.

35. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 72-74.

36. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 74. Zie ook Helena van der Zee, ‘Tales of an old house,’ (<http://www.pdfio.com/u-341166.html#> en <http://www.levantineheritage.com, 13-11-2011>)

37. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 75.

38. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 78.

39. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 74-86.

40. Schmidt, “‘Showing the flag’”, 520 fn. Dit kan, in tegenstelling tot wat Schmidt op basis van een rapport van de commandant van de Emma, Yeekel, vermeldt, echter niet op 2 augustus zijn geweest, daar de Emma pas op 3 augustus in Izmir arriveerde. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 163.

41. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 163-172, citaat 165. Volgens van Everdingen was de Van Speijk ‘op de thuisreis van Batavia naar Nieuwediep (...) na een verblijf van drie jaren in Oost-Indië.’ (163) Dit was echter niet zo. De Van Speijk was wel op de terugreis vanuit Batavia, maar was daar niet drie jaren geweest. Ruim een jaar eerder had het, ook op terugreis vanuit Batavia, Smyrna al aangedaan om daarna via Venetië naar Nederland terug te keren.

42. Zie, bijvoorbeeld, Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 28.

43. Zie, bijvoorbeeld, Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 37; 104; 152.

44. ‘een afstammeling van een, in den tijd der vervolgingen onder Lodewijk XIV, uit Frankrijk naar Engeland uitgeweken Hugenen-

Volgens de internationale etiquette legden de commandanten en officieren van de nieuw arriverende schepen een officiële bezoek af bij de commandanten en officieren van de schepen van de bevriende mogendheden die reeds langer voor anker lagen. Deze bezoeken werden op hun beurt beantwoord met contra-visites. Verder toonden de vertegenwoordigers van de internationale gemeenschap elkaar respect door te pavoiseren ter gelegenheid van elkaars nationale feestdagen, zoals het huwelijk van de kroonprins van Italië, Victor Emmanuel (III) met prinses Helena van Montenegro op 24 oktober 1896, de verjaardag van de Osmaanse Sultan op 19 januari 1897 en het 60-jarig regeringsjubileum van Koningin Victoria op 22 juni van dat jaar.³³ Door de aanwezigheid van de marineschepen voelden de internationale gemeenschappen in steden als Izmir zich beschermd en werden de nationale feestdagen uitbundiger gevierd dan bij de afwezigheid van een dergelijk machtsvertoon.

Voor de Nederlanders was de verjaardag van koningin-regentes Emma, op 2 augustus, een nationale feestdag. Op die dag in 1897 werd dan ook door alle schepen op de rede van Izmir, koopvaardij én marine, Nederlands en niet-Nederlands, gepavoiseerd. Daarnaast werd ook op de kade zelf gevlagd. Bovendien werd door de muziekkapellen die op sommige buitenlandse schepen aanwezig waren het ‘Wien Néerlansch bloed’ gespeeld.³⁴

Een dergelijke feestdag kon ook een aanleiding vormen om een feest op een van de aangemeerde schepen te organiseren. Nadat de officieren en adelborsten van de ‘Zeehond’ een groot gala-diner afgesloten met een *bal-champêtre* (openluchtbal) aan boord van het Italiaanse slagschip ‘Re Umberto’ hadden bijgewoond³⁵ werd besloten een dergelijk feest ook op de Zeehond te organiseren, maar dan op wat kleinere schaal.

Voor dit feest werden enkele ‘vrienden-officieren’ uitgenodigd, maar de belangrijkste gasten waren ‘eenige aanzienlijke families, waaronder natuurlijk allereerst hollandsche’ bij wie de officieren ‘zóó dikwijls’ waren uitgenodigd en ontvangen.³⁶ Na een diner in de zogenaamde *long-room* vond op het halfdek een bal plaats voor de officieren en genodigden, met name de dochters van de Nederlandse ingezetenen want ‘de pa’s en de ma’s waren, op een uitzondering na, thuis gebleven.’³⁷ Terwijl de officieren zich samen met hun gasten op het halfdek vermaakten, hadden de matrozen, voor zover ze niet moesten bedienen, hun eigen vermaak op het voordek: er werd muziek gemaakt, gedanst, waarbij ‘de brave jongens de danseresjes van de danslokalen op den boulevard [imiterden],’³⁸ er werd gezongen, zeemansliederen werden ten gehore gebracht en er werden sketches gespeeld. Dit trok de aandacht van de bezoekers en het bal kwam vroegtijdig ten einde, omdat de gasten er de voorkeur aan gaven de voorstellingen van de matrozen te volgen.³⁹

Ter gelegenheid van de verjaardag van koningin-regentes Emma op 2 augustus 1897 bezochten de officieren van de ‘Koningin Emma der Nederlanden’ de Nederlandse kapel waar twee volksliederen, ‘Wien Néerlansch bloed’ en ‘Wilhelmus van Nassauwe’ werden gezongen.⁴⁰ Later die dag werden de officieren van de omliggende schepen en ‘heeren en dames uit Smyrna (...) waaronder de consuls van Nederland, Italië en Oostenrijk’ uitgenodigd voor een feest op de ‘Van Speijk’, die voor de tweede keer in ruim een jaar onderweg van Oost-Indië naar Nederland naar Smyrna was gedirigeerd. Deze keer was er geen bal, maar werd er een toneelstuk met ‘zangnummers’ opgevoerd, was er muziek, werden er spelletjes gedaan en waren er diverse wedstrij-

den tussen de bemanningen van de ‘Van Speijk’ en de ‘Zeehond’.⁴¹

De Nederlandse marine-officieren legden, zoals vermeld, op hun beurt ook bezoeken af aan de Nederlandse gemeenschap in Izmir. Zo gingen zij ter kerke in de ‘hollandsche kerk,’ en bezochten ze ook het erbij gelegen Nederlandse ziekenhuis,⁴² waar ook zieke Nederlandse matrozen verpleegd werden als dat nodig mocht zijn.⁴³ De dominee, Louis le Bouvier,⁴⁴ noch de doktoren en andere verzorgenden in het ziekenhuis spraken overigens Nederlands.⁴⁵

Tijdens het verblijf in Izmir werden de officieren ook uitgenodigd voor een feest bij een ‘familie, stammende uit een aanzienlijk Hollandsch geslacht’ om een zilveren bruiloft te vieren.⁴⁶ De familie wiens naam aangeduid wordt met de initialen v. L., en die bestond uit een vader, een moeder (van circa vijftig jaar) en drie dochters, bezat een riant buitenhuis dat naast een kreekje in Cordelio, hedendaags Karşıyaka, was gelegen. De leden van deze familie, die dan wel de Nederlandse nationaliteit bezaten, maar nauwelijks Nederlands spraken, hadden de Nederlandse schepen op de rede van Izmir diverse malen bezocht. De contacten die door de wederzijdse bezoeken ontstonden waren van dien aard dat de officieren en de manschappen nauw betrokken werden bij de verzorging van een feest ter gelegenheid van het zilveren huwelijksfeest van de heer des huizes en zijn echtgenote. Het huis werd met behulp van enkele mannen van de ‘Zeehond’ versierd met de vlaggen van zowel de ‘Zeehond’ als de ‘Van Speijk’ en bovendien met die van de Amerikaanse ‘Bancroft’ en de Duitse ‘Moltke’.

De familie beschikte over een uitgebreid ‘bediendenleger’, waarbij ‘het vrouwelijke element sterk in de meerderheid [was, naast] slechts vier donkerkleurige, zeer bedeesd doende jongemannen’.⁴⁷

Het is niet geheel duidelijk om welke Nederlandse familie het gaat. De initialen v.L. en de aanduiding ‘uit een aanzienlijk Hollandsch geslacht’ doen vermoeden dat het om een familie van Lennep gaat.⁴⁸ De eerste van Lennep had zich in de eerste helft van de 18^e eeuw in Izmir gevestigd. Deze David George van Lennep (1712-1797) trouwde daar en kreeg in totaal 13 kinderen. Deze kinderen trouwden veelal met andere leden van de Levantijnse gemeenschap in het Osmaanse Rijk.⁴⁹ In de loop van de tijd verloren de leden van deze familie de kennis van het Nederlands, zoals ook Van Everdingen opmerkte. Wel bleven zij zich verbonden voelen met Nederland. Zo vertegenwoordigden verschillende van Lenneps in de loop der jaren Nederland officieel.⁵⁰ Ten tijde van het bezoek van de ‘Zeehond’ waren Lucien Herman Richard van Lennep (1856-1932) en zijn neef Alfred Oscar van Lennep (1851-1913)⁵¹ bijvoorbeeld vice-consul der Nederlanden te Smyrna. De eerste vervulde deze functie tot oktober 1896 toen hij, op eigen verzoek, ontslagen werd.⁵² De laatstgenoemde werd vervolgens in 1897 tot vice-consul benoemd.⁵³ Door de bezoeken over en weer van de Nederlandse marine-officieren en, bijvoorbeeld, het vieren van de Nederlandse nationale feestdagen, zoals de verjaardag van de koningin-regentesse, gaven zij verder uiting aan hun

familie (...)’ die in maart 1882 in Izmir gearriveerd was. Hij verzorgde diensten in het Frans, de taal die de meeste Nederlanders in Izmir spraken. M.A. Perk, *De Nederlandsche Protestantse Gemeente te Smyrna*, Leiden: Eduard IJdo, 1910, 41-42, citaat 41.

45. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 104.

46. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 137.

47. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 141.

48. Ook na correspondentie met Henrick S. van Lennep en, via hem, specialisten mbt de Levantijnse gemeenschap in Izmir is echter niet duidelijk geworden of het hier inderdaad, en zo ja, om welke Van Lenneps het hier zou kunnen gaan (persoonlijke email correspondentie met H.S. van Lennep, A. Baltazzi en M.A. Marandet, november 2011).

49. Henrick S. van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep*, n.p.: Stichting van Lennep, 2007, 322-379.

50. Van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep*, 322-379.

51. Alfred Oscar was verzekerings- en handelsagent. Daarnaast was hij, bijvoorbeeld, de voorzitter van de Vereniging van Jagers te Izmir. *Indicateur des professions commerciales et industrielles de Smyrne, de l’Anatolie, des côtes, des îles, etc.*, [Smyrne]: Jacob de Andria, 1895, 69, 88, 93-94.

52. ‘Consulaire berichten,’ *Algemeen Handelsblad*, 24-10-1896, ochtendeditie, 1. Het is onwaarschijnlijk dat het feest in zijn huis plaatsvond, omdat dat zou betekenen dat hij slechts 16 jaar oud zou zijn geweest bij een eventueel huwelijk.

53. ‘Consulaire ambtenaren van Nederland in vreemde landen: Turkije,’ *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden*, n.p.: n.d., 73 (via , 13-11-2011)

54. Gertrude Bell, “Diary,” 2/4/ 1907, (13-11-2011).
55. Frangakis-Syrett, ‘The making of an Ottoman port,’ 31; Van Lennep, *Genealogie van de Familie van Lennep*, 350-351.
56. Een almanak uit 1895 noemt 7 brasseries voor Smyrna, waarvan 4 gelegen aan de kade, 34 *cafés*, waarvan 15 aan de kade, en 48 hotels en restaurants waarvan 16 aan de kade. *Indicateur des professions commerciales et industrielles de Smyrne, de l’Anatolie, des côtes, des îles, etc.*, [Smyrne]: Jacob de Andria, 1895, 87-88; 117-118.
57. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 35.
58. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 30-33, citaten 30-31.
59. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 34.
60. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 182-183, citaten 182.
61. Malte Fuhrmann, ‘Down and out on the quays of Izmir: “European” musicians, innkeepers, and prostitutes in the Ottoman port-cities.’ *Mediterranean Historical Review*, XXIV, 2, 2009, 169-186.
62. De term ‘piasterwals’ lijkt tijdens deze tochten in de Levant te zijn geïntroduceerd. In een boek met marinetermen gepubliceerd in de jaren ‘40 werd de ‘piasterwals’ als volgt omschreven: ‘(e)en Turksche wals, die in de havenplaatsen Smyrna en Constantino-pel bekendheid kreeg ook bij de passagierende maats aan boord van de schepen, die in 1896-’97 en 1912-’13 in de Levant vertoefden. De naam van deze wals was natuurlijk anders, doch omdat ze gedanst werd aan den wal, te Smyrna en te Constantinopel, waar men zijn piasters (een Turksch geldstuk ter grootte van een dubbel-tje) rijkelijk kwijt kon raken, noemde men deze wals op onze schepen: piasterwals.’ Albert Chambon, *Marinetermen*, Den Helder: NV Drukkerij en Uitgeverij v.h. C. De Boer Jr., [ca. 1941], 111-112, via (7 november 2011).

verbondenheid met Nederland. Die verbondenheid was, zoals de reizigster (en Britse geheim agente) Gertrude Bell ook opmerkte in haar dagboeken, overigens maar beperkt. Tijdens haar bezoeken aan Izmir in, respectievelijk, 1899, 1902 en 1907, bezocht ze ook van Lenneps. Het gaat hierbij om het gezin van Oscar Charles (1857-1928), broer van Alfred Oscar, die in Malkacık een tabaksplantage runde. Over hen noteerde ze:

“These people are of the Mediterranean Race – a thing apart. They talk broken English, French, Turkish, Greek, have no country, capital or government. Mr v L. [van Lennep] talks of himself and English people as “we”. He is Dutch really; his father settled here [d.w.z. Malkacık, NuO]. She is French and something else with a Smyrniot grandmother. They are related to the Calverts, the Ogilvies, Hulles[?] etc.”⁵⁴

De vader van Lucien Herman Richard, Richard Jacob (James) van Lennep (1811-1890), was consul voor Nederland geweest van 1855 tot zijn dood in 1890 en directeur van de *Société des quais de Smyrne*, het bedrijf dat de nieuwe kade in Izmir bouwde en exploiteerde.⁵⁵ Het was op en aan deze kade, dat de janmaats zich vooral vermaakten.

Van passagieren en piasterwalsen

De ‘Zeehond’ en de andere Nederlandse schepen die in 1896 en 1897 Izmir aandeden, konden voor anker gaan langs deze in 1875 geopende en in 1880 gecompleteerde nieuwe kade. Langs deze kade ontstonden, zoals we zagen, naast de Levantijnse handelshuizen, vele uitgaansgelegenheden voor de locale *beau-monde*, maar ook voor de minder gefortuneerden.⁵⁶

De matrozen van de ‘Zeehond’ hadden vanaf hun schoener direct zicht op de bedrijvigheid op de ‘langen boulevard (...)’, vol licht en drukte, muziek en zang.’⁵⁷ Bij de eerste gelegenheid tot passagieren ging een gedeelte van hen naar ‘het groote wijnhuis [...], hetwelk zij van boord af, reeds lang ontdekt hadden.’ Dit wijnhuis, dat ook gefrequenteed werd door de matrozen van de schepen van de andere mogendheden, had ‘[g]roote houten tafels in het midden, aan de zijwanden enorme fusten, waar lange slangen, aan het einde van een pijpje met kraan voorzien, van [afhingen].’ De witte wijn die besteld werd bij ‘[e]en donkerkleurige bediende – het kon een Turk, echter ook een Griek zijn – met de typische roode fez achter op het hoofd,’ werd met behulp van de slangen direct vanuit de vaten in halve liter glazen op tafel gegoten.⁵⁸

Het als ‘oostersch café’ aangeduide, klassieke *kahvehane*, ofwel koffiehuis, werd ook aangedaan, waar ‘de jongens in een kring om een tafel [zaten] (...) ieder met het mondstuk van een slang in den mond, waarmee zij den rook door de chibouque (turksche waterpijp) [trokken].’⁵⁹

Ook bezochten de mannen een balzaal van 36 bij 15 meter met een ‘vloer zoo glad als het Heilige der Heiligen van een oorlogsschip’ en ‘[l]angs de wanden tafeltjes en stoelen.’ De muziek werd verzorgd door een “‘Boheemsche dameskapel”” van ‘minstens zes-tig meisjes, gedirigeerd door een groote slanke dame, die zelf een viool onder de kin had.’⁶⁰ Deze Boheemse damesorkesten waren rond de eeuwwisseling een bekend fenomeen in de Levantijnse (haven)steden, waar ze zowel in de open lucht als in café’s en danszalen musicerden. Oorspronkelijk kwamen de Boheemse orkesten uit het Erzge-

bergte, waar ze met name speelden voor een publiek van mijnwerkers. Met het sluiten van de mijnen groeide hun aantal door de aanwas van werkloze mijnwerkers en zochten ze hun heil elders, verder weg van huis. In de loop der tijd veranderden ze echter van samenstelling: de musikanten kwamen niet langer alleen uit het Erzgebergte of Bo-hemen, maar ook uit Galicië of de Bukovina. Terwijl de orkesten bovendien oorspronkelijk grotendeels bestonden uit mannen, werd het aandeel (jonge) vrouwen in de bezetting in de tweede helft van de 19^e eeuw steeds groter. Hun populariteit hadden ze te danken aan het feit dat ze niet alleen de muziek van populaire operettes brachten, maar ook lokale deuntjes snel oppikten en speelden.⁶¹ Van Everdingen beschrijft in detail hoe de janmaats zich vermaakten onder begeleiding van een dergelijk damesorkest waarbij de dames hun geld niet alleen met musiceren verdienden. Hij schrijft:

‘Maar deze kapel speelt nimmer op volle kracht. Een flink smaldeel vertoeft, met inachtneming van geregelde aflossing, in de zaal als danseuses. (...) [V]oor elke dans met zoo’n Balkan-fee [kwam] nog een piaster op de begrooting, tot inning waarvan, onmiddellijk bij het plotselinge zwijgen der muziek, een rood gefezde turk uit den grond scheen te voorschijn te komen. (...) De dans-deun welke heel spoedig populair werd, kreeg den naam: “Piasterwals”’.⁶² (...) Zoodra de piasterwals gespeeld werd, zong iedereen de eigengevonden woorden. En dra werd het zingen gebrul! De Hollanders zongen: ‘heb je nog piastertjes – piastertjes – piastertjes! trâ-lalala-lâ-lâ’.... Dan stond inééns alles stil en klapte in de handen, op de maten die volgden, om dan weer wat rond te passen en te eindigen met een vreeselijk gestamp met linker en rechtervoet, óók op de maat. Het slot ging in een razend snel tempo over, waardoor het dansend publiek één reuzen kluwen geleet, tot, bij het plotseling verstommen der instrumenten allen, hijgend als dampige paarden, op de stoelen neerzegen, stikkend bijna in de hitte.’⁶³

Naast deze danszaal met de Boheemse musiciennes *cum* danseressen, waren er op de boulevard ook nog andere danslokalen met ‘danseresjes’ die graag met de zeelui een rondje zwierden.⁶⁴

Een attractie met een ander karakter was het casino, waar de Nederlandse matrozen hun ogen uitkeken. Nadat zij bij de kassa aan een ‘zeer corpulente en zelfs voor deze warme oorden nogal vrijpostig luchtig gekleede dame’ hun entrée hadden betaald konden ze doorlopen naar een overdadig verlichte zaal die bovendien opvallend groot was: naar schatting bood zij plaats aan enkele duizenden personen. Op het toneel vertoonden ‘[k]arakterkomeiken, jongleurs, degenslikkers, slangenbezweerders, too-venaars, koorddansers en bekoorlijke danseresjes’ hun kunsten, begeleid door een ‘uitstekend orkest,’ voordat het hoogtepunt, een Engelse acrobate genaamd Miss Nelly, ten tonele trad.⁶⁵

Ook in Salonica bezochten de mannen een groot feest in het ‘groote Casino’ waarbij ‘zelfs de Turken, die zich anders nooit mengden onder de West-Europeanen’, aanwezig waren.⁶⁶ Dit deden zij na een roeiwedstrijd tegen de manschappen van de andere in Salonica gelegen schepen.⁶⁷ Dergelijke roeiwedstrijden werden ook geregeld georganiseerd tussen de matrozen van de schepen op de rede van Izmir, waarbij de ‘burgers’ graag als publiek aanwezig waren om ‘hun’ mannen aan te moedigen.⁶⁸

Omslag van het boekje van E. van Everdingen over de reis van Hr. Ms. Zeehond naar het Osmaanse Rijk

63. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 182-183.
64. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 78.
65. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 177-179, citaten 177 en 178, respectievelijk.
66. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 136.
67. Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 136.
68. Zie, bijvoorbeeld, Van Everdingen, *Met Hr. Ms. Zeehond*, 91-103.

Haven van vertrek	Datum vertrek	Haven van aankomst	Datum aankomst
ZEEHOND			
Nieuwediep	29-9-1896	Izmir	18-10-1896
Den Helder			
Izmir	3-12-1896	Samos	4-12-1896
Samos	9-12-1896	Rhodos	???
Rhodos	???	Izmir	20-12-1896
Izmir	7-1-1897	Mytilene	8-1-1897
Salonica	21-1-1897	Izmir	25?-1-1897
Izmir	4-3-1897	Çeşme	???
Çeşme	10-3-1897	Izmir	13-3-1897
Izmir	23-3-1897	Messina	???
Messina	4-4-1897	Izmir	7 of 8-4-1897
Izmir	30-4-1897	Salonika	1-5-1897
Salonika	17-6-1897	Izmir	19-6-1897
Izmir	23-6-1897	Mersin	27-6-1897
Mersin	2-7-1897	Beyroet	3-7-1897
Beyroet	11-7-1897	Izmir	15-7-1897
Izmir	15-8-1897	Algiers	23-8-1897
Algiers		Lissabon	28-8-1897
Lissabon	29-8-1897	Den Helder	5-9-1897
JOHAN WILLEM FRISO			
Nieuwediep	1-10-1896	Izmir	17-10-1896
Den Helder			
Bezoeken aan Mersin en Beiroet 8 tot 17-12-1896			
Izmir	7-1-1897	Port-Saïd	13-01-1897
PIET HEIN			
Nederland	??-12-1896	Gibraltar	??-12-1896
Gibraltar	29-12-1896	Izmir	5-1-1897
Izmir	??-2-1897	Beyroet	18-2-1897
Beyroet	21-2-1897	Izmir	24-2-1897
Izmir	29-3-1897	Algiers	7-4-1897
Algiers	8?-4-1897	Nieuwediep	16-4-1897
		Den Helder	
TROMP			
Padang	13-2-1897	Izmir	28-3-1897
Oost-Indië			
Izmir	12-4-1897	Izmir	16-4-1897
Izmir	15-5-1897	Algiers	23-5-1897
Algiers	26-5-1897	Nieuwediep	8-6-1897
		Den Helder	
KONINGIN EMMA DER NEDERLANDEN			
Den Helder	13-7-1897	Vlissingen	14-7-1897
Vlissingen	15-7-1897	Algiers	25-7-1897
Algiers	27-7-1897	Izmir	3-8-1897
Izmir	19-8-1897	Salonika	21-8-1897
Salonika	27-8-1897	Izmir	29-8-1897
Izmir	20-9-1897	Via Aden naar Java	1-10-1897
		Oost-Indië	
VAN SPEJK			
Oleh-leh	20-3-1897	Aden	14-4-1897
Aden	17-4-1897	Suez	26-4-1897
Suez	26 of 27-4-1897	Port-Saïd	27-4-1897
Port-Saïd?	29-4-1897	Izmir	3-5-1897
Izmir	20-5-1897	Beyroet	26-5-1897
Beiroet	31-5-1897	Alexandrië	??
Alexandrië	8-6-1897	Izmir	13-6 1897
Izmir	10-7-1897	Mytilene	11-7-1897
Mytilene	???	Izmir	15-7-1897
Izmir	5-8-1897	Algiers	11-8-1897
Algiers	12-8-1897	Texel	27-8-1897

Links: ansichtkaarten van havensteden in de oostelijke Middellandse Zee

Overzicht van de Nederlandse schepen in de oostelijke Middellandse Zee tijdens het verblijf van de ‘Zeehond’ (september 1896-augustus 1897).

Dit overzicht is samengesteld door binnen het digitale krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek (<http://kranten.kb.nl/>) te zoeken op de namen van de respectievelijke schepen en/of de namen van de plaatsen. Hieruit bleek dat de bewegingen van de schepen met name in de Staatscourant werden vermeld en dat zij daaruit overgenomen werden door kranten zoals Het nieuws van den dag / kleine courant en het Algemeen Handelsblad. Verder werden de data van vertrek en/of aankomst ook regelmatig vermeld in de rubriek ‘Scheepstijdingen’ in het Rotterdamsch Nieuwsblad.

Nicole van Os

studeerde in 1987 af in Midden-Oosten Studies aan de Universiteit van Nijmegen. Al tijdens haar studie had zij belangstelling opgevat voor de geschiedenis van vrouwen in het Osmaanse Rijk. In de loop der jaren heeft zij haar onderzoek op dit gebied voortgezet wat resulteerde in vele publicaties in Turkse, Nederlandse en internationale tijdschriften op het gebied van Osmaanse vrouwen-geschiedenis.

Meed moeten draghen soch/ dat vast blijft het
 met 't Christen volck ghemaect/ als met den S
 die 't Moorsche Rijk besit/ en met den Prins de
 den Franschen Lodowijck/ doch wil ick boben
 des vrentschaps onderhout, met Hollant wijt b
 Dat Hollant welkers faem tot aende wolcke
 Dat Hollant dat soo lang ghestreden heeft in
 Met hulp Maurith des Princen van Oraeng
 Dien tweeden Hannibal / dien Blicrem inden cr
 Wiens daden ick als nu om coetheits wil verswor
 Dat Hollant seg ick/ dat/ dat wil ick vrintsche
 en al de lien van daer/ die in Turckijen woenen
 Maer Princen draech ick soch voor Rijk/ voor
 Ick hoor te draghen soch/ dan voor mijn selven
 Sta' ick ben ick gants ontrust/ sta' ick doe ick m
 Dies wil ick dat terstont de Musiciens hier com
 Dat mynen droeben gheest doort spelen wat ver
 G'lyck Saud voortijts oock doort snaren-spel soe
 De Musiciens spelen. Osmans Geest begint te n
 Hoor/ wat Musich is dat?

Tis binnen inde salen/ Hy ziet eens b
 Wel'k sie daer niemāt niet. Must. Bdent Ohebu
 Den Geest singt voort, Voyse: Cornette M
 Een veers binnē, en inde tweede com
 A Wreeden moort! aen myn bedre
 A Wreeden last! by u ghegheven
 A schande bestaen!

Petra de Bruijn

Turken

Papen en

Grisee

Wonen.

Representaties van religie en
 secularisme in Abraham Kamps
 Sultan Osman (1623) en
 Orhan Pamuk/Janine Brogts
 Het huis van de stilte (1983/2010).

Pagina 218: pagina uit Abraham Kemp, *Droeff-eyndich Spel, van de Moordt van Sultan Osman, Keyser van Turckijen: gheschiet den 20sten Mey 1622* (Gorinchem, Adriaen Halmichsz, 1623) met de tekst waarin verwezen wordt naar de Nederlands-Turkse vriendschap.

Hierboven: titelpagina van hetzelfde werk

‘Dat Hollant welckers Faem tot aen de wolcken vaert,
Dat Hollant dat soo lang ghestreden heeft met Spaengiën
Met hulp Mauritij des Princen van Oraengiën,
Dien tweeden Hannibal, dien Blicxem in den crijch,
Wiens daden ick alsnu om cortheyts wil verswijch.
Dat Hollant, seg ick, dat, dat wil ick vrintschap toonen,
En al de lien van daer die in Turckijen woonen...’ (148, vers 1879-1885)¹

Wanneer Sultan Mustapha² opnieuw tot Sultan wordt gekroond aan het slot van Abraham Kemps toneelstuk *Sultan Osman*, wil hij vriendschappelijke betrekkingen aanknopen met Nederland. Dit toneelstuk werd in 1623 geschreven, bijna vierhonderd jaar geleden en slechts een paar jaar nadat de eerste betrekkingen met Turkije zijn aangeknoopt. De contacten die er sinds die tijd tussen Turkije en Nederland bestaan inspireren Nederlandse toneelschrijvers in de 17^e en 18^e eeuw tot tientallen Nederlandse toneelstukken met Turken in de hoofdrol. Deze drama’s maken gebruik van de informatie die op dat moment voorhanden is: reisverhalen en contemporaine berichten uit de regio. Maar ze zijn vooral geschreven met een morele boodschap die met de Turkse achtergrond van de personages weinig te maken heeft. In de 19^e eeuw raken de Turken als onderwerp voor toneel enigszins buiten beeld.

Vanaf de jaren zeventig van de 20^e eeuw komt de arbeidsmigratie van Turken naar Nederland op gang; Turken vestigen zich in Nederland en zij gaan deelnemen aan de Nederlandse theatercultuur. Opnieuw verschijnen er Turken op de Nederlands podia. De thematiek van de eerste voorstellingen behelst vooral de problemen van Turken in Nederland of de politieke situatie in Turkije. Ze maken zelf stukken, door middel van improvisaties, of ze gebruiken toneelteksten van Turkse schrijvers. De laatste jaren krijgen de theaterproducties van theatermakers van Turkse afkomst een steeds universeler en minder ‘Turks’ karakter. Een theatergroep als het Amsterdamse *Theater RAST*³ bijvoorbeeld, is voortgekomen uit de eerste Turkse migrantentoneelgroep in Nederland het *Öngören Theater*, opgericht in de jaren tachtig door de naar Nederland gevluchte beroemde Turkse theatermaker Vasif Öngören (1938-1984). Terwijl het *Öngören Theater* zich vooral heeft gericht op Turkse jongeren en migranten, profileert *Theater RAST* zich breder; zij willen een multiculturele doelgroep bij hun voorstellingen betrekken. Dit houdt in dat de acteurs niet meer voornamelijk van Turkse afkomst zijn, dat men theater maakt voor een breed publiek en dat men kiest voor thema’s eerder met een universeel menselijke invalshoek dan een specifiek Turkse. Daarnaast doet zich een andere ontwikkeling voor. Door de aanwezigheid van Turken in Nederland en de populariteit van Turkije als vakantieland is de belangstelling voor de Turkse cultuur toegenomen. Een nieuw fenomeen duikt daardoor op: een Nederlandse toneelgroep speelt een stuk gebaseerd op een Turkse roman.

In dit hoofdstuk wil ik aan de hand van een 17^e-eeuws toneelstuk en een 21^e-eeuwse theaterproductie laten zien hoe de representatie van Turken op het Nederlandse toneel is veranderd en in sommige opzichten toch hetzelfde is gebleven. Eerst bespreek ik Abraham Kemp, *Droeff-eyndich Spel, van de Moordt van Sultan Osman, Keyser van Turckijen: gheschiet den 20sten. Mey 1622* (verder *Sultan Osman*), uit 1623. Na een inleiding over 17^e- en 18^e-eeuwse toneelstukken over Turken, zal ik aan

de hand van mijn voorbeeldtekst, laten zien hoe men in deze tijd het beeld van de Turk koppelt aan ideeën over de islam, het christendom en antieke godsdiensten. Vervolgens maak ik een reis in de tijd om in 2010 te belanden. Van een heel andere orde is de theaterproductie van het Onafhankelijk Toneel gebaseerd op een adaptatie van de roman *Het Huis van de Stilte*⁴ van Orhan Pamuk. Heden ten dagen berust het beeld dat we hebben van Turkije veel meer op eigen waarneming: we zien beelden van Turkije op televisie, er worden Turkse films gedraaid in de Nederlandse bioscopen, er leven ongeveer 350.000 mensen met een Turkse achtergrond in Nederland en velen van ons reizen voor vakantie af naar Turkije. Toch schetst deze hedendaagse productie naast een beeld van ‘de Turk’ dat aansluit bij de historische en sociologische werkelijkheid van Turkije rond 1980, ook een beeld dat door de Nederlandse belevingswereld anno 2010 is geïnspireerd.

Turken in de 17^e en 18^e eeuw.

Rond 1612 worden de contacten tussen Nederlanders en Osmanen steeds intensiever en wordt er ook steeds meer geschreven over het Osmaanse Rijk. Het is dus niet verwonderlijk dat er in de 17^e en 18^e eeuw zo’n 25 drama’s zijn geschreven waarin Osmanen en andere islamitische heersers een hoofdrol spelen. In de jaren negentig van de 20^e eeuw heeft C.G. Brouwer, expert op het gebied van 17^e-eeuws Nederlands drama en Jemenitische maritieme geschiedenis, zes van deze tragedies opnieuw uitgegeven en van commentaar voorzien. Hoeveel tragedies over islamitische vorsten precies in deze periode zijn geschreven valt moeilijk te zeggen; dit is afhankelijk van de definitie. C.G. Brouwer definieert ‘oriëntaalse tragedies’ als volgt:

‘Hier wordt als ‘oriëntaalse tragedie’ aangemerkt een oorspronkelijk Nederlands versdrama, al dan niet blij-eindigend, dat een reële episode uit de islamitische geschiedenis uitbeeldt.’⁵

Deze Nederlandse drama’s staan niet alleen. Ook in andere Europese landen zoals Spanje, Frankrijk en Engeland worden toneelstukken geschreven, die de Oriënt betreffen. In Engeland bijvoorbeeld, schrijft Christopher Marlowe (1564-1593) rond 1588 twee stukken over een gefingeerd leven van de Mongoolse wereldveroveraar Timoer Lenk: *Tamburlaine* part I and II. En William Shakespeare (1564-1616) maakt rond 1603 *Othello, the Moor of Venice*, waarin Othello wordt gepresenteerd als een bekeerde moslim. Marlowe’s *Tamburlaine* is ongetwijfeld indirect, via een Spaanse brontekst uit 1642⁶, de inspiratiebron geweest voor Joannes Serwouters *Den Grooten Tamerlan met de doodt van Bayaset de I, Turks Keizer* uit 1657/1661. Bij Serwouters is de Mongoolse wereldveroveraar, net als in Marlowe’s *Tamburlaine*, van oorsprong een Scytische herder.

Daniel Vitkus beschrijft in zijn boek *Turning Turk*⁷ het wereldbeeld dat achter dit soort drama’s schuil gaat. We moeten ons realiseren dat men in West-Europa voor de 18^e eeuw alleen beschikte over kennis over de mediterrane wereld gebaseerd op historische bronnen uit de Griekse en Romeinse tijd en contemporaine reisverhalen. Het idee van tegenstellingen als West versus Oost of van kolonisator en gekoloniseerde ontstaat pas later. De concepten ras en nationale identiteit moeten in deze periode nog worden uitgevonden. Het Osmaanse rijk is in de 16^e eeuw op zijn hoogtepunt en voor veel

1. In dit hoofdstuk wordt in citaten verwezen naar de uitgave van C.G. Brouwer: Abraham Kemp, *Droeff-eyndich Spel, van de Moordt van Sultan Osman, Keyser van Turckijen: gheschiet den 20sten Mey 1622*, Gorinchem, Adriaen Halmichsz, 1623, in: *Osman en Bedriegers. De Oostersche Schouburgh. Nederlandse Oriëntaalse Treurspelen uit de Zeventiende en Achttiende Eeuw* I, C.G. Brouwer ed., Amsterdam, D’Fluyte Rarob, 1994, 10 - 155.
2. In dit hoofdstuk is er voor gekozen de namen van historische personen weer te geven zoals ze voorkomen in toneelteksten.
3. Anoniem, “Theater Rast”, geraadpleegd op 6 januari 2012.
4. Orhan Pamuk, *Sessiz Ev*, Istanbul, İletişim, 1995 (eerste druk, 1983). Orhan Pamuk, *Het huis van de stilte*, Margreet Dorleijn vertaalster, Amsterdam, Antwerpen, Arbeiderspers, 1995.
5. C.G. Brouwer, ‘Nawoord’ I, 281
6. C.G. Brouwer, ‘Nawoord’, in: *Tamerlan en Mahomet. De Oostersche Schouburgh. Nederlandse Oriëntaalse Treurspelen uit de Zeventiende en Achttiende Eeuw* II, C.G. Brouwer ed., Amsterdam, D’Fluyte Rarob, 1992, 217-225, aldaar 220.
7. Daniel Vitkus, *Turning Turk: English Theater and the Multicultural Mediterranean, 1570-1630*, New York, Palgrave Macmillan, 2003.

8. Vitkus, *Turning Turk*, 7–16.

9. Vitkus, *Turning Turk*, 17–18.

10. Vitkus, *Turning Turk*, 8.

1. Brouwer, ‘Nawoord’ I, 282.

12. Brouwer, ‘Nawoord’ I, 290;

Kroes, (Marten Frank Besteben),

De Bedroge Bedriegers, in:

Osman en Bedriegers. De Ooster-

sche Schouburgh. Nederlandse

Oriëntaalse Treurspelen uit de

Zeventiende en Achttiende Eeuw

I, C.G. Brouwer ed., Amsterdam,

D’Fluyte Rarob, 1994, 157 -276.

West-Europese landen een voorbeeld van een succesvolle grote mogendheid. Het Westen denkt nog niet aan overheersing van de islamitische cultuur. West-Europeanen zijn onder de indruk van de multiculturele samenleving die zij in havensteden als Cairo en Constantinopel ontmoeten. Het is belangrijk voor ogen te houden dat de meeste West-erlingen die het Midden Oosten bezoeken, in die tijd, vooral gedreven worden door de handel; het Osmaanse rijk zien ze vooral als potentiële handelspartner.⁸

West-Europeanen uit die tijd zien de islam als een hybride religie, met elementen afkomstig uit andere religies. Uiteraard is de islam niet het ware geloof, maar men is jaloers op het stabiele sociale systeem dat de islam in het Osmaanse rijk creëert, waarin meer mensen tot de islam worden bekeerd dan omgekeerd van islam tot het christendom of van katholiek tot protestant; West-Europa wordt immers verscheurd door godsdiensttwisten tussen protestanten en katholieken. Onder de islamitische heerschappij van de Osmaanse Sultans heerst een tolerant klimaat voor andersgelovigen, zoals Joden en Christenen. Maar men ziet de islam ook als een agressieve expanderende godsdienst, waarin de heersers vaak wreed zijn tegen hun vijanden en interne rivalen. De Koran vinden ze onsamenhangend, vol fantastische verhalen, dromen en geestesverschijningen. Kortom er bestaat een wisselend beeld van de islam, van aan de ene kant een ketterse godsdienst die eigenlijk bestaat uit elementen van andere religies, uitgedragen door wrede agressieve heersers en aan de andere kant een godsdienst die succesvoller is in bekering en toleranter tegenover andersdenkenden dan het christendom.⁹

Betekent dit nu dat wij in de 17^e- en 18^e-eeuwse Nederlandse ‘oriëntaalse tragedies’ bovenstaande opinies over de islam en het Midden-Oosten terugvinden? Nee, niet helemaal; het beeld dat een auteur van het Midden-Oosten schetst is sterk afhankelijk van zijn eigen achtergrond. De meeste auteurs hebben kennis van de contemporaine beschrijvingen van het Osmaanse rijk, maar dat wil niet zeggen dat zij er ook gebruik van maken. Een humanist zal vooral refereren aan het klassieke verleden, terwijl een christen het bijbelse verleden in het Midden Oosten naar voren zal halen.¹⁰ Deze drama’s dienen vaak als spiegel voor Nederlandse maatschappelijke situaties. In Kemps *Sultan Osman* bijvoorbeeld, gaat Sultan Osman te gronde omdat hij kritiek levert op zijn troepen en hen te weinig betaalt. Verzet hiertegen door de onderdanen is gelegitimeerd en zo rechtvaardigt Kemp impliciet de opstand van de protestanten in Nederland tegen de Spaanse koning.¹¹ Kroes toont in *De Bedroge Bedriegers* uit 1646 dat machtswellust en geldzucht bedrogen uitkomt. Sultan Soliman (Sultan Süleyman) laat zich verleiden het bedrog van zijn vrouw en een vizier te geloven. Zij maken Solimans favoriete zoon van een andere moeder zwart door te suggereren dat deze zijn vader verraadt. Het bedrog komt uit en de schuldigen sterven, zoals Brouwer zegt: ‘de immoraliteit van machtsbelust handelen en, tegelijkertijd, de handlangersrol van de geestelijkheid (worden) aan de kaak gesteld.’¹² In Coenraed Droste’s *Achmet* uit 1708 staat het thema van de bloedschande centraal. Sultan Mahomet (Sultan Mehmed IV) dreigt met zijn zuster te willen trouwen, waarvan hij niet weet dat hij haar broer is. Deze situatie is ontstaan door paleisintriges van zijn moeder. Het stuk eindigt met het huwelijk van de zuster met haar minnaar, grootvizier Achmet (Fazıl Ahmed Köprülü) en Sultan Mahomet wordt gelukkig met een andere dame. Het publiek dient er lering uit te trekken dat bloedschande te allen tijde moet worden voorkomen. Kortom, deze stukken nemen het exotische Turkije als voorbeeld om universele waarden over te brengen.

Sultan Osman

Hoe schept een 17e- of 18e-eeuwse toneelschrijver een universele moraal in zijn stuk over Turkse Sultans en hoe wordt de islam hierbij afgebeeld? Aan de hand van Abraham Kemps tragedie *Sultan Osman* zal de werkwijze van toneelschrijvers uit die tijd worden beschreven.

Opmerkelijk is dat de première van het stuk plaats vindt op 20 mei 1623: precies een jaar ná de historische moord op Sultan Osman 20 mei 1622. Abraham Kemp, notaris en procureur, leeft in de eerste helft van de 17e eeuw in Gorinchem en is daar lid van de plaatselijke rederijderskamer. Hij heeft meerdere toneelstukken geschreven en hij heeft verschillende gedichten nagelaten.¹³ Brouwer geeft aan dat het niet precies bekend is waar Kemp zijn informatie vandaan heeft; hij heeft waarschijnlijk meerdere bronnen gebruikt. Hij vermoedt dat Kemp het verhaal kent uit een pamflet *Waerachtlich Verhael, Van die notabele gheschiedenissen onlangs tot Constantinopel ghebeurt (...)*¹⁴ dat gebaseerd zou zijn op brieven van de Nederlandse gezant te Constantinopel, Cornelis Haga aan de Staten-Generaal. Daarnaast zou hij onder andere gebruik hebben gemaakt van een op dat moment nog ongepubliceerd verhaal over de dood van Sultan Osman, “De droevige Doodt van Sultan Osman Keyser van Turckyen.” Dit verhaal wordt pas in 1648 gepubliceerd door Felix van Sambix. Hoewel niet duidelijk is welke bronnen Kemp precies heeft gebruikt, blijkt uit zijn weergave van de feiten dat hij heeft getracht zich, met de beperkte middelen die hem ter beschikking staan, in de historische toedracht te verdiepen. Dat hij het verhaal getrouw weergeeft, betekent het niet dat hij poogt de werkelijkheid tot op de letter na te vertellen. Hij voegt een liefdesverhaal toe, laat geesten optreden en maakt Sultana Thiossem, een verbastering van het Turkse Kösem Sultan, tot de moeder van Sultan Osman, terwijl zij dat in werkelijkheid niet is. Kemp gebruikt namen en termen die grotendeels aan het Turks ontleend zijn, al zijn ze soms wat verhaspelt. De hovelingen noemt hij bij hun functie, zoals de Quessilar aga (*Kızlar Ağası*), de belangrijkste harembewaker of de Janitzer Aga (*Yeniçeri Ağası*) het hoofd van het Janitsaren corps, het elite corps van de Sultan. Of hij zich bewust is dat de namen die hij zijn personages geeft aanduidingen van functies zijn is de vraag.¹⁵

Sultan Osman bestaat uit vier ‘delen’ die op hun beurt weer ingedeeld zijn in verschillende ‘tonelen’. Een nieuw toneel vangt aan wanneer de samenstelling van de personages die op het podium aanwezig zijn, wisselt; wanneer er een of meerdere personages opkomen of afgaan. Het stuk is geschreven in verzen, alexandrijnen, met een rijmschema aa, bb, cc, etc. Op een aantal plaatsen worden de alexandrijnen onderbroken door passages, steeds in monologen, in een jambische tetrameter en een jambische trimeter.

Het stuk geeft vrij gedetailleerde informatie over de islam. De personages roepen echter in het vuur van hun handeling even makkelijk de Profeet Mohammed als Griekse goden aan. Daarnaast nemen de personages hun toevlucht tot tovenarij en wanneer dit voor de handeling goed uitkomt, verkleedt een van de personages zich als priester en neemt de biecht af.

Verhaal

Het stuk vangt aan met Sultan Osman die zijn hovelingen toespreekt. Hij schetst heel in het kort de geschiedenis van het Osmaanse Rijk tot dan toe. Hij is ontstemt om-

13. Brouwer, ‘Nawoord’ I, 290.

14.Brouwer, ‘Nawoord’ I, 287.

15. Brouwer, ‘Nawoord’ I, 287 - 289.

dat de veldslag tegen de Poolse koning Sigismund II in 1621 onbeslist bleef. Osman wijdt dit gezichtsverlies aan het feit dat hij niet voldoende steun heeft gekregen van zijn leenheren. Zij hebben veel minder troepen gestuurd dan beloofd. De hovelingen manen hem tot zich zelf te komen: het is immers Gods wil geweest dat het gevecht zo is geëindigd. In de islam bestaat het idee dat God het leven van elk mens heeft voorbestemd. Osman zet dan kort uiteen wat de islam inhoudt:

Osman [Wendt boetvaardigheid voor.] *Wel, is 't dan Godes schick?*
Soo hebben niet misdaen d'eet-brekers, maer selfs ick.
Ick wil dan boete doen. Ick weet met goede reden
Wat ons gheloove is, wat goet dat immer deden
Die vast zijn in 't ghelooff. Daer is een eenich Godt,
Die Moyses, den Propheet, ghegheven heeft 't Ghebodt
Daer elk na leven most. Van David, den Propheete,
En van zijn Psalter-boeck 't gheheymenis ick wete.
Den derden groot Propheet was Jesus, welckers Wet
Als eene Nieuwe Leer de Werelt is gheset.
Naer zijnen afganck is den vierden opgheresen.
Noch d'aldergrootst'Propheet ons Mahometh most wesen:
Die heeft van God ghebracht ons Wet, den Alcoran,
En niemant sonder die behouden blyven kan.
Ick zy nu vast ghesint ons Mahomet te eeren
In 't Eel Arabia, daer zyne Tombe hangt
Aen 't weltsel van de Kerck en niets die onder-vangt.
Dien Tempel, die daer heeft rontom wel tachtich Torens
En soo, bedeckt met gout, steeckt na de lucht zijn Horens,
Die moet ick eens besien en pelgrimagie doen. (24, vers 79-99)

Kemp toont hier dat hij goed op de hoogte is van de islam. Ook moslims geloven in de eenheid van God. Ze geloven in de oudtestamentische profeten; Mohammed is de laatste van hen, die de Koran heeft geopenbaard. Daarnaast is Kemp bekend met de pelgrimage naar Mekka, al heeft hij een volgens Brouwer onder westerse christenen verbreid onjuist beeld: dat het lichaam van de Profeet in een kist in de Kaäba zou zijn opgehangen.¹⁶

De hovelingen proberen hem tevergeefs op andere gedachten te brengen, maar Sultan Osman beveelt hen al zijn kostbaarheden te verzamelen. Wanneer zij vertrokken zijn onthult hij in een terzijde dat hij van plan is om op pelgrimstocht naar Mekka te gaan. Hij wil de hoofdstad van het rijk verplaatsen naar Cairo in Egypte. Zijn moeder komt op en vertelt hem van een droom waarin zij gezien heeft dat Osman onttroond en gedood zal worden. Osman wordt hier niet bang van. Hij gaat op weg naar de taveerne om te kijken of zijn troepen soms wijn drinken: dan zal hij hen streng straffen.

Kemp heeft aan het historische verhaal een verzonnen liefdesgeschiedenis toegevoegd. Een van zijn hovelingen, Silactar is verliefd op Flora en hij nodigt haar uit om samen met hem naar de taveerne te gaan. Flora werpt tegen dat wijn drinken verboden is in de islam:

Flora: *'K en derf 't niet wagen,*
Want wierd 'et openbaer, wy souden straffe draghen,
Dewijl ons Wet verbiet te drincken van dat vocht,
Mits Mahometh, vol Wijn, zijn vrint heeft omghebrocht.
Noch meerder is de schant gherekent voor ons Vrouwen,
Mits wy, verhit van 't sap, ons tucht niet connen houwen,
Maer zijn vanselfs gheneycht tot 'tgheen men ons om vleyt,
Soodat een Vrou, by dranck, tot 't vraghen niet en beyt,
Maer dat sy, aengheport, quansuys ondancx moet lyden.
Daer is sy toe bereet, en smeeckt selfs op die tyden!
Dies houd 'et my voor goet, mijn Heer. (34-35, vers 217-227)

Flora noemt hier als reden voor het verbod op het drinken van wijn dat de Profeet iemand in dronkenschap vermoord zou hebben. Brouwer geeft aan dat dit een christelijke legende is, die verhaalt dat Mohammeds metgezellen met zijn zwaard een monnik gedood zouden hebben toen Mohammed zijn roes lag uit te slapen. Wanneer hij wakker wordt schuiven ze hem de moord in de schoenen. Wijs geworden door deze ervaring zou Mohammed het drinken van wijn verboden hebben.¹⁷ In de islamitische traditie is dit verhaal onbekend, maar ook hier wordt het verbod op het drinken van wijn gemotiveerd door de onwenselijkheid van dronkenschap.

Silactar haalt haar uiteindelijk over en ze drinken wijn en spelen triktrak in de taveerne, waar ook andere hovelingen aanwezig zijn. De vermomde Sultan Osman komt binnen met een hoveling en wanneer hij heeft geconstateerd dat zijn hovelingen wijn drinken en gokken roept hij hen tot de orde en laat hij de taveerne ontruimen.

De Sultan gaat verder met de voorbereidingen voor zijn reis. Hij piekert over de waarschuwende woorden van zijn moeder en een kwade droom. Hij zoekt zijn oom Mustapha op, die in een put gevangen wordt gehouden. Sultan Osman heeft hem eerder ontroond omdat deze voormalige Sultan geestelijk niet in staat zou zijn te regeren; hij is verward en praat met engelen en zou voorspellende gaven hebben. Nu vraagt hij hem om de uitleg van een droom, waarin hij op een kameel naar Mekka reist. De kameel wordt echter steeds kleiner en vliegt naar de hemel. Mustapha legt uit dat de kameel zijn rijk symboliseert en dat Osman zijn macht zal kwijtraken. Het sterkt Osman alleen in de overtuiging dat hij zo snel mogelijk zijn regeringszetel moet verplaatsen naar Cairo.

Terwijl in het eerste deel van dit toneelstuk een vrij consistent beeld geschetst wordt van de religie van de Turkse personages, gaat dit beeld in het tweede deel schuiven. In het eerste deel worden de personages afgebeeld als moslims. In de laatste versregels van het eerste deel kondigt Osman aan:

... *Ick moet my gaen bereyden*
Om nu in alder haest uyt Griecken-lant te scheyden' (49, vers 380-381)

Brouwer geeft in zijn noot¹⁸ aan dat hier de Osmaanse provincie *Rumeli* (land van de Grieken, Griekenland) wordt bedoeld. Dit is heel wel mogelijk, maar wellicht bedoelt Kemp hier wel degelijk het (oude) Griekenland. In de overige delen van dit drama refereren de personages namelijk voordurend naar locaties, goden en personen uit de klassieke oudheid. Bijvoorbeeld, wanneer Sultan Osman de hovelingen inlicht over de

17. Kemp, *Sultan Osman*, 35, noot bij vers 220.

18. Kemp, *Sultan Osman*, 49, noot bij vers 381.

16. Kemp, *Sultan Osman*, 24, noot bij vers 95-6.

ware bedoeling van zijn reis; het verplaatsen van de regeringszetel naar Cairo. Silactar roept de goden aan om zich tegen Osman te keren. Hier en op talloze andere plaatsen in het stuk is telkens sprake van de goden in meervoud in tegenstelling tot het in deel één opgebouwde beeld van de islam als een monotheïstische godsdienst.

Silactar licht Flora in dat hij met de Sultan naar Cairo zal moeten verhuizen. Hij spreekt haar aan als ware zij een Griekse godin.

*‘Princesse, Engel, neen Goddin van mijn ghedachten,
Ghy weet wel hoe de Lieffd ons herten gaet vercrachten,
Dat ick zy heel in u en ghy in my verkeert,
Dat d’een den ander’en op zijns Zielen outaer eert
En buychsaemlicken knielt en doet daer offerhanden
Dat suchtent loost de walmt van d’offerhandens branden,’* (57, vers 472-476)

Flora wil graag met hem meegaan, maar helaas kan Silactar haar niet trouwen omdat zij arm is en niet van adel. Dit concept van standenmaatschappij leeft meer in het Nederland van de 17^e eeuw dan in het Osmaanse rijk. De Osmaanse maatschappij kent geen adelstand en is ingedeeld in religieuze identiteiten.

Wanneer de hovelingen een staatsgreep beramen roept een van hen, Dahout eerst de hulp van Mohammed in (61, vers 565). Zij vinden dat de Sultan zich tiranniek gedraagt en zijn onderdanen uitbuit. Een van de hovelingen wil het niet geloven en Silactar vergelijkt de Sultan met de Romeinse keizers Julius Caesar en Tiberius Claudius Nero.:

*‘Dorf Cezar metterdaet niet doen al wat hij wil
En moeten selfs de grootst’daerop niet zwijghen stil?
Janitzer Aga slecht, zijn ’t niet Tibery tijden
Daerin de beste van snootste moeten lyden,
Daerin d’aenbrengers meest besitten ’s Keyzers hert
En elckeen voor die daet als vroom beloonet wert,
Daerin hetgheen men sucht, ja nauwelicx mach dencken,
Terstont wort aenghebrocht en gaen met leugens krencken
Het oprecht, vroom ghemoet?’* (63, vers 593- 606)

Om hen te overtuigen toont Silactar de brief aan de prefect van Cairo die hij van Osman heeft gekregen. Dahout reageert hierop verbijstert en roept vertwijfelt zowel Mohammed als de Romeinse goden aan:

*‘By Mahon, ’t sal niet zijn! Soo Jupijn my verlaet,
Soo neem ick Pluto en zijn Hel-hont dan tebaet,
Den driehoofd Cerber wreet, Alect en Thesiphonen,
En uyt den Helschen poel de Spoken die daer woonen!’* (64-65, vers 622- 625)

Een andere hoveling, Boustangi roept de Grieken op om in opstand te komen.(64, vers 634). Ook hier is weer opvallend dat Kemp niet de Turken of Osmanen in opstand laat komen tegen de Sultan, maar de Grieken. Kemp suggereert hier dat het Osmaanse Rijk een voortzetting is van de Griekse en Romeinse mediterrane rijken, over wier oude grondgebied de Sultan heerst. Dit ligt in lijn met het beeld dat Daniel Vitkus schets van

de perceptie van de mediterrane wereld in West-Europa in zijn boek *Turning Turk*.¹⁹ De Osmanen beschouwden zich overigens, net zoals de Europese keizers, als de rechtmatige opvolgers van de (Oost) Romeinse Keizers en noemden zichzelf ook *kayser*.

Maar het zijn niet alleen verwijzingen naar de godsdienst van de oude Grieken en Romeinen die in dit stuk met het islamitische wereldbeeld worden vermengd. Wanneer de ontwikkeling van de verhaallijn het vereist, maakt Kemp gebruik van een priester die de biecht afneemt.

De hovelingen zijn inmiddels in opstand gekomen en hebben Osman ontroond. Hij heeft zijn getrouwen aan hen overgeleverd. Ze hebben Mustapha uit de put bevrijd en opnieuw tot Sultan gekroond. Meerdere malen schelden ze Osman uit voor ongelovige en christenhond. Opvallend is dat hier het islamitische wereldperspectief wel gehandhaafd blijft. Zij schilderen Osman af als christenhond en ongelovige omdat dit het ergste is waar ze een islamitische machthebber van kunnen beschuldigen. Bijvoorbeeld aan het begin van het derde deel leest de Capi Aga een pamflet voor waarin kond wordt gedaan van de val van Sultan Osman en de troonsbestijging van Sultan Mustapha:

*‘Oock een Jaour, een hont, een boosen hont, een Christ,
Die door zijn tyranny ons maeckt inwendich twist,
Opdat daerdoor tebet een middel wert ghevonden
Te leveren het Rijck der Turcken aen de honden,
De honden Christenen, daerme hy zich vereent,
En soeckt een moordenaer te zijn van dees Gemeent’* (80, vers 828-836)

Even later verklaart Osman zelf dat de hovelingen dit doen om het volk nog meer tegen hem op te zetten.

Inmiddels blijkt Celia, een oude geliefde van Silactar, die helemaal uit Nederland naar Constantinopel is gereisd, een plan te beramen om Flora in diskrediet te brengen en Silactar terug te winnen. Ze vertelt hem dat Flora overspel pleegt met een page. Silactar wil het eerst niet geloven. Maar Celia roept, met een boek, een kaars, een bel en een wit stokje, de hulp in van de hellegeest Phafarel. Door middel van tovenarij, laat zij van achter een gordijn aan Silactar een scène zien waarin Flora overspel pleegt. Wanneer Silactar Flora hiermee confronteert, ontkent zij en suggereert zij dat er tovenarij in het spel is. Silactar besluit zich te vermommen als priester, want hij weet dat Celia vaak bij hem gaat biechten. Celia biecht inderdaad haar list op en Silactar vraagt Flora ten huwelijk.

Inmiddels is Sultan Osman gevangen genomen en gedood. Zijn moeder Thiossem wil hem wreken. Ook zij neemt haar toevlucht tot tovenarij. Ze heeft een toverstaf, een kookpot waarin ze een heksenbrouwsel heeft gemaakt en een boek waaruit zij spreuken reciteert. Ook nu verschijnt Phafarel. Zij beveelt hem als de geest van Osman met een strop in de hand te verschijnen tijdens de kroning van Mustapha. Mustapha probeert zijn inaugurele rede uit te spreken maar wordt door angst overvallen. Dan verschijnt de geest van Osman, hij voorspelt dat het volk zijn dood zal wreken. Wanneer Mustapha enigszins van de schrik bekomen is, belooft hij het land rechtvaardig te besturen en naar het volk te luisteren. Het stuk eindigt met de wijsheid: ‘Datt ’t beter is bemint te worden dan ghevreest’ (155, vers 1961).

19. Vitkus, *Turning Turk*, passim.

20. Kroes, *De Bedroge Bedriegers*; Henrick Lubaeus Junior, *Mahomet en Irena, of Liefd’ in Wreetheyt: Treur-spel*, Dordrecht, Nicolaes de Vries, 1657, in: *Tamerlan en Mahomet. De Oostersche Schouburgh. Nederlandse Oriëntaalse Treurspelen uit de Zeventiende en Achttiende Eeuw* II, C.G. Brouwer ed., Amsterdam, D’Fluyte Rarob, 1992, 131-214; Serwouters, Joannes, *Den Grooten Tamerlan met de doodt van Bayaset de I, Turks Keizer*, Amsterdam, Jacob Lescaille, 1661, in: *Tamerlan en Mahomet. De Oostersche Schouburgh. Nederlandse Oriëntaalse Treurspelen uit de Zeventiende en Achttiende Eeuw* II, C.G. Brouwer ed., Amsterdam, D’Fluyte Rarob, 1992, 9-130.

21. Droste, *Achmet*.

22. C. G. Brouwer, ‘Nawoord’, in: *Achmet en Tahmas Koelikan. De Oostersche Schouburgh. Nederlandse Oriëntaalse Treurspelen uit de Zeventiende en Achttiende Eeuw* III, C.G. Brouwer ed., Amsterdam, D’Fluyte Rarob, 1993, 191-200, aldaar 194.

23. Anoniem, “Het huis van de stilte”, http: //www.ot-rotterdam.nl/voorstellingen/archief/het-huis-van-de-stilte.php, geraadpleegd op 13 november 2011.

24. Janine Brogt, *Het huis van de stilte. Naar de roman van Orhan Pamuk*, ongepubliceerde toneeltekst, Rotterdam, O.T. Theater, 2009.

25. Anoniem, “Het huis van de stilte”: credits: tekst Orhan Pamuk, bewerking Janine Brogt; regie Mirjam Koen, decor Gerrit Timmers, kostuums Bernadette Corstens, lichtontwerp Paul van Laak, dramaturgie Eve Hopkins; spel Mustafa Duygulu, Marlies Heuer, Erik van der Horst, Judith de Joode, Sadettin Kirmiziyüz, Marieke de Kleine, Bert Luppes, Tiong Hok Tan, Tom Struyf, Lizzy Timmers, Romana Vrede, Willem Kwakkelstein, Diren Derya Cancote, Kim Zonneveld, Gerrit Timmers, Tjalling Heijkoo

Bovenstaande voorbeelden tonen een smeltpot van religies in deze ‘orientaalse’ tragedie. Ook in de andere drama’s uit de bundels van Brouwer waarin episodes uit de Osmaanse geschiedenis worden afgebeeld komen dergelijke vermengingen van elementen uit de islam met voornamelijk de Griekse en Romeinse godenwereld voor: Kroes, *De Bedroge Bedriegers* (1646); Henrick Lubaeus Junior, *Mahomet en Irena* (1657) en Joannes Serwouters, *Den Grooten Tamerlan* uit 1661.²⁰ Hierbij moet opgemerkt worden dat in de latere drama’s de verwijzingen naar de Griekse en Romeinse oudheid afnemen. In het 18e-eeuwse drama van Coenraed Droste, *Achmet*, uit 1708 ontbreken deze verwijzingen.²¹ Brouwer noemt dit stuk: ‘een fraai specimen van de Frans-classisistische, of preciezer: Corneillaanse, richting die sinds het einde van de 17e eeuw in de Nederlandse toneelschrijfkunst aan invloed won.’²²

Aan de hand van deze voorbeelden van 17e- en 18e-eeuwse ‘orientaalse’ drama’s zien we hoe de Osmaanse Sultans worden afgebeeld als islamitische vorsten, die hun rijk besturen en daarbij soms verkeerde afwegingen maken die hen noodlottig worden. Hierin verschilt deze tragedie niet van andere uit dezelfde tijd, waarin Bijbelse of Griekse vorsten ten tonele worden gevoerd, om algemeen geldende ideeën over heersers en heerschappij te etaleren. De Turk is in dit verhaal is een heerser met universele kenmerken. Hij is weliswaar een moslim, maar de antieke Griekse godenwereld is voor hem net zo wezenlijk.

2010 Het Huis van de Stilte²³

Wanneer we nu een reis door de tijd maken en kijken welk beeld we aan het begin van de 21e eeuw van Turken gepresenteerd krijgen, blijkt er veel veranderd. In 1983 heeft Orhan Pamuk de roman *Het Huis van de Stilte* geschreven. In 2009, zo’n 26 jaar later heeft Janine Brogt van het Onafhankelijk Toneel deze roman bewerkt tot een toneeltekst,²⁴ die door het Onafhankelijk Toneel onder regie van Mirjam Koen van 17 februari 2010 tot 1 mei 2010 is opgevoerd.²⁵ Een opmerkelijke gebeurtenis: ten eerste is er naar mijn weten nog nooit een roman van Pamuk bewerkt tot toneelstuk. Ten tweede is het opmerkelijk dat dit in Nederland gebeurt en niet in Turkije, omdat er in Nederland weinig buitenlandse romans worden bewerkt tot toneelstuk. Ten derde gebeurt dit pas zo’n 25 jaar na de publicatie van het boek. Het speelt zich in een periode af, de zomer voorafgaand aan de militaire interventie van 12 september 1980, die voor de Turkse lezer een heel specifieke betekenis heeft, terwijl deze achtergrond de Nederlandse lezer grotendeels zal ontgaan.

Orhan Pamuk (1952) is een van de belangrijkste eigentijdse Turkse schrijvers, winnaar van de Nobelprijs voor de literatuur 2006. Centraal in zijn oeuvre staat de worsteling van de moderne Turkse maatschappij met modernisering: Turkije als land tussen Oost en West. In zijn tweede roman, *Het Huis van de Stilte* uit 1983 wordt dit thema, dat nauw verbonden is met de islam in Turkije, op twee manieren vorm gegeven. Aan de ene kant als de tegenstelling tussen traditionele islamitische Osmaanse waarden en het secularistische optimistische vooruitgangsdenken van de generatie bestuurders die aan de macht komen na de oprichting van de Republiek aan het begin van de 20e eeuw. Aan de andere kant schetst dit boek hoe islamitische waarden door extreemrechtse nationalistische politici eind jaren zeventig gebruikt worden om zich te onderscheiden van de seculiere linkse intellectuelen van die tijd.

Verhaal

Drie kleinkinderen, Faruk, Nilgün en Metin komen in de zomer van 1980 naar Cen-net Hisar, een door Pamuk verzonnen badplaatsje bij Gebze, niet ver van Istanbul. Hier woont hun grootmoeder Fatma in een oude vervallen houten villa. Fatma is een conservatieve vrouw, afkomstig uit een rijke familie uit Istanbul. Ze is inmiddels ver in de negentig en als enige nog over van haar generatie. Zij houdt vast aan oude normen en waarden en is heel puriteins ingesteld. Haar man Selahattin was arts en geloofde onvoorwaardelijk in de superioriteit van het Westen en de ratio. Hij schreef een encyclopedie om de Turken op te voeden, maar die kwam nooit af. Gedesillusioneerd raakte hij aan de drank en stierf. Fatma wil niets weten van Selahattins verlichtingsidealen. Het huwelijk is dan ook al snel een mislukking. Bij Fatma heeft Selahattin één zoon Doğan verwekt, maar bij de dienstster, een echte Anatolische volksvrouw die wel openstaat voor zijn ideeën, verwekt hij nog twee zonen, Recep en İsmail. Uit nijd verminkt Fatma deze twee kinderen. Ze worden uit huis gezet. Hun moeder sterft jong en Doğan haalt hen terug. Recep zorgt voor het huishouden en Fatma. İsmail was lottenverkoper in het dorp, maar is inmiddels gestorven.²⁶

Doğan is getrouwd met Gül en zij krijgen drie kinderen, Faruk, Nilgün en Metin. Ook Doğan en Gül zijn jong overleden. De kinderen groeien op bij familie in Istanbul. In de zomer komen ze ieder jaar een paar weken bij hun grootmoeder op bezoek. En zo ook dit jaar. Faruk is historicus, Nilgün student sociologie en Metin wil na de middelbare school naar Amerika.

Hasan, de zoon van İsmail, is aangesloten bij een rechts-extremistische beweging en wanneer hij er achter komt dat Nilgün een communiste is (de vijand), slaat hij haar in elkaar. Nilgün wil niet naar het ziekenhuis en een dag later bezwijkt ze aan haar verwondingen. Hasan steelt het identiteitsbewijs van een fabrieksarbeider en loopt van huis weg.

Roman en toneeltekst

De roman *Het Huis van de Stilte* bestaat uit tweeëndertig hoofdstukken. In elk hoofdstuk is een ander personage aan het woord. Dit personage vertelt in de ik-vorm. Via de techniek van de interne monoloog krijgen we inzicht in wat de personages denken. Op het toneel is het uiteraard veel moeilijker om de gedachten van personages weer te geven. Janine Brogt en Mirjam Koen de regisseuse van het Onafhankelijk Toneel hebben dit opgelost door gebruik te maken van een microfoon met een echo om aan te geven wanneer we de gedachten van het personage horen. Wanneer het personage hardop spreekt of tegen iemand anders spreekt, verdwijnt de echo.

De toneeltekst van Janine Brogt, negentien scènes, volgt de gebeurtenissen van het boek trouw. Zij heeft er voor gekozen de tekst niet te actualiseren of aan te passen aan een Nederlands publiek. Nergens in het toneelstuk wordt specifiek extra uitleg gegeven om de achtergronden van de roman voor een Nederlands publiek duidelijker naar voren te halen. Dit betekent niet dat er geen verschillen zijn. Soms vat Brogt gebeurtenissen samen, een aantal personages uit het boek komt niet in het toneelstuk voor en de tijdspanne is ingekort. De nu volgende analyse van het beeld van de Turk in het toneelstuk, maakt gebruik van de toneeltekst van Janine Brogt en de opvoering die op grond daarvan gemaakt is door het Onafhankelijk Toneel Rotterdam; de romantekst blijft verder buiten beschouwing.

²⁶. In het toneelstuk is hij reeds overleden, in de roman leeft hij nog.

Seculier versus traditioneel

Centraal in *Het Huis van de Stilte* staan de thema's Oost versus West en traditioneel (islamitisch) versus seculier. De personages Fatma en Selahattin personifiëren de worsteling van Turkije met modernisering. Fatma komt uit een conservatief rijk Osmaans milieu. In dit soort 19e-eeuwse milieus wordt modernisering welwillend tegemoet gezien, maar met behoud van de islamitische waarden die aan de Osmaanse maatschappij ten grondslag liggen. Ze omarmen de verwestersing gedeeltelijk. Dit uit zich in onderwijs in het Frans of Engels en kleding die westerse elementen combineert met de islamitische kledingvoorschriften. Vrouwen als Fatma drinken geen alcohol en bedekken hun hoofd. Fatma heeft zich laten uithuwelijken en het komt niet in haar hoofd op om zich daar tegen te verzetten:

‘Ik heb nooit iets gevraagd. Mijn vader zei: ‘Denk erom, nooit iets vragen. Alleen katten mogen nieuwsgierig zijn, Fatma. Ik heb nooit gevraagd waarom je een doodshoofd op je bureau had staan, Selahattin, waarom ik geen ‘sjeiksloge’ mocht zeggen, maar wel ‘balkon’; waarom we nooit zijn teruggegaan naar Istanbul, waarom je niet gewoon dokter kon blijven in plaats van een encyclopedie te willen schrijven in achtenveertig delen, waarom je een goddeloze zondaar werd die dronk, ...’ (2).²⁷

Fatma moet niets hebben van de ideeën over vooruitgang van Selahattin. Hij wil een modern huwelijk met haar, waarin hij haar als zijn gelijke ziet. Het stelt hem diep teleur dat Fatma zijn ideeën niet deelt. Uit zijn relatie met de dienstster put hij veel meer voldoening:

‘Ik respecteer haar zeer. Zij leeft niet in voortdurende vrees voor zonde en straf. Zij is niet vergiftigd met die zinloze zedelijkheid van vrouwen uit de betere kringen, want zij heeft niet geleerd met mes en vork te eten. Ik ben trots op haar en op de twee kinderen die zij ter wereld heeft gebracht.’ (57)

‘Ze is een voortreffelijke vrouw, heel ijverig. Niet hier uit het dorp, haar man moest in dienst en bracht haar onder bij een visser hier, een of ander familielid. Maar die ging dood op zee en haar man kwam niet terug. U weet hoe de mensen zijn op een klein dorp, ze werd met de nek aangekeken. Ik waardeer deze vrouw ten zeerste; zij draagt alle schoonheid van haar volk in zich. En weet u: ik leer heel veel van haar over het economische leven in het dorp en dat verwerk ik in mijn encyclopedie.’ (57)

Later wanneer hij aan zijn encyclopedie schrijft abstraheert hij dit:

‘en ik las dat je vond dat er twee soorten vrouwen waren: kille, nerveuze, bijgelovige, ziekelijke vrouwen, bijna altijd uit de hogere klassen en natuurlijke vrouwen die het plezier dat de natuur ze geeft weten te waarderen, die ontspannen zijn en evenwichtig - en afkomstig uit de lagere klassen.’ (65)

De ideeën en geschriften van de bedenker van de evolutietheorie Charles Darwin (1809-1882) maken diepe indruk op Selahattin. Wanneer alle Turken in 1934, als onderdeel van Atatürks moderniseringsmaatregelen, een familieachternaam moeten kiezen kiest hij de naam Darwinoğlu, wat zoon van Darwin betekent. Fatma vindt dit vreselijk:

Links en volgende pagina's:
foto's van de uitvoering van
het toneelstuk door het
Onafhankelijk Toneel onder
regie van Mirjam Koen
(Foto's: Ben van Duin)

27. In dit hoofdstuk wordt in
citaten verwezen naar de ongepu-
bliceerde toneeltekst van Janine
Brog, *Het huis van de stilte*.

“Godeloos! Een goddeloze naam! Mij heeft hij niks gevraagd. Zoon van Darwin, verschrikkelijk. En vanaf dat moment heette ik ook zo - maar niet vrijwillig - en dat weet god.” ⁽¹⁷⁾

Selahattin wil Turkije wakker maken. Eerst denkt hij dat hij dit moet doen door alle experimenten die Westerse wetenschappers hebben gedaan over te doen. Later beseft hij dat dit zinloos is. Hij beweert:

‘In de Oriënt wonen en dan nog menen in staat te zijn iets nieuws te ontdekken, van een naïviteit! Die lui in Europa hebben toch alles al uitgevonden, er is niets nieuws meer aan toe te voegen.’ ⁽¹⁰⁾

Selahattin besluit een encyclopedie te gaan schrijven:

‘Ik, Selahattin, ga een encyclopedie schrijven om de sukkelaars, het met stomheid geslagen volk aan te tonen dat God niet bestaat’ ⁽¹⁰⁾

Selahattin is een overtuigd atheïst:

‘Afgezien van wat scholastische onzin hebben we geen enkel bewijs dat er een god bestaat. Slechts feiten en verschijnselen kunnen wij bevatten, en de verbanden daartussen. Het is mijn taak om de hele Oriënt te vertellen dat god niet bestaat. De wetenschap is nu onze god’... ⁽¹¹⁾

Selahattin wil Fatma graag deelgenoot van zijn ideeën maken, maar zij wil dat niet en noemt hem de duivel. Ze denkt dat ze zonder zonde leeft door zich vast te houden aan haar geloof en door zich terug te trekken in haar verleden, het kleine rijke wereldje van een meisje uit de gegoede kringen. Ze gaat de ontwikkeling van Turkije naar een moderne seculiere Republiek angstvallig uit de weg:

‘Alles is zo lelijk, jullie leven in zo’n lelijke, walgelijke, zondige wereld. Jullie zinken tot aan je lippen in de zonde weg en dat vinden jullie niet erg. Maar mij kunnen jullie niet vergiftigen met de zonde, wat jullie ook proberen. Ach god, waarom is de wereld zo lelijk geworden. Vroeger, vroeger waren hier allemaal tuinen, waar nooit een mens kwam.

Stille, koele tuinen. Zonder mensen’ ⁽²²⁾

Hun zoon Doğan is erfelijk belast met de ideeën van zijn vader. Ook hij wil de wereld verbeteren. Hij werkt als districtsgouverneur in Oost-Turkije en ziet daar veel onrecht. Net als zijn vader besluit hij zich op te sluiten in het oude huis en hierover een rapport te schrijven. Dit leidt tot niets en ook hij raakt aan de drank en sterft. Kleinzoon Faruk is sterk door zijn grootvader en vader beïnvloed. Wanneer hij als zeventienjarige een hele zomer alle boeken uit de bibliotheek heeft gelezen gaat hij geschiedenis studeren. Maar ook hij mislukt in het leven; het lukt hem niet het historische verleden weer te geven zoals het echt is geweest; het lukt hem niet het ‘echte verhaal’ te vertellen. Net als zijn grootvader en vader dreigt hij aan de drank ten onder te gaan.

‘Ik kan niet zomaar verbanden of betekenissen zien omdat ik dat wil. De feiten zelf zouden die moeten suggereren, maar dat doen ze niet. Zodra ik denk dat ik een verband zie krijg ik het gevoel dat ik het uit mijn duim gezogen heb. En

dan lijken al die feiten voor mij op maden en wormen die door de bochten van mijn brein kruipen. Ik weet dat er een andere manier moet zijn. Dat ik een manier moet vinden om de wereld te laten zien zoals hij werkelijk is. Geen verhaaltjes.’ ⁽³⁰⁾

De twee andere kleinkinderen Nilgün en Metin leiden ook een seculier leven. Net als hun grootvader, vader en grote broer proberen ze hun leven zin te geven. Hoewel de gebeurtenissen rond Nilgün de hoofdlijn in het stuk vormen, krijgen we betrekkelijk weinig over haar zielenroerselen te weten. Ze studeert sociologie en is actief in de linkse studentenbeweging, maar over wat zij precies doet, komen we niet veel te weten. Wanneer Hasan haar in elkaar slaat en zij gewond is, wil ze niet voor behandeling naar het ziekenhuis. Ze laat het lot op zijn beloop. Dit sluit aan bij de opvatting binnen de islam dat het leven voorbestemd is en dat je daar als individu niets aan kunt veranderen. Nilgün is ondanks haar wil tot modernisering en verwestering niet in staat de loop van haar leven in eigen hand te nemen door op tijd medische hulp te zoeken wanneer dat nodig is.

Metin verliest zich in het zinloze vertier van zijn vrienden, kinderen van rijke mensen. Hij zet zich af tegen het intellectuele milieu waar hij uit komt. Hij ziet modernisering vooral als materiële vooruitgang. De villa van zijn grootmoeder wil hij het liefst zo snel mogelijk afbreken:

Metin: Afbreken die handel en appartementen er voor in de plaats zetten, dat is beter voor iedereen. Weet je wat die grond hier waard is? Kijk om je heen. Iedereen heeft dat toch gedaan?

Nilgün: Ik zie de dollartekens in je ogen.

Metin: Ik ben gewoon rationeel. Als enige van de familie.... ⁽¹³⁾

Metin gaat vooral om met kinderen van rijke Turken die aan de kust een riant vakantiehuis hebben laten bouwen. Deze jongeren vervelen zich de hele dag, ze gaan wat zwemmen, ze varen te hard met motorbootjes en ’s avonds drinken ze en gebruiken ze drugs. Met de dure auto’s van hun vaders scheuren ze dronken op de snelweg en rijden een uit Duitsland terugkerende gastarbeider klem. Deze jongeren tonen aan de ene kant een totaal gebrek aan ethisch besef, aan de andere kant blijven de regels van de traditionele islamitische Turkse samenleving van kracht. Eén van de jongens heeft zijn Amerikaanse vriendin te logeren, maar samen slapen vindt zijn moeder niet goed:

‘Ze logeert nu hier. Dat is goed, heb ik gezegd, maar wel in aparte slaapkamers. Ja, wat hij doet als hij in Oklahoma is, moet hij zelf weten, maar hier thuis blijft zijn moeder de baas, wat jij?’ ⁽³²⁾

Metin probeert in een dronken bui met een van de meisjes, Ceylan, te vrijen, maar zij is daar niet van gediend. Het komt tot een vrij heftige verkrachtingsscène. Een van de redenen waarom Ceylan, die even te voor een striptease opvoerde, hier niet van gediend is, is dat ook Turkse meisjes uit dit soort decadente milieu’s als maagd het huwelijk in dienen te gaan. Metin wil er graag bijhoren, maar hij blijft toch een buitenbeentje. Om met hen mee te kunnen doen geeft hij de hele zomer bijles wiskunde en Engels. Voor Metin zijn goede schoolresultaten van essentieel belang, zonder dat komt

hij niet verder. Maar Metin kijkt wel degelijk ook kritisch naar zijn vrienden. Wanneer hij merkt dat hij verliefd is, mijmert hij:

‘Liefde maakt een mens hypocriet, en dat terwijl ik dacht dat ik dan eindelijk aan die huichelachtigheid zou kunnen ontsnappen. Want ik geloof dat ik verliefd ben, Ceylan. Kan dat zomaar ineens? En moet ik dan nog steeds wachten? En waarop wacht ik dan? Hier op dat stompzinnige hoogpolige tapijt dat voor gras wil doorgaan? Hier tussen die onderontwikkelde rijkaards en die stomme buitenlandse toeristen die niets beter kunnen bedenken dan op vakantie te gaan in dit stomme achterlijke gat?

Godverdomme, Einstein dacht vast aan belangrijker dingen toen hij achttien was...’ (46)

Faruk, Metin en Nilgün zijn weliswaar seculier, maar wanneer hun grootmoeder naar de begraafplaats wil om te bidden voor de zielenheil van hun overleden grootvader, vader en moeder, gaan ze allemaal mee. Faruk en Nilgün doen hun best om met hun grootmoeder mee te doen, al staat het ver van hun bed. Metin doet zelfs geen poging. Wanneer ze op de begraafplaats aankomen vraagt Fatma zich af of ze eigenlijk wel voor Selahattin zal bidden. Uiteindelijk doet ze het toch:

Fatma	Een soera voor jouw ziel, maar jij geloofde niet meer, Selahattin, al zo lang niet meer en daarom moet ik er nu aan denken hoe jij in de hel kronkelt van de verschrikkelijkste pijnen, mijn god, maar ik wil er niet aan denken. Je brandt in de hel met zijn hellehonden en kokende ketels en - nee. Een soera voor jouw ziel, Selahattin. [Fatma heft haar handen. De anderen volgen, behalve Metin.]
Faruk	Meebidden Metin.
Metin	Ik ken al die gebeden toch niet.
Nilgün	Ik weet ze ook niet meer. Doe je handen omhoog
Metin	Mag die hoofddoek wel om van jouw ideologie?
Faruk	Hoe je mond, Metin. Nilgün ziet er keurig uit. (17-18)

Zoals we gezien hebben krijgt het Nederlandse publiek in het toneelstuk *Het Huis van de Stilte* een genuanceerd beeld gepresenteerd van de verschillende opvattingen over modernisering in de Turkse samenleving. In Fatma’s onbegrip voor Selahattin’s vooruitgangsdanken zien we hoe in de eerste helft van de twintigste eeuw traditioneel islamitische en seculiere waarden tegenover elkaar staan. Rond 1980 is er een seculiere groep ontstaan die vooral bestaat uit mensen uit de grote stad; vooral intellectuelen en rijken. Traditionele islamitische waarden betekenen voor hen niet veel meer. Maar in hun dagelijks leven zijn er toch sommige traditionele islamitische waarden die zij respecteren, zoals geen sex voor het huwelijk en een vaag gevoel van een leven dat door God is voorbestemd. Bovendien respecteren ze de religieuze gevoelens van hun grootouders.

Communisten en grijze wolven

Het centrale thema van Oost versus West wordt in *Het Huis van de Stilte* ook gekoppeld aan de actualiteit van de jaren zeventig. *Het Huis van de Stilte* speelt zich af

in de zomer van 1980, wanneer de Turkse samenleving op weg is naar haar derde militaire interventie. Tot 1945 neemt de *Cumhuriyet Halk Partisi*, (Republikeinse Volkspartij) van Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) allerlei maatregelen om de islam terug te dringen uit het openbare leven en onder staatscontrole te krijgen. De *Demokrat Parti* (Democratische Partij) van Adnan Menderes (1899-1961) weet in 1950 de verkiezingen te winnen mede door in te spelen op de kritiek op deze Kemalistische politiek. Het bewind van de Democratische Partij ontwikkelt zich tot een autoritair regime. Menderes blijft aan religieuze sentimenten refereren. Tegelijkertijd worden de Republikeinen afgeschilderd als communisten en ongelovigen.²⁸

In de daaropvolgende twintig jaar volgen drie militaire interventies. De interventie van 1960 brengt niet alleen een nieuwe regering, maar ook een veel liberalere grondwet. Gedurende de daaropvolgende tien jaar polariseert de Turkse politiek in snel tempo. De tegenstelling tussen socialisten en nationalisten escaleert en er ontstaan zowel rechts als links radicalere splinterpartijen: aan de linkerkant bijvoorbeeld de *Türkiye İşçi Partisi* (De Arbeiderspartij van Turkije) en aan de nationalistische rechterkant de *Milliyetçi Hareket Partisi* (Nationalistische Actie Partij) van Alpaslan Türkeş (1917-1997). Beide groepen hebben jeugdbewegingen zoals b.v. de *Devrimci Sol* (Revolutionaire linksen) en de *Ülkücüler* (Nationalisten of Idealisten, bij ons vooral bekend als Griuze Wolven). Deze jeugdbewegingen bestrijden elkaar met veel geweld. Daarbij komt dat de gematigde politici niet in staat zijn het land fatsoenlijk te besturen. Op 12 maart 1971 intervenueert het leger opnieuw, maar de terreur van de extremistische bewegingen neemt in de jaren daarna alleen maar toe. Op 12 september 1980 grijpt het leger opnieuw in. Deze interventie is vooral repressief van aard en vooral linkse intellectuelen worden vervolgd.²⁹

Tegen deze politieke achtergrond speelt *Het Huis van de Stilte* zich af. Nilgün en Hasan vertegenwoordigen in dit stuk respectievelijk de linker en de rechterkant van het politieke spectrum. Nilgün is een communistische intellectueel. Het materialistische vriendenclubje van Metin moet daar niets van hebben. Als zij al politiek stelling nemen is dat eerder aan de rechterkant. Wanneer Metin hen over Nilgün vertelt zegt hij:

Metin	Ze is heel politiek geworden.
Ceylan	Getver. Wat vindt ze daar nou aan?
Hülya	Zeker verliefd geworden op een knappe fascist.
Metin	Nee, communist.
Hulya en Ceylan:	Neee! Echt niet!
Metin	Ja, echt wel.
Hulya	Getver.
(.....)	
Vedat	Hé man. Wie is er communist?
Metin	Hé man. Mijn zus.
Vedat	Dat leert ze hier wel weer af, want daar wordt ze lelijk van.
(.....)	
Vedat	En je broer?
Metin	Hopeloos. Vreten en zich vol laten lopen, meer doet hij niet. En treuren dat zijn vrouw is weggelopen. Ze had groot gelijk.
Vedat	Is hij soms ook communist?

28. Erik Jan Zürcher, *Turkey. A Modern History*, Londen, New York, I.B. Tauris, 2005, 280-288; Gareth Jenkins, *Political Islam in Turkey. Running West, heading East?*, New York, Houndsmills, Palgrave Macmillan, 2008, 111-140. 29. Zürcher, *Turkey*, 253-291; Jenkins, *Political Islam*, 124-140.

Metin Zelfs daar is ‘ie te bedonderd voor. Maar mijn zus en hij kunnen prima overweg. Zij is zò idealistisch dat ze geld haat en hij is te belazerd om hard te werken en geld te verdienen. Dus moet ik wel voor mezelf zorgen. En intussen blijft die afzichtelijke bouwval staan op grond waar goud mee te verdienen valt. ⁽³⁴⁾

Hasan staat model voor de Nationalist/Idealist. Hij is van eenvoudige komaf en deelt niet in de welvaart van de oude rijke families, zoals de Darwinoğlu’s en de nieuwe rijken met hun vakantiehuisen en dure auto’s, zoals de groep vrienden van Metin. Zijn moeder, weduwe, heeft grote moeite de eindjes aan elkaar te knopen. Omdat zij hem een betere toekomst toewenst, hecht ze er veel waarde aan dat Hasan zijn middelbare school afmaakt. Aan de ene kant wil Hasan dit zelf ook, het geeft hem een betere positie dan zijn vrienden:

‘Ik ga het allemaal heel anders doen. Ik zit tenslotte op school. Hebben jullie soms het lyceum afgemaakt? Nou, ik wel, dus in de toekomst word ik de baas over jullie allemaal’ ^(44)

De middelbare school die Hasan bezoekt is een staatschool, waar het onderwijs in moderne westerse talen, zoals Engels zeker in die jaren niet veel voorstelt. Jarenlang leren de kinderen de basisregels van de grammatica, maar het beklijft weinig.

Hasan Of dat Engels. Weet je wel dat het altijd over de familie Brown gaat? Van die Engelse kouwe kikkers die voortdurend luciferdoosjes ergens neerleggen: onder de tafel, naast de tafel, op de tafel, achter de tafel. Daar wordt een normaal mens toch gestoord van? ⁽⁶⁹⁾.

Rijke jongeren bezoeken Engelstalige privé scholen en hebben daardoor een grote voor-sprong in het leven. De Nationalisten/Idealisten verwijten de Kemalisten dat zij Tur-kije uitleveren aan het Westen. Hasan probeert dat aan zijn moeder uit te leggen:

‘Ach, Moeder, jij weet helemaal niet hoe de wereld in elkaar zit, hoe wij gedwongen worden onze hand op te houden bij volkeren die vroeger aan ons onderworpen waren. Hoe de communisten en imperialisten en materialisten ons uitverkopen aan de grote mogendheden.’ ⁽⁷⁰⁾

Uit frustratie over de sociale ongelijkheid voelen jongeren als Hasan zich aangetrok-ken tot de extreem rechtse terreurgroepen die, in de jaren voorafgaande aan de mili-taire interventie van 1980, elkaar op leven en dood bevochten. In de zomer van 1980 vielen er dagelijks talloze doden, zowel ter linker als ter rechterkant, zoals ook Faruk opmerkt wanneer Nilgün de krant leest:

‘Faruk Wat heb je er toch aan om al die ellende elke dag te lezen? Waarom moet je zo nodig weten hoeveel mensen er door hoeveel anderen vermoord zijn en hoeveel van hen er fascisten, marxisten waren of geen van beiden.

[Nilgün duikt dieper in haar krant en geeft geen antwoord.]

Faruk Vooruit. Lees ’s voor. Hoeveel doden vandaag?

Nilgün Zeventien.’ ⁽²⁹⁾

Zowel de linkse als de rechtse jeugdbendes persen de lokale middenstand af en vra-gen geld voor bescherming. Wanneer Hasan zijn vriend Serdar tegenkomt legt deze uit wat hij aan het doen is:

‘Geld ophalen bij de winkeliers, omdat wij ze tegen de communisten beschermen. Als wij er niet zouden zijn dan persten de communisten ze allemaal geld af. (.....) Onze beweging kan altijd geld gebruiken. (.....)

Van de week heb ik samen met Mustafa in Tuzla gewerkt. Geld ophalen bij de winkeliers, omdat wij ze tegen de communisten beschermen. Als wij er niet zouden zijn dan persten de communisten ze allemaal geld af. (.....)

Weet jij wat die communisten de mensen in Tuzla aandoen? Ze beginnen de etalageruiten in te gooien. En als ze dan nog niet betalen, dan nemen ze de winkeliers zelf te grazen. Dus wij bieden bescherming en zij steunen onze beweging: de Idealisten.’ ⁽²⁴⁾

De winkeliers moeten kaartjes kopen voor bijeenkomsten die al geweest zijn. Als ze niet over de brug willen komen laten ze hun revolver zien. Daarnaast schilderen ze po-litieke leuzen.

De Nationalisten/Idealisten vinden hun aanhang vooral onder dit soort kans-arme jongeren terwijl de communisten vooral aantrekkingskracht uitoefenen op stu-denten. De Nationalisten/Idealisten veroordelen het verwesterde leven van de linkse elite. Ze ergeren zich aan de teloorgang van de islamitische waarden in de moderne Turkse samenleving. Wanneer Hasan toekijkt hoe Nilgün tussen de toeristen op het betaalde strand in zee gaat zwemmen bekritiseert hij hun kapitalistische instelling en hun zedeloosheid:

‘Een bikini is niet netjes voor een Turks meisje. Jij bent toch een Turks meisje. (.....) Voel je mijn blik niet en de blikken van al die mannen op het strand? Iedereen kijkt naar je. Walgelijk. (.....) Geld, geld, dat is de enige soera die nog gebeden wordt vandaag de dag. (.....) Als wij aan de macht zijn komt iedereen weer op het rechte pad, dat zullen jullie allemaal zien, dan liggen jullie hier niet meer zo... zo, zoals het niet hoort.’ ⁽³⁹⁻⁴⁰⁾.

Bovenstaand exposé en voorbeelden tonen hoe genuanceerd het beeld van Turken in de toneeltekst van Janine Brogt *Het Huis van de Stilte* wordt opgebouwd. Het stuk laat zien dat het onvoorwaardelijke geloof van Kemalisten, zoals Selahattin, in de Wes-terse vooruitgang ook zijn keerzijde heeft. Het leidt tot de generatie van Nilgün, Fa-ruk en Metin, die zich nauwelijks meer bewust zijn van de islamitische achtergrond van de Turkse samenleving. Deze vervreemding van de maatschappij brengt jongeren, zoals Hasan, die minder kansen hebben er toe de islamitische normen en waarden juist te benadrukken en met geweld te willen afdwingen. In tegenstelling tot het beeld dat het Nederlands publiek in de 17^e en 18^e eeuw van Turken krijgt voorgeschoteld, wordt in dit stuk de politieke en maatschappelijke situatie van het Turkije van vlak voor de militaire interventie van 1980 historisch verantwoord weergegeven.

Toneelvoorstelling

De toneelvoorstelling van het Onafhankelijk Toneel voegt een betekenislaag toe aan de tekst zoals die door Janine Brogt is opgeschreven. De toneelgroep maakt keuzes over het decor, de kostumering en de mise-en-scène. Niet op alle punten wordt de toneeltekst gevolgd. Waar Fatma in het boek en de toneeltekst bijna uitsluitend vanuit haar bed op de eerst verdieping regeert, blijkt haar kamer in de toneelvoorstelling voortdurend van plaats te veranderen. Het hele toneelvlak wordt zo ook de kamer van Fatma. Hierdoor beheerst Fatma nog meer het leven van de andere personages. De toneeltekst wil de auto van Faruk, een Anadol (een soort Turkse Trabant) op het toneel hebben. In de toneelvoorstelling is alleen een grote, billboardachtige foto van een Anadol op de achtergrond aanwezig. Bovendien heeft het Onafhankelijk Toneel muziek toegevoegd. Er zijn drie muzikanten die zo af en toe voor intermezzo's zorgen en een zangeres. Hoewel de cast van dit toneelstuk, voor een Nederlandse toneelvoorstelling groot is, maakt het toneelgezelschap veelvuldig gebruik van dubbelrollen. Het opmerkelijkst is de rol van Bert Luppès, die zowel de dwerg Recep speelt als de grootvader Selahattin. Luppès is een grote man en er is voor gekozen hem, wanneer hij als dwerg optreedt geen fysieke kenmerken mee te geven, door hem bijvoorbeeld een bochel te geven. Luppès beeldt de dwerg uit door zijn gedrag, onderdanigheid, en een enigszins gebogen houding. Wanneer hij Selahattin speelt straalt hij zelfbewustzijn uit en loopt hij rechtop.

Bewust of onbewust refereert een voorstelling aan de actualiteit van het moment waarop de voorstelling wordt gespeeld. We zagen bij de 17^e-eeuwse voorstelling van *Sultan Osman* al dat de vraag of opstand tegen een regerend vorst gelegitimeerd was belangrijker was dan wat er zich nu werkelijk aan het Osmaanse hof heeft afgespeeld. Universele elementen die refereren aan de 17^e-eeuwse Nederlandse situatie zijn wezelijker dan historische correctheid. Bij de voorstelling van het Onafhankelijk Toneel zit het met het afbeelden van de historische context wel snor. Toch ontstaat er een extra betekenislaag wanneer dit stuk in 2010 wordt opgevoerd. In het hedendaagse Turkije zijn de tegenstellingen tussen seculier en religieus weliswaar veranderd, maar veel elementen uit deze voorstelling sluiten nog steeds aan bij de actuele maatschappelijke verhoudingen.

In de jaren na de militaire interventie van 1980 is het politieke spectrum van Turkije gewijzigd. De tegenstelling tussen ultra-links en ultra-rechts is verdwenen. Echter het proces van her-islamisering van de Turkse samenleving heeft zich voortgezet. In de jaren tachtig voert de *Anavatan Partisi* (Moederland Partij) van Turgut Özal (1927-1993) een liberale politiek ten opzichte van religieuze groeperingen. Zij krijgen de kans om zich opnieuw binnen de maatschappij te manifesteren. Deze politiek sluit duidelijk aan bij de behoefte van een groot deel van de Turkse samenleving. In de jaren negentig trekken partijen van duidelijk religieuze signatuur, zoals de *Refah Partisi* (Welvaartspartij) van Necmettin Erbakan (1926-2011), steeds meer stemmers. De Turkse militairen zien dit met lede ogen aan en proberen meerdere malen de macht van deze religieuze partijen te breken. In 1998 is de Welvaartspartij verboden. De meer liberale vleugel van de Welvaartspartij richt in 2001 de *Adalet ve Kalkınma Partisi* (Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling, AK partij of AKP) op. Sinds 2002 regeert de AK partij Turkije. Dit is een partij die, anders dan de Welvaartspartij, niet streeft naar een islamitische staat, maar wel degelijk de islamitische normen en waar-

den in de Turkse maatschappij wil terug brengen. Hierdoor is er een sterke maatschappelijke tegenstelling ontstaan tussen seculieren en religieuzen, terwijl dit in de jaren zeventig en tachtig, communisten en nationalisten waren. De Kemalistische seculieren zijn verward in hun angst dat Turkije een islamitische staat zal worden: de AK partij wordt er nog van steeds beschuldigd een verborgen agenda na te streven. Aan de andere kant probeert de AK Partij de seculieren zwart te maken door het voor te stellen alsof zij een soort monstercomplot gesmeed zouden hebben (Ergenekon) om de Turkse staat te ondermijnen en aanslagen op de AK partij te plegen.³⁰

Een voorstelling als *Het Huis van de Stilte* legt met zijn thematiek van seculier en religieus een verband met de huidige politieke situatie. Voor een Nederlands publiek, dat lang niet altijd op de hoogte is van de politieke situatie in het Turkije van 1980, refereert deze voorstelling ook naar de actualiteit van 2010.

Overeenkomsten en verschillen

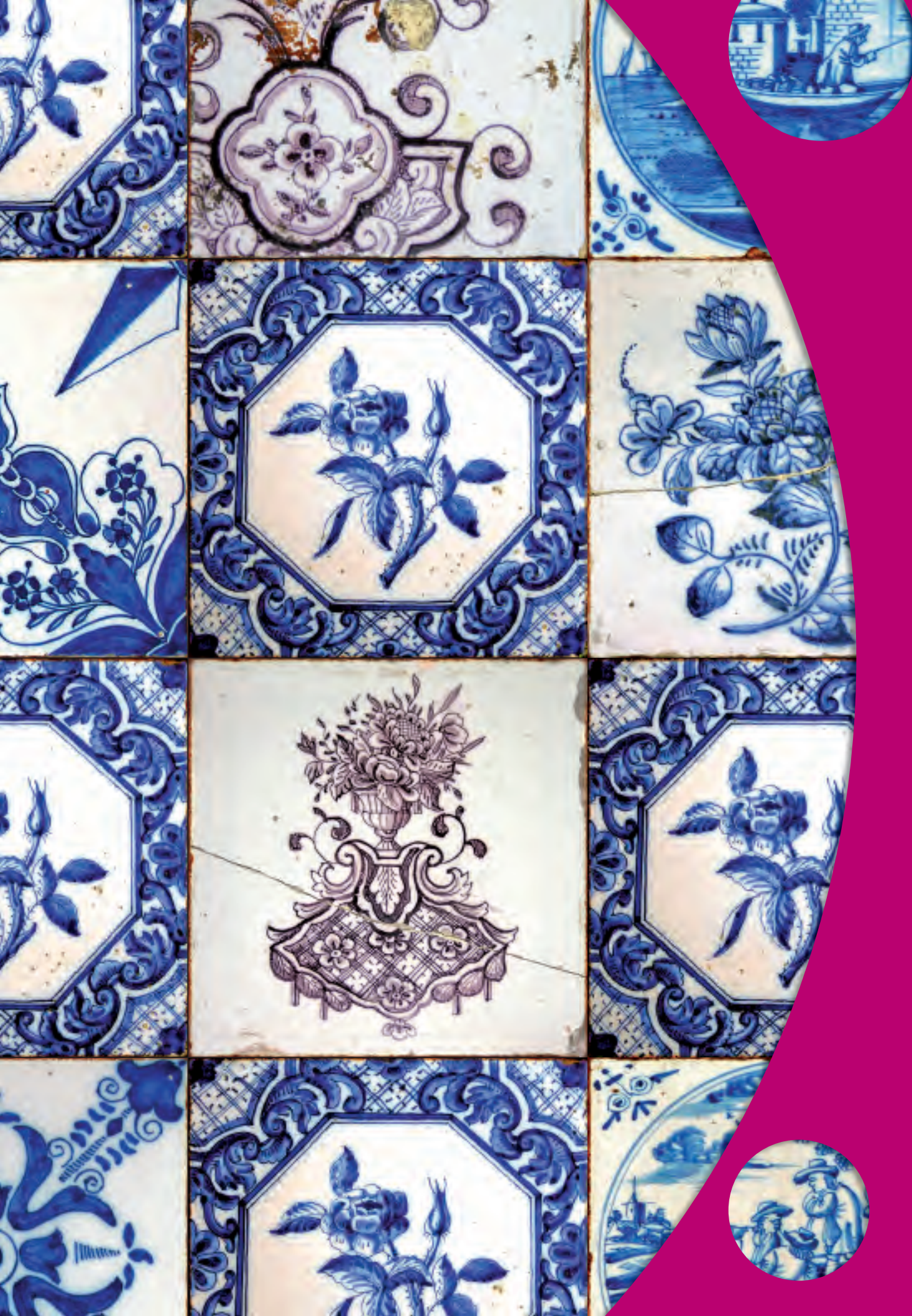
Via een reis door de tijd hebben we kennisgemaakt met twee representaties van Turken op het Nederlandse toneel. In de 17^e eeuw is de feitelijke kennis van een toneelschrijver nog heel beperkt. Abraham Kemp, de auteur van ons voorbeeld, heeft zich wel degelijk op de hoogte gesteld van de beschikbare literatuur, maar de informatievoorziening over het Midden-Oosten stond nog in de kinderschoenen. Zoals C.G. Brouwer het verwoordt:

‘De oosterse tragedies mogen dan wel niet gelden als bron voor de kennis van het werkelijk gebeurde of van de participanten daarin, zij vormen wel een kostbaar getuigenis van de wijze waarop door de auteur in de eerste plaats, maar stellig ook door vele spelers en toeschouwers naar de moslims en hun geschiedenis gekeken werd. In deze spelen is een indertijd gangbaar moslimbeeld belichaamd. Meer dan dat. In een film- en televisieloze maatschappij oefenden deze driedimensionale toneelfiguren, deze getulbande of anderszins indrukwekkend uitgedoste Sultans, viziers, princessen en janitsaren een intense werking uit op het brede publiek. Het theater was niet slechts beeldbevestigend, maar ook beeldscheppend. Het creëerde en modelleerde de Turk, de Arabier of de Pers, niet door hen te beschrijven maar door hen in levenden lijve te laten optreden, al sprekend, gebarend, lopend, kijkend, vriend, strijdend of lijdend.’³¹

Wanneer we het beeld dat we krijgen uit deze 17e-eeuwse tragedies vergelijken met het beeld dat we uit de 21e-eeuwse voorstelling krijgen, zien we overeenkomsten en verschillen. Waar in *Sultan Osman* de personages in één zin Mohammed kunnen aanroepen en Jupiter, er naast moslims ook katholieke priesters rondlopen en de personages daarnaast aan tovenarij doen en geesten laten verschijnen, komt het beeld wat we in *Het Huis van de Stilte* gepresenteerd krijgen overeen met het beeld dat we kennen van de televisie, de Nederlandse openbare ruimte en onze vakanties. Beide stukken refereren echter ook aan de actualiteit. *Sultan Osman* stelt de discussie of het geoorloofd is in opstand te komen tegen het, door God gezonden, wettelijke gezag van de koning aan de orde. *Het Huis van de Stilte* verwijst naar Turkije's strijd met modernisering en de rol van godsdienst daarin.

30. Zürcher, *Turkey*, 292-322 ; Jenkins, *Political Islam*, 141-182; Gareth Jenkins, *Between facts and fantasy: Turkey's Ergenekon investigation*, Washington, The Central Asia Caucasus Institute, Stockholm, The Silk Roas Studies Program, 2009, www.isden/images/stories/isdp-main-pdf/2009_Jenkins_between-fact-and-fantasy.pdf, geraad- pleegd op 20 november 2011.
31. Brouwer, 'Nawoord' I, 282.

Petra de Bruijn (1959)
studeerde Turkse taal en letterkunde in Leiden en promoveerde op de literaire en theaterwetenschappelijke analyse van een laat Osmaans versdrama. Ze werkt aan de Universiteit Leiden als universitair docent en als bestuurssecretaris van het Leids Universitair Centrum voor de studie van Islam en Samenleving (LUCIS) en de Netherlands Interuniversity School for Islamic Studies (NISIS). Ze heeft meerdere artikelen gepubliceerd over moderne Turkse literatuur, theater en film.

Hans Theunissen

DE NEDERLANDSE TEGELS VAN HET OSMAANSE RIJK

Wederzijdse beïnvloeding

In de 19^e eeuw namen de politieke en economische contacten tussen Europa en de islamitische wereld sterk toe. In Groot-Brittannië en Frankrijk werd de interesse voor een belangrijk deel ingegeven door de politieke en commerciële belangen van deze imperialistische mogendheden die in de loop van de 19^e eeuw grote delen van de islamitische wereld koloniseerden. Tegen deze achtergrond ontwaakte ook de Europese belangstelling voor islamitische kunst en architectuur. De ‘herontdekking’ van het Alhambra Paleis in Granada en een reeks Wereldtentoonstellingen in de tweede helft van de 19^e eeuw, brachten Europese geleerden en kunstenaars in contact met islamitische kunst, met name uit Andalusië (Spanje), het Osmaanse Rijk en Iran (Perzië). Dit leidde ertoe dat in heel Europa verzamelingen islamitische kunst werden aangelegd en geleerden en kunstenaars reizen maakten naar islamitische landen om architectuur en kunst *in situ* te bestuderen en kunstvoorwerpen te verwerven voor museale en ook eigen collecties. Daarnaast werden boeken gepubliceerd met talloze voorbeelden van islamitische kunst, waarbij de nadruk vooral lag op de ornamentiek.

De Europese ‘verzamelwoede’ betrof ook de islamitische keramiek en had ingrijpende gevolgen. Europeanen kochten op grote schaal vaatwerk en tegels op. Hierbij werd vaak op niets ontziende manier te werk gegaan. Complete gebouwen werden ontmanteld en ontdaan van hun eeuwenoude tegelwerk. De Duitser Hans Much sprak al in 1921 vol afgrijzen over de roof van 13^e-eeuws tegelwerk door Europese consuls en reizigers: barbaarse Europese handen hebben het tegelwerk van Seldjoekse gebouwen in de Turkse stad Konya ‘abgeschlagen und mitgeschleppt’.¹ Ook de Duitse professor kunstnijverheid Hermann Götz die in 1897 een rondreis door het Midden-Oosten maakte, kocht in Osmaans Damascus vaatwerk en tegels. Een foto in zijn reisverlag toont ‘de buit’ die later in een Duits museum voor kunstnijverheid terecht is gekomen.² Rijke verzamelaars gebruikten de aangeschafte tegels vaak bij de creatie van een interieur ‘in oriëntaalse stijl’. Voorbeelden hiervan zijn de Arab Hall (Leighton House, Londen, ca. 1877-9) en de woonkamer (‘moskee’) in het huis van de Franse turkofiel Pierre Loti (1850-1923) in Rochefort die alle twee rijk versierd zijn met Osmaans tegelwerk. Tegenwoordig zou de manier waarop veel ‘verzamelaars’ te werk gingen overigens eerder aangemerkt worden als plundering of strooptocht.

De islamitische kunstnijverheid vormde in de tweede helft van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw een bijna onuitputtelijke bron van inspiratie voor individuele kunstenaars en grote producenten op verschillende gebieden van de Europese toegepaste kunsten. Met name islamitisch glas, (edel)smeedkunst, meubels, vaatwerk en tegels hadden een grote invloed in Europa. Op het gebied van de keramiek leidde dit tot het gebruik van andere grondstoffen en de toepassing van andere technieken, vormen, kleuren en ornamenten uit diverse islamitische gebieden en historische periodes. Deze interesse voor de islamitische kunstnijverheid werd voor een deel ingegeven door de Europese behoefte aan vernieuwing van de eigen toegepaste kunsten. In Engeland heette deze nieuwe stroming in de kunstnijverheid *Art and Crafts*, in Nederland *Nieuwe Kunst*. De Haagse keramiekfabriek Rozenburg (1883-1917) was de eerste Nederlandse producent van aardewerk die door islamitische keramiek beïnvloed werd. Naast esthetische factoren speelden bij de productie van vernieuwingsaardewerk ook technische factoren een rol. Zo beperkten de makers van Nieuw Delfts keramiek

uit de eerste helft van de 20^e eeuw zich niet tot het overnemen van decors van keramiek uit het Osmaanse Iznik, maar streefden ze er ook naar de technische aspecten van de islamitische keramiekkunst onder de knie te krijgen om uiteindelijk te kunnen komen tot een geheel nieuw, eigen product.³

De geschiedenis van de beïnvloeding van de Nederlandse kunst door de islamitische –waaronder Osmaanse – kunst in de 19^e en de 20^e eeuw is inmiddels redelijk goed bestudeerd. De andere kant van de medaille – de beïnvloeding van de Osmaanse kunst door de Nederlandse kunst – veel minder. Deze beïnvloeding is onder meer terug te vinden in de tegelkunst, een gebied van de toegepaste kunsten waar zowel Nederland als Turkije een belangrijke bijdrage aan hebben geleverd en die in beide cultuurgebieden tot een van de belangrijkste tradities op het vlak van de architecturale decoratie gerekend kan worden. Terwijl de islamitische kunst vooral invloed heeft uitgeoefend op de Nederlandse kunst in de 19^e en de 20^e eeuw, kan de Nederlandse invloed op de Osmaanse kunst vooral worden teruggevonden in de 18^e eeuw toen de Nederlandse tegelindustrie een bloeiperiode doormaakte en op grote schaal naar het buitenland exporteerde. Ofschoon de geschiedenis van deze export zeker geen onontgonnen gebied is, was er tot voor kort maar weinig bekend over Nederlandse tegels in de gebieden die behoren tot het voormalige Osmaanse Rijk (Noord-Afrika, Midden-Oosten en Turkije). Nederlandse tegels in deze gebieden werden vaak niet als zodanig herkend en werden daarom in veel publicaties of niet vermeld of verkeerd beschreven. Daar kwam bij dat veel gebouwen waarin zich Nederlandse tegels bevinden moeilijk of niet toegankelijk waren en soms nog steeds zijn. Het mag dan wat moeite kosten om Nederlandse tegels in de gebieden van het voormalige Osmaanse Rijk op te sporen, het is de inspanning meer dan waard. Het onderzoek van de laatste jaren heeft namelijk een ware schat aan Nederlandse tegels aan het licht gebracht die een tot voor kort geheel onbekende dimensie van de Nederlands-Turkse relaties heeft blootgelegd.

Turken en tegels

De Seldjoeken (ca. 1100-1300) waren de eerste Turks-islamitische dynastie in Anatolië die op grote schaal tegels in hun gebouwen verwerkten. Ook de opvolgers van de Seldjoeken, de diverse Anatolische vorstendommen, maakten gebruik van tegels. Een van deze vorstendommen groeide uit tot het Osmaanse Rijk (ca. 1300-1922) dat het hoogtepunt van zijn macht bereikte in het midden van de 16^e eeuw tijdens de regering van Sultan Süleyman. Net als hun voorgangers maakten de Osmanen gebruik van tegels als vorm van decoratie in hun gebouwen. De schier onbeperkte financiële middelen van de sultans werden aangewend voor prestigieuze bouwprojecten waar vanaf het midden van de 16^e eeuw in toenemende mate tegels uit Iznik in werden verwerkt. Dit waren polychrome tegels versierd in de onderglazuur techniek met overwegend florale ornamentiek. De Osmaanse tegelkunst bereikte kwalitatief gezien een hoogtepunt in de tweede helft van de 16^e eeuw. In de 17^e eeuw ging het om diverse redenen bergafwaarts met Iznik als belangrijkste productiecentrum voor tegels en aan het begin van de 18^e eeuw was er zelfs nauwelijks meer iets over van de eens zo bloeiende tegelindustrie.

In 1703 brak in Istanbul een opstand uit tegen Sultan Mustafa II (1695-1703) en zijn entourage. De opstand eindigde met de afzetting van de sultan en zijn opvolger Ahmed III (1703-30) werd door de opstandelingen gedwongen het hof – na een verblijf

1. Hans Much, *Islamik*, Hamburg 1921, 11 en 13.

2. Hermann Götz, *Eine Orientreise*, Leipzig 1901, afbeelding op pagina 289.

3. H. Theunissen, ‘Het Oosten in de westerse kunst’, *Cachet*, 37 (2006), 6-11; en H. Theunissen, ‘Orientalisme, toerisme en islamitische keramiek’, *Keramika*, 19/4 (2007), 13-17.

van een halve eeuw in Edirne – weer te verplaatsen naar Istanbul. De reeks militaire nederlagen in Europa aan het einde van de 17^e en in het begin van de 18^e eeuw had het prestige van de Osmaanse dynastie onder de eigen bevolking aangetast. Om het beschadigde imago te herstellen, startte de nieuwe sultan een ambitieus bouw- en renovatieprogramma in het verwaarloosde Istanbul dat de onverminderde vitaliteit van het Osmaanse Rijk moest herbevestigen. Daarnaast speelde *conspicuous consumption* een rol. Omwille van representatie (van macht en status) ‘consumeerde’ de Osmaanse elite luxeproducten. Omdat tegels van oudsher tot de meest prestigieuze producten voor de decoratie van gebouwen hadden behoord, was er ook nu weer behoefte aan tegels. Het probleem was echter een gebrek aan productie in Iznik dat altijd hofleverancier was geweest. Zo werd Sultan Ahmed III in 1709 gedwongen om de 9.500 tegels voor het paleis van zijn dochter Fatma in Kütahya te bestellen. Kütahya was al in de 15^e eeuw een (bescheiden) Anatolisch centrum voor de productie van tegels en keramiek geweest, maar met de opkomst van Iznik als belangrijkste Osmaanse productieplaats in de 16^e eeuw was het naar de achtergrond verdrongen. Pas toen de productie in Iznik in de loop van de 17^e eeuw begon te stagneren, verscheen Kütahya weer in beeld. In de 16^e en de 17^e eeuw plaatsten de Osmaanse sultans opdrachten voor tegels hoofdzakelijk in Iznik, maar in het begin van de 18^e eeuw had Kütahya de plaats van Iznik als belangrijkste Osmaanse productiecentrum van tegels overgenomen.

Tekfur Sarayı

De stagnerende aanvoer van tegels dwong Grootvizier Damad Ibrahim Paşa in 1718-9 tot actie. Uit een reeks bevelschriften van de grootvizier uit die jaren valt op te maken dat hij eerst de stand van zaken in Iznik liet inventariseren omdat daar sinds twee jaar geen nieuwe tegels meer geproduceerd werden. Al snel daarna besloot hij tot het opzetten van nieuwe tegelateliers in Istanbul waarvoor handwerklieden uit Iznik (en mogelijk ook Kütahya) naar Istanbul overgebracht werden. Zijn beslissing om de tegelproductie nieuw leven in te blazen in de hoofdstad vormde een onderdeel van een bredere politiek van de grootvizier om de kunstnijverheid te revitaliseren. De directe aanleiding werd echter zonder twijfel gevormd door de grootschalige bouwactiviteiten in die jaren, zoals de paleizen en buitenhuizen in Kağıthane. Het is niet precies bekend wanneer de werkplaatsen begonnen met de productie van tegels. De meeste kunsthistorici houden het daarom op de jaren 1720-5. De ateliers werden gevestigd in een voormalig Byzantijns paleis bij de stadsmuren dat in het Turks Tekfur Sarayı (Paleis van de Keizer) genoemd werd. De tegenwoordige benaming van de producten van de ateliers gaat dus terug op de naam van het gebouw waar de werkplaatsen gevestigd waren.

Tot de eerste (bewaard gebleven en dateerbare) producten behoren de tegels in de Cezeri Kasım Paşa Moskee in Eyüp, op enkele honderden meters afstand van de Tekfur Sarayı ateliers. Deze moskee dateert uit 1515 maar werd in de eerste helft van de 18^e eeuw gerenoveerd waarbij de *mihrab* (gebedsnis) betegeld werd. Rechts van de *mihrab* werd een tegeltableau aangebracht met een afbeelding van de Kaäba en de Grote Moskee in Mekka. Dergelijke tegeltableaus met afbeeldingen van de islamitische heilige plaatsen Mekka en Medina werden al de 17^e eeuw in Iznik en Kütahya gemaakt, maar de tegeltableaus van Tekfur Sarayı onderscheiden zich van eerdere producten door de succesvolle toepassing van (vogelvlucht) perspectief. De afbeelding op

het tegeltableau gaat terug op Osmaanse miniatures waarin we ook voor het eerst in die tijd westers perspectief toegepast zien. Zowel het Mekka tegeltableau als een tegel in de *mihrab* zijn gedateerd: 1725-6. Bovendien is op het Mekka tableau de naam van de maker en schenker te lezen: Iznikli Osman bin Mehmed (Osman zoon van Mehmed uit Iznik). Hieruit kan afgeleid worden dat er in de Tekfur Sarayı ateliers inderdaad tegelmakers werkten die oorspronkelijk uit Iznik afkomstig waren. Meer Tekfur Sarayı tegels bevinden zich in de moskee van Grootvizier Hekimoğlu Ali Paşa in Istanbul die in de jaren 1732-5 werd gebouwd. De hoofdzakelijk florale ornamentiek van de Tekfur Sarayı tegels in dit gebouw gaat deels terug op 16e- en 17e-eeuwse voorbeelden uit Iznik en Kütahya, maar laat daarnaast ook een aantal typisch 18e-eeuwse variaties van bestaande ornamenten zien zoals naaldtulpen en het çintamani-motief (tijgerstrepen en luipaardstippen). Deze tegels weerspiegelen hiermee heel goed de florale stijl in de Osmaanse kunst van de eerste helft van de 18e eeuw.

Barok-rococo

In de tweede helft van de jaren 1730 lijkt er een teruggang te zijn geweest in de productie van tegels in Tekfur Sarayı. Er zijn namelijk geen gebouwen bekend met tegels waarvan we zeker weten dat die geproduceerd zijn in die periode. Bovendien is er een bevelschrift van Mahmud I uit 1738-9 waarin hij opdracht gaf tegels uit het paleis in Edirne te verwijderen voor hergebruik in Istanbul. Het lijkt er dus op dat er in die jaren een gebrek was aan nieuwe tegels. De productie in Tekfur Sarayı herstelde zich echter in de tweede helft van de jaren 1740. Bovendien was er sprake van nieuwe tendensen in kleurgebruik en ornamentiek. Op Tekfur Sarayı tegels die in die jaren zijn geproduceerd en die zijn gebruikt in gebouwen in Istanbul, overheersen blauw-groen tonen en geel. Naast tegels met meer traditionele Osmaanse ornamentiek zien we in deze periode voor het eerst ook tegels met duidelijke barok en rococo invloeden. Deze invloeden bestaan onder meer uit het gebruik van ster motieven, acanthus blad-en-bandwerk, cartouche-achtige vormen en C- en S-vormige krullen. Een dergelijke tegel met een centraal ster motief omgeven door acanthus blad-en-bandwerk wordt op grote schaal gebruikt in een aantal ruimtes in het Topkapı Paleis – waaronder de vertrekken van de *dariüssaade ağası* (hoofd van de zwarte eunuchen van de harem) die rond 1748-9 gerenoveerd zijn – en de *sebil-küttab* (fontein-Koranschool) van Sultan Mahmud I (1730-54) uit 1750-1 in Caïro. Opmerkelijk is dat bij beide projecten *dariüssaade ağası* Beşir Ağa zelf een prominente coördinerende rol speelde. Het is dan ook waarschijnlijk dat door zijn toedoen dezelfde tegels zowel in Istanbul als in Caïro gebruikt zijn. Met de productie van barok-rococo tegels volgden de Tekfur Sarayı ateliers de dominante tendens in de Osmaanse architecturale decoratie sinds de tweede helft van de jaren 1730, zij het met enige vertraging. De ornamentiek op Tekfur Sarayı tegels werd daarmee in toenemende mate hybride: naast traditionele Osmaanse ornamenten zien we elementen die oorspronkelijk afkomstig zijn uit de Europese barok en rococo. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat Zuid-Europese tegels die al in de jaren 1740 in het Osmaanse Rijk geïmporteerd werden directe invloed uitgeoefend hebben op de ornamentiek van Tekfur Sarayı tegels. Een voorbeeld hiervan is een tegel in de *sebil-küttab* van Sultan Mahmud I in Caïro die elementen gebruikt die ook op fragmenten van een Zuid-Europese tegel in het Topkapı Paleis aangetroffen kunnen

worden: bandwerk in combinatie met bloemen en vruchten. Het acanthus blad-en-bandwerk en de S-vormige krullen geven deze Tekfur Sarayı tegel een nog sterker barok-rococo karakter dan de Europese tegel. Dit is echter geen Europese barok of rococo (of een goedkope imitatie daarvan), maar authentieke Osmaanse barok-rococo: het unieke product van een fascinerend proces van interculturalisering dat kenmerkend was voor die periode in de Osmaanse kunst.

De tegels van de Tekfur Sarayı ateliers laten zo diverse stilistische tendensen zien. Naast tegels die duidelijk geïnspireerd zijn door producten uit het 16e- en 17e-eeuwse Iznik en Kütahya (*revivalist style*), zien we (in de jaren 1728-35) tegels in de 18e-eeuwse florale stijl met naaldtulpen en krullende bladmotieven en in de tweede helft van de jaren 1740 van oorsprong Europese barok en rococo elementen. Ook het kleurgebruik veranderde. Opmerkelijk is vooral het veelvuldige gebruik van geel in met name de late jaren 1740-begin jaren 1750. Verder lijkt de beschikbaarheid van tegels van de Tekfur Sarayı ateliers beperkt te zijn geweest tot voornamelijk de elite van het Osmaanse Rijk: de sultan zelf en zijn belangrijkste hoogwaardigheidsbekleders, onder wie de grootvizier en het hoofd van de zwarte eunuchen in het paleis. De ateliers van Tekfur Sarayı waren daarmee echte hofleveranciers en dit toont aan dat tegels ook in de 18e eeuw nog luxeproducten waren die slechts weggelegd waren voor de bevoorrechten van het Osmaanse Rijk. Dit verklaart waarschijnlijk ook de opmerkelijk snelle en diverse stilistische ontwikkelingen in de relatief korte periode van de jaren 1720 tot de jaren 1750. Het is duidelijk dat de tegelmakers van Tekfur Sarayı de decoratieve trends van het Osmaanse hof op de voet volgden. Tekfur Sarayı tegels zijn daarmee boven alles representatieve producten van een tijd waarin vernieuwing en opening voor invloeden van buitenaf Osmaanse tradities verrijkten.⁴ Naast deze eigen producten in een hybride stijl, begon het Osmaanse hof in de jaren 1740 echter ook tegels uit Europa te gebruiken. Deze tegels waren niet alleen afkomstig uit Zuid-Europese landen als Italië en Spanje maar ook uit Nederland.

Sebil-küttab van Sultan Mahmud I in Caïro

Het begin van de geschiedenis van Nederlandse tegels in het Osmaanse Rijk brengt ons opvallend genoeg niet naar de hoofdstad Istanbul, maar naar Caïro in Egypte. Mahmud I liet in 1750-1 in deze Osmaanse provinciehoofdstad een groot complex bouwen dat bestond uit een religieuze hogeschool (*medrese*) en winkels en werkplaatsen waarmee inkomsten verworven werden voor de instandhouding van het complex en de daarin gehuisveste instellingen. Het gebouw staat precies op het punt waar een aantal belangrijke verkeersaders van het toenmalige Caïro bijeen kwamen. De omvang van het complex en de plaats ervan in de stad geven duidelijk aan dat het hier om een prestigieus project van de sultan ging dat waarschijnlijk bedoeld was om de Osmaanse heerschappij in Egypte te herbevestigen na een tumultueuze periode met epidemieën en politieke onrust in de jaren ervoor. Mahmud I wilde met de bouw van zijn complex in Caïro het aangetaste imago van de Osmanen als beschermers van de soennitische islam en leiders van de islamitische wereld oppoetsen. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat zijn keuze viel op de bouw van een complex voor de huisvesting van een religieuze hogeschool waarin de islam bestudeerd werd volgens de Hanafitische rechtsschool – de officiële rechtsschool van het Osmaanse Rijk.

Pagina 244-245: **Tekfur Sarayı tegeltableau met een afbeelding van Mekka omgeven door tegels met naaldtulpen en het çintamani-motief (tijgerstrepen en luipaardstippen)**

4. H. Theunissen, ‘700 jaar tegels uit Kütahya’, *Tegel*, 35 (2007), 21-27; en H. Theunissen, ‘Tekfur Sarayı: Een korte maar fascinerende periode in de Turkse tegelgeschiedenis’, *Tegel*, 38 (2010), 12-18.

Naast het verbeteren van zijn religieus-politieke imago als heerser zette Mahmud I ook in op het versterken van zijn profiel als vrome en zorgzame ‘vader’ bij de gewone bevolking. Mahmud I deed dit door aan zijn complex een *sebil-küttab* (fontein-Koran-school) toe te voegen. De *sebil-küttab* was een van de meest karakteristieke gebouwen van het Osmaanse Caïro. Het huisvestte een charitatieve instelling die twee verschillende functies combineerde: de *sebil* op de begane grond was een fonteingebouw waar drinkwater uitgedeeld werd en de *küttab* (of *mekteb*) op de bovenverdieping een Koran-school. Dit type gebouw had een religieuze achtergrond. Het gratis uitdelen van water aan dorstige mensen was een goede daad (water is een zegening van God) en ook het onderrichten van God’s woord, de Koran, aan ongeletterden was een geheiligde activiteit. De *sebil-küttab* vormde daarmee een van de belangrijkste charitatieve instellingen van het Osmaanse Caïro en een uitstekende manier om een goede reputatie bij de gewone bevolking te krijgen. Dit verklaart mede de grote hoeveelheid *sebil-küttabs* die in de Mamlukse (1250-1517) en Osmaanse (1517-1798) periodes in Caïro gebouwd werden.

Aanvankelijk waren *sebil-küttabs* bijgebouwen van grotere gebouwcomplexen, meestal moskeeën. In 1479 bouwde de Mamlukse Sultan Qaitbay de eerste ‘vrijstaande’ *sebil-küttab*. Vanaf die tijd ontwikkelde de *sebil-küttab* zich als zelfstandig gebouw dat zijn bloeiperiode beleefde in de Osmaanse periode. De architectuur van de *sebil-küttab* maakte in de loop van de tijd een duidelijke ontwikkeling door. Aanvankelijk waren de *sebil-küttabs* rechthoekig van vorm. Afhankelijk van de ligging had een *sebil-küttab* één, twee of drie façades. Als het gebouw bijvoorbeeld op de hoek van twee straten stond had het twee façades. In elke façade van de *sebil* bevond zich een groot venster dat van traliewerk voorzien was. Door openingen in het traliewerk werd het water in bekertjes aangereikt. De *sebil* was gemaakt van steen en gedecoreerd met marmer in verschillende kleuren. Op de bovenste etage bevond zich de *küttab* die deels van hout was. De *küttab* had de vorm van een loggia met arcades en bezat een eigen opgang, meestal aan de voorzijde van het gebouw (hoofdstraat). De (dienst)ingang van de *sebil* bevond zich in de regel aan een van de zijanten van het gebouw (in een zijstraat). De *sebil-küttabs* van de vroege Osmaanse periode volgden het bekende Mamlukse model. In de 18^e eeuw begon het gebouw echter een duidelijker Osmaans karakter te krijgen: rechthoekige vensters werden ronde (boog)vensters, het traliewerk werd steeds rijker versierd, marmeren pilaren verschenen op de hoeken van de façades en de typisch Osmaanse florale decoratiestijl vond ingang.

In de 17^e eeuw was ook het Osmaanse gebruik om het exterieur en het interieur van gebouwen met tegels te decoreren in Caïro geïntroduceerd. De eerste grootschalige toepassing van tegels in Caïro is te vinden in de Aqsunqur Moskee die in 1650-4 door de Osmaanse functionaris İbrahim Ağa gerenoveerd werd en rijkelijk versierd werd met hoofdzakelijk blauw-witte tegels uit Iznik/Kütahya. Ook in *sebil-küttabs* werden Osmaanse tegels aangebracht, met name in de bovendorpels van vensters en deuren (lunetten) en op de façade van de *sebil*. Het gebruik van tegels met hoofdzakelijk florale motieven in *sebils* heeft een duidelijk symbolische betekenis. Bloemen en water zijn onlosmakelijk verbonden met het islamitische concept van het paradijs. Het is dus niet verbazingwekkend dat juist in *sebils* tegeldecoraties gebruikt werden die verwijzen naar het paradijs. Als bron van het Goddelijke water moet de *sebil* met zijn kleurige florale tegeldecoraties bij de gelovigen een levendig beeld van de paradijsstuinen oproepen hebben.

Osmanisering

Met de *sebil-küttab* van Mahmud I werd een volgende stap gezet in de Osmanisering van dit type gebouw en zijn decoratie. Voor die tijd was het gebruikelijk dat Caïreense *sebil-küttabs* een rechthoekig plan hadden met grote vensters met eenvoudig traliewerk. De *sebil-küttab* van Mahmud I was de eerste met een halfronde façade met drie facetten met vensters met rijk versierd traliewerk in Osmaanse barok-rococo stijl. De halfronde vorm was in die tijd al gebruikelijk in Istanbul en werd dus met deze *sebil-küttab* ook in Caïro geïntroduceerd. Naast veranderingen in de vorm van de architectuur vonden er met name veranderingen plaats op het gebied van de decoratie. Op dit gebied had Caïro in de eerste helft van de 18^e eeuw al de nodige invloeden uit Istanbul geabsorbeerd. Met name geschilderde vegetatieve en florale decoratie in Istanbulse stijl kan al voor 1750 in Caïro aangetroffen worden. Daarnaast werden in een aantal Caïreense gebouwen uit de jaren 1730 en 1740 Tekfur Sarayı tegels uit Istanbul gebruikt. Vooral op het gebied van de decoratie was er dus al sprake van een proces van osmanisering naar Istanbul voorbeeld vòòr de bouw van de *sebil-küttab* van Mahmud I. Wat dit gebouw echter zo bijzonder maakt is dat er voor het eerst duidelijke barok-rococo elementen uit Istanbul werden gebruikt. Zowel bij het traliewerk van de vensters als de vergulde houten border tussen het marmerwerk op het laagste deel van de binnenmuren en het tegelwerk op het hogere deel van de binnenwanden zien we cartouches, C-vormige krullen, gestileerde schelpen, krullende acanthusbladeren en andere elementen karakteristiek voor de Istanbulse barok-rococo van die tijd. Dergelijke elementen treffen we ook aan op sommige geschilderde plafonds en een aantal Tekfur Sarayı tegels. Ofschoon er beslist geen sprake is van een zuiver Istanbulse

Interieur van de *Sebil-küttab* van Sultan Mahmud I in Caïro

5. H. Theunissen, ‘Een Osmaans barok-rococo-interieur. Nieuwe ontdekking: Nederlandse tegels in de *sabil-küttab* van Sultan Mahmud I in Caïro’, *Keramika*, 21/2 (2009), 27-31.

6. G. Yilmaz, ‘Hollanda duvar çinilerinin Topkapı Sarayı’ndaki kullanımı’, in Geza David & Ibolya Gerelyes (eds.), *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*, Budapest 2009, 729-745, 737.

decoratiestijl – daarvoor zijn teveel lokale elementen gebruikt – is er toch sprake van een duidelijk nieuwe decoratieve stijl die samen met de nieuwe vorm van het gebouw probeert het nieuwe Osmaanse imperiale elan in de provinciehoofdstad Caïro uit te dragen. De hernieuwde Osmaanse aanwezigheid in het onrustige Caïro werd dus mede tot uitdrukking gebracht door heel bewust de laatste imperiale stijl – barok-rococo – uit Istanbul te introduceren.

Tegels als statement

Het interieur van de *sebil* is ondanks diverse ‘restauraties’ die delen van het oorspronkelijke interieur aangetast hebben (vernieuwd marmerwerk, overgeschilderde plafonds), nog steeds spectaculair. Met name het bovenste deel van de muren in de *sebil* die geheel gedecoreerd zijn met tegels is ronduit indrukwekkend. Ook hier is echter het een en ander veranderd. Het beruchte vochtprobleem van Caïro – grondwater dat de muren intrekt en verdampt waardoor zouten kristalliseren en schade toebrengen aan de muren – heeft ook in deze *sebil* zijn sporen achtergelaten. De onderste rijen van de betegeling zijn in de loop van de tijd door het vochtprobleem losgeraakt en veelal van de muren afgevallen. Bij latere restauraties zijn hier andere tegels ter vervanging aangebracht. Dit is vooral het geval bij de buitenmuren en de binnenmuur dichtbij de toevoropening voor het waterreservoir onder de *sebil*. De betegeling bestaat uit tegels uit diverse periodes en productiecentra: 16e- en 17e-eeuwse tegels uit Iznik (en mogelijk Kütahya), 18e-eeuwse Tekfur Sarayı tegels uit Istanbul en bij latere restauraties aangebrachte 18e eeuwse tegels uit Kütahya, Syrië en Noord-Afrika. Het interieur van de *sebil* is in veel opzichten een klein museum van islamitische tegelkunst. De Iznik tegels dateren grotendeels uit de tweede helft van de 16e eeuw en behoren kwalitatief gezien tot de beste producten uit Iznik. Ook de Tekfur Sarayı tegels uit Istanbul zijn door hun diversiteit interessant. De combinatie van deze twee producten van hoge kwaliteit uit verschillende productiecentra en -periodes in hetzelfde gebouw wijst erop dat de gehele betegeling door Mahmud I speciaal voor zijn *sebil* uit Istanbul naar Caïro overgebracht moet zijn. Tot deze partij behoorden ook de Nederlandse tegels in de *sebil*.

De Nederlandse tegels bevinden zich in de drie nissen boven de vensters. Doordat deze (zwevende) muren niet direct in contact komen met het grondwater is deze betegeling grotendeels onbeschadigd gebleven. Er zijn twee typen tegels gebruikt: vierkante tegels (13 x 13 cm) met een paarse schildering op een witte ondergrond met een typisch rococo motief - een zogenaamd ‘Lofvaasje’ (een vaas met deksel en oren op een soort piëdestal met C-vormige acanthusbladeren). De tegel heeft geen hoekmotieven. Een aantal van deze tegels is op zijn kop geplaatst. Het geheel wordt omlijst door een randtegels (13 x 6,5 cm) met een bloemslinger van het type ‘Tulp-en-Roosrand’ eveneens in paars op een witte ondergrond. Deze tegels moeten samen met de 16e-eeuwse Iznik tegels en de 18e-eeuwse Tekfur Sarayı tegels rond 1750 uit Istanbul naar Caïro overgebracht zijn, speciaal voor dit prestigieuze project. De betegeling vormt hiermee een belangrijk onderdeel van de poging van de sultan middels een spectaculair gebouw in een nieuwe stijl zijn gezag en imago in het turbulente Caïro te versterken.

Deze tegels zijn de oudste tot nu toe gevonden Nederlandse tegels in het voormalige Osmaanse Rijk.⁵ Recent is in het depot van het Topkapı Paleis Museum een exemplaar van de ‘Tulp-en-roosrand’ tegel teruggevonden.⁶ Deze vondst versterkt het

idee dat de Nederlandse tegels samen met de andere tegels rond 1750 uit Istanbul naar Caïro gekomen zijn. Hiermee wordt aangetoond dat Nederlandse tegels al tegen het einde van de jaren 1740 Istanbul bereikt moeten hebben. Helaas is niet bekend in welk deel van het Topkapı Paleis Mahmud I de ‘Tulp-en-Roosrand’ tegel heeft laten gebruiken. Mogelijk was dat een nu niet meer bestaand gebouw, bijvoorbeeld het kustpaleis dat deze sultan aan de oever van de Bosporus had laten bouwen. De rococo ornamenten en florale en vegetatieve motieven op de Nederlandse tegels moeten juist deze tegels heel geschikt gemaakt hebben voor gebruik in dit nieuwe paleis waarvan een deel volgens een Osmaanse beschrijving was versierd met afbeeldingen van rozen en hyacinten.⁷

Sebil-küttab van Sultan Mustafa III in Caïro

Niet ver van het complex van Sultan Mahmud I, aan het begin van de altijd drukke Boulevard Port Said in Caïro staat een tweede complex dat gebouwd is door een Osmaanse sultan in het midden van de 18e eeuw. Het gaat hier om de *sebil-küttab* van Sultan Mustafa III (1757-74). In het tijdsbestek van tien jaar zetten twee heersers twee prestigieuze gebouwen neer in een provinciehoofdstad waar voor die tijd en ook erna juist heel weinig gebouwd werd door de Osmaanse sultans. Ook bij de bouw van de *sebil-küttab* van Sultan Mustafa III speelden religieus-politieke redenen een rol. Het voortdurende politieke tumult in het Caïro van het midden van de 18e eeuw dwong de Osmaanse sultans in Istanbul tot het sturen van politieke zwaargewichten als gouverneurs om te proberen een einde te maken aan de onrust, maar zetten de heersers ook aan om hun aanwezigheid door prestigieuze bouwprojecten te manifesteren. Ook Mustafa III bouwde daarom zijn *sebil-küttab* op een strategische plaats: bij de Leeuwenbrug, precies tegenover het moskee-graftombe-complex van Sayyida Zaynab, in de 18e eeuw een belangrijke lokale bedevaartsplaats in opkomst.

De *sebil-küttab* van Sultan Mustafa III werd in 1758-60 gebouwd en is een van de elegantste voorbeelden van een Caireense *sebil-küttab*. De *sebil* (fontein) heeft – net als die van Mahmud I – een halfronde vorm met drie vensters die voorzien zijn van rijk versierd traliewerk. De ingang van de *küttab* (Koranschool) op de eerste etage bevindt zich rechts van de *sebil*. De dienstingang van de *sebil* zelf is in de zijstraat links. De lunet boven de ingang van de *sebil* is voorzien van blauw-witte Osmaanse tegels (waarschijnlijk hergebruikte 17e-eeuwse tegels uit Iznik/Kütahya). De façade van de *sebil* is versierd met verschillende, contrasterende kleuren marmer (met onder andere afbeeldingen van waterkannen), inscripties en cartouches met het monogram van Sultan Mustafa III. De marmeren stijlen van de vensters zijn voorzien van Osmaanse barok-rococo versieringen, waaronder vazen met bloemen. De *küttab* op de eerste verdieping is deels van steen, deels van hout en heeft de karakteristieke open loggia met arcades. De hoofdruimte van de *sebil* bevindt zich achter de tralievensters. De ruimte heeft een vloer met decoratieve patronen uitgevoerd in verschillende kleuren marmer. Ook het onderste gedeelte van de wanden is versierd met mozaïekpanelen van contrasterende kleuren marmer. Tussen deze marmeren panelen en het plafond bevin-

Nederlandse tegels in de *Sebil-küttab* van Sultan Mahmud I in Caïro

7. F. Suman, *Questioning an 'Icon of Change': the Nuruosmaniye Complex and the Writing of Ottoman Architectural History*, (Unpublished MA Thesis Boğaziçi Üniversitesi) İstanbul 2007, 62.

den zich tegels. Boven een deel van de tegels loopt – in cartouches – een kalligrafische band. Het plafond is deels verguld en schitterend beschilderd met florale motieven in de stijl van de Osmaanse barok-rococo.

Sultan Mustafa III wilde met de bouw van deze *sebil-küttab* – net als zijn voorganger Mahmud I – zijn aanwezigheid en gezag tonen in het politiek gezien turbulente 18e-eeuwse Caïro. Ofschoon ook met de architectuur een volgende stap wordt gezet in de ontwikkeling van de Caireense *sebil-küttab*, is het vernieuwende karakter van dit gebouw vooral zichtbaar in de decoratie. In de *sebil-küttab* van Mustafa III is de Istanbulse barok-rococo stijl verder doorgevoerd dan in de *sebil-küttab* van Mahmud I uit 1750-1. De decoratie ademt nog meer de contemporaine stijl van Istanbul en minder de locale stijl van Caïro. Tegels spelen ook in de decoratie van deze *sebil* een belangrijke rol, maar in tegenstelling tot eerdere *sebils* in Caïro worden in het interieur van dit fonteingebouw van Mustafa III geen Osmaanse tegels meer gebruikt maar uitsluitend Nederlandse.

De *Sebil-küttab* van Sultan Mustafa III in Caïro

Interieur van de *Sebil-küttab* van Sultan Mustafa III in Caïro

Nederlandse tegels in de *Sebil-küttab* van Sultan Mustafa III in Caïro

8. J. Jongstra, *Schaatsen in Cairo. Nederlandse tegels uit de achttiende eeuw in de Sabil-Küttab van Sultan Mustafa III in Cairo*, (Niet gepubliceerd onderzoeksverslag) Leeuwarden 2010, 24-33.

Als een paradijselijke rivier vol blauw glinsterend water...

Op het bovenste gedeelte van de wanden zijn twee verschillende soorten tegels aangebracht: witte tegels met als decor een centrale ‘Kleine Bloem’ (in twee varianten: ‘Kleine Lelie’ en ‘Kleine Roos met Knop’) en tegels met verschillende ‘Landschappen’ in een cirkel en ossenkoppen als hoekmotief. Een deel van de landschapstegels lijkt sterk op de tegels die gebruikt zijn in het Pagodenburg-paviljoen van het Nymphenburg Paleis in München dat in 1716-9 door de architect Joseph Effner gebouwd werd voor Kurfürst Maximilian Emanuel van Beieren. De tegels van de Pagodenburg worden toegeschreven aan een Rotterdamse tegelbakker, mogelijk Jan Aalmis sr. Recent onderzoek naar de landschapstegels in Caïro heeft echter naast Rotterdam ook Amsterdam en Utrecht als productiecentra in beeld gebracht.⁸

De twee soorten tegels met het decor ‘Kleine Bloem’ zijn onbekend in de vakliteratuur. Ze lijken echter niet op de gebruikelijke Friese ‘Kleine Bloem’ tegels en zijn dus mogelijk net als de landschapstegels uit andere Nederlandse productiecentra afkomstig. Dit zou betekenen dat er al omstreeks het midden van de 18e eeuw ook buiten Friesland ‘Kleine Bloem’ tegels gemaakt werden.

Sommige delen van de wanden zijn hoofdzakelijk met de ‘Kleine Bloem’ tegels versierd, terwijl andere delen voornamelijk met landschapstegels gedecoreerd zijn. Soms wordt het ene type tegel als rand of omlijsting voor het andere type gebruikt. Hierbij wordt handig gebruik gemaakt van de tegenstelling blauw-wit. De tegels met het ‘Kleine Bloem’ decor werken leger en daardoor witter, terwijl de landschapstegels een voornamelijk blauwe indruk achterlaten. Ook Osmaanse tegels werden in Caïro vaak op deze (contrasterende) manier toegepast. De Nederlandse tegels zijn dus volgens een locale traditie in het interieur aangebracht. Een bijkomend voordeel is dat hiermee de beperkte

werking van de afbeelding op de tegels doorbroken wordt. Er is namelijk geen sprake van een duidelijk tegeloverschrijdend decor. Om deze – volgens de Osmaanse esthetiek – tekortkoming te kunnen compenseren, is geprobeerd een groter, tegeloverschrijdend decor te creëren door gebruik te maken van de tegenstelling tussen de overwegend witte en de overwegend blauwe tegels. Daarmee wordt tevens de aandacht afgeleid van het decor van iedere individuele tegel, want ook hier doet zich namelijk een complicatie voor. Op de landschapstegels zien we naast steden, kastelen en boerderijen ook kerken en levende wezens, zowel mensen als dieren. Het gebruik van afbeeldingen van levende wezens wordt echter in de islamitische kunst – met name in publieke plaatsen vermeden. Ook de Osmanen hielden zich bij publieke vormen van kunst aan dit religieus geïnspireerde verbod op het afbeelden van levende wezens. Het gebruik van tegels met afbeeldingen van mensen en dieren in de *sebil* van Mustafa III staat op gespannen voet met dit verbod. Door de manier waarop de tegels zijn gebruikt, wordt echter de aandacht van de afbeeldingen afgeleid. Daar komt bij dat de Nederlandse tegels uitsluitend in het interieur van de *sebil* te vinden zijn. Deze ruimte was in de Osmaanse tijd niet toegankelijk voor het grote publiek. Die konden de tegels alleen door het traliewerk bekijken. Te ver om een goed beeld te krijgen van de precieze afbeeldingen, maar goed genoeg om onder de indruk te zijn van deze vorm van tegeldecoratie die als een paradijselijke rivier vol blauw glinsterend water moet zijn overgekomen.⁹

Nederland-Istanbul-Caïro

Het is onwaarschijnlijk dat de tegels direct uit Nederland naar Caïro gebracht zijn. Er bestonden namelijk in die tijd vrijwel geen directe handelsrelaties tussen Nederland en Egypte. Veel waarschijnlijker is het dat ook deze tegels – net als die in de *sebil* van Mahmud I – na een tussenstop in Istanbul naar Egypte gekomen zijn. Hier zijn twee duidelijke aanwijzingen voor. Een van de twee typen ‘Kleine Bloem’ tegels kan ook worden teruggevonden in het Topkapı Paleis, in een ruimte die door Sultan Osman III (1754-7) gerenoveerd is. Daarnaast is recent in het depot van het Topkapı Paleis Museum ook een fragment van een landschapstegel opgedoken.¹⁰ Het vermoeden dat we te maken hebben met een partij tegels die oorspronkelijk bedoeld was voor een bouwproject van de sultan in Istanbul lijkt verder bevestigd te worden door een document in het paleisarchief. In een bevelschrift van Osman III aan de Osmaanse autoriteiten in Belgrado en gedateerd 6-15 oktober 1756 wordt gesproken over twaalf kisten met tegels die uit Wenen naar Belgrado komen en die zo snel mogelijk doorgestuurd moesten worden naar Istanbul. Volgens het document waren de tegels in opdracht van de sultan besteld door een Engelse koopman uit Galata en waren ze bedoeld voor de ‘grootheerlijke gebouwen’ van Osman III. Ofschoon het document spreekt over Wenen als de plaats van productie kan – zeker gezien de vage bewoordingen – niet uitgesloten worden dat het hier om ‘onze’ tegels gaat die in Wenen klaarstonden voor transport naar Istanbul. Mocht dit inderdaad het geval geweest zijn dan kunnen we de volgende reconstructie maken: Osman III, de voorganger van Mustafa III, bestelde via een Engelse koopman uit Galata (Nederlandse) tegels (ergens) in Europa. De bestelling bevond zich op het moment dat het bevelschrift geschreven werd, in oktober 1756, in Wenen en moet in 1757 in Istanbul aangekomen zijn. Mogelijk waren alle tegels oorspronkelijk bedoeld voor het paleis van de sultan, maar is een deel

van de tegels door Osman III’s opvolger Mustafa III niet lang na aankomst in Istanbul doorgestuurd naar Caïro. De tegels zelf kunnen daar wel eens de voornaamste reden voor zijn geweest. Zowel de beperkte werking van de tegels (geen tegeloverschrijdend decor) als het problematische karakter van de afbeeldingen op een deel van de landschapstegels kunnen ertoe hebben bijgedragen dat de Nederlandse tegels afgekeurd werden voor gebruik in het Topkapı Paleis. De sultan was mogelijk niet blij met zijn nieuwe aanschaf. Toen een deel van de tegels om religieuze en esthetische redenen niet geschikt bevonden werd voor gebruik in het paleis, werden ze opgeslagen totdat er een nieuwe, passende bestemming voor was gevonden. De tegels werden uiteindelijk door Mustafa III in 1758-60 naar Caïro verscheept voor gebruik in het gebouw dat deze sultan daar liet bouwen. De tegels waren dan wellicht niet goed genoeg voor het paleis in Istanbul, maar konden wel uitstekend gebruikt worden in de prestigieuze *sebil-küttab* van Mustafa III in Caïro. En zo kan het gebeuren dat je dankzij een 18e-eeuwse Osmaanse sultan in Istanbul tot op de dag van vandaag in het vaak hete Caïro Hollandse (winter)landschappen met jagers, herders, koeien, honden en zelfs schaatsende mensen kunt aanschouwen.¹¹

Nederlandse dominantie

Nederlandse tegels met barok en rococo ornamenten en florale en vegetatieve motieven gingen in de tweede helft van de 18e eeuw een nog dominantere rol spelen in Osmaanse barok-rococo interieurs, mede omdat in de loop van de jaren 1750 door een gebrek aan actieve patronage van het Osmaanse hof de eigen productie van tegels in Istanbul stilgevallen was. Een Osmaans document uit 1767 refereert naar de import van Nederlandse tegels door een Engelse handelaar en toont aan dat – bij gebrek aan eigen productie – de sultan voor tegels met barok en rococo ornamentiek inmiddels voor een groot deel afhankelijk was van import uit Nederland.¹² Hij bevond zich hierbij echter in goed gezelschap want Nederlandse tegels werden in de 18e eeuw op grote schaal gebruikt in paleizen en andere gebouwen door heel Europa en zelfs daarbuiten. Het toont aan hoe dominant Nederlandse tegelproducenten in die tijd waren en hoezeer de Nederlandse tegelindustrie in de 18e eeuw ‘globaal’ opereerde. De Nederlandse tegels waren van goede kwaliteit, wat prijs betreft concurrerend en volgden op het gebied van de ornamentiek de laatste stilistische trends. Ook de kleurstelling van de Nederlandse tegels (blauw-wit en paars-wit) sloot perfect aan bij de internationale mode van dat moment. In veel Europese rococo interieurs vervulden Nederlandse tegels namelijk de rol van chinoiserie element. Wellicht het schitterendste voorbeeld van deze rococo *à la chinoise* is de al eerder genoemde Pagodenburg. Het exterieur van dit tuinpaviljoen is in Franse stijl, maar in het interieur van het gebouw spelen Nederlandse blauw-witte tegels, als imitatie van Chinees porselein, een belangrijke rol in het scheppen van een exotische ambiance.

Topkapı Paleis

Het Topkapı Paleis in Istanbul was gedurende vier eeuwen de officiële residentie van de Osmaanse sultans. De bouwgeschiedenis van het paleis is lang en rijk. Sultan Mehmed II die in 1453 Constantinopel veroverde, begon in 1459 met de bouw van het paleiscomplex. In 1478 was het voltooid. Zijn opvolgers handhaafden de oorspronkelijke *lay-out* van het paleis, maar voegden talloze nieuwe ruimtes toe of renoveerden be-

^[1] 11. Theunissen, *Nederlandse tegels in de sabil-kuttab van Sultan Mustafa III in Caïro*, 31-32; en Theunissen, *Sabil-Kuttab of Sultan Mustafa III in Cairo*, 33-38.
12. Başbakanlık Osmanlı Arşivi İE.HR.18.1641.

Keizerlijke Hal in het Topkapı Paleis

staande. Sultan Süleyman (1520-66) voerde een ingrijpende renovatie uit. Het ‘vernieuwde’ paleis moest de macht en rijkdom van Süleyman en het Osmaanse Rijk tot uitdrukking brengen. De koninklijke familie woonde oorspronkelijk in het Oude Paleis; het Topkapı Paleis was vooral het bestuurlijke centrum van het Osmaanse Rijk van waaruit de sultans regeerden als ze niet op veldtocht waren. Toen aan het einde van de 16e eeuw de sultans een meer sedentair bestaan gingen leiden en zij hoofdzakelijk binnen de muren van het Topkapı Paleis bleven, werden met name de privé-vertrekken van de koninklijke familie grootschalig uitgebreid. Dit deel van het paleis waar de sultan, zijn moeder, zijn vrouwen (concubines), zijn kinderen, en het personeel – slavinnen en zwarte eunuchen – woonden (en werkten) wordt de harem genoemd. Met name de laat-16e-eeuwse Sultan Murad III (1574-95) breidde de harem aanzienlijk uit. Als onderdeel van Murad’s bouwactiviteiten werd in 1585 de *Hünkâr Sofası* of Keizerlijke Hal gebouwd. In 1665 werd de harem voor een groot deel verwoest door een brand. Ook de Keizerlijke Hal, die door de sultan gebruikt werd voor feestelijke bijeenkomsten, liep schade op en werd in de jaren 1665-7 gerenoveerd. Na de terugkeer van het Osmaanse hof naar Istanbul in 1703 brak een nieuwe periode van voortdurende renovaties en nieuwbouw voor het sultanspaleis aan. Met name de privé-vertrekken van de sultans en hun families ondergingen in deze periode ingrijpende veranderingen. De bouwgeschiedenis van de harem is buitengewoon ingewikkeld omdat acht elkaar opeenvolgende sultans – tot het paleis in 1853 definitief verlaten werd – nieuwe ruimtes toevoegden of bestaande ruimtes verbouwden. Het resultaat is een waar labirint van gangen en ruimtes op verschillende niveaus. Ook de interieurs werden telkens vernieuwd. Met als gevolg dat het nu vaak moeilijk is vast te stellen wie

wat waar en wanneer heeft laten (ver)bouwen. Dit verklaart ook waarom we van de eerste importgolf van Nederlandse tegels in de jaren 1740-60 weinig *in situ* terug kunnen vinden in het Topkapı Paleis, maar wel in gebouwen in Caïro die sinds het midden van de 18^e eeuw niet meer ingrijpend gerenoveerd zijn.

De hedendaagse bezoeker van de harem wordt langs een vaste route door de breedste gangen, over binnenplaatsen, naar de grootste ruimtes van de harem geleid. Wat de bezoeker niet ziet is dat het grootste deel van de harem bestaat uit smalle gangen, houten trappen en talloze, vaak kleine ruimtes die het privéverblijf van een koninklijke familie vormden die zorgvuldig afgeschermd werd van de buitenwereld. Omdat de interieurs van de harem ook nog eens uitermate kwetsbaar zijn, is het grootste deel van de harem van het Topkapı Paleis – heel begrijpelijk – niet geschikt voor sightseeing door de miljoenen bezoekers van het paleismuseum. Dit verklaart mede waarom de Nederlandse tegels waarmee juist deze ontoegankelijke vertrekken in de harem gedecoreerd zijn lange tijd aan de aandacht van (kunst)historici ontsnapt zijn.

Harem en hiërarchie

Binnen de muren van het Osmaanse paleis bestond een rigide orde. Alles en iedereen had zijn eigen plaats en rol. Aan de top van de hiërarchie in het paleis stond natuurlijk de sultan zelf. Op de tweede plaats kwam zijn moeder (als die nog leefde). Deze *valide sultan* (sultan-moeder) was het feitelijke hoofd van de harem. Zij was verantwoordelijk voor het voortbestaan van de Osmaanse dynastie waaraan zij zelf had bij-

Façade van de Kiosk van Sultan Osman III met de marmeren tuin met bloembollenparterres

Maquette van het Topkapı Paleis met de Keizerlijke Hal (gebouw met de grootste koepel) en de Kiosk van Sultan Osman III (op de hoge pilaren)

gedragen met de geboorte van haar zoon, de sultan. Haar voornaamste taak was ervoor te zorgen dat de sultan zonen kreeg waarmee de mannelijke erfopvolging gegarandeerd werd. De meeste sultans trouwden niet, maar hadden concubines (afkomstig uit de haremslavinnen). De vrouwen die kinderen baarden kregen een hogere rang in de hiërarchie (favoriet). Ook binnen de groep favoriete vrouwen bestond een duidelijke hiërarchie met aan de top de eerste vrouw van de sultan. De zonen van de sultan stonden – als potentiële toekomstige sultans – in de hiërarchie boven hun moeders. De slavinnen en de zwarte eunuchen – de bewakers van de harem – stonden onderaan in de hiërarchie, ondanks het feit dat met name de zwarte eunuchen in bepaalde periodes veel politieke macht hadden.

De hiërarchie van de harem komt ook duidelijk tot uitdrukking in de plattegrond en de architectuur van dit deel van het paleis. De harem heeft vier binnenhoven. Het grootste en dus belangrijkste binnenhof was gereserveerd voor de sultan. Hij werd gevolgd door zijn moeder die eveneens een groot eigen binnenhof had. De favoriete vrouwen deelden een veel kleiner binnenhof, net als de zwarte eunuchen. Naast binnenhoven waren ook het aantal en de grootte van de ruimtes die iemand tot zijn of haar beschikking had een aanwijzing voor de positie in de hiërarchie. Ook hier stonden de sultan en zijn moeder weer aan de top. Zij beschikten over de meeste en de grootste ruimtes. Daarnaast was de ligging van de vertrekken van belang. Die van de zwarte eunuchen lagen rond een eigen klein binnenhof nabij de ingang van de harem aan het tweede binnenhof en vormden zo een fysieke barrière die directe toegang tot de vertrekken van de keizerlijke familie blokkeerde: een passende locatie voor de bewakers van de harem. De vertrekken van de sultan en zijn moeder bevonden zich echter rond eigen binnenhoven met arcades aan de buitenrand van de harem, zo ver mogelijk weg van de grote binnenhoven van het paleis. De ligging aan de buitenrand was bewust. Het garandeerde fantastische uitzichten over de paleistuinen met paviljoens, vijvers, bomen en bloembedden, de Bosporus, de Gouden Hoorn en de stad Istanbul aan de voet van de heuvel waarop het paleis is gebouwd.

Het aantal en de grootte van de vensters met zicht op de buitenwereld, alsmede de aanwezigheid van balkons was een verdere indicatie voor de plaats in de haremhiërarchie. Uitsluitend de vertrekken van de sultan en zijn moeder hadden balkons. Verder beschikten hun ruimtes over grote vensters waardoor zij onbelemmerd konden genieten van de beste uitzichten. De vertrekken van de favoriete vrouwen hadden geen balkons, maar wel vensters met uitzichten die overigens minder spectaculair waren dan die van de sultan en zijn moeder. Ook koepels waren een duidelijke aanwijzing voor de positie in de hiërarchie. De vertrekken van de sultan en zijn moeder hadden koepels, waarbij alleen die van de sultan bekroond werden met lantaarns waardoor daglicht naar binnen viel. Ook het vertrek van de eerste vrouw van de sultan had een koepel, die van de andere vrouwen echter niet. Deze ruimtes stonden in scherp contrast met de vertrekken van de zwarte eunuchen en de gewone slavinnen die uitgesproken sober waren. Dat waren veelal donkere ruimtes met weinig vensters en al helemaal geen fraaie panorama's. De groepsslaapzalen voor de slavinnen waren op het Spartaanse af en deden eerder aan een klooster denken. Ook hier was sprake van opzet. De ligging en de grootte van de vertrekken alsmede de mate waarin de ruimtes gedecoreerd waren, waren indicatief voor de positie van de slavinnen in de hiërarchie

die gekarakteriseerd werd door nederigheid, gehoorzaamheid en abstinentie. De architectuur van de harem van het Topkapı Paleis was dus duidelijk gebonden aan zogenaamde *codes of decorum* die bepaalden wie waar recht op had en kan gelezen worden als een kaart van de hiërarchische structuur van het instituut harem.

Een goed voorbeeld hiervan wordt gevormd door de Kiosk van Sultan Osman III. Sultan Mahmud I maakte tegen het einde van zijn regeringsperiode in de eerste helft van de jaren 1750 een begin met de bouw van dit paviljoen aan de westzijde van de Keizerlijke Hal. Het bouwproject werd in de korte regeringsperiode van Mahmud's opvolger Osman III voltooid en de nieuwe kiosk draagt daarom de naam van deze sultan. Het paviljoen bevindt zich helemaal aan de rand van de harem. Tussen de Keizerlijke Hal en de Kiosk van Sultan Osman ligt een (verbindend) marmeren terras met een vijver, zes bloembedden en tegen de muur van het paviljoen twee somptueuze fontein. Door de voortdurende uitbreiding van de harem die op een steil aflopende heuvel ligt, werden de nieuwe gebouwen – om op het zelfde niveau te blijven – op steeds hogere pilaren geplaatst. Het resultaat is een typisch koninklijk paviljoen dat hoog boven de omgeving uittorent en daarmee over spectaculaire vergezichten beschikt. Het gebouw heeft grote vensters en twee kleine balkons die uitkijken over de paleistuinen. Ligging en architectuur van deze kiosk geven daarom onmiskenbaar de hoge positie van de gebruiker in de haremhiërarchie aan.¹³

Keizerlijke Hal

Tijdens dit zelfde bouwproject werd ook de aangrenzende Keizerlijke Hal gerenoveerd. Deze belangrijkste en grootste ruimte van de harem kreeg een galerij met vensters die uitkeken op het nieuwe terras met paviljoen. Turkse kunsthistorici stellen dat het huidige barok-rococo interieur van de Keizerlijke Hal in die jaren voltooid moet zijn. Het staat wel vast dat in die tijd een begin is gemaakt met de transformatie van het interieur. Het is echter geenszins zeker dat het hele barok-rococo interieur van de Keizerlijke Hal, zoals we dat nu kennen, het resultaat is van één enkele renovatie in de jaren 1754-7. Er lijkt eerder sprake te zijn van een voortdurend proces van aanpassingen verspreid over de hele tweede helft van de 18e eeuw. En het zijn de Nederlandse tegels in de Keizerlijke Hal die aanleiding geven voor deze alternatieve theorie.

Alle wanden in de Keizerlijke Hal zijn betegeld met Nederlandse tegels die worden omgeven door een houten, rood geschilderd frame met vergulde en geschilderde barok-rococo ornamenten. Er zijn in totaal zeven verschillende typen Nederlandse tegels gebruikt, waarvan drie in grote hoeveelheden. Hiervan komt één decor voor in blauw-wit en paars-wit; de overige twee uitsluitend in blauw-wit. De tegels vormen een organisch geheel met de rest van het barok-rococo interieur en laten duidelijk zien dat het Osmaanse hof de internationale mode van die tijd volgde. Ook in Europese paleisinterieurs werden Nederlandse tegels gecombineerd met (vergulde) barok- en rococo-elementen (in stucco of hout), wand- en plafondschilderingen, spiegels en kroonluchters. Het gebruik van de tegels in de Keizerlijke Hal heeft wel iets weg van het gebruik van de Nederlandse tegels in de Pagodenburg. In beide ruimtes bevinden de tegels zich namelijk in houten omlijstingen op de wanden.

In de Keizerlijke Hal is de wand waar de troon van de sultan staat op twee manieren met tegels versierd. Achter de troon zijn de tegels gebruikt die in de ogen van

13. H. Theunissen, 'Harem geeft geheimen prijs. De rol van Nederlandse tegels in het Topkapı Paleis', *Keramika*, 22/3 (2010), 28-33.

de Osmanen het meest bijzonder moeten zijn geweest. Het gaat hier om tegels met een typische barok-rococo randversiering ('Achtkant met Lof'). In de achthoek bevindt zich een grote bloem (een roos in bloei en in knop). De kwaliteit van deze tegels is hoog en de aard van het decor maakt dat deze tegels bij uitstek geschikt waren voor gebruik achter de troon. Een 18^e-eeuwse Osmaanse miniatuur toont waarom: Sultan Ahmed III zit op zijn troon geflankeerd door de troonopvolger. De

Nederlandse tegels in de Keizerlijke Hal: 'Dubbel Kruisblad', 'Puntster' en 'Achtkant met Lof'

Barok-rococo fonteinen tegen wanden met Nederlandse tegels

wand achter de sultan is betegeld met blauw-witte tegels. Op de rug van de troon zien we een medaillon met daarin een roos in bloei en in knop. De overeenkomsten zijn opmerkelijk en geven aan dat blauw-witte tegels in combinatie met bloemmotieven bij uitstek geschikt waren om 'keizerlijke waardigheid' tot uitdrukking te brengen.

De andere tegels op dezelfde wand in de Keizerlijke Hal behoren tot het type 'Dubbel Kruisblad' dat zowel in blauw-wit als paars-wit aangetroffen kan worden. Ook deze tegels moeten zeer in de smaak gevallen zijn. De tegels vormen aaneengelegd grotere decoratieve patronen. Dit principe was bij de Osmanen bekend en werd veel toegepast bij Iznik-tegels uit de 16^e en 17^e eeuw. De derde veelgebruikte tegelsoort in de Keizerlijke Hal is van het type 'Puntster' dat net als de 'Dubbel Kruisblad' tegels aangesloten grotere patronen vormt.

Wat de productiedata van de tegels betreft ligt de zaak wat ingewikkelder. De meest waarschijnlijke productiedata lijken namelijk niet overeen te komen met de jaren 1754-7 waarin de Keizerlijke Hal volgens Turkse kunsthistorici voorzien is van zijn barok-rococo interieur. Een latere productiedatum – richting einde van de 18^e eeuw – ligt meer voor de hand. Het decor en de hoge kwaliteit van de uitvoering van de 'Achtkant met Lof' tegels wijzen op een Rotterdamse producent in de tweede helft van de 18^e eeuw. Ook bij de tegels met het decor 'Puntster' is een Rotterdamse producent uit dezelfde periode het meest waarschijnlijk. Tegels met het decor 'Dubbel Kruisblad' werden echter – volgens het standaardwerk op het gebied van de Nederlandse tegelkunst – pas vanaf 1800 gefabriceerd. Een 18^e-eeuwse productiedatum lijkt dus op het eerste gezicht niet mogelijk.

Het is echter bekend dat Abdülhamid I in de jaren 1778-83 delen van de harem in Osmaanse barok-rococo stijl heeft laten vernieuwen. Ook de Keizerlijke Hal moet in deze tijd gerenoveerd zijn. Tegen de tegelwanden bevinden zich somptueuze muurfonteinen in een barok-rococo stijl die de overdaad van de contemporaine fonteinen in de straten van Istanbul nog overtreft. Op twee van deze fonteinen staat het monogram van Abdülhamid I. De Nederlandse tegels moeten dus of vóór of – en dat is het meest waarschijnlijk – tegelijkertijd met de wandfonteinen zijn aangebracht. De vergulde rococo omlijstingen, tegels en fonteinen vormen namelijk een duidelijke (compositional) eenheid. Daarbij komt dat zowel de decoraties op de omlijstingen als de marmeren fonteinen stilistisch gezien goed passen in het laatste kwart van de 18^e eeuw. Als alle Nederlandse tegels in de Keizerlijke Hal tegelijkertijd zijn aangebracht en dat is heel waarschijnlijk, dan is dat in het begin van de jaren 1780 gebeurd en zijn alle Nederlandse tegels – inclusief die met het decor 'Dubbel Kruisblad' – in de late jaren 1770 gefabriceerd.

Onder: **barok-rococo badkamer van de sultan**

Rechtsboven: **Nis in de badkamer van de sultan met Osmaanse en Nederlandse tegels**

Rechtsonder: **Nederlandse tegels in de kamer van de favoriete vrouw van de sultan**

14. H. Theunissen, 'Osmaanse Rococo en Nederlandse tegels in het Topkapı Paleis', *Keramika*, 17/2 (2005), 26-33; H. Theunissen, 'In bad met de sultan', *Keramika*, 19/1 (2007), 22-25; H. Theunissen, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Hollanda çinileri', *Kebikeç*, 25 (2008), 357-384; H. Theunissen, 'Dutch Tiles in 18th-Century Ottoman Baroque-Rococo Interiors: *Hünkâr Sofası* and *Hünkâr Hamamı*', *Sanat Tarihi Dergisi*, 18/2 (October 2009), 71-135.

Venster

In een lichtvenster tussen de Keizerlijke Hal en een andere ruimte die als de Muziekkamer bekend staat, bevinden zich ook Nederlandse tegels. Het gaat hier voornamelijk om tegels van het type 'Kleine Roos met Knop' die ook in de *sebil-küttab* van Sultan Mustafa III in Caïro gebruikt worden. Deze tegels vormen de verbinding tussen Istanbul en Caïro en suggereren duidelijk dat ook de Nederlandse tegels in Caïro oorspronkelijk uit Istanbul kwamen en wel uit het sultanspaleis. Samen de inscripties in de Keizerlijke Hal waarin Osman III genoemd wordt, leveren deze tegels een duidelijke aanwijzing op voor een renovatie van de Keizerlijke Hal tijdens de regeringsperiode van deze sultan. De sporen van deze operatie uit de jaren 1754-7 zijn echter voor het grootste deel uitgewist door de latere renovatie van Abdülhamid I.

In bad met de sultan

De Keizerlijke Badkamer (*Hünkâr Hamamı*) grenst aan de Keizerlijke Hal en is eveneens een schitterend voorbeeld van 18e-eeuwse Osmaanse barok-rococo. Turkse kunsthistorici schrijven ook de renovatie van de badkamer gewoonlijk toe aan Osman III. De Keizerlijke Badkamer bestaat uit drie ruimtes: een kleedkamer, een koele en een warme badruimte. De koele badkamer heeft één wandfontein. In de warme hoofdruimte (het echte "Turkse bad") bevinden zich een bad en vier wandfonteinen. De belangrijkste wasplaats van de sultan is afgeschermd met verguld traliewerk. Het lichte interieur wordt gedomineerd door wit marmer en vergulde ornamenten. De fontein in de koele badruimte wijkt stilistisch gezien af van de rest van het interieur dat wel een duidelijke eenheid vormt. Dit wijst op twee fases. Het grootste gedeelte van het interieur dateert uit 1744 en is het resultaat van een grootschalige renovatie door Sultan Mahmud I. Stilistisch gezien is hier sprake van vroege Osmaanse barok-rococo. De fontein in de koele badruimte dateert echter uit de regeringsperiode van Abdülhamid I. Deze fontein is stilistisch gezien karakteristiek voor de laat-18^e-eeuwse Osmaanse barok-rococo en moet zijn aangebracht toen aan de andere kant van de muur in de Keizerlijke Hal een vergelijkbare fontein tegen een wand met Nederlandse tegels werd geplaatst. De fontein in de koele badruimte dateert dus uit de tijd van de renovatie van de Keizerlijke Hal aan het begin van de jaren 1780.

Op twee plaatsen in het interieur bevinden zich tegels: in een nis achter de fontein in de warme ruimte rechts van het bad en in een nis naast de wandfontein in de koele ruimte. De tegels spelen als decoratief element geen echt belangrijke rol in de Keizerlijke Badkamer, maar bevinden zich wel op twee cruciale plaatsen in het interieur: achter een

fontein uit de eerste renovatiefase (1744) en naast de fontein uit de tweede renovatiefase (begin jaren 1780). De kleine nis naast de fontein in de koele ruimte is gedecoreerd met maar liefst vier verschillende typen tegels. Het geheel maakt een wat onsamenhangende indruk. Het lijkt erop dat de werklieden 'restanten' hebben samengevoegd in deze nis. Het gaat om blauw-witte Kütahya tegels uit de eerste helft van de 18^e eeuw en drie typen voornamelijk paars-witte Nederlandse tegels ('Hoe-kanjelieren', 'Rotterdams Rozet-ruitje' en 'Boeket'). De Kütahya tegels in de nis zijn oorspronkelijk uit een andere ruimte in het paleis afkomstig en hier hergebruikt. De productiedata van de Nederlandse tegels liggen overwegend in het laatste kwart van de 18^e eeuw, terwijl Rotterdam als meest waarschijnlijke plaats van productie in aanmerking komt. Dit komt grotendeels overeen met de vermoedelijke productiedatum en -plaats van de tegels in de Keizerlijke Hal. De Nederlandse tegels in de badkamer behoren dus waarschijnlijk tot dezelfde partij (Rotterdamse) tegels die in die periode geïmporteerd is voor de decoratie van het Topkapı Paleis. De manier waarop de Nederlandse tegels in het Keizerlijke Bad gebruikt zijn, wijst op het gebruik van 'overgebleven tegels' voor kleine renovaties en reparaties in het paleis. Ook in het lichtvenster tussen de Keizerlijke Hal en de Muziekkamer bevinden zich naast de tegels van het type 'Kleine Roos met Knop' andere Nederlandse tegels die duidelijk zijn gebruikt om de bestaande betegeling te repareren. Een ander voorbeeld van zo'n reparatie wordt gevormd door een enkele verticale rij Nederlandse tegels van het type 'Dubbele Strikken' tussen uitsluitend Osmaanse tegels uit verschillende periodes op de façade van de *Sünnet Odası* (Besnijdeniskamer). Ook deze tegelwand is waarschijnlijk in de jaren rond 1780 hersteld als onderdeel van de grootschalige renovatie van het paleis waarbij niet alleen nieuwe (Nederlandse) betegelingen zijn aangebracht maar ook bestaande (Osmaanse) op grote schaal zijn hersteld.¹⁴

Haremhiërarchie en tegels

Een andere opmerkelijke ruimte die rijk gedecoreerd is met Nederlandse tegels is de zogenaamde *Baş Haseki Odası*, een van de kamers van de eerste vrouw van de sultan. Deze ruimte heeft een grote haard en een koepel die de hoge rang van deze favoriete vrouw markeert. De wanden van het interieur zijn van de vloer tot net boven de ingebouwde kasten, de deur en de vensters geheel betegeld met paars-witte Nederlandse tegels met een grote diversiteit aan decors. Tot de meest voorkomende tegels in het interieur behoren de

tegels met het decor ‘Kievitseitjes’. Daarnaast zijn ook tegels van de typen ‘Boeket’, ‘Punter’ en tegels met tal van andere typisch 18e-eeuwse rococo ornamenten en florale motieven gebruikt. In deze ruimte worden door verschillende typen tegels afwisselend van elkaar te gebruiken horizontale patronen (banden en randen) gecreëerd.

Het gebruik van Nederlandse tegels in het paleis bleef dus niet beperkt tot de vertrekken van de sultan. In vrijwel elke belangrijke ruimte in de harem zijn in meer of mindere mate Nederlandse tegels gebruikt als decoratie. Dit toont aan dat blauw-witte en paars-witte Nederlandse tegels een onmisbaar element vormden van de Osmaanse barok-rococo stijl die zijn hoogtepunt bereikte in de regeringsperiodes van Abdülhamid I en Selim III (1789-1807). De talloze met Nederlandse tegels versierde ruimtes in het Topkapı Paleis vormen daar het beste bewijs voor. Deze interieurs ademen Osmaanse barok-rococo exuberantie en dat in een tijd dat barok en rococo in Europa allang uit de mode waren en vervangen door het soberder neo-classicisme. Het resultaat was het flamboyante interieur dat tot op de dag van vandaag te zien is bij een bezoek aan de harem van het paleis.

Wanneer gekeken wordt naar de manier waarop de Nederlandse tegels in de interieurs van de harem toegepast zijn, valt op dat de meeste tegels gebruikt worden in de vertrekken van de belangrijkste personen in de hiërarchie zoals de sultan, zijn moeder en zijn eerste vrouw. De interieurs van deze vertrekken zijn zonder uitzondering het rijkst gedecoreerd met gebruik van de kostbaarste materialen. Zo zijn in de *Baş Haseki Odası* alle wanden bedekt met tegelpanelen die geen ander doel hadden dan de ruimte op de meest luxueuze wijze te decoreren; in de ruimtes van vrouwen lager in de haremhiërarchie

chier werden de tegels echter veel spaarzamer gebruikt en dan naast decoratieve ook om praktische redenen. Bijvoorbeeld in opbergnissen en lichtvensters waarin kaarsen of olielampen stonden die makkelijk schoongemaakt moesten kunnen worden. Naast kwantiteit speelde ook diversiteit aan ornamenten een belangrijke rol. De boodschap was: hoe meer verschillende decors hoe belangrijker de persoon. En ook de kleur van de tegels lijkt van belang te zijn geweest. Ofschoon dit niet voor honderd procent opgaat, zijn de Nederlandse tegels in de vertrekken van de sultans overwegend blauw-wit, terwijl in de vertrekken van de vrouwen paars-wit dominant is. Het gebruik van Nederlandse tegels in de interieurs van de harem was dus in overeenstemming met de heersende *codes of decorum* die ook de mate van decoratie van de interieurs bepaalden.¹⁵ Bovendien wordt duidelijk dat Nederlandse tegels in die tijd als een echt luxeproduct beschouwd werden. Dit is niet in overeenstemming met het beeld dat Nederlanders tegenwoordig vaak van de eigen tegelcultuur hebben. Veel Nederlanders associëren blauw-witte tegels vooral met boerderijen en Hollandse kneuterigheid. Wat vergeten wordt, is dat Nederlandse tegels in de 18e eeuw internationaal gezien een grote reputatie hadden als vorm van interieurdecoratie. En die reputatie strekte zich uit tot in het Osmaanse Rijk.

Één partij tegels?

De meeste Nederlandse tegels in het Topkapı Paleis moeten in de late jaren 1770 in Istanbul gearriveerd zijn en werden vervolgens gebruikt in de grote renovatie van het paleis door Sultan Abdülhamid I in de jaren daarna. Het gebruik van Nederlandse tegels bleef echter niet beperkt tot het paleis. In 1782 verwoestte een stadsbrand grote

Nederlandse tegels in een haard

Nederlandse tegels in de Kiosk van Sultan Osman

15. Theunissen, *Harem geeft geheimen prijs*, 32.

Nederlandse tegels in een kast

16. Theunissen, *Hünkâr Sofası and Hünkâr Hamamı*, 105-106.

17. Geciteerd uit E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa...*, London 1810-1823, II, 25-26.

18. Theunissen, *Harem geeft geheimen prijs*, 32-33.

delen van Istanbul. Een van de complexen die beschadigd werden, was de Bibliotheek van Ragıb Paşa. Abdülhamid I moet opdracht gegeven hebben het complex te renoveren. De Nederlandse tegels die zich nu in de Bibliotheek bevinden zijn mogelijk aangebracht bij deze renovatie en moeten dan tot dezelfde partij tegels behoord hebben die ook in het paleis gebruikt is.¹⁶

Daarnaast zijn er aanwijzingen dat Nederlandse tegels zelfs in de tuinen van het paleis gebruikt werden om borders te maken:

‘We now quitted the Lower Garden of the Seraglio, and ascended by a paved road, towards the Chamber of the Garden of Hyacinths. [...]

We presently turned from the paved ascent, towards the right, and entered a small garden, laid out into very neat oblong borders, edged with porcelain, or Dutch tiles. Here no plant is suffered to grow, except the Hyacinth; whence the name of this garden, and the chamber it contains.’¹⁷

Al met al moet er in die tijd een enorme hoeveelheid Nederlandse tegels geïmporteerd zijn. Het lijkt er echter ook op dat er sprake is geweest van slechts één grote partij want het ge-

bruik van Nederlandse tegels in Osmaanse paleisinterieurs neemt daarna snel af. Tijdens de regeringsperiode van Sultan Selim III (1789-1807) werden wederom nieuwe ruimtes in het Topkapı Paleis gebouwd en bestaande gerenoveerd. De sultan liet voor zichzelf en zijn moeder Mihrîşah nieuwe vertrekken bouwen die in veel opzichten het hoogtepunt van de Osmaanse barok-rococo stijl vormen. Het gebruik van Nederlandse tegels in deze nieuwe vertrekken bleef echter beperkt tot bijvoorbeeld kasten en open haarden en suggereert dat bij gebrek aan nieuwe aanvoer de sultan reeds beschikbare tegels op kleine schaal liet hergebruiken. Het hergebruik van Nederlandse tegels strekte zich uit tot in de eerste helft van de 19^e eeuw. Ook in de Kiosk van Sultan Osman zijn Nederlandse tegels toegepast. Deze zijn overwegend blauw-wit en werden gebruikt in panelen om wanden te decoreren. Een enkel paneel en de tegels in de open haarden zijn paars-wit. Deze tegels zijn echter niet aangebracht bij de bouw van het paviljoen in het midden van de 18^e eeuw, maar bij een renovatie door Sultan Mahmud II (1808-39), die de in de 18^e eeuw geïmporteerde Nederlandse tegels liet hergebruiken. Ook in de eerste helft van de 19^e eeuw speelden Nederlandse tegels – zij het voor de laatste keer – dus nog een opmerkelijke rol in de decoratie van de harem van het Topkapı Paleis.¹⁸

Surp Krikor Lusavoriç Kerk

Bij de import van Nederlandse tegels in de jaren 1740-1760 lijken met name in Istanbul gevestigde Engelse handelaren betrokken te zijn geweest. De partij tegels die in de jaren 1750 naar Istanbul kwam was hoogstwaarschijnlijk een handelspartij die in Centraal-Europa gekocht was. De (onevenwichtige) samenstelling van de partij met tegels uit diverse productiecentra in wisselende hoeveelheden suggereert dat de tegels niet direct en in één keer bij één producent in Nederland gekocht waren. Voor de enorme partij die in de late jaren 1770 naar Istanbul kwam lag dat waarschijnlijk anders. De sleutel tot dit fascinerende deel van de geschiedenis van de Nederlandse tegels in het Osmaanse Rijk kan gevonden worden in een Armeense kerk in Istanbul.

De Armeense Surp Krikor Lusavoriç Kerk bevindt zich in de wijk Galata in Istanbul. Galata was oorspronkelijk een voorstad van de Byzantijnse hoofdstad Constantinopel maar werd in de 13^e eeuw een Genuese handelskolonie. Na de Osmaanse verovering van Constantinopel (in 1453) ontwikkelde Galata zich tot een belangrijke woonplaats van Europese handelaren en diplomaten (Galata-Pera). Ook Grieken en Armeniërs – christelijke onderdanen van het Osmaanse Rijk – vestigden zich hier. Al in de 14e eeuw bevond zich hier een Armeense kerk; in 1431-6 werd een nieuwe kerk gebouwd. Deze Surp Krikor Lusavoriç Kerk is gewijd aan St. Gregorius de Verlichter (239-325 AD), de man die de Armeniërs gekerstend heeft en één van de belangrijkste Armeense heiligen. Dit gebouw raakte bij de stadsbrand van 1731 zwaar beschadigd. Met toestemming van Sultan Mahmud I werd het gerenoveerd en op 10 maart 1733 werd de kerk door de Armeense patriarch Yovhannes Vardapet (Kolot) ingewijd. In 1771 raakte de kerk opnieuw ernstig beschadigd door brand. Twee houten kerken aan weerszijden van de hoofdkerk gingen in vlammen op. Het stenen hoofdgebouw doorstond de brand en werd in 1799 hersteld. In 1834 en 1888 vonden opnieuw restauraties en verbouwingen plaats. In 1958 werd het gebouw afgebroken voor een wegverbreding. Een nieuwe kerk (de huidige) herrees op bijna dezelfde plaats en werd in 1966 ingewijd.

De Surp Krikor Lusavoriç Kerk heeft een lange en veelbewogen bouwgeschiedenis die ook in het huidige gebouw nog teruggevonden kan worden. Onder de eigenlijke kerk bevindt zich een crypte (grafkelder-kapel). In de grafkelder ligt de Armeense patriarch Yovhannes Vardapet († 1741) begraven. De kapel is gewijd aan De Verlosser. De crypte is gedecoreerd met blauw-witte tegels: Osmaanse tegels uit Kütaḥya en Nederlandse tegels. De meeste tegels zijn afkomstig uit Kütaḥya. In twee nissen – uiterst links en uiterst rechts van het hoofdaltaar – bevinden zich Nederlandse tegels. Alle tegels zijn bij de nieuwbouw van de kerk in 1962-6 aangebracht maar komen oorspronkelijk uit de voorganger van de huidige kerk. Naast Nederlandse tegels bevonden zich in deze voorganger tegels uit Kütaḥya, tegels uit de Istanbulse Tekfur Sarayı ateliers, Franse en Italiaanse majolica tegels, Chinese porseleinen tegels en tegels uit Tunesië. De Surp Krikor Lusavoriç Kerk was niet de enige kerk die in de eerste helft van de 18^e eeuw met tegels gedecoreerd werd. In 1718-9 werden in Kütaḥya polychrome Bijbeltegels gemaakt voor de Heilige Grafkerk in Jeruzalem. Deze tegels werden echter niet daar gebruikt maar werden samen met andere tegels in de jaren 1727-37 in de Armeense St. Jacobskathedraal in Jeruzalem aangebracht. Onder de tegels in deze kathedraal bevinden zich eveneens Italiaanse majolica tegels, Chinese porseleinen tegels en Kütaḥya-tegels van hetzelfde type als in de Surp Krikor Lusavoriç Kerk in Istanbul. Nederlandse tegels ontbreken echter in Jeruzalem.

De tegelmakers in Kütahya waren voor een belangrijk deel Armeniërs. Er bestaat dus een directe Armeense link tussen de producenten in Kütahya en de afnemers in Jeruzalem en Istanbul. Overigens bestonden de afnemers niet uitsluitend uit Armeense kerken, ook in het Topkapı Paleis en in Osmaanse moskeeën kunnen Kütahya-tegels uit de 18^e eeuw aangetroffen worden. Als we de kennis die we hebben over de bouwgeschiedenis van deze kerk combineren met de informatie over vergelijkbare Kütahya-tegels in andere gebouwen, kunnen we concluderen dat het waarschijnlijk is dat de Kütahya-tegels in de Surp Krikor Lusavoriç Kerk aangebracht zijn bij de groot-schalige renovatie van de kerk in 1733.

Verborgен schat

Naast de Kütahya-tegels in de crypte, zijn er ook nog Italiaanse majolica tegels hergebruikt in de Doopkapel op de begane grond van de kerk. Niet alle tegels die bij de afbraak van de oude kerk in 1958 verwijderd zijn, zijn echter in de nieuwe kerk aangebracht. Een aantal tegels is in een depot van de kerk terechtgekomen en heeft daar bijna 50 jaar onopgemerkt gelegen. Het gaat om tegels uit Kütahya (eerste helft van de 18^e eeuw), maar ook om tegels uit de Tekfur Sarayı ateliers in Istanbul (eerste helft van de 18^e eeuw), 18^e-eeuwse Franse en Italiaanse tegels, 18^e-eeuwse Chinese tegels, 18^e-eeuwse Tunesische tegels en *last but not least* meer Nederlandse tegels. We hebben dus niet alleen te maken met hergebruikte Nederlandse tegels *in situ* (in de crypte), maar ook met losse tegels in het depot van de kerk.

Op basis van het decor kunnen we de Nederlandse tegels in acht verschillende

typen onderbrengen. Twee tegeltypen kunnen in de crypte aangetroffen worden ('Kievitseitjes' en 'Vleugelblad'). De zes andere tegeltypen bevinden zich uitsluitend in het depot. Deze tegels zijn meestal gebroken en/of fragmentarisch bewaard gebleven. Dit verklaart waarom ze bij de nieuwbouw van de kerk niet opnieuw gebruikt zijn. Opvallend is het grote verschil in aantallen. Allen de 'Kievitseitjes' en 'Vleugelblad' tegels zijn in grotere hoeveelheden aanwezig (met elk 96 exemplaren). Van de overige tegels zijn weinig of zelfs zeer weinig exemplaren (meestal slechts één exemplaar) bewaard gebleven. Het is ook onbekend waar deze tegels in de oude kerk gebruikt werden. Van de 'Kievitseitjes' en de 'Vleugelblad' tegels is bekend dat ze oorspronkelijk in de absis van de kerk aangebracht waren. De meeste tegels zijn blauw-wit, slechts drie exemplaren zijn paars-wit.

Monsterpartij

Onder de tegels in het depot bevinden zich drie unieke tegels met de decors 'Grote bloem', 'Bloemenvaas' en 'Cartouche'. Deze drie tegels zijn op de achterkant voorzien van de naam van de producent en het nummer van het (decor)type:

Grote Bloem: J: Aalmis a Rotterdam N^o= 19

Bloemenvaas: J: Aalmis a Rotterdam N^o= 124

Cartouche: J: Aalmi[s] a Rotter[dam] N^o[= ?]

Deze teksten wijzen waarschijnlijk op de speciale functie van deze tegels. Het vermoeden bestaat dat ze speciaal gemaakt zijn als voorbeeldtegels (monster) voor een poten-

Nederlandse tegels in de
crypte van de Surp Krikor
Lusavoriç Kerk

Tegels met de decors 'Grote bloem', 'Bloemenvaas' en 'Cartouche'. Op de achterkant de naam van de producent J. Aalmis in Rotterdam en het nummer van het decor

Deze enorme partij is hoogstwaarschijnlijk direct besteld bij de producent Aalmis in Rotterdam, maar niet nadat voorbeeldtegels naar Istanbul opgestuurd waren waaruit het hof een keuze kon maken. De uiteindelijke keuze is toen gevallen op de tegels die goed aansloten bij de Osmaanse culturele tradities en esthetische voorkeuren van die tijd. Dat zijn de tegels die tot op de dag van vandaag in het Topkapı Paleis te bewonderen zijn. Een klein deel van de tegels werd echter niet aan het paleis geleverd, maar is samen met de unieke monstertegels in de Surp Krikor Lusavoriç Kerk terecht gekomen. Dit doet vermoeden dat deze tegels geschenken of verkocht zijn aan de kerk door de Osmaans-Armeense handelaar uit Galata die in opdracht van de sul-

tiële klant. De klant kon zijn keuze maken uit een reeks voorbeeldtegels van Aalmis en bij zijn bestelling het nummer van het gewenste decor doorgeven. De overeenkomsten in uitvoering (fijne, gedetailleerde beschildering, gebruikte kleuren en decors) tussen deze drie tegels die aantoonbaar uit de tegelbakkerij van Aalmis komen en de andere Nederlandse tegels in de kerk zijn veelbetekenend. We hebben hier naar alle waarschijnlijkheid te maken met tegels die allemaal uit de tegelbakkerij van de Rotterdamse producent Aalmis komen. Maar de overeenkomsten houden hier niet op. Wanneer we namelijk de Nederlandse tegels in de kerk vergelijken met de Nederlandse tegels in het Topkapı Paleis valt onmiddellijk op dat we met dezelfde typen tegels van dezelfde kwaliteit te maken hebben. Beide partijen zijn complementair en dit suggereert dat ze oorspronkelijk tot dezelfde grote partij Nederlandse tegels behoord hebben die in de late jaren 1770 naar Istanbul gekomen is.

tan de Nederlandse tegels besteld had bij Aalmis in Rotterdam. Hij heeft hierbij ongetwijfeld gebruik gemaakt van het uitgebreide Armeense handelsnetwerk dat zich uitstreckte van Nederland via het Midden-Oosten naar het Verre Oosten. Een deel van de in Nederland gevestigde Armeense handelaren kwam oorspronkelijk uit het Osmaanse Rijk (met name uit Aleppo, Izmir en Istanbul). Ondanks dat de Armeense gemeenschap in Nederland relatief klein was, vormden deze handelaren in de 17^e en de 18^e eeuw een belangrijke spil in de handel met het Osmaanse Rijk. Onder de producten die zich via het Armeense handelsnetwerk verspreidden, bevonden zich ook Nederlandse tegels. Zo lieten de katholiek geworden Armeense handelaren David, Pablo en Jácome de Zucar in de jaren 1670-9 Nederlandse Bijbeltegels en tegels met afbeeldingen van heersers en heiligen aanbrengen in de Santa-Maria kerk in de Zuid-Spaanse stad Cádiz. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat ook de enorme partij Nederlandse tegels die Istanbul aan het einde van de jaren 1770 bereikte via dit Armeense handelsnetwerk in het Osmaanse Rijk terechtgekomen is.¹⁹ Hetzelfde Armeense handelsnetwerk heeft er waarschijnlijk ook voor gezorgd dat in dezelfde periode Nederlandse tegels in het Noord-Syrische handelscentrum Aleppo terecht zijn gekomen waar ze gebruikt werden in de huizen van rijke Armeense handelslieden en in gebouwen in de citadel van de stad.

Gedeelde passie

Nederland en Turkije zijn ook op het gebied van de keramiek nauw met elkaar verbonden. Er is zelfs sprake van wederzijdse beïnvloeding. In de 19^e en de 20^e eeuw kwam de invloed uit het Osmaanse Rijk naar Nederland met als gevolg Osmaanse sporen in de producten van de Nederlandse keramiekindustrie. In de 18^e eeuw was het precies omgekeerd en gingen Nederlandse tegels op grote schaal naar het Osmaanse Rijk. Dit geeft aan hoe toonaangevend de Nederlandse tegelindustrie in die tijd was. Daarnaast toont het hoe levendig de (handels)relaties tussen het Osmaanse Rijk en Europa in die tijd waren en tot welke verrassende resultaten op het gebied van de kunst deze contacten konden leiden. Nederlandse tegels en het Osmaanse Rijk vormden in veel opzichten een ideale combinatie omdat Nederlanders en Osmanen een passie voor tegels deelden. Net als de Nederlandse dubbele hyacinten waren ook de Nederlandse tegels van het 18^e-eeuwse Osmaanse Rijk het juiste product op de juiste plaats en het juiste moment.

Nederlandse tegel in de citadel van Aleppo (Syrië)

19. Theunissen, *Hünkâr Sofası and Hünkâr Hamamı*, 88-90; H. Theunissen en Z. Tışkaya, 'Aalmis in Istanbul: De Nederlandse Tegels van de Surp Krikor Lusavoriç Kerk', *Tegel*, 33 (2005), 19-27; en H. Theunissen, 'The Dutch Tiles of Surp Krikor Lusavoriç Church in Istanbul', *Electronic Journal of Oriental Studies*, 8/11 (2005), 1-41.

Aalmis, Jan 253, 269-71		Catharina de Grote, keizerin 60	Flemming, Barbara 113, 115	Hohepied, Justinus Constantinus de 124-5	Lennep, David van 128-9	Murad III, sultan 73, 147, 164, 256	Roux (consul) 69	Theunisz, Jan (Johannes Anthonides) 97
Abdi (Sarı Abdullah) 141		Cevdet Paşa, Ahmed 165	Fontaine, Abraham de la 127	Hohepied, Petronella Jacoba de 124	Lennep, David George van 69, 122, 126-9, 131, 211	Murad IV, sultan 142, 147	Rumi, Mawlâna Djalâluddîn 148	Thevenot, Jean de 58
Abdülhamid I, sultan 164, 261-2, 264-6		Chabannes, Jean-Fédéric de (markies van Curton en La Palice etc.) 128	Fontaine, Philippe de la 127	Hofman, Henry Franciscus 112, 117	Lennep, Elisabeth Clara van 128-30	Murad V, sultan 155	Ruyter, Michiel Adriaanszoon de 17	Timoer Leng 146, 221
Abdülhamid II, sultan 19			Forstman (consul) 70	Horst, Herman van der 56, 58, 60, 67, 78, 82	Lennep, George van 126	Mustafa I, sultan 220, 223, 227		Toderini, Giambattista 84-5
Abu Daqan, Yusuf (Josephus Barbatus) 97		Clusius, Carolus 25	Fouquier, Abraham 69	Hotz, Albert 155	Lennep, George Justinus van 128-9	Mustafa II, sultan 180, 243	Sa'di (dichter) 154	Tor, Joost Frederik 54, 56
Ahmed, sultan 80, 222		Colyer, Clara Catherina 123-4, 127	Fouquier, Johan 69	Houtsma, Martinus (Martijn) Theodorus 101-2, 107-8, 110, 190-1, 195	Lennep, Henriette Sophie van 128	Mustafa III, sultan 37, 183, 251, 253-5	Sa'duddin, Hoca 146	Tott, baron de 58
Ahmed I, sultan 37, 41, 44, 137, 142		Colyer, Jacob(us) 19, 64, 123, 127	Frederik Hendrik van Nassau (prins) 135, 190	Hüseyn Efendi, 'Cinci Hoca' 147	Lennep, Henry van 24	Mustafa bin Molla Rızvan el-Bagdadi, Hacci 146	Sa'i (auteur) 150	Tournefort, Joseph Pitton 58, 69
Ahmed III, sultan 64, 85, 165, 171, 176-7, 180, 243, 245, 261		Colyer, Justinus 62, 69, 81, 123	Fremaux (koopman) 69	Huygens, Constantijn 190	Lennep, Hester Maria van 128-9	Müteferrika, Ibrahim 105	Salih Efendi 196-9	Türkeş, Alpaslan 235
Ahmed bin Ya'kub 147		Cooke, John 124	Gazanfer Ağa 149	İbşir Paşa, Mustafa 197	Lennep, Jacob van 128-9	Na'ima (geschiedschrijver) 142	Sambix, Felix van 223	Ufki, <i>zie</i> Ali Ufki
Ahmed Paşa, 'Hezarpare' 147		Cops, Hendrik 100, 139	Geer, Laurens de 140	Ibn Hazm 141	Lennep, Jan van (de Oude) 126	Napoleon Bonaparte 21	Sanderson, Johan 58	'Urdi al-Halabi, Muhammad al- (ibn 'Umar) 190-2, 195-6, 199
Âli, Mustafa 140-1, 145-8		Crollius, Oswald 197	Gelder, Hendrik Douw van 108	Ibn Khaldun 145	Lennep, Lucien Herman Richard van 211-2	Nasuh Paşa 40, 42, 44-5	Scaliger, Josephus Justus 96-7, 138, 188	'Urdi al-Halabi, Salih al- 196
Ali Ufki Bey (Wojciech Bobowski) 101, 140			G(h)ijsberti, gebroeders 33	Ibn Sallûm, Salih bin Nasrallah, <i>zie</i> Salih Efendi	Lennep, Oscar Charles van 211	Nef'i (Ömer, dichter) 140-2	Schaaf, Carolus 103	'Urdi al-Halabi, Wafa' al-Din bin 'Umar al- 195
Anhegger, Robert 155		Dam, Jacob van 69	G(h)ijsberti (Ghisberti), Nicolaas (Nicolo) 100, 139, 188, 194	Ibrahim, sultan 147	Lennep, Pieter van 128	Nero, Tiberius Claudius 226	Scheidius, Everhard 104	Valle, Pietro della 58
Anthonides, <i>zie</i> Theunisz		Dapper, Olfert 58	Gijsbrechtsz, <i>zie</i> G(h)ijsberti	Ibrahim Ağa 248	Lennep, Richard van 128	Niqla(ws) bin Butrus al-Halabi (Nico-laüs Petri uit Aleppo) 99, 140, 190, 193, 196, 198	Schultens, Albert 104	Vanmour, Jean-Baptiste 125
Arvieux, Laurent d' 69		Darwin, Charles 231	Gibbon, Edward 58	Ibrahim Paşa, Damad 165, 169, 171, 177, 245	Lennep, Richard Jacob (James) van 212		Schultens, Hendrik Albert 104	Vardapet (Kolot), Yovhannes 267-8, 270
As'ad Muhammad Fadil Ali 198		Dedel, Willem Gerrit 56, 63, 73	Giuseppe IV, monsignore 69	Jahn, Karl Emil Oskar 110, 112-3	Lennep, Suzanne Constance van 128		Schultz, Stephan 61, 87	Vasfi Efendi, Kabudlı (Deli Mustafa) 154
Âşık Çelebi 140		Dedem van de Gelder, Frederik 73	Goeje, Michaël Jan de 106	Janssonius, Joannes 192	Leunclavius, Johannes (Hans Lewen-klau) 96	Ömer Ağa 88	Schütz, Henriette Hélène van 128	Verhaer, Lambert 34, 39-40, 45-6
Atatürk (Mustafa Kemal) 16, 21-2, 235		Deyl, Jan 60	Golius, Jacobus (Jakob Gool) 24, 87-8, 98-104, 138-40, 146, 188, 190-1, 194, 196-7	Jong, Frederick de 117	Loti, Pierre 242	Ómer Paşa 80	Selim I, sultan 140	Voet, <i>zie</i> Voetius
Auvally (consul) 69		Diepenbroeck, Hendrik van 174	Gregorius, <i>zie</i> St. Gregorius	Jong, Pieter de 106	Lub, Henrico 69, 80	Öngören, Vasif 220	Selim II, sultan 147, 149	Voetius, Gisbertus (Gijsbrecht Voet) 99
Ayşe (prinses) 197		Does, Johan van der (Janus Douza) 55	Gülnuş, <i>zie</i> Emetullah	Kandi, <i>zie</i> Sjahin (bin) Kandi	Lubaeus Junior, Henrick 228	Ortelius, Abraham 58	Selim III, sultan 7, 264, 266	Voorhelm, Pieter 169
		Does, Joris van der (Georgius Douza) 54, 57, 59, 61, 63, 66, 69-71, 73, 81-2	Hadji Khalifa <i>zie</i> Kâtib Çelebi	Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 24	Luppes, Bert 238	Osman II, sultan 140, 220, 222, 224-5, 227	Servouters, Joannes 221, 228	Vusuli, Mehmed 149
Backer, Henrick 56		Dozy, Reinhart Pieter Anne 106, 190	Haga, Cornelis 18, 32-4, 39-45, 47, 98, 122, 137, 139, 188, 223	Kâtib Çelebi (Hadji Khalifa) 139-41, 143, 145, 165, 179, 191-2, 195, 199	Lusavorig, Surp Krikor, <i>zie</i> St. Gregorius	Osman III, sultan 254-5, 259, 261-2	Shakespeare, William 221	
Baki (dichter) 140-1, 198		Droste, Coenraaed 222, 228	Haki (Yahya bin Ishak), 101, 140	Kemp, Abraham 220-2, 224, 226-7, 239	Lutfi Paşa 148	Osman Ahmed Paşa, Humbaracı (Claude-Alexandre, Comte de Bon-neval) 130	Sigismund II, koning 224	Waldegrave, William (baron Radstock) 128
Barton, Sir Edward 69		Dumas, Mathieu graaf 127	Hakverdi (kopiïst) 99	Keun, Abraham 220-2, 224, 226-7, 239	Mahmud I, sultan 173-7, 180, 182, 246-50, 253-4, 259, 267	Osman bin Mehmed, Iznikli 246	Sjahan (bin) Kandi 99, 101, 140, 146	Warnerus, Levinus (Levinus Warner) 24, 27, 62-3, 87, 100-1, 104, 1136, 138, 140-1, 143, 145-51, 188-99
Bas, Diederick 34		Dunant, Maria 128	Halil Paşa, <i>kapudan</i> 32-3, 40-2, 45-7, 88	Keun (familie) 21	Mahmud II, sultan 266	Osman Çelebi, el-Hacci 88		Weiler (Weyler), Frederik Johan Robert de 37, 73
Bayram Paşa 142		Dutilh (familie) 22	Halmael, Hester van 126	Keun, Gustaaf Henri 207-8	Mahmud Efendi, Kara Çelebizade 145	Özal, Turgut 238	Sjahir, François Aertsz. 45, 46-7	Wely, Jan van 37
Bedrüddin uit Kosovo (arts en auteur) 150		Egmond van der Nyenburg, Johannes Aegidius 56	Hamaker, Hendrik Arent 105	Keyzer, Hendrik de 35	Marcella, Nicolas 88		Spon, Jacob 58	Westenenk, Louis 19
Bell, Gertrude 211		Erpenius, Thomas (Thomas van Erpe) 97-8, 100-1, 138	Hammer-Purgstall, Josef Freiherr von 105	Klokkenaar, George 69	Marlowe, Christopher 221	Pamuk, Orhan 221, 228	Staal van Piershil, Otto Daniël van der 207	Wielen, Margarita Constantia van der 124
Bernardo, Lorenzo 73		Es'ad Efendi 198-9	Hasan Paşa 62	Koen, Mirjam 228-9	Maurits van Oranje 35	Paracelsus, Theophrastus Bombastus 197	Stalpaert, Pieter 47	Wilhelmina, koningin 16, 22
Bibliander, Theodorus 96		Evliya Çelebi 88-9, 140, 142, 145, 150, 193	Haşim Efendi 155	Kohlbrugge, Dina Johanna 113	Meczub (dichter) 155	Paracelsus, Theophrastus Bombastus 197	Sülë, Faki 155	Willem I, koning 21
Bobbert, Johan van 69		Eyüb Paşa 150-1	Haşmet (dichter) 183	Köprülü, Fazl Ahmed Paşa 222	Mehmed II ('de Veroveraar'), sultan 57, 136, 140, 255	Pauw, Reinier 34	Süleyman II, sultan ('de Prachtige', Sul-tan Soliman) 94-5, 150, 164, 167, 198, 221, 256	Wilmët, Joannes 153
Bobowski, Wojciech, <i>zie</i> Ali Ufki		Fatatri, A.A. 155	Heidenstam, Adèle Marie von 128	Köprülü, Mehmed Paşa 195	Mehmed III, sultan 146	Petri, <i>zie</i> Niqla(ws) bin Butrus	Süleyman Efendi 78, 83	Witsen, Cornelis 98
Boelema, Anna Margaretha 124		Feenstra Kuiper, Esgo Taco 24	Heidenstam, Gerhard Johan Balthasar von 128	Kösem Sultan (Sultana Thiossem) 223, 227	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Plantijn, Christoffel 96	Sultan Achmet, <i>zie</i> Ahmed	Woensel, Peter van 56-8, 60-2, 64, 66-70, 76-7, 80-1, 83-5
Bonneval, Claude-Alexandre, Comte de, <i>zie</i> Osman Ahmed Paşa		Fehim (dichter) 141, 150-1	Hekimoğlu Ali Paşa 171, 246	Kramers, Joahannes Hendrik 108, 110	Mehmed I, sultan 146	Porter, James 84	Sultan Mustapha, <i>zie</i> Mustafa I	Yahya bin Salih bin Nasrallah 197
Bouvier, Louis Le 210		Ferdinandus, Phillipus 97	Heyman, Johannes 24, 56, 64, 66, 87, 103-4, 153-4	Kroes, B. 222, 228	Mehmed II, sultan 146	Postel, Guillaume 95-6	Sultan Osman, <i>zie</i> Osman II	Yusuf Sinan Efendi, <i>zie</i> Sünbül Efendi
Brogt, Janine 228-9, 237-8		Feyzi (dichter en geschiedschrijver) 150	Hinlopen, Gerard 54-5, 57-9, 61, 63, 69, 71, 74, 76, 80-3, 189	Kroll, Ferdinand 69	Mehmed III, sultan 146	Proost, Dirk Pietersz 39	Sultan Soliman, <i>zie</i> Süleyman II	
Bruyn (Bruijn), Cornelis de 23, 54-5, 57-9, 61, 63, 65-71, 73-4, 76, 78-82, 84-5, 136			Hohepied, Catherine Anne de 128, 131	Kroll, Theodoor 100	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Qaitbay, sultan 248	Sultana Thiossem, <i>zie</i> Kösem Sultan	Za'ifi, Pir Mehmed bin Evrenos 148
Bucquoy, Giacomo 69			Hochpied, de (familie) 130-1	Laatum, Lotte van 29, 20, 42	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Quina, Carel 54-5, 57-9, 61-70, 76-8, 81-2, 85	Sünbül Sinan (Yusuf Sinan Efendi) 165, 182	Zee, van der (familie) 22
Busbecq, Ogier Ghiselin de (Busbequius) 25, 55, 58			Hohepied, Daniël de 123	Lari Mehmed Efendi 139	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Raphelegius, Franciscus (Frans van Ravelingen) 96	Süreyyâ, Mehmed 199	Zürcher, Erik-Jan 115
Caesar, Julius 226			Hohepied, Daniël Alexander de 124-6	Le Bouvier, <i>zie</i> Bouvier	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Ragıb Paşa 266		
Calkoen, Cornelis 56-7, 60-1, 124-5, 127, 173, 175			Hohepied, Daniël Jan (Jean) de 69, 104, 122-6, 128, 131	Lee, Edward 128	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Ravius, Christian(us) (Christian Rau) 99, 100, 190		
Campis, Giovanni de 69			Hohepied, Elbert de 124	Leidstar (familie) 127	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Raye, Johan 37, 56-8, 60-1, 63, 69, 73, 79, 84		
Cantemir, Dimitri 84			Hohepied, Geertruida Constantia de 124	Leidstar, Anna Maria 127-9	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Relius, Hadrianus (Adriaan Reland) 103		
Carajat (dragoman) 83			Hohepied, Jacobus Byzantius de 124	Leidstar, Justinus Johannes 127, 129-30	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Rieu, Willem Nicolaas Du 189		
Casaubon, Isaac 97			Hohepied, Jean Baptiste de 123	Leidstar, Pietro 127	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Rigo, Jean Louis 60		
				Leidstar, Co (firma) 127	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222	Rombouts, Rumoldus 174		
				Lennep, van (familie) 21, 130-1, 211	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222			
				Lennep, Alfred Oscar van 211	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222			
				Lennep, Anna van 128	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222			
				Lennep, Cornelia Jacoba van 128-9	Mehmed IV, sultan 101, 145, 147-8, 180, 197, 222			

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Marmara Fonds en het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Ontwerp omslag en binnenwerk:
Mulder van Meurs, Amsterdam

ISBN 978 90 8728 163 2
e-ISBN 978 94 0060 090 4 (pdf)
e-ISBN 978 94 0060 091 1 (ePub)
NUR 686 / 630

© J. Schmidt / Leiden University Press, 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Nederland in Turkije,

Turkije in Nederland

laat zien wat de Turken en hun cultuur voor Nederland betekend hebben en de Nederlanders en hun cultuur voor Turkije. Ondanks dat de politiek, de diplomatie en de economie eeuwenlang de vriendschappelijke relatie tussen Nederland en Turkije domineerden, gaat dit boek over de cultuur, zowel de materiële als de immateriële: over de geschenken in de diplomatie; de cultivatie van de hyacint; Nederlandse reisverslagen; de import van Nederlandse tegels, de studie van de talen en cultuur van het Osmaanse Rijk in Nederland en nog veel meer. In woord en beeld wordt vierhonderd jaar uitwisseling tussen Nederland en Turkije voor het voetlicht gebracht.

JAN SCHMIDT is verbonden aan de opleiding Midden-Oostenstudies van de Universiteit Leiden.

www.lup.nl

Leiden University Press